

ԶԱՐՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ

(Երևան, 2014 թ., հունիսի 11-12)



ԱՍՈՂԻԿ

«ԱՍՈՂԻԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2014

INSTITUTE OF LINGUISTICS OF NAS OF RA
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА НАН РА

DJAHUKIAN READINGS

International symposium reports
(Yerevan, 2014, June 11-12)

ДЖАУКЯНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ

Доклады международного симпозиума
(Ереван, 2014 г., 11-12 июня)

ՀՏԴ 801:06
ԳՄԴ 81
Ջ 229

Տպագրվում է
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝

բ.գ.թ. Վ.Լ. Կատվալյան (նախագահ),
բ.գ.դ., պրոֆ. Վ.Գ. Համբարձումյան,
բ.գ.դ., պրոֆ. Գ.Կ. Խաչատրյան,
բ.գ.դ., պրոֆ. Լ. Շ. Հովհաննիսյան,
բ.գ.դ., պրոֆ. Լ.Ս. Հովսեփյան,
բ.գ.դ., պրոֆ. Ա.Ե. Սարգսյան,
բ.գ.դ. Ռ.Մ. Թոխմախյան,
բ.գ.թ. Ա.Ս. Գալստյան,
բ.գ.թ. Ն. Գ. Հովհաննիսյան,
բ.գ.թ. Ժ. Ա.Միքայելյան,
բ.գ.թ. Ն.Ժ. Սարգսյան:

ԶԱՐԴԿԱՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

Ջ 229 Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2014 թ.,
հունիսի 11-12).- Եր.: Ասողիկ, 2014.-264 էջ:

ՀՏԴ 801:06
ԳՄԴ 81

ISBN 978-9939-50-270-0

© ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի, 2014

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ասիլբեկյան Շուշան, Մարգարյան Մերի - Հայերենի բառապաշարի ձևային նկարագրման և համապատասխան էլեկտրոնային շտեմարանի ստեղծման սկզբունքներն ու խնդիրները	6
Ավագիմյան Արիսե - <i>Արժույթ և դասանշային կապակցելիություն</i> հասկացությունների առնչություններն ու տարբերությունները.....	12
Բառնապյան Ջեմմա - Բառակազմական իրողություններ հայերենի բարբառներում.....	19
Դիլբարյան Նարինե - Հայկական բնականոնները.....	25
Դոխոյան Ռուզաննա - Խոսքային գործունեության իմաստային ենթադաշտի որոշ բայերի ապանյութականությունը արդի հայերենում.....	34
Զաքարյան Հովհաննես – Շրջադաս ստորադասական կառույցները հայերենում.....	43
Թերզյան Պերճ – Արևմտահայերենը եզիպտահայ վարժարաններում.....	51
Խաչատրյան Ամալյա - Շվեդերենի արտասանական դժվարությունները հայերենի համեմատությամբ.....	55
Խաչատրյան Հասմիկ - <i>Փողոց</i> և <i>արահետ</i> հասկացությունների բարբառային բնութագիրը և նրանց բառիմաստային զարգացումները հայերենի բարբառներում.....	61
Խաչատրյան Վալենտին – Նորահայտ բառեր 13-րդ դարի ձեռագրերի բառարաններում.....	69
Կատվալյան Վիկտոր – Հինհայերենյան իրողություններ Բայազետի բարբառում	77
Հովհաննիսյան Լավրենտի - Դիտարկումներ Աստվածաշնչի որոշ հատվածների վերաբերյալ	84
Հովհաննիսյան Նազիկ - Բառաքնական դիտարկումներ.....	90
Մանուշարյան Սվետլանա – Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքների հնչյունական որոշ դիտարկումներ.....	98
Մեսրոպյան Հայկանուշ – Ծաղկագարդի բարբառային անվանումները.....	105
Միքայելյան Ժաննա - Բայի երկրորդական վերլուծական բաղադրյալ ժամանակները հայերենի՝ արևմտյան խմբակցության մի քանի բարբառներում	113
Մխիթարյան Գայանե – Ցոց և պարուց երգերը հին հայոց մեջ.....	120
Մկրտչյան Գարիկ - Միջին հայերենում և Մշո բարբառում գործառող հոգնակերտ մասնիկները.....	125
Մոհամմադ Մալեք Մոհամմադի – Միջին հայերենի իրանական բառաշերտի մասին.....	133
Մուրադյան Անահիտ - Կապային կառույց + գոյական կաղապարով բառակապակցությունների կառուցվածքային ու գործառական առանձնահատկությունները արևելահայերենում և արևմտահայերենում...139	

Ներսիսյան Վարսիկ- Պատկերավորման և արտահայտչական միջոցները հայկական ժողովրդական հանելուկներում.....	147
Պապիկյան Սիլվա – <i>Հոգեհաց</i> հասկացության և նրա բառային դրսևորման պատմությունից.....	153
Պողոսյան Նորայր – Պատմական համանունության դրսևորումը հայերենում	159
Սարգսյան Արմեն- Ժողովրդական դարձվածքը որպես զավեշտի առաջացմանը նպաստող միջոց հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատմումներում և զվարճախոսություններում.....	167
Սարգսյան Արտեմ, Տիոյան Մուսաննա - Արդի հայերենի տերմինաբանության զարգացման միտումները.....	175
Սաքայան Դորա- Խնդրառության մի քանի հարցեր.....	179
Սիմոնյան Նեկտար – Հայերենի՝ արմատական տարբերակներով կազմված կրկնավոր բայերը.....	187
Սիրունյան Տիգրան – Լատինաբանությունները Մխիթար Սեբաստացու թարգմանած աստվածաբանական երկերում.....	192

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Բարսեղյան Ամայա – Նախադասությունների կապակցման ոչ կանոնական դրսևորումները ԶԼՄ-ների լեզվում.....	200
Գալստյան Աշոտ – Գրիգոր Գուրգադյանի էսսեների լեզուն	206
Գրիգորյան Մուսաննա – Ծիսակարգային հիմնական հասկացությունները Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ում.....	213
Խաչատրյան Լալիկ- Տեքստի լեզվաբանության հարցեր.....	221
Խաչատրյան Օֆելյա- Վարդան պատմիչի անձի և նրա «Պատմութիւն թաթարաց»-ի մասին.....	228
Հակոբյան Աննա – Թարգմանաբանությունը որպես առանձին գիտակարգ.....	234
Համոյան Լուսինե - Ոչ գրական տարրեր Երևանի խոսակցական լեզվում.....	241
Հուկասյան Սևակ – Աստվածաշնչի «Երեմիայի մարգարեություն» գրքի աշխարհաբար և գրաբար հարցումների հաղորդակցական տիպերը.....	246
Մահակյան Ռուզաննա – Նորակազմությունները Ե. Հասան-Ջալալյանցի «Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի» աշխատությունում.....	250
Համբարձումյան Վազգեն – Գ.Ջահուկյանի «Հայերեն ստուգաբանական բառարանի» մասին.....	257

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՁԵՎԱՑԻՆ ՆԿԱՐԱԳՐՄԱՆ ԵՎ
ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՑԻՆ ՇՏԵՄԱՐԱՆԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ
ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ԽՂԻՐՆԵՐՈ՝**

Քսաներորդ դարի լեզվաբանության կարևորագույն նվաճումներից մեկը լեզվի ձևային նկարագրության ուղղության առաջացումն է: Հետագայում գիտության և համակարգչային տեխնիկայի հարատև զարգացումն ու ինֆորմացիայի քանակի շեշտակի աճը խթան հանդիսացան ձևային նկարագրության առաջընթացի համար:

Ձևային նկարագրությունը մաթեմատիկական համակարգ է ոչ այնքան մաթեմատիկական սիմվոլների կիրառմամբ, որքան նկարագրության ճշգրտությամբ ու անհակասականությամբ՝ կազմված ճշգրիտ սահմանված ելակետային օբյեկտներից, վերջիններիս միջև եղած հարաբերությունների ճշգրիտ ձևակերպումներից, տվյալ օբյեկտներից այլ օբյեկտներ ստանալու կանոններից:

Ձևային ուսումնասիրությունը լեզվի լրիվ կամ մասնակի ձևայնացված տեսությունն է, այն է՝ ձևի և բովանդակության փոխհարաբերության ուսումնասիրությունը ձևային մեթոդներով:

«Հայերենի բառապաշարի ձևային նկարագրում և համապատասխան էլեկտրոնային շտեմարանի ստեղծում» նախագիծը հայերենի ձևային նկարագրման համալիր ծրագրի հերթական փուլն է: Տվյալ դեպքում բառապաշարի ձևային նկարագրությունը և համապատասխան շտեմարանի կազմումն ունեն կոնկրետ նպատակ, ինչպես՝ բառապաշարի կառուցվածքային համակարգի բացահայտումը, համակարգչային ծրագրերին ծառայելը և այլն:

Բառապաշարի ձևային նկարագրությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու ինչպես կանոնավոր կազմությունների, այնպես էլ բոլոր տարբերակային ձևերի, շեղումների ու անկանոնությունների ամբողջական պատկերը՝ հաճախականության տվյալներով և դրանց ավտոմատ վերլուծության ու սերման հնարավորություններով:

Աշխատանքը նախատեսում ենք իրականացնել երկու փուլով՝ 1. ածանցավոր կազմությունների ձևային նկարագրում և համապատասխան շտեմարանի կազմում, 2. բաղադրյալ կազմությունների ձևային նկարագրում և համապատասխան շտեմարանի կազմում: Կարծում ենք՝ նման բաժանումը շահեկան կլինի արդյունավետ և ամբողջական ուսումնասիրության համար, ուս-

¹ This work was made possible by research grant from the Armenian National Science and Educational Fund (ANSEF) based in New York, USA.

Աշխատանքը իրականացվում է ԱՄՆ-ում՝ Նյու Յորքում, հիմնադրված Հայկական ազգային գիտական և կրթական ֆոնդի (ՀԱԳԿՖ) տրամադրած հետազոտական դրամաշնորհի միջոցներով:

տի առայժմ աշխատում ենք միայն ածանցավոր կազմությունների ձևային՝ նկարագրության և համապատասխան շտեմարանի կազմման ուղղությամբ՝ երկրորդ հատվածի իրականացումը թողնելով շատ մոտ ապագայում առաջինի հաջող ավարտից հետո անելուն:

Սույն աշխատանքը ընթանում է երկու փուլով:

Տվյալների շտեմարանի՝ ու ծրագրաշարի ստեղծման փուլ: Հիմնվելով նախապատրաստական փուլի՝ բովանդակային վերլուծության արդյունքների վրա՝ հետազոտության այս փուլում

1.ստեղծվել է շտեմարանի կառուցվածքը/ կադապարը, վեր են հանվել վերջինիս ստեղծման մեթոդաբանական սկզբունքները,

2.մուտքագրվել են տվյալները՝ ստեղծելով տվյալների շտեմարան, վերհանելով տվյալների շտեմարանի օգտագործման հիմնական սկզբունքները և հնարավորությունները,

3.ստեղծվել է ծրագրաշար (անգլ.՝ software), որը հնարավորություն կտա սահմանված կարգով օգտագործել շտեմարանը՝ որոնման համակարգով գրտնել անհրաժեշտ տվյալներ, իրականացնել տվյալների համեմատություններ, դիտումներ, նկատառումներ, բեռնումներ և այլն:

Հայերենի բառապաշարի ձևային նկարագրման շտեմարանը /բազան/ բաղկացած է երեք առաջնային /բառեր, արմատներ, բառակազմություն/ և մեկ երկրորդական /ածանցներ/ աղյուսակներից:

Ածանցներ աղյուսակը իրենից ներկայացնում է ոչ միայն շտեմարանի բառերում առնվազն մեկ անգամ հանդիպող ածանցների ցանկ, այլև իր մեջ ներառում է այդ ածանցների մասին մանրամասն տեղեկություն պարունակող չորս դաշտ /նախածանց է այն, վերջածանց, ներածանց, միջածանց, թե բայական ածանց, նույն ածանցը քանի ձևով է հանդես գալիս /ածանցի տարբերակային ձևերը/, ածանցը կարող է հնչյունափոխության ենթարկվել, թե՛ ոչ, նաև տվյալ ածանցի հնչյունափոխված տարբերակը/։ Ածանցներ աղյուսակի ածանց դաշտը կապված է բառակազմություն աղյուսակի ածանց դաշտի հետ և կառավարում է վերջինում մուտքագրվող թույլատրելի տվյալների ցանկը:

Բառեր աղյուսակը բաղկացած է երկու հիմնական դաշտից՝ բառ և նշում անվանումներով: Նշում դաշտը կարող է ինչպես չլրացվել, այնպես էլ իր մեջ ներառել տեքստային տիպի տեղեկություն համապատասխան բառի մասին: Բառ դաշտը կապում է բառեր աղյուսակը արմատներ և բառակազմություն աղյուսակներից յուրաքանչյուրի հետ: Այն նաև կրկնվող արժեքներ թույլ չտվող դաշտ է բառեր աղյուսակում:

Արմատներ աղյուսակը բաղկացած է չորս հիմնական դաշտից: Առաջինը տեքստային տիպի բառ դաշտն է, որն ինչպես նշվեց, կապում է արմատներ աղյուսակը բառեր աղյուսակին: Ի տարբերություն բառեր աղյուսակի՝ արմատներ աղյուսակում բառ դաշտը կրկնվող արժեքներ թույլ տվող դաշտ է, ընդ որում, միևնույն բառն այստեղ կրկնվում է ճիշտ այնքան անգամ, որքան այն արմատ ունի: Հաջորդ դաշտը այս աղյուսակում արմատ դաշտն է, որը կրկին տեքստային տիպի է: Այս դաշտի որևէ տողում հնարավոր է մուտքա-

գրում անել միայն այն դեպքում, եթե դատարկ չէ այդ տողին համապատասխանող բառ դաշտը, որի արմատներն էլ մուտքագրվում են արմատ դաշտում: Արմատները շտեմարան են մուտքագրվում այն ձևով, որով նրանք հանդես են գալիս կոնկրետ բառում, իսկ դրանց հնչյունափոխված լինել կամ չլինելը մուտքագրվում է արմատներ աղյուսակի երրորդ դաշտում, որը բուլյան տիպի է: Արմատներ աղյուսակի չորրորդ դաշտը թվային տիպի է, որտեղ կարելի է մուտքագրել միայն բնական թվեր: Այս դաշտում մուտքագրված թվերը ցույց են տալիս, թե տվյալ բառի արմատներն ու ածանցները բառակազմության ընթացքում ինչ հերթականությամբ են կցվել իրար: Այս դաշտը նույնպես կրկրնվող արժեքներ թույլ տվող դաշտ է:

Վերջին աղյուսակը շտեմարանում բառակազմություն աղյուսակն է, որը բաղկացած է երեք հիմնական դաշտերից: Այդ դաշտերից երկուսը տեքստային տիպի են, իսկ վերջինը՝ թվային, համապատասխանաբար բառ, ածանց և բառակազմական քայլերի հաջորդականություն անվանումներով: Բառակազմություն աղյուսակը կապված է և՛ բառեր աղյուսակի հետ իր բառ դաշտով, և՛ ածանցներ աղյուսակի հետ իր ածանց դաշտով: Ինչպես արմատներ աղյուսակի դեպքում այստեղ նույնպես բառ և բառակազմական քայլերի հաջորդականություն դաշտերում կարող են լինել կրկնություններ:

Շտեմարանում տվյալների մուտքագրումը հնարավորինս հեշտ և արագ կազմակերպելու նպատակով ստեղծվել է կադապար, որը հնարավորություն է տալիս շրջանցել չորս աղյուսակների հետ աշխատելու անհրաժեշտությունը: Կադապարում ներդրված սահմանափակումների շնորհիվ ստեղծված է մուտքագրման հավանական սխալներից խուսափելու միջավայր:

Հայերենի բառապաշարի ձևային նկարագրման շտեմարանը տվյալները մուտքագրելու փուլից հետո թույլ կտա որոնման համակարգով գտնել անհրաժեշտ տվյալներ, իրականացնել տվյալների համեմատություններ, դիտումներ, նկատառումներ և այլն: Վերոնշյալ որոնումներն ու հարցումները կազմակերպելու համար նախատեսվում է ստեղծել կադապար, որը բառապաշարի ձևային նկարագրման շտեմարանի օգտագործողներին հնարավորություն կտա ստանալ իրենց հետաքրքրող տվյալը:

Շտեմարանում կազմակերպվող հարցումները հնարավորություն կըստեղծեն ստանալ տարբերակային ձևերի, շեղումների և անկանոնությունների ամբողջական պատկերը: Շտեմարանում հնարավոր կլինի կատարել հետևյալ հարցումները.

1. որոնել x ածանցավոր բառի բառակազմական քայլերի հաջորդականությունը /տեսնել x բառի բառակազմական միավորների կցման մեխանիզմը/
2. որոնել x ածանցավոր բառի բառակազմական հիմքը.
3. որոնել x ածանցավոր բառի արմատ/ներ/ը.
4. որոնել x ածանցավոր բառի ածանց/ներ/ը.
5. որոնել բառակազմական x քայլով կազմված բառերը.
6. որոնել x ածանցով բառերը.
7. որոնել x արմատով բառերը / x բառափունջը/.

8.որոնել x տիպի ածանց /նախածանց, վերջածանց, ներածանց, միջածանց, բայական ածանց/ ունեցող բառերը.

9.որոնել հնչյունափոխված հիմքով բառերը.

10.որոնել հնչյունափոխված ածանց ունեցող բառերը.

11.որոնել մաքուր հիմք ունեցող բառերը.

12.որոնել x քանակի ածանց ունեցող բառերը.

13.որոնել x քանակի արմատ ունեցող բառերը.

14.որոնել x քանակի արմատ և x քանակի ածանց ունեցող բառերը:
Հաջորդ փուլը բառապաշարի ձևային նկարագրման փուլն է: Հետազոտության այս փուլում կատարվում է լեզվաբանական ուսումնասիրություն լեզվի ձևային նկարագրության ժամանակակից մեթոդներով:

Բառապաշարի ձևային նկարագրությունը կատարելու համար կազմվել է բառային միավորների հատկանիշները արտահայտող աղյուսակ, ապա ներկայացվել է բառապաշարը՝ քերականական բնութագրերով, ընդ որում, բառապաշարի ներկայացման ծավալը պայմանավորված է առաջադրված խնդրի շրջանակով: Ներկա փուլում հայերենի բառապաշարի ձևային նկարագրության հիմնական նպատակը համակարգչային ծրագրերին ծառայելն է, որի համար պարտադիր է հայերենի քերականության լիակատար ձևային նկարագրության ստեղծումը և դրա համապատասխանեցումը համացանցային զանազան ծրագրերի:

Հայերենի կառուցվածքի ձևային նկարագրության հիմնական սկզբունքը հայերենի ինքնուրույն ձևային նկարագրությունն է, որը հնարավորություն կտա հայերենի կառուցվածքը ներկայացնել համակարգչային տարբեր ծրագրերի տերմինային համակարգերով և դրանց միջավայրում :

Բառակազմական նկարագրությունը կատարվում է հետևյալ հաջորդական քայլերով.

1.բառի ձևային ներակայացում, /ձևությային կազմ (հիմնական և երկրորդական ձևայիններ՝ արմատ, ածանց, հոդակապ, ներույթ, ածական և այլն)/

2.բառամթերքի բառակազմական վերլուծություն՝ հաջորդական քայլերի նշմամբ.

3.երկակի պատճառաբանվածության դեպքերի ներկայացում և պարզաբանում.

4.հիմքերի առանձնացում /սերող, բաղադրող/.

5.հիմքի բառակազմական վերլուծություն.

6.ածանցի առանձնացում.

7.ածանցի բնութագրում:

Այս ուղղությամբ կատարվել է հետևյալը.

1.շտեմարան են մուտքագրվել ժամանակակից հայերենի ածանցավոր կազմությունները.

2.շտեմարանում ներկայացվել են ժամանակակից հայերենի բոլոր՝ կենսունակ և ոչ կենսունակ ածանցները.

3. առանձին ներկայացվել են իրենց կազմում ա հնչյունն ունեցող և չունեցող ածանցները.

4. տրվել են ներկայացված ածանցների կազմում հերթագայությունների և քերականական ձևույթների արտաքին-ձևական համընկնումները /ան- են/աց-եց և աց անցյալ կատարյալի հիմք/.

5. ամեն մի ածանցի համար նշվել է դրանց դասակարգումն ըստ դիրքի /նախածանց, վերջածանց, ներածանց, միջածանց, բայական ածանց/.

6. նշվել է յուրաքանչյուր ածանցի կազմում հնարավոր հնչյունափո- խությունը.

7. տրվել են յուրաքանչյուր ածանցի հնչյունափոխված տարբերակները :

Բացի վերոնշյալից՝ հընթացս կատարվում է նաև հետևյալ աշխա- տանքը, որը, սակայն, դեռևս ավարտված չէ. այն ամբողջությամբ կավարտվի հետազոտության համար նախատեսված երկրորդ ժամանակահատվածում.

1. շտեմարանում յուրաքանչյուր բառահոդվածի բառակազմական վերլուծություն.

2. մաքուր հիմքի առանձնացում.

3. յուրաքանչյուր հիմքի վերլուծություն.

4. բառակազմական միավորների քայլերի կցման հաջորդականություն

5. երկակի պատճառաբանվածություն ունեցող միավորների առանձ- նացում.

6. երկակի պատճառաբանվածություն ունեցող միավորների քայլերի կցման հնարավոր հաջորդականության նշում.

7. հիմքի և ածանցի կազմում հնչյունափոխության դեպքերի արձա- նագրում և ներկայացում.

8. հիմքի և ածանցի կազմում հերթագայության դեպքերի արձանագրում և ներկայացում.

9. հարկ եղած դեպքում հավելյալ տեղեկություն բառակազմական հիմ- քի, արմատի, ածանցի, դրանց հնչյունափոխության, բառակազմական վերլու- ծության սկզբունքի վերաբերյալ:

Ձևային նկարագրության խնդիրների վերաբերյալ հարկ է նշել, որ ամեն մի բնական լեզու բարդ և ոչ միատարր կառուցվածք ունի և ձևայնացման հա- մար այնքան էլ հարմար օբյեկտ չէ: Բառապաշարի ձևային նկարագրության համար մեծ դժվարություն են ներկայացնում բառակազմական տարբեր միա- վորների արտաքին-ձևական համընկնումները, բառակազմական հիմքի եր- կակի պատճառաբանվածությունը, բառերի համանունությունը, երկակի հընչ- յունափոխությունը, բայական միջածանցները, որոնց դեպքում դժվար է միա- նշանակ նշել բառի բառակազմական միավորների կցման հաջորդականու- թյունը, որոշ բարդ ածանցավոր բառերի բառակազմական միավորների կցման հաջորդականությունը /ակնարկաշարք, ապրանքաբեռնիչ, անասնա- գիրացում և այլն/, քանի որ դրանց դեպքում գործ ունենք առանձին-առանձին տրոհելի բաղադրյալ հիմք+բաղադրյալ հիմք կառույցի հետ, ինչպես նաև լեզ- վաբանական գրականության մեջ եղած հակասական սկզբունքներն ու բա-

ռապաշարի վերլուծության համաժամանակյա և տարաժամանակյա մոտեցումների երբեմն ոչ հստակ սահմանազատումը:

Այս դժվարությունները հաղթահարելու համար մշակել ենք որոշակի սկզբունքներ: Քանի որ ժամանակակից հայերենի բառապաշարի ձևային նկարագրությունն ունի կոնկրետ նպատակ՝ բառապաշարի կառուցվածքային համակարգի բացահայտումը և համակարգչային ծրագրերին ծառայելը, ուստի ձևայնացման սկզբունքները մշակել ենք ըստ այդ նպատակի: Բառապաշարի ձևային նկարագրությունը կատարվում է միայն համաժամանակյա մոտեցմամբ, նկարագրության օբյեկտը ստանդարտ գրական նորմավորված լեզուն է՝ առանց հնացած, բարբառային, ժարգոնային ձևերի: Բառակազմական տարբեր միավորների արտաքին-ձևական համընկնումների, բառակազմական հիմքի երկակի պատճառաբանվածության, ինչպես նաև բառակազմական հիմքի, արմատի, ածանցի, դրանց հնչյունափոխության, բառակազմական վերլուծության սկզբունքի վերաբերյալ, բացի հիմնական-առանցքային տեղեկությունից, տրվում է նաև հավելյալ տեղեկություն՝ տվյալ միավորն ավելի ամբողջական և հստակ ներկայացնելու համար:

Asilbekyan Shushan, Sargsyan Meri -The Principles and Issues of the Creation of Formal Description of Armenian Language Vocabulary and Creation of the Corresponding Electronic Database.-One of the most important conquests of linguistics of the 20th century is the formal description of languages. The following report represents the principles and issues of the creation of formal description of derivative forms and creating of the corresponding electronic database and software. It was intended to create the construct/framework database revealing the methodology principles of database creation, to entry the data creating database and revealing the main principles and possibilities of the database using, to create software which will give the opportunity to use the data base in line with predefined operation conditions allowing finding needed data through search function, to realize data comparison, observation, make comments and download items.

Асилбемян Шушан, Саргсян Мери – Принципы и проблемы создания формального описания словаря армянского языка и создания соответствующей электронной базы данных.- Одно из самых важных приобретений лингвистики 20-ого века – формальное описание языков. Данная статья представляет принципы и проблемы создания формального описания производных форм и создания соответствующей электронной базы данных и программного обеспечения. Было предусмотрено создать базу данных конструкций/структур, раскрывающую принципы методологии создания базы данных, регистрировать данные для создания базы и раскрытия главных принципов и возможностей использования базы данных, создать программное обеспечение, которое даст возможность использовать базу данных в соответствии с определенным операционным разрешением условий, находящих необходимые данные через функцию поиска, осуществить сравнение данных, наблюдение, сделать комментарии и загрузить пункты.

**ԱՐԺՈՒՅԹԵՎ ԴԱՍԱՆՀԱՅԻՆ ԿԱՊԱԿՑԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ
ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Հոգվածում ներկայացված են արժույթին և դասանշությանը վերաբերող հիմնահարցերը, քննվել են նրանց տարբերություններն և ընդհանրությունները, կատարվել է մշակվող հիմնախնդրին վերաբերող մասնագիտական գրականության տեսամեթոդաբանական վերլուծություն, որի հիմքում ընկած են հայերենի բայերի՝ Գ. Ջահուկյանի առանձնացրած դասանշային կարգերի տասնվեց կաղապարները:

Բայերի կապակցելիության հնարավորությունների լիարժեք դրսևորումը ենթադրում է երեք կարգի դասակարգում՝ դասանշային, արժույթային և ընտրությային, որոնք փոխկապակցված լեզվական իրողություններ են: Բայերի դասանշությունը բայերի դասակարգումն է՝ ըստ ենթակայի դասային խմբերի հետ կապակցվելու կամ չկապակցվելու, որի ժամանակ հաշվի չի առնվում նրանց կապակցելիությունը եղանակիչ և հարաբերիչ բառերի ու բառախմբերի հետ, որովհետև դրանք բայերի գործառական սահմանափակություններ գրեթե չեն առաջացնում¹:

Դասանշային կապակցելիության քննության նպատակն է լեզվի լիարժեք ուսումնասիրումը և տիրապետումը, քանի որ միայն բառիմաստի ընկալումը բավարար չէ ճիշտ խոսք կառուցելու համար: Հայերենը հարուստ է հոմանշային շարքերով, որոնց բաղադրիչները տարբերվում են դասանշային կապակցելիությամբ, օրինակ՝ ***ուտել-խժոել-լափել-ըմբռնել*** և այլն:

Հայ լեզվաբանության մեջ բայերի դասանշային դասակարգմանն առաջին անգամ անդրադարձել է Գ. Ջահուկյանը «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատության մեջ²: Գոյականները քննելիս Գ. Ջահուկյանը տարբերում է իմաստային չորս դաս՝ վերացական, անձնանիշ, իրանիշ և ժամանականիշ անուններ: Նկատի ունենալով, որ ժամանականիշ անունների դասը վերջիվերջո պատկանում է վերացական անունների դասին՝ թողնում է երեք դաս՝ անձնանիշ, իրանիշ, վերացական³: Այնուհետև բայերի դասանշային խմբերն ուսումնասիրելիս, պահպանելով հանդերձ գոյականների դասերի քանակը, իմաստաբանական-իմացական հիմունքով առանձնացնում է մի նոր՝ չորրորդ խումբ՝ կենդանիների («շնչավորների») դաս⁴: Սրանք դիտելով որպես բայական իմաստային խմբերի տարբերակիչ հատկա-

¹ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, Ե., 1974, էջ 461-462:

² Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 461-466:

³ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 307:

⁴ Տե՛ս Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 464:

նիշներ՝ առանձնացնում է բայերի դասանշային տասնվեց կարգ (տիպ, խումբ) (աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1.

Դասային հատկանիշներ	Բառերի դասանշային կարգեր (տիպեր)															
	1. (Sabcd)V (ընդհանրապես) տիպ	2. (Sabc)V տիպ	3. (Sabd)V տիպ	4. (Sacd)V տիպ	5. (Sbcd)V տիպ	6. (Sab)V տիպ	7. (Sac)V տիպ	8. (Sad)V տիպ	9. (Sbc)V տիպ	10. (Sbd)V տիպ	11. (Scd)V տիպ	12. (Sa)V տիպ	13. (Sb)V տիպ	14. (Sc)V տիպ	15. (Sd)V տիպ	16. - V դիմագործականներ
Անձնանշություն(a)	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-
Գենդանանշություն(b)	+	+	+	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-
Իրանշություն(c)	+	+	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-
Վերացականություն(d)	+	-	+	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	-	+	-

Աղյուսակ 2.

Կարգեր	Զուգորդման տիպեր	Օրինակներ
1.	(Sabcd)V	մարդը, կենդանին, իրը, խոսքը մնում են
2.	(Sabc)V	մարդը, կենդանին, իրը լողում են
3.	(Sabd)V	մարդը, կենդանին, խոսքը հուզում են
4.	(Sacd)V	մարդը, իրը, խոսքը էլեկտրականացնում են
5.	(Sbcd)V	կենդանին, իրը, խոսքը անձնավորվում են
6.	(Sab)V	մարդը, կենդանին ծնվում են
7.	(Sac)V	մարդը, իրը ծխում են (ծխով լցնում են)
8.	(Sad)V	մարդը, խոսքը քաջալերում են
9.	(Sbc)V	կենդանին, իրը կրվում են
10.	(Sbd)V	կենդանին, խոսքը թռչում են
11.	(Scd)V	իրը, խոսքը հնանում են
12.	(Sa)V	մարդը մտածում է
13.	(Sb)V	կենդանին սատկում է

14.	(Sc)V	իրը մաշվում է
15.	(Sd)V	խոսքը հնչում է
16.	-V	-լուսանում է

Աղյուսակի առնչությամբ գիտնականը նշում է.

1. Իմաստային բոլոր կարգերը լեզվական առումով հավասարաթեք չեն. կան խիստ բազմանդամ խմբեր (միայն մարդկանց, միայն իրերին վերաբերող, մարդկանց և կենդանիներին վերաբերող բայախմբեր):

2. Բազմադաս⁵ (մեկից ավելի դասերին վերաբերող) բայերի մեջ դասանշային տարբեր իմաստների գուգակցումը տեղի է ունենում մեծ մասամբ փոխաբերական ճանապարհով. առանձնապես հաճախակի է անձերին և կենդանիներին վերաբերող բայերի գործածությունը իրերի նկատմամբ՝ շնորհիվ սրանց անձնավորման և շնչավորման:

3. Լեզուների տարբերությունների մի զգալի մասն էլ կապված է բայերի դասանշային կապակցելիության տարբերությունների հետ:

4. Թեև վերցվել են դասային չորս կարգերից մեկական բառեր, բայց կան այս կամ այն դասին պատկանող բառերի ենթակարգերի հետ բայերի կապակցելիության տարբերություններ: Այսպես՝ կենդանիների տարբեր տեսակների անվանումների հետ կապակցվում են ձայնանիշ տարբեր բայեր՝ կոլը բառաչում է, ոչխարը մայում է, թռչունը ծվւմ է և այլն⁶:

Հիմք ընդունելով գոյականների իմաստային չորս դասերը՝ Գ. Ջահուկյանը ժամանակակից հայերենի բայերը ևս բաժանում է չորս դասանշային խմբերի՝ ըստ հետևյալ հատկանիշների՝ անձնանշություն, կենդանանշություն, իրանշություն և վերացականություն: Գիտնականի կողմից դասակարգված բայախմբերը ձևաիմաստային, գործառական և այլ տեսանկյուններից միատարր չեն: Օրինակ՝ կենդանանիշ գոյական-ենթակա պահանջող բայերը (քառաչել, դուրդունալ, ռոնալ, վնգստալ և այլն) անձնանիշ գոյական-ենթակա պահանջող բայերի համեմատությամբ փոքր թիվ են կազմում, բազմադաս բայերը սովորաբար ավելի հաճախ են գործածվում և այլն:

Գ. Ջահուկյանը «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատության մեջ նշում է. «...բայական յուրաքանչյուր կարգի (տիպի) համար բերենք համապատասխան օրինակներ՝ ապագային թողնելով բայերի դասանշային հանգամանալից դասակարգումը⁷», որը կատարել ենք «Ժամանակակից հայերենի բայի և գոյականի փոխկապակցելիությունը՝ ըստ նրանց դասային խմբերի» ատենախոսության մեջ⁸ և բայի կապակցելիական հնարավորություններին, փոխհարաբերությանը, տարբեր արտահայտությո-

⁵ Տեքմինը Գ. Ջահուկյանին է, թեև աղյուսակում գործածում է նաև ընդհանրական տեքմինը (տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 464-465):

⁶ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, էջ 464:

⁷ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 464:

⁸ Տե՛ս Ա.Ավագիմյան, *Ժամանակակից հայերենի բայի և գոյականի փոխկապակցելիությունը՝ ըստ նրանց դասային խմբերի* /թեկնածուական ատենախոսություն/, Ե., 2009:

յուններին, մերձողաբանությանը վերաբերող հրատարակված յոթ⁹ հոդվածներով:

Քննելով դիմավոր բայ-ստորոցյալների և ուղղական հոլովով արտահայտված գոյական-ենթականների կապակցելիությունը՝ առնչվել ենք բայի արժույթ հասկացությանը, քանի որ դրանք փոխկապակցված լեզվական իրողություններ են:

Լեզվաբանության մեջ արժույթի գաղափարը մտցրել է Ս. Կացնելսոնը, իսկ Լ. Տենիերն այն բերել է արևմտաեվրոպական լեզվաբանություն՝ վերագրելով բայ խոսքի մասին¹⁰: Գիտնականը գտնում է, որ արժույթը բայի կառավարման հնարավորությունն է որոշակի քանակի (0-3) գործորդների (ակտանտների) հետ¹¹: Լ. Տենիերը նախադասության կառուցվածքը բնորոշում է՝ ըստ բաղադրիչների միջև կախվածության հարաբերությունների ամբողջության: Կախվածությունը շարահյուսական դրույթ է, որն ուսումնասիրվել է ռուս¹² և արտասահմանյան լեզվաբաններ Շ. Բալլիի¹³, Ժ. Դամուրետի, Է. Պիշոնի, Ա. Սեշելի¹⁴ կողմից: Լ. Տենիերը կախվածության գաղափարից ստեղծեց շարահյուսության առաջատար սկզբունքը: Մինչև վերջ չբացահայտելով կախվածության գաղափարը՝ նա փաստորեն ելնում էր այն բանից, որ քերականական կապն արտահայտում է առարկաների և հասկացությունների միջև եղած հարաբերությունը: Ըստ Լ. Տենիերի՝ բարձրագույն մակարդակի մեկ տարրին կարող են հարաբերվել ցածրագույն մակարդակի բազմաթիվ տարրեր¹⁵: Լ. Տենիերի մշակած շարահյուսությունն ուսմունք է ոչ թե նախա-

⁹ Տե՛ս **Գ.Նաչատրյան, Ա.Ավագիմյան**, Անձնանշությամբ օժտված չեզոք սեռի բայեր, «*Գիտական նյութերի ժողովածու*», Վանաձոր, 2004, էջ 77-85: **Ա. Ավագիմյան**, Իրանությամբ օժտված չեզոք սեռի բայեր, «*Լեզու և լեզվաբանություն*», Ե., 2005, թիվ 1, էջ 50-58: **Ա. Ավագիմյան**, Նոսքի մասերի կապակցելիությունը, «*Հանրապետական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու*» (նվիրված ՎՊՄԻ-ի ՀՀ ԳԱԱ ակադ. Գ. Զահուկյանի անվ. հայոց լեզվի ամբիոնի հիմնադրման 35-ամյակին), Երևան-Վանաձոր, 2005, էջ 23-29: **Ա. Ավագիմյան**, Բազմադասությամբ օժտված չեզոք սեռի բայեր, «*Մխիթար Գոշ*» գիտամեթոդական հանդես, հասարակական գիտություններ, 2006, թիվ 2 (10), էջ 12-16: **Ա. Ավագիմյան**, Միադիմի բայերը արդի հայերենում, «*Մխիթար Գոշ*» գիտամեթոդական հանդես, հասարակական գիտություններ, 2010, թիվ 1, (25), էջ 51-55: **Ա. Ավագիմյան**, Ժամանակակից հայերենի բայ-ստորոցյալի կապակցելիության հնարավորությունները կենդանանշությամբ օժտված գոյական-ենթակայի դասային խմբերի հետ, «*Մխիթար Գոշ*» գիտամեթոդական հանդես, հասարակական գիտություններ, 2010, թիվ 3 (27), էջ 41-44: **Ա. Ավագիմյան**, Բայի արժույթի դասավանդումը բուհում ակտիվ մեթոդների միջոցով, «*Մխիթար Գոշ*» գիտամեթոդական հանդես, հասարակական գիտություններ, 2010, թիվ 4 (28), էջ 187-191:

¹⁰ <http://dic.academic.ru/dic.nsf/rwwiki/313556>

¹¹ Տե՛ս **Л. Теньер**, *Основы структурного синтаксиса*, 1988, стр. 15.

¹² Տե՛ս, օրինակ. *Учебный словарь сочетаемости слов русского языка*, Институт русского языка им. А. Пушкина; Под ред. **П. Денисова, В. Морковкина**, Москва, 1978; **С. Влахов, Л. Муцков**, *Неглагольная лексико-синтаксическая сочетаемость*. Словарь-справочник, София, 1974.

¹³ Տե՛ս **Ш. Балли**, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, издательство иностранной литературы, Москва, 1955, стр.114-121.

¹⁴ Տե՛ս **Л.Теньер**, указ. соч., стр. 11.

¹⁵ Տե՛ս **Л.Теньер**, там же.

դասության մասին՝ որպես ամբողջության, այլ գուտ նախադասության ներսում եղած կառուցվածքների մասին¹⁶:

Քերականական արժույթի գաղափարը մեզանում սկսել է արձարծվել անցյալ դարի 70-ականների կեսերից, երբ Գ. Զահուկյանի¹⁷ և Է. Աթայանի¹⁸ կողմից գիտական շրջանառության մեջ մտավ արժույթի՝ որպես քերականական իրողության սեղմ, բայց ամբողջական բնութագիրը՝ արդի հայերենի բայերը դասակարգելով՝ ըստ վերջիններիս արժույթային առանձնահատկությունների:

Է. Աթայանը տարբերակում է լեզվական և խոսքային արժույթներ հասկացությունները՝ վերջիններիս վերագրելով նաև բայերի պարագաառությունը¹⁹:

Հետագայում արժույթի մասին դիտարկումներ կատարեցին Հ. Հարությունյանը²⁰, Ռ. Իշխանյանը²¹, Ս. Գյուլբուդաղյանը²², Գ. Խաչատրյանը²³, Գ. Բաղդասարյանը²⁴ և այլք:

Հ. Հարությունյանն ընդլայնում է արժույթի շրջանակները՝ այն բնորոշ համարելով ոչ միայն բայերին, այլև մյուս կառավարող խոսքի մասերին՝ դիտելով որպես ընդհանրապես կառավարող գերադաս բառի կարողություն, ունակություն, որով պայմանավորվում է կառավարվող ստորադաս բառերի քանակը, ըստ որի՝ կառավարող բառը կարող է լինել միարժույթ, երկարժույթ, եռարժույթ և այլն²⁵:

Այսպիսով՝ արժույթը վերագրում է ոչ միայն բայերին, այլ նաև ածականներին, մակբայներին, բայանուններին:

Ռ. Իշխանյանն արժույթ է համարում դիմավոր բայի ենթակաառությունը, խնդրառությունը, պարագաառությունը, վերադրառությունը և միաժամանակ, այդպիսիք ունենալու քանակական ծավալը²⁶:

Ս. Գյուլբուդաղյանն իր «Ժամանակակից հայերենի շարահյուսություն» դասագրքի մեջ²⁷, քննել է միայն բայի ենթակաառությունը, խնդրառությունը և պարագաառությունը: Վերջինիս հետևել է նաև Գ. Բաղդասարյանն իր «Արդի հայերենի բայասեռի և բայակազմության հարցեր» աշխատության մեջ:

¹⁶ Տե՛ս Լ. Թենթեր, указ. соч., стр. 12:

¹⁷ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 466-488:

¹⁸ Տե՛ս Ե. Աթայան, *Понятие элементарной синтаксической структуры*, Ереван, 1964.

¹⁹ Տե՛ս Ե. Աթայան, указ. соч., стр. 52.

²⁰ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, *Կառավարումը ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1983, էջ 49-50:

²¹ Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, *Արդի հայերենի շարահյուսություն, Պարզ նախադասություն*, Ե., 1986, էջ 267-269:

²² Տե՛ս Ս. Գյուլբուդաղյան, *Ժամանակակից հայերենի շարահյուսություն, Պարզ նախադասություն*, Ե., 1988, էջ 23-26:

²³ Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, *Գրաբարի վերլուծական բայերի արժույթը*, Ե., 2000

²⁴ Տե՛ս Գ. Բաղդասարյան, *Արդի հայերենի բայասեռի և բայակազմության հարցեր*, Ստեփանակերտ, 2005, էջ 8-10:

²⁵ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 50:

²⁶ Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 267-268:

²⁷ Տե՛ս Ս. Գյուլբուդաղյան, նշվ. աշխ., էջ 23:

Գ. Խաչատրյանը, քննելով գրաբարի վերլուծական բայերի արժույթը, տարբերակել է ենթակաառություն, ստորոգառություն, կոչականառություն²⁸, խնդրառություն և պարագաառություն տեսակները²⁹. «...արժույթի ուսումնասիրությունն իր մեջ ներառում է ոչ միայն դիմավոր բայի կապակցելիության հնարավորություններին, այլև նրա հետ նախադասություն կազմող շարահյուսական միավորների արտահայտության պլանին, դասային պատկանելությանը և դրանց կապակցման եղանակներին վերաբերող հարցերի համակարգը»³⁰:

Բայի արժույթը դրսևորվում է շարահյուսական ոչ բոլոր կապակցությունների մեջ, այլ միայն նրանցում, որտեղ բայը կատարում է համագոր կամ գերադաս միավորի գործառույթ: Ընդ որում՝ արժույթի արտահայտություն են դիտվում բայի նկատմամբ միայն համագոր կամ ստորադաս դիրք զբաղեցրած այն միավորները, որոնք խոսքային բոլոր իրավիճակներում պարտադիր կերպով ենթադրվում և պահանջվում են այդ բայերի կողմից՝ կախված վերջիններիս քերականական և/կամ բառիմաստի առանձնահատկություններից³¹:

Բայերի դասանշային կապակցելիությունը լեզվաբանության մեջ քննարկվում է բառի ուղիղ իմաստով կիրառություններում, քանի որ փոխաբերական իմաստի շնորհիվ մեծանում են բառի կապակցելիական հնարավորությունները, սակայն փոխաբերական իմաստը ոչ բոլոր դեպքերում է կիրառելի, որովհետև բառերը փոխաբերության տեսանկյունից անգամ ունեն որոշակի սահմանափակություններ՝ կախված և՛ իրենց ստուգաբանական հիմքից, և՛ կապակցվող առարկայի իմաստային յուրահատկությունից, և՛ մի շարք այլ հանգամանքներից:

Բառերի կապակցման հարցում կարևորվում է դրանց դասային պատկանելությունը, այսինքն՝ այն, թե ներքին իմաստային ինչ հնարավորություններ ունեն այդ բառերը: Այսպես՝ անձ անվանող գոյական-ենթակաների հետ խոսքի մեջ կարող են կապակցվել անձի հատկանիշ նշող բայերը, օրինակ՝ ասմունքել, խորհել, ծիծաղել, կարդալ և այլն:

Հատկանշական է հետևյալը. այն բայերը, որոնց նշած գործողությունները գոյական-ենթակայի կողմից գիտակցաբար են կատարվում, կապակցվում են անձնանշությամբ օժտված գոյական-ենթակաների հետ, օրինակ՝ հաշվել, հասկանալ, մտածել և այլն:

Արժույթը բայի կապակցելիական բոլոր հնարավորությունների արտահայտությունն է (ենթակաառություն, ստորոգառություն, կոչականառություն, պարագաառություն, խնդրառություն), մինչդեռ դասանշությունը բայի ենթակառական արժույթի հետ առնչվող, սակայն նրանից տարբեր քերականական իրողություն է: Բայի ենթակառական կապակցելիությունը արժույթային դրսևորում է, իսկ դասանշայինը՝ ոչ: Վերջինս ուղղակիորեն կապվում է բայի

²⁸ Տեմինը Գ. Խաչատրյանին է (տե՛ս Գ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 26):

²⁹ Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 91-95, 127-132, 223-225, 253-254:

³⁰ Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 5:

³¹ Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 278:

ոչ թե քերականական, այլ իմաստային յուրահատկության հետ: Այս դեպքում խաչաձևվում են բայի բառիմաստը և գոյական-ենթականի նշած դասային իմաստը, քանի որ բայի բառիմաստով է պայմանավորված գոյականի այս կամ այն դասային խմբի հետ կապակցվելը կամ չկապակցվելը, օրինակ՝ աննյութական և նյութականանալ բայերն ի գործ են կապակցվելու իրանիշ թանձրացական գոյական-ենթականների հետ: Այս հանգամանքը պայմանավորված է իմաստային հակադրությամբ: Նմանատիպ բայերը հայտնվում են հակադիր իմաստային դաշտերում, օրինակ՝ առարկայանալ բայն ի գործ է կապակցվելու իրանիշ վերացական գոյական-ենթականների հետ՝ իր բառիմաստով հակադրվելով վերացականությանը:

Արժույթը բայի կապակցելիական հնարավորությունն է, որն իրականացվում է տվյալ խոսքային իրավիճակում, ինչպես Ուսուցիչը դասը բացառում է աշակերտներին, մինչդեռ դասանշությունը դրսևորվում է տարբեր խոսքային իրադրությունների մեջ: Վերը նշված բացառել բայը եռարժույթ է, սակայն իբրև անձի հատկանիշ նշող բառ՝ դասանշության տեսանկյունից մենադաս է. կապակցվում է միայն անձանիշ գոյական-ենթականների հետ:

Avagimyan Arine - The Similarities and Differences of the Notions of Valency and Semiotic Combinability.-The article analyses the problems of valency and semiotic combinability in Modern Armenian. We have studied linguistic literature and scientific approaches in both Armenian and foreign linguistic literature referring to the subject in question. The approaches of E.Aghayan, Sh.Bally, G.Baghdasaryan, S.Gyulbudaghyan, L.Teniere, R.Ishkhanyan, G.Khachatryan, H.Haroutyunyan, G.Jahukyan and others have been introduced concerning valency and semiotic combinability of verbs categories as well as observed their similarities and differences. The author has also carried out theoretical methodological analysis of professional literature concerning this problem. The 16 models of semiotic categories of Armenian verbs distinguished by G. Jahukyan form the theoretical methodological basis of this analysis.

Авагимян Аринэ - Различия и сходства понятий *валентность* и *сочетаемость* *семиотических классов*. - В статье представлен анализ вопросов, связанных с валентностью и сочетаемостью классов в современном армянском языке, проанализированы лингвистическая литература и научные подходы по теме исследования как отечественных, так и зарубежных ученых. Представлены научные подходы Э. Агаяна, Ш. Балли, Г. Багдасаряна, С. Гюльбудагыана, Л. Теньера, Р. Ишханяна, Г. Хачатряна, А. Арутюняна, Г. Джаукяна и других по вопросам валентности и семиотических классов. В статье автор дифференцирует категории валентности и семиотических классов глаголов, указывает различия и сходства между ними. Осуществлен теоретико-методологический анализ специальной литературы по данной проблематике. В основе теоретической методологии лежат выделенные Г. Джаукяном шестнадцать моделей семиотических классов армянских глаголов.

**ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ**

Հայերենի բարբառների ուսումնասիրության արդի փուլում արդեն հրապարակի վրա են բարբառների նկարագրությանը նվիրված բազմաթիվ մենագրություններ, հետազոտություններ, բարբառագիտական ապագա ատլասի կազմման համար հատուկ ծրագրի օգնությամբ հավաքչական աշխատանքներով կուտակված հարուստ նյութեր: Նկատելիորեն մեծանում է հետաքրքրությունը բառապաշարի թեմատիկ-իմաստային խմբերի հանդեպ: Ինչպես հայտնի է, ապագա բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրում¹ հայերենի բարբառների բառապաշարի տարածքային տարբերություններին որոշակի տեղ է հատկացված, ինչը լուրջ համեմատություններ կատարելու հնարավորություն է ընձեռում: Բառակազմական խնդիրներն այդ ծրագրում հարցման առարկա չեն դարձել, սակայն բառանվանողական նյութերի գրանցումներում կարելի է գտնել արժեքավոր տեղեկություններ նաև բառակազմության վերաբերյալ: Այդ ամենին եթե հավելենք նաև բարբառագիտական մենագրություններում, ազգագրական- բանահյուսական ուսումնասիրություններում, հայ ժողովրդական հեքիաթներում առկա նյութերը, կարելի է ասել, որ հայերենի բարբառների բառակազմական իրողություններն ուսումնասիրելու համար ունենք հուսալի շտեմարան:

Հայերենը հնդեվրոպական պատկանում է այն լեզուների թվին, որոնք ունեն զարգացած բառաբարդություն: Այդ մասին նշանավոր հայագետ Ա. Մեյեն կարծիք է հայտնում, որ «Բառաբարդման հայերեն տիպերը բազում տեսակետից շարունակում են հնդեվրոպական տիպերը այնքան հավատարմորեն, որքան թույլ է տվել լեզվի ընդհանուր կառուցվածքը»²: Բառաբարդություններն առաջանում են հիմնականում շարահյուսական կապակցություններից բառերի՝ երկարատև միասին գործածվելու, պարբերաբար կրկնվելու հետևանքով՝ նպաստելով սերտ ու միասնական իմաստ արտահայտելուն և մեկ բառային միավորի վերածվելուն³: Ներկայացնենք հայերենի թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան խմբակցության բարբառներում բառակազմական մեծ հաճախականություն դրսևորող անվանական ու բայական հարադրական բարդություններին առնչվող որոշ իրողություններ: Բարդության այդ տեսակը հիմնականում կայուն բառակապակցություն է, որի բաղադրիչները միակցված չեն, շատ դեպքերում առանձին շեշտ ունեն և հարաբերականորեն պահում են իրենց բառային իմաստը: Իսկ բաղադրիչների փոխհարաբերության

¹ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977:

² Տե՛ս Ա. Մեյեն, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1978, էջ 85:

³ Տե՛ս Ղ. Նևրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Ե., 1987, էջ 138:

շարահյուսական դրվածքը պահպանվում և գիտակցվում է: Անորոշությունը խորթ է ժողովրդի լեզվամտածողությանը, և բարբառներում կան բառակազմական ձևեր ու միջոցներ բառն առավել ճանաչելի, բառիմաստն ընկալելի դարձնելու, իմաստային նրբերանգներ արտահայտելու համար՝ ստեղծելով պատկերավոր լեզվամտածողության հիանալի նմուշներ: Քանի որ լեզուն առաջին հերթին լեզվամտածողություն է, զարմանալի չէ, որ տարբեր ժողովուրդների բառամթերքում հաճախ հանդես են գալիս բառակազմական նույնատիպ կաղապարներ՝ հաճախ համընկնելով նաև իմաստային դաշտում:

Անվանական հարադրությունները հայերենի բարբառներում գործառական մեծ հաճախականություն են ցուցաբերում: Ասենք, հարադրվում են բառային հոմանիշներ՝ առարկան կամ երևույթն առավել ընկալելի դարձնելու նպատակով, ինչպես՝ *կար-կարգըդան, տէխ-սըթար, քար-քրռա, բուկ-բորան* և այլն: Մշո բարբառով բերված նմանատիպ հարադրությունների համար սովորական է նաև *ու* շաղկապով բառաբաղադրություն կազմելը՝ *տէխուսըթար, քոկուբուս, քարուքրռա, բուկուբորան*: Այս իրողությունը համատարած է բարբառների գերակշիռ մասում: Անորոշ դերանվան իմաստով հայերենի գրեթե բոլոր բարբառներում լայնորեն գործառում է *մարթ* բառը, իսկ *մարթ-մաղաթ* հարադրությունը համարժեք է *ոչ ոք* ժխտական դերանվանը: Շատ դեպքերում բառիմաստն առավել ընկալելի դարձնելու, որոշակի նրբիմաստ հավելելու նպատակով հարադրության կազմում հայերեն բառաձևի հետ կիրառելի են նույնիմաստ փոխառյալ բառեր, ասենք, Կարնո բարբառում՝ *սէր - սավղա, խօսկ-խօրատա* և հայաբանության արժեք ունեցող նմանատիպ այլ ձևեր: Իրանական լեզուներից փոխառյալ *ֆըլան* բառով, ասենք, Կարնո բարբառի խոսվածքներում անորոշ դերանվան արժեք են ձեռք բերել *ֆըլան-ֆըստան, ֆըլան-ֆըլանքյաս* հարադրությունները՝ *ինչ-որ, ինչ-ինչ, ոմն* իմաստներով:

Հայերենի բարբառներում համատարած գործառույթ է դրսևորում հարադրավոր բարդությամբ երևույթն առավել ամբողջական ու համակողմանի ներկայացնելու իրողությունը՝ հիմքում ունենալով նույնիմաստ բաղադրիչներ: Ասենք՝ խստաշունչ ձմեռվա մասին խոսելիս գործածական է *ձյուն և ձմեռ* բաղադրիչներով հարադրված բարդությունը՝ բարբառներից յուրաքանչյուրի համար օրինաչափ հնչյունափոխությամբ: Այսպես՝ *ձուօյն-ձըմեռ* (Քեսաբ), *ձ ուն-ձ ըմբռնօց* (Մուշ), *ձին-ձըմեռ* (Լոռի), *ծյու-ծըմեռնը* (Ղարաբաղ): Կամ, ասենք, *ամառ-ձմեռ* հարադրությամբ՝ ամբողջ տարին, իսկ *գիշեր-ցերեկ* հարադրությամբ՝ ամբողջ օրը ժամանակահատված բառակապակցությունների իմաստն է արտահայտվում, ինչպես, ասենք՝ *Իդա ձիժ գ'իշեր-ցերեկ հ'օրի՞ գ'իլա* (Մշո բարբ.): *Քըշեր-ցերեկ մի հանգի կօղըմ ա ցավից* (Երևանի Նորք գ. խոսվածք):

Տարոն-Տուրուբերանի ազգագրական գոտու՝ Մշո բարբառով գրառված հեքիաթներում զուգահեռաբար գործառում են *ժամ - ժամանագ, ժում-ժա-*

մանագ բաղադրությունները, ինչպես՝ *Ընցավ ժուռ-ժամանագ մը, թակավոր հիվընդծավ*⁴:

Ժողովրդական հեքիաթներում և դրանց՝ հայ գրողների կողմից մշակված տարբերակներում հաճախադեպ է *ժուկով-ժամանակով* հարադրությունը: Նկատելի է, որ այն հանդիպում է հատկապես հեքիաթի սկզբում՝ ժամանակային անորոշություն հաղորդելով պատումին և վկայակոչելով անհիշելի ժամանակներ. *ժուկով-ժամանակով մի թաքավոր ա էլէլ*: ՀԱճառյանն այդ հարադրության առաջին *ժուկ* բաղադրիչի ծագումն անհայտ է համարում (ՀԱԲ, հ. 2, էջ 222) : Որոշ վերապահումով կարելի է ենթադրել, որ *ժուկ-ժամանակ* բառի կրճատված և հնչյունափոխված ձևն է, որը *ժամանակ* իմաստով նաև ինքնուրույն գործառույթ է դրսևորում Իրանի հայախոս գավառների (Փերիա, Բուրվառ) խոսվածքներում՝ *ժուգ* ձևով, ասենք՝ *էթալու ժուգը չի*: Հնարավոր է նաև, որ այն իրանական լեզուների բարբառային որևէ տարբերակից է սերում⁵: *ժուկով-ժամանակով, հուր-հրէղէն, հուրնիկ-հրէղէն* և նմանատիպ բազում այլ հարադրությունների առատությունը հրաշապատում հեքիաթներում ժողովրդական բանարվեստի այդ ժանրին հատուկ հանդիսավորության մթնոլորտ ստեղծելուն նպաստող ոճական արժեք ունի, հավանաբար:

Ինչպես հայտնի է, պատմական շփումների ընթացքում օտար բառերի փոխառությունը իմաստային և կիրառական նրբերանգներով է պայմանավորված: Շատ դեպքերում փոխառյալ բառն ունի այլ իմաստ, քան ունեցել է փոխառու լեզվում: Ասենք, թուրքերենից փոխառյալ *ալայ* բառը *ամբոխ, բազմություն* իմաստով, հայ բարբառներից շատերում (Վան, Համշեն, Սվեդիա, Նոր Նախիջևան) գործառում է *բոլորը, ամենքը, ամենը* նշանակությամբ որոշյալ դերանունների արժեքով, իսկ *ալայ-մալայ* հարադրությանը բնորոշ է *հազիվ* (լավագույն դեպքում, շատ-շատ) իմաստը, ինչպես՝ *Ալայ-մալայ հարուր տարի ապրիս*⁶:

Հարադրավորներից կազմված մի շարք ձևեր արագախոսության հետևանքով կարող են անձանաչելիորեն փոխված լինել, ինչպես, ասենք, Քեսաբի բարբառում առկա՝ *վըրճըվիէկ* (որձ ու էգ) բարդությունը, նույնը կարելի է ասել *լաճվախճիկ* (լաճ ու աղջիկ) անվանական հարադրության մասին՝ Վանա բարբառում գործառող: Այդ բարբառում առկա *նէտվանէղ* (նետ ու աղեղ) բառաձևը հանդիպում է նաև Մշո բարբառով գրառված հեքիաթներում:

Գործառական մեծ հաճախականությամբ են հանդես գալիս հատկապես զուգադրական բայերը, որոնց բաղադրիչները սովորաբար կազմվում են հոմանիշ, մերձիմաստ բայերի կապակցությամբ՝ արտահայտելով «միմյանց զուգորդվող գործողությունների միասնություն»՝ իբրև միասնական պրոցես ժամանակային նույն պլանում իրացվող⁷: Հայերենի բոլոր բարբառներին

⁴ Տե՛ս *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, հ. 13, Ե., 1985, էջ 48:

⁵ Տե՛ս **Զ.Բառնապյան**, *Ժամանականիշ բառերը հայերենի բարբառներում*, Ե., 2009, էջ 8:

⁶ Տե՛ս **Ռ.Ղազարյան, Հ.Ավետիսյան**, *Միջին հայերենի բառարան*, հ. Ա, Ե., 1987, էջ 17:

⁷ Տե՛ս **Հ.Պետրոսյան**, *Հայերենագիտական բառարան*, Ե., 1987, էջ 76:

հատուկ է երկու դերբայով անշատկապ հարադրություն կազմելը, ինչպես Քեսաբի բարբառում՝ **ուրթիլ-ուզիլ, ուտիլ-խումիլ, հեգ՞ած- կեպ՞ած** և այլն:

Հարադիր բայերի բաղադրիչներից մեկը բայ է, իսկ մյուսը կարող է լինել գոյական, ածական, դերանուն, մակբայ: Լայնորեն գործառում են թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան խմբակցության բարբառներում: Բերենք օրինակ՝ համեմատելով, ասենք, Մշո և Ղարաբաղի բարբառները: Այսպես՝ **լսել** հասկացության դիմաց Մշո բարբառում գործառում է **անգաջ էնել** հարադրությունը, թեև **լսել** իմաստով առկա է նաև **հ իմանալ** բառը: Ի դեպ, իմաստագործառական այլ բաշխում ունի **հ իմնալ** բառը՝ **արթնանալ** իմաստով (Ճիծ քննուզ էր, հ իմձավ): Ղարաբաղի բարբառում նույնպես առկա է **անգուճ օնել** հարադրությունը: Բերենք օրինակ Արցախի բանահյուսությանը նվիրված ժողովածուից. **Մեծեն խօսքեն վեր անգուճ օնիս, վեննըղ քարեն նի չի կյալ**⁸:

Տարածական մեծ շառավղով գործառող (շատ հաճախ անփոխարինելի բառիմաստով) **յոլա գընալ** հարադրության առաջին բաղադրիչը թուրքերենից փոխառյալ **յոլ** (ճամփա) բառն է, իսկ բայը բարբառներից յուրաքանչյուրում համապատասխանում է տվյալ բարբառի հնչյունական օրինաչություններին՝ **յոլա էրտալ** (Մշո, Կարնո բարբառներ), **յոլա էթալ** (Արարատյան բարբառի տարբեր խոսվածքներ), **յոլա քինալ** (Ղարաբաղի բարբ.), **յոլա նոլ** (Ագուլիսի բարբ.) և այլն: Այդ հարադրության արտահայտած իմաստն ուղղակի կորչում է այլ բառով փոխարինելիս: Ուստի և հայաբանության արժեք ունի ամենատարբեր բարբառներում: Կամ, ասենք, Մշո բարբառում **սպսպրել** բառը կարող է կիրառվել երբեմն՝ իբրև բարձր ոճի բառ, սակայն սովորաբար գործածվում է **թամբի էնել** հարադրությունը: Նույնը կարելի է ասել նաև հայաբանության արժեք ունեցող **օսյաթ էնել** հարադրության մասին, որին հատուկ է **վերջին պատվերը տալ կամ կտակել** իմաստը:

Պատկերավոր լեզվամտածողության արդյունք է Մշո բարբառում առկա **հօկու հօկին հ էնալ** հարադրությունը՝ **շատ տանջվել** նրբիմաստով:

Ինչպես արդեն նշել ենք, քարտեզագրման ենթակա հատկանիշների համար բարբառագիտական ապագա ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրում բառակազմական խնդիրների մասին հարցում պարունակող կետեր չկան, սակայն կան, ասենք, քերականական հատկանիշներին նվիրված կետեր, որոնց միջոցով կարելի է տեղեկություններ քաղել մեզ հետաքրքրող հարցի մասին: Դիցուք՝ Ծրագրի 622 կետի միջոցով, որը հարցում է կատարում տվյալ խոսվածքում պարզ բայի դիմաց հարադիր բայի առկայության մասին (պարել-պար գալ, երդվել-երդում ուտել և այլն), կարելի է տեղեկություններ քաղել հայերենի բարբառներում շատ գործածական բայական հարադրությունների մասին⁹: Հայ նշանավոր լեզվաբան Հովհ. Մուրադյանը, ում անմիջական ղեկավարությամբ է ձեռնարկվել որոշակի հարցարանով հայ բարբառների գրանցման աշխատատար գործը, առաջինն էր, որ քարտեզագրման

⁸ Տե՛ս Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Ե., 1991, էջ 201:

⁹ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977, էջ 108:

մի հետաքրքիր փորձ կատարեց՝ **նայել** հասկացության դիմաց հայերենի զբաղեցրած ողջ տարածքում առկա բառանվանումները խմբավորելով և քարտեզի վրա տեղադրելով: Ծագումնաբանորեն դրանք դասդասելով և ներկայացնելով ըստ տարածական շառավղի մեծության՝ լեզվաբանը համոզիչ փաստարկներով ապացուցում է, որ հին հայերենից ժառանգված **հայիլ** և **նա-յիլ** ձևերի կողքին գերակշռում են բնիկ հայերեն **աչ**(ք) արմատից սերող բառանվանումները (այքել, աշել, իշել, էշիլ): Իսկ երկրորդ տեղում **միտ** արմատական ձևից սերող բայական հարադրություններով ներկայացող խումբն է՝ բարբառներից յուրաքանչյուրի համար օրինաչափ հնչյունափոխական պատկերով՝ **մըտիկ տալ** (Տավուշի, Լոռու խոսվածքներ), **մըղիգ անել** (Երևանի, Աշտարակի, Վայոց ձորի խոսվածքներ), **մըղեն անիլ** (Մեղրի), **մըտեզ՝ տալ** (Իրանի Մուծումբար), **մըտոզ՝ տալ** և **մըտակ՝ նարիլ** (Ագուլիս) և այլն: Այդ իրողությունը հիմք է տվել ուսումնասիրողին եզրակացնելու, որ «Մեծ Հայքի տարածքում **նայել** հասկացության դիմաց այսօր հանդես եկող բառանվանումները ժամանակագրորեն պատմական գոյացություններ են, որոնք ինչ-ինչ ներլեզվական ու արտալեզվական գործոնների ազդեցությամբ աստիճանաբար գործածությունից դուրս են մղել հին ձևերը գրավելով նրանց տեղը»¹⁰:

Բայական հարադրության երկրորդ բաղադրիչի բայի շնորհիվ հայաբանության արժեք ունեն փոխառյալ բառերով կազմված բազմապիսի հարադրություններ, որոնք առատորեն վկայված են հայերենի բարբառների գրանցումներում: Բերենք օրինակներ մեր կողմից գրառված Քեսաբի բարբառով՝ թունավորել - **գիհիրլամիշ ըննիլ**, շփոթվել - **շաշմիշ ինիլ**, հանդիպել - **ռաստիգալ**, հայտնել - **խէբ՝օր դալ** և այլն:

Բարբառներում բայական հարադրություններին կարող է վերագրվել լրացուցիչ իմաստային-գործառական բաշխում: Ասենք, Արարատյան բարբառի տարբեր խոսվածքներում **հընցըցնել** պատճառական բային հատուկ է **ակամա վիժել** իմաստը, իսկ հարադիր բայը՝ **հընցուսկ անել**, նշանակում է **կամովին հղիությունն ընդհատել**¹¹: Իսկ, ասենք, Շիրակի Ագատան գյուղի խոսվածքում նույն իմաստով **անծուծկ էնել** հարադրությունն է գործածական: Հարադրական բարդությունները հայերենի բարբառներում շարունակում են մնալ կենսունակ:

Barnasyan Jemma - Several Word-formative Realities in Armenian Dialects.-As in the Armenian language in general, among the word-formative means affixation and stem-composition were constantly used in Armenian dialects as well. Armenian language belongs to the number of Indo-European languages that have advanced stem-composition with two and more language notional units (basic types, words, verb frames).

Stem-compositions in the Armenian language are basically originated in three ways: syntactic combinations, word-formative patterns that exist in the language and word naturalization. The appearance of stem-compositions from syntactic combinations

¹⁰ Տե՛ս *Հայերենի բարբառագիտական առլաս*, պրակ 2, Ե., 1985, էջ 84:

¹¹ Տե՛ս **Ռ. Մարկոսյան**, *Արարատյան բարբառ*, Ե., 1989, էջ 89:

occurs as a result of long-term joint usage and recurrent word repetition that gives the expression more close and consistent meaning and helps in the formation into a single lexical unit.

Барнасян Джемма - Некоторые словообразовательные факты в армянских диалектах.-Как в армянском языке вообще, в армянских диалектах из словообразовательных средств употребляются аффиксация и словосложение. Армянский принадлежит к числу тех индоевропейских языков, которые имеют развитое словосложение с сопоставлением двух и более языковых (основные виды, слова, основы глагола) значимых единиц.

Словосложения в армянском образуются в основном тремя путями: синтаксических сочетаний, словообразовательных шаблонов, имеющих в языке и словозаимствований. Возникновение словосложений из синтаксических сочетаний происходит вследствие длительного употребления вместе и периодического повторения слов, что способствует выражению более тесного и единого смысла и превращению в одну лексическую единицу.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՆՈՒՆԵՐԸ

Տեղանվանագիտության մեջ բնականությունների քննությունն առավել քան կարևոր է և հրատապ, որովհետև բնակավայրերի անվանակոչման սկզբ-բունքները, դրանց տարածված կաղապարները բացահայտում են լեզուների և նրանց կրող հանրությունների աշխարհընկալման և մտածողության ընդ-հանրություններն ու տարբերությունները տարբեր ժամանակներում և աշ-խարհագրական տարածքներում: Բացի այդ՝ տեղանունների բառագանձի հաստացման և տեղաշարժերի հիմնական ուղղությունը նոր բնականությունների առաջացումն է, կամ նախկինում եղածների փոխարինումը նոր անվանում-ներով: Արդեն առկա բնականությունները տարբեր արտալեզվական և լեզվական պատճառներով կարող են դուրս մղվել գործուն բառապաշարից, դառնալ յու-րօրինակ հնաբառեր: Նման երևույթ լեռնանունների և ջրանունների դեպքում գրեթե չի կատարվում: Ֆիզիկաաշխարհագրական միավորների անունները հաստատունության մեծ ներուժ ունեն, ուստի մի անգամ ստեղծվելով՝ նրանք շարունակում են իրենց գոյությունը հազարամյակներ շարունակ: Իսկ բնա-կանությունները պարբերաբար թարմացվում են, որովհետև մարդն ընդլայնում է իր գոյության կենսական տարածքները, դրանք անվանելու անհրաժեշ-տությունը մշտակա է, համենայն դեպս այնքան ժամանակ, որքան սահման-ված է մարդկության համար: Անշուշտ բնականությունների և մնացյալ տեղանուն-ների միջև անխախտ պարիսպներ չկան, նրանք փոխներթափանցման մեջ են: Հովհ. Կարապյոզյանի իր «Սեպագիր տեղանուններ» աշխատության մեջ բե-րում է բազմաթիվ օրինակներ հնարավոր տարբեր անցումների՝ ցեղանունից քաղաքանուն, գործրինակ՝ *Լոռի, Շաքի, Վեդի*, երկրանունից քաղաքանուն՝ *Բջնի, Գառնի, Գորիս, Ջերմուկ, Սիսիան*, դիցանուններից քաղաքանուն՝ **Հաղորթ, Մաղարթ, Մղարթ** և այլն: Այս առումով ուշագրավ է *Գորիս* անվան կապը Ռուսսա Ա-ի (735-713 թթ.) Ծովինարի ժայռափոր արձանագրության մեջ թվարկված 19 երկրներից 4-րդ շարքի 2-րդ տեղում հիշատակված *Գու-րիա* անվան հետ. ուրարտերենում *n*-ի փոխարեն *ni* սեպագիրը հաճախ է կի-րառվում, ուստի եղել է *Գորիա*, իսկ իա>ի անցումով՝ *Գորի* ձևը, որի հոգնակի ուղղականը կլինի՝ *Գորիք*, հայցականը՝ *Գորիս*: *Սիսիան*-ը բխեցվում է Ար-գիշտի Բ թագավորի Խորխոտյան արձանագրության մեջ առկա *Օթիթանի* երկ-րանունից, *Ջերմուկ*-ը կապում է Ռուսսա Ա-ի նույն Ծովինարի արձանա-գրության մեջ թվարկված 6-րդ շարքի 2-րդ երկրի անվան հետ՝ *Երիա*>*Եռիա*, որտեղից *եռ* արմատն է երևում, ժամանակի ընթացքում փոխարինված *ջերմ* արմատով¹:

¹ Տե՛ս Յովհաննես Կարապետյան, *Սեպագիր տեղանուններ*, Ե., 1998, էջ 135-152:

Բնականուն եզրույթը միավորում է մարդկային բնակության ցանկացած վայրի անվանումները՝ գյուղ, շեն, ավան, քաղաք, մարզ կամ վարչատարածքային այլ միավորի անվանում: Երկրանունները կամ պետությունների անվանումները որպես կանոն առանձնանում են բուն բնականուններից, որովհետև դրանք հիմնականում ծագում են ժողովրդականություններից (էթնոնիմ), որոնց գումարվում է հավաքականակերտ կամ հոգնակերտ որևէ ածանց: Երկրանունները, ինչպես և լեռնանուններն ու ջրանունները կայունացել են: Աշխարհի ազգային-պետական քարտեզն արդեն գծված է, սահմանված, և հնարավոր փոփոխությունների հավանականությունը չնչին է: Նոր ազգերի ստեղծման ժամանակը կարծես անդարձ անցել է, իսկ ստեղծվող նոր պետական միավորումները սովորաբար ստանում են արդեն շրջանառության մեջ գտնվող հին անուններ, ինչպես եղավ, օրինակ, Հարավսլավիայի տրոհման դեպքում, երբ այս համադաշնության կախյալ միավորները պարզապես անջատվեցին՝ դառնալով ինքնակախ պետություններ՝ Սերբիա, Բոսնիա, Չեռնոգորիա, Խորվաթիա, Մակեդոնիա: Այս երկրանուններն արդեն մի քանի դար վկայված էին: Այսպիսով, տեղանունների համակարգում նորակազմություններ և նորաբանություններ կարող են առաջանալ միայն բնականունների և, իհարկե, մանրատեղանունների դեպքում:

Բնակավայրերի անվանադրման սկզբունքները բազմազան են. բուն բնականունների քննությունն առնչվում է լեզվի բառապաշարի տարբեր շերտերի հետ: Ընդ որում, բնականվան բաղադրիչ դառնալու ընթացքում սովորական բառն անցնում է իմաստափոխության յուրօրինակ ճանապարհ՝ վերածվելով տեղանվանական ավանդույթի բաղադրիչի: Ա. Սուպերանսկայան, անդրադառնալով տեղանվանական ավանդույթ հասկացությանը գրում է. «Բնակավայրերի անունները գրեթե երբեք անմիջաբար չեն կազմվում հասարակ անուններից..., նրանց և ելակետային հասարակ անունների միջև երկարատև տեղանվանական ավանդույթն է: Այս ավանդույթի համաձայն, բնական ճանապարհով տեղանվանական համակարգերի կայացման ընթացքում հասարակ անվան և բնակավայրի անվանման միջև կա մ ֆիզիկա-աշխարհագրական միավորի անունն է, որի մերձակայքում ձևավորվել է ավանը, կա մ անունը, հայրանունն այն մարդու, որն ամենասերտն է կապված այդ օբյեկտի հետ (տեղը, հիմնադիր առաջին բնակիչը)»²: Այս հիմնավորմամբ տեղանվանագիտության մեջ ընդունված է տարբերակել 2 տիպի բնականուններ՝ 1.բնական-աշխարհագրական բնույթի՝ գեոգեն կամ երկրածին և 2. պատմա-մշակութային բնույթի՝ անտրոպոգեն կամ մարդածին բնականուններ: Յուրաքանչյուր ժողովուրդ պատմության ընթացքում ձևավորում է բնականունների անվանակոչման իր ավանդույթները, որոնք սերտորեն առնչվում են տվյալ ժողովրդի աշխարհընկալման հետ, անվանակոչումն ազգային ինքնության դրսևորումներից մեկն է: Այս տեսանկյունից, մեր համոզմամբ, պետք է տարբերակում կատարել նաև խոշոր և փոքր բնականունների պարա-

² А.Суперанская, *Что такое топонимика? Из истории географических названий*, М., 2011, էջ 65:

գայում, պայմանականորեն ասած՝ քաղաքանունների և գյուղանունների միջև հստակ սահմանագիծ է անցնում: Փոքր բնակավայրերի անվանակոչման դեպքում որոշիչ գործոն է տեղանքն իր աշխարհագրական բնութագրիչներով, այսինքն՝ գյուղանունները երկրածին են, փոքր բնակավայրերի անվանումներում աստվածների կամ արքաների և իշխանների գործոնն այդքան վճռորոշ չէր: Փոքր բնականություններն անվանակոչվում էին հիմնականում ըստ իրենց աշխարհագրական տեղադրության և վերջինիս շրջակա բուսական և կենդանական աշխարհի բնութագծերի՝ **Աղնջաձոր, Գետափ, Եղեգիս, Քարազուխ, Մեծամոր, Խնածախ, Գլաձոր, Ագարակաձոր** և այլն: Այս տեսանկյունից **Կիրովականի** անվանափոխությունը **Վանաձորի** հաջող տարբերակ չէր. **ձոր** բաղադրիչով հայերենում կան հազարավոր գյուղանուններ, ուստի որպես քաղաքանուն **Վանաձոր**-ը կարծես համակարգից դուրս է, թեև մեր հետինդուստրիալ իրականության մեջ շատ գյուղական բնակավայրեր խոշորանալով վերածվում են քաղաքների, ուստի անունների նման միախառնումը հնարավոր է դառնում, այս սկզբունքով **Եղեգնաձոր**-ը ևս քաղաքանուն է, և արդեն ունենք *Եղեգնաձոր* և *Վանաձոր* համաբանությունների շարքը:

Կախված տվյալ ազգի զբաղեցրած աշխարհագրական տարածքից՝ նրա բնականությունների մեջ որպես տեղանվանակազմիչ կզերիշխեն լեռնային կամ ջրային տեղանքին բնորոշ միավորների անվանումները՝ լեռ, սար, քար, ձոր, այր, հովիտ կամ ջուր, ծով, խորշ, ծոց, փ: Հայկական բնականություններում, հատկապես գյուղական, լեռնային տարածքը բնութագրող բառարմատներն ամենահաճախադեպն են՝ **Միլքար, Քարակերտ, Քարանիստ, Սևքար, Լեռնապար, Լեռնակերտ, Մարիցուղ, Մարակապ, Մարանիստ** և այլն:

Նման կաղապարով տեղանունները սփռված են Հայաստանի ողջ տարածքում: Այս առումով հետաքրքիր է Հ. Կարապետյանի կողմից *Կումայրի/Գյումրի* և *Մեղրի* բնականությունների ստուգաբանությունը, որը կապվում է *այր* բառի հետ. «*Կումայրի* (հմտ. *Բզրայրի*)՝ գիւղ Տուրուբերանի Ասպակունիք գավառում)> **Կումերի* (այ>ե անցումով)> **Կումիրի* (միջնադարյան ե>ի անցումով)> *Կումրի* (ենթադրեալ վերջնական ձև, հմտ. **Մեղայրի*>**Մեղերի*> **Մեղիրի*>**Մեղրի*)»³:

Հայերենում առատ են նաև **ջուր** իմաստային դաշտի բառերից կազմված բնականությունները՝ **Թթուջուր, Աչաջուր, Զրաձոր, Զրաբերդ, Զրառատ**:

Կայրի կամ ընտանի կենդանանուններից բաղադրված բնականությունները ևս կազմվում են, բայց, որպես կանոն, միայն փոքր գյուղական շենքերի համար՝ **Աղավնաձոր, Աղավնատուն, Արծվաշեն, Արջուտ, Երնջատափ, Եղնիկ, Խոզնավար, Խաշթատակ, Լորուտ, Մարալիկ**: Ընդգծենք, որ ներկա ժամանակներում կենդանանուններից բնականություններ այլևս չեն կազմվում, միայն մանրատեղանուններ:

Պատմա-մշակութային բնույթի են այն բնականությունները, որոնք կապված են տվյալ բնակավայրի տերերի կամ բնակիչների անունների և նրանց վարած

³ **Յովհաննես Կարազեղեան**, նշվ. աշխ., էջ 84:

գործունեության հետ: Դրանք կարող են ծագել. ա) անձնանուններից, տոհմանուններից կամ ժողովրդանուններից, բ) դիցանուններից կամ կրոնա-պաշտամունքային բառապաշարի այլ հասկացությունների անվանումներից, գ) մարդու տնտեսական, մշակութային և սոցիալական գործունեությունը բնութագրող իմաստային դաշտերի բառային միավորներից: Որպես կանոն՝ խոշոր բնակավայրերի՝ բերդերի և քաղաքների անվանումները մարդածին են, որովհետև նրանց հիմնադրման գործընթացը սերտորեն առնչվում է անձերի հետ, անձնակենտրոն է, հետևապես դրանց անուններն ուղղակի արտահայտում են հիմնադիր այրերի նպատակները, կրոնական դավանանքը, որովհետև կրոնն իբրև աշխարհում մարդու անվտանգ գոյության կտվան վճռորոշ է անգամ 21-րդ դարում և իր ուղղակի արտահայտությունն է գտնում անվանադրման ընթացքում, ինչպես անձերի, այնպես էլ բնակավայրերի: Այսպես՝ Արևմտյան Եվրոպայի շատ քաղաքներ կրում են տարբեր սրբերի և սրբուհիների անուններ, հատկապես կաթոլիկ երկրներում, և գաղութատիրական շարժման հետևանքով քաղաքների անվանադրման այս սկզբունքը լայնորեն տարածվեց Աֆրիկայում, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի պետություններում՝ *Սան Պաուլո, Սանթոնո, Սեն ժեռմեն, Սեն Գոտիե, Սեն Վալերի, Սանտա Մոնիկա, Սանտո Դոմինգո, Սան Մարինո, Սեն Դենի, Սենտ Լուիս* և այլն:

Վաղնջական ժամանակներում, երբ հնդեվրոպական ցեղերը սփռվում էին Եվրոպայի և Ասիայի տարածքներում, մշակվել էր քաղաքանուններ կերտելու հատուկ ավանդույթ, որի վերաբերյալ պատմաբան Մարինա Սկրիժինսկայան ուշագրավ հետազոտություններ է կատարել, ըստ այդմ՝ հունական համայնքները Բ.ա. 8-7 դարերից սկսյալ նոր բնակավայր հիմնելուց առաջ դիմում էին Դելֆիքի Ապոլոն աստծուն նրա հավանություն-օրհնությունը ստանալու համար: Հին հնդեվրոպացիների պատկերացմամբ բնակավայր ստեղծելու համար աստվածների բարեհաճությունը պարտադիր պայման էր, նման երևույթ առկա էր ոչ միայն հին հույների, այլև ուրարտացիների մոտ, որոնց արքաների արձանագրություններում վկայված է, որ քաղաքի հիմնադրումից առաջ արքաները դիմել են բիայնական դիցարանի աստվածներին, հատկապես Խալդ աստծուն, որոնց գործությամբ հաջողվել է ոչ միայն ռազմական հաղթանակներ տանել, այլև բնակավայրեր ստեղծել: Հին հույների հիշյալ ավանդույթով աստուծո գուշակին դիմում էր նոր բնակավայր գաղթողների համայնքի առաջնորդը: Տաճարի քուրմը, որը քաջագիտակ էր այն ժամանակի բնակելի տարածքների աշխարհագրական, կլիմայական, տնտեսական և քաղաքական պայմանների մասին, երջանիկ կյանք և ապագա էր կանխագուշակում տվյալ բնակավայրը հիմնադրողների և նրանց հետագա սերունդների համար: Այս ավանդույթի համաձայն՝ բազմաթիվ քաղաքներ ստանում էին *Օլբիա պոլիս* անունը, որը թարգմանաբար նշանակում է Երջանիկ քաղաք: Ժամանակի ընթացքում *պոլիս* բաղադրիչն ընկնում էր, տեղանունը դառնում էր միաբա-

ղաղրիչ. մնում էր *Օլբիա/Օլվիա* հատվածը՝ Երջանիկ⁴: Այս խորհրդանշական ավանդությամբ էլ Հ.Կարապետյանը փորձում է ստուգաբանել Երևան քաղաքանունը՝ գրելով. «Դժվար չէ նկատել, որ **Երեբուն>Երեւան** քաղաքը եւս հիմնադրուել է հնդեւրոպական յիշեալ սովորոյթի համաձայն եւ այդպէս էլ ստացել է իր անունը **Երեբուն** («երջանիկ քաղաք»): Ըստ Հ.Կարապետյանի, Երեբունի> Երեվան անցումը կարող է օրինաչափ լինել միայն այն դեպքում, երբ ընդունենք Երեբունե>Երևան տարբերակը, որովհետև հայերենում **ու-ն ա** չի դառնում, այլ միայն **ո>ա** անցումն ունենք: Այս կարծիքին էր ժամանակին նաև Գ. Ղափանցյանը, որը նշում էր, որ սեպագրերում «**ո**» հնչյունն արտահայտող վանկագիր չկա, այն փոխարինվում էր «**ու**» սեպախմբով կամ այդ հնչյունը պարունակող որևէ այլ վանկագրով, ուստի Արգիշտի Ա-ի հիմնադրած բերդաքաղաքի անվանումը պետք է կարդալ **Երեբուն**: Եր-ը «երջանիկ» բառի արմատն է, որը վկայված է «Երանի, երանելի» բառերում նաև, իսկ **բունը** հնդեվրոպական բառ է, որը նշանակել է «խրճիթ», նաև «շենք, տուն, քաղաք», Բոն տեղանվանակազմիչով հայտնի են բազմաթիվ հունական բնակավայրեր, օրինակ՝ *Ալգուստոբոն, Հուլիոբոն, Կասիբոն, Կենաբոն*: Բ>վ հնչյունական անցումը հայերենում հայտնի երևույթ է: Մեր քաղաքամայր Երևանի անվան այս մեկնաբանությունն անշուշտ խանդավառող է, բայց նշենք, որ Երևան-Էրեբունի տեղանունն ունի նաև այլ բացատրություններ. Գ.Ղափանցյանը և Մ.Նիկողոսին **Երևան** անվանումը բխեցնում էին **Երիաինի** երկրանունից, որը, ըստ Ղափանցյանի, ծագում էր **Երիա-Էրիա** ցեղանունից⁵, իսկ ուրարտագետ Մ. Իսրայելյանի կարծիքով այն նշանակում էր «**հաղթանակ**», **irbu** արմատը ուրարտերենում նշանակել է «հափշտակել, գողանալ» նաև «**գրավել, նվաճել, հաղթել**»⁶: Վ. Խաչատրյանը **Երևան** բնականումը ստուգաբանում է հայերենի հնդեվրոպական *երև* արմատի միջոցով, որն առկա է *երևիլ*՝ «**երևնալ**» բայի մեջ, որին ավելացել է *ան* ածանցը, ուստի *Երևան* նշանակում է «**երևացող տեղում գտնվող բնակավայր**»⁷: Եթե ելնենք գուտ հայկական իրականության փաստերից, ապա անվանադրման վերոհիշյալ սկզբունքը մեզանում ամրակայված չի եղել: Մենք չունենք սրբերի դասին պատկանող անգամ ամենապաշտելի անձերի անուններից ծագած քաղաքանուններ՝ Վարդան Մամիկոնյան, Մեսրոպ Մաշտոց, Սահակ Պարթև, Գրիգոր Նարեկացի: Այս և նման հոգևոր գործիչների անունները տեղանվանակազմիչ են դարձել միայն փոքր բնակավայրերի և հատկապես մանրատեղանունների կազմության դեպքում՝ պողոտաներ, փողոցներ, հրապարակներ, պուրակներ և այլն: Եվս մեկ բնութագրիչ առանձնահատկություն. կանացի անունները հայկական տեղանուն-

⁴ Տե՛ս **М.В. Скрижинская**, *О происхождении названии города Ольвия*, “Вестник древней истории”, 1981, №3, էջ 146:

⁵ **Гр. Капанцян**, *Историко-лингвистическое значение топонимики Древней Армении*, Ер., 1940, էջ 7-8:

⁶ Տե՛ս **Մ. Իսրայելյան**, *Էրեբունի-բերդ քաղաքի պատմությունը*, Ե., 1971, էջ 11-13:

⁷ Հմմտ. **Վ. Խաչատրյան**, *Հայկական տեղանունները սեպագիր աղբյուրներում. Տեղագրական և ստուգաբանական քննություն*, Ե., 2012, էջ 116-117:

ներում որպես բաղադրող հիմք գրեթե չեն հանդիպում, մենք ունեցել ենք ազդեցիկ թագուհիներ, բանահյուսական, պատմական կին հերոսներ, քրիստոնեական նահատակներ, բայց նրանց անունները բնակավայրերի հիմքում չեն դրվել: Կարող ենք ամրագրել, որ մեր անվանադրման բանաձևն այրակենտրոն է և բավական աշխարհիկ: Գնահատելով աստծոն և կանանց՝ մեր անվանադիրներն անմահացնում են տղամարդկանց և աշխարհիկ հերոսներին ու գործիչներին: Աստծունը աստծուն տալով, իսկ մարդկանցը՝ այրերին: Այսպիսով, խոր անցյալում անվանադրման գործընթացը ոչ միայն ճանաչելի և տարբերակիչ նշան ստեղծելու նպատակ էր հետապնդում, այլև ծիսական երևույթ էր, որը պետք է կանխորոշեր և ապահովեր անվանվող միավորի հավերժությունը և բարեբախտ ապագան:

Ժամանակի ընթացքում հնդեվրոպական աշխարհընկալման առաջնահերթությունները փոխվել են, և հայոց մեջ ամրագրվել է բնակավայրը հիմնադրող արքայի կամ ավատատիրոջ անունից տեղ ցույց տվող բաղադրիչներով բնականություններ ստեղծելու ավանդույթը: Աստվածներն իրենց տեղն արագ զիջում են հզոր և սեփականատեր մահկանացուներին: Այսպես՝ Տիգրան Մեծի կողմից Մեծ Հայքում շուրջ մեկ տասնյակ **Տիգրանակերտ**-ներ են հիմնվել, թագավորների և իշխանների անուններն ամրագրվել են նաև հետագա դարերում՝ **Արշակավան, Վաղարշապատ, Գագկաշեն, Բակորակերտ** և այլ բնականություններում: Ավելի ուշ թագավորական և նախարարական գործոնի անհետացմանը զուգընթաց՝ բնակավայրերի անվանադրումը սկսում է կատարվել քաղաքական, ապա մշակութային հերոսների անունների հիման վրա: Քաղաքական-ռազմական նշանավոր գործիչների անունները հատկապես խորհրդային ժամանակներում էին տեղանվանահիմք դառնում՝ *Լենինական, Կիրովական, Ազիզբեկով, Ստեփանավան, Ղարիբջանյան, Մուսայելյան, Բաղրամյան, Շահինյան, Գալինինո, Ղուկասյան, Ենոքավան, Մուրենավան* և այլն: Ամբողջատիրությունից ազատականությանն անցումը տեղանվանաստեղծման մեջ նշանավորվեց մշակութային գործիչների անունների վերաբերմամբ, բնակավայրերը սկսեցին անվանվել խոշոր գրողների, բանաստեղծների անուններով, երբեմն տեղանվանակերտ բաղադրիչով, երբեմն առանց որևէ բաղադրիչի, մաքուր հիմքով՝ *Չարենցավան, Ստեփանակերտ, Աբովյան, Թումանյան*:

Հայկական բնականությունները ըստ կազմության լինում են պարզ, ածանցավոր, բարդ բաղադրյալ-բառակապակցական: Պարզ-արմատական բնականությունները փոքր թիվ են կազմում, և հիմնականում պարզ են գյուղանունները, ընդ որում բնականուն դառնում են հիմնականում բնակավայր նշանակող հասարակ անունները, ինչպես՝ *քաղաք, ավան, շեն, գյուղ, բերդ, աշտարակ, ագարակ*: Սա անվանադրման ամենապարզունակ հնագույն ձևն է, որը վերկայված է բոլոր ժողովուրդների մոտ, ներկայումս անվանադրման այս եղանակն այլևս չի գործում, կարող է հանդիպել միայն մանրատեղանունների կազմության ժամանակ, երբ կամուրջը կոչվում է հենց **Կամուրջ**, արտը՝ **Արտ**: Բերենք Հայաստանում առկա պարզ արմատական բնականությունների օրինակ-

ներ՝ **Բերդ, Գավառ, Ավան, Ագարակ:** Ավելի հաճախ այս արմատական անվանումներին ավելանում էին ածանցներ՝ ստեղծելով նոր բնականոններ՝ **Ավանիկ, Ավանա, Ավանց, Գյուղիկ, Գյուղիս, Բերդակ, Գավառակ:** Հայերենի բնականոններին առավել բնորոշ է ածանցավոր կառուցվածքը:

Որքան էլ բազմազան լինեն ածանցները բնականոնների կազմում, այդուհանդերձ հայկական բնականոնները բառակազմական տեսանկյունից հիմնականում հողակապով բարդություններ են, ընդ որում բարդության առաջին բաղադրիչը բնակավայրի որակական հատկանիշներն արտահայտող մասն է կամ այն անհատի անունը, ի պատիվ որի անվանակոչվել է քաղաքը կամ գյուղը, իսկ երկրորդը բնակավայր նշանակող կամ ֆիզիկական աշխարհի իմաստային դաշտի միավորներ են, այսինքն՝ բնականվան ցուցիչը բարդության երկրորդ հաստատուն բաղադրիչն է՝ *Բջևան=իջ/ի+ավան, Արծվաշեն=արծիվ/ա+շեն, Բերդաշեն=բերդ/ա+շեն, Պեմզաշեն=պեմզա/ա+շեն, Նորաշեն=նոր/ա+շեն, Հարթագյուղ=հարթ+գյուղ, Բազմաբերդ=բազում/ա+բերդ, Մերձավան=մերձ+ավան* և այլն:

Բաղադրյալ բառակապակցական բնականոնները հույժ սակավադեպ են հայերենում, որպես կանոն այդպիսի կառույցներ կազմվում են, երբ կան նույն անունը կրող մի քանի բնակավայրեր, որոնք տարբերակվում են *ներքին, արտաքին, մեծ, փոքր* և նման հականշային ածականների միջոցով՝ **Ներքին Բազմաբերդ, Վերին Բազմաբերդ, Ներքին Սասնաշեն, Վերին Սասնաշեն:** Կրոնական բովանդակությամբ և նախադասության արժեք ունեցող եզակի բնականոն է **Էջմիածին** քաղաքանունը, որտեղ ունենք ենթակայի և ստորոգյալի միավորում՝ **Էջ** (գրաբարյան **իջանել** բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի եզակի թիվ երրորդ դեմքի բայաձև)+**միածին = իջալ միածինը:**

Եթե փորձենք վիճակագրական տվյալների հիման վրա ընդհանրացնել հայկական բնականոնների կազմության հիմնական սկզբունքը, ապա պետք է նշել, որը առավել հնագույն շրջանից եկած բնականոններում, ամրագրվել են ժողովրդանունները կամ ցեղանունները՝ **Լոռի, Շաքի, Վեդի, Արարատ:**

Բնապաշտության ժամանակաշրջանում տարածում են գտնում աստվածություններ դարձած երկնային մարմինների անուններից կազմված բնականոնները: Այդ տեսանկյունից քննելով հայկական բնականոնները՝ նշենք, որ հայերի մեջ ամենամուրն արեգակի և ջրի պաշտամունքն ու սրբացումն են եղել: Այս երկու հասկացությունների տարբեր անվանումներից բազմաթիվ պարզ, ածանցավոր և բարդ բնականոններ են կազմվել, որոնց զգալի մասը պահպանվել է և հասել 21-րդ դար: Օրինակ՝ **Արեգ, Արեգի, Արև, Արևիք, Արևիս, Արևիկ, Արևշատ, Արևանիստ, Արփի, Ծովակ, Ծովագյուղ, Ծովհնար, Զրարփի, Զրաբեր, Զրաձոր, Աղբյուր, Աղբյուրակ** և այլն:

Բնականոնների կազմության դեպքում վճռական գործոն է նաև տեղաբնակների զգոությունը, այսպես՝ Հայաստանի այն գյուղերը, որտեղ բնակվել են հավատքի համար արտաքսված ռուսները՝ մոլոկաններ, հնադավաններ, ռուսական տեղանվանակազմիչներ և արմատներ ունեն՝ **Ֆիդետովո, Լեռմոնտովո, Մեդովկա, Նովոսելցևո, Կրիվոյ մոստ, Պրիվոլնոյե** և այլն:

Գունանունները հայկական բնականություններում բավական հազվադեպ են հանդիպում, դրանց առաջացումը երկու հիմք ունի. առաջին մակարդակում գունանունը նշան-բնութագրիչ է, այսինքն՝ տեղանքին հատուկ որակական ածական է՝ կապույտ լճի կամ ծովակի ափին հիմնադրվող բնակավայրը կոչվում է **Կապույտ, Կապույտք, Կապուտակ**, կամ հրաբխային ծագման ապարների, հանքաքարերի հարկանությամբ ստեղծվող բնակավայրը կոչվում էր՝ **Կարմիր, Կարմիրք, Կարմիրշեն, Կարմիրաղբյուր**, իսկ կրաքարային տարածքների բնակավայրերը՝ **Սպիտակ, Սպիտակաղբյուր, Սպիտակաշեն, Սպիտակաջուր, Սպիտակաբերդ**, սևահողով կամ սև տուֆով հարուստ բնակատեղիները՝ **Սևահող, Սևաբերդ, Սևակն**: Երկրորդ հիմքը գույների դիցաբանական և փոխաբերական ընկալման հետ է կապված, հայտնի է, որ չարի և բարու, կյանքի և մահվան հակադրությունը բազմաթիվ ազգերի հավատալիքներում կապվում է *սև, սպիտակ և կարմիր* գույների հակադրության հետ: Աստվածներին, սրբությունները, կյանքը և մահը մարդն ընկալում և պատկերում է որոշակի գույների միջոցով: Ուստի բնակավայրերի անվանումները ևս, անկախ իրենց տեղանքի գունային հատկանիշներից, կազմվում էին **սև, սպիտակ, կարմիր, կապույտ, շեկ, կանաչ** բառարմատներից՝ յուրաքանչյուր դեպքում ունենալով ուղղակի կամ խորհրդանշական իմաստը: Այս առումով իմաստային ամենամեծ բեռնվածությունն ունեն վերոնշյալ վեց գույները, որոնք հայոց բնականություններում ևս ամրակայված են՝ անցյալում ավելի մեծ հաճախականությամբ, ներկայումս՝ սակավ: Գունանունների առկայությունը վկայված է դեռևս հնդեվրոպական տեղանուններում, այս տեսանկյունից ուշագրավ է Ա. Պետրոսյանի տեսակետը. նա փորձում է առանձնացնել հ-ե *arg «սպիտակ» արմատից կազմված տեղանունները և առասպելական տարբեր կերպարների անվանումները՝ դրանցից բխեցնելով *Արամ/Արիւ, Արւ, Արածանի* անունները⁸:

Հավարտ նշենք, որ արդի անվանադրումն ունի զուտ գործնական նպատակ՝ ստեղծել համընդհանուր հասկանալի և տարածության ու ժամանակի մեջ կոդմոտորոշող նշաններ, ուստի բնականությունների կազմության կադապարները կրճատվում են և զրկվում զգայական-իմացաբանական խոր բովանդակությունից՝ աստվածայինից դառնալով մարդկային:

Dilbaryan Narine -The Structure of Armenian Oikonyms. - In toponymy, it is accepted to classify the names of settlements according to the nature of the main topoforms: a) the names of settlements derived from words denoting natural geographic features (geogenic oikonyms) and b) from words denoting cultural-historical events (anthropogenic oikonyms). To the oikonyms of natural geographic character belong the names of settlements derived from the names of water sources, landscape features, natural environment, flora and fauna. Such topoforms reflect the physiographic features of the most populated locality, for example *Karakert, Saranist, Lanjakap, Getashen, Tsova-*

⁸ Տե՛ս **Ա. Պետրոսյան**, *Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգաձագման խնդիրը*, Ե., 1997, էջ 120-122:

gyugh, Aghbyurak, Arjrut etc. To the oikonyms of cultural and historical character belong the names associated with proper names (name, surname or nickname) of residents and owners of the villages, as well as their family members, and those associated with the social composition of the population, religious-cult vocabulary, household and social life of a man, for example *Artashat, Haykashen, Charentsavan, Baghramyán, Vannadzor, Buzhakan, Nor kyank, Haghtanak*. The purpose of this report is to describe the semantic and word formational structure of Armenian oikonyms.

Дилбарян Нарине - Армянские ойконимы. - Цель этого доклада – охарактеризовать семантическую и словообразовательную структуру армянских ойконимов. В топонимике принято названия населенных пунктов (ойконимы) классифицировать по характеру основного топоформанта: а) названия населённых пунктов, образованные от слов, обозначающих естественно-географические объекты (геогенные ойконимы) и б) от слов, обозначающих культурно-исторические явления (антропогенные ойконимы). К ойконимам естественно-географического характера относятся названия населённых пунктов, образованные от названий водных источников, обозначений особенностей ландшафта, природных условий, животного и растительного мира; такие топоформанты отражают физико-географические особенности самого населённого пункта. К ойконимам культурно-исторического характера относят названия, связанные с личными именами (имя, фамилия или прозвище) жителей и владельцев селений, а также членов их семей, с социальным составом населения, с религиозно-культовой лексикой, с хозяйственной и социальной жизнью человека.

**ԽՈՍՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԵՆԹԱԴԱՇՏԻ ՈՐՈՇ
ԲԱՅԵՐԻ ԱՊԱՆՑՈՒԹԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ**

Խոսքային գործունեությունը մարդկային մտածողության դրսևորման ձևերից մեկն է և, ինչպես յուրաքանչյուր գործունեություն, ունի իր կոնկրետ նպատակադրումը՝ **հաղորդակցական գործառույթի իրականացում**:

Խոսքային գործունեության իմաստային ենթադաշտը մտնում է **գործողության իմաստային դաշտի** մեջ՝ ապահովելով մարդկային գործունեության կարևորագույն գործառույթները՝ **հաղորդումն ու հաղորդակցումը**, որոնք հիմնականում իրականացվում են **ասացական, մտածական, զգացական բառաիմաստային խմբերի** (այսուհետև՝ **ԲԻԽ**) բայերի միջոցով: Արդի հայերենում **խոսքային գործունեության իմաստային ենթադաշտի** որոշ բայեր, կորցնելով իրենց **նյութականությունը**¹, վերածվում են **եղանակավորող բառերի**՝ համալրելով **համանունների** ձևաիմաստային խումբը, օր.՝ Ուստի **ասե՛մ** (*ասացական*) ձեզ՝ բարեկամների՝ **ու**, Որ այսու և ետ բացառված հաշվենք Հիվանդությունը երիկամների... (ՊՄ, հ.1, 118), Ես ինքս եմ ահա ինձ նշանակում Լուսավորության նախարա՞ր **ասեմ** (*եղանակավորող*), Թե՞ կատարածու լուսավորության... (ՊՄ, հ.1, 85): **Խոսքիմասային** վերոնշյալ **անցումը** կատարվում է այդ բայերի **բազմիմաստության, փոխաբերական իմաստավորման, արտալեզվական այլ վերաիմաստավորումների շնորհիվ**:

Եղանակավորանիշ² բառերի են վերածվում **խոսքային գործունեության իմաստային ենթադաշտի ասացական ԲԻԽ**-ի որոշ բայեր՝ *ասե՛կ, արտահայտե՛կ, խնդրե՛կ, խոստովանե՛կ, կատակե՛կ, կրկնե՛կ, կոչե՛կ, նշե՛կ, պարզե՛կ* ևն, օր.՝ Ծանոթանա՞ք: Շատ լա՞վ: Բայց ես անու՛ն չունեմ: Թե ուզում ես, **խնդրեմ**, «Հոմո սապիենս» կոչիր (ՊՄ, հ.1, 262), **մտածական ԲԻԽ**-ի որոշ բայեր՝ *գիտե՛նալ, ենթադրե՛կ, ընդունե՛կ, իմանալ, կարծե՛կ, հասկանալ, հիշե՛կ, մտածե՛կ, նշանակե՛կ* ևն, օր.՝ Ու սարսափն է **կարծես** խոսում Կորուստների, ահերի (ՊՄ, հ.1, 57), **զգացական ԲԻԽ**-ի որոշ բայեր՝ *ափսոսալ, երևակայե՛կ, զարմանալ, զգալ, հավատալ, պատկերացնե՛կ, ցանկանալ, ցավե՛կ, ուզենալ* ևն, օր.՝ Ասում եմ ձեզ (մի՛ **զարմացեք**)³, որ իրոք Ամենամեծ միամիտին աշխարհում Մարդիկ Աստված կամ Արարիչ են կոչել (ՊՄ, հ.1, 143):

Մեր հոգվածի նպատակն է **խոսքային գործունեության իմաստային ենթադաշտում** առանձնացնել և դասակարգել այդ բայերը՝ **բացահայտելով լեզվական երևույթի առաջացման պատճառները**:

¹ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, *Հայերենի շարահյուսություն*, հ. II, Ե., 1964, էջ 440:

² **Եղանակավորող** բառերի մեջ առանձնացնում ենք վերոնշյալ ենթադաշտի որոշ բայերից գոյացած մի բառաշերտ՝ պայմանականորեն անվանելով **եղանակավորանիշներ**:

³ Հարկ է նկատել, որ գեղարվեստական գրականության մեջ, որից քաղել ենք օրինակները, եղանակավորող բառերի կետադրության միօրինակություն չկա:

Ըստ Ս. Աբրահամյանի՝ եղանակավորող բառերը այս կամ այն երանգն են հաղորդում նախադասության մտքին, խոսողի վերաբերմունքն են արտահայտում այս կամ այն իրողության, առարկայի նկատմամբ. դա նշանակում է, որ վերոնշյալ բառերը, չունենալով նյութական իմաստ և, դրանով հանդերձ, հակադրվելով նյութական իմաստ ունեցող մյուս խոսքի մասերին, այնուամենայնիվ առաջացել և առաջանում են նյութական իմաստ ունեցող բառերից, այսինքն, լինելով ինքնուրույն խոսքի մաս, նրանք սահմանազատված չեն մյուս խոսքի մասերից և հարստանում ու համալրվում են նրանց հաշվին⁴։ Եվ քանի որ բառերի կառուցվածքային և իմաստային հատկանիշները դրսևորվում են միայն նրանց գործառության ժամանակ, իսկ լեզվական միավորների գործառությունների ներքո հասկացվում է լեզվական միավորի՝ խոսքում վերարտադրվելու նպատակն ու նշանակությունը, հետևաբար **խոսքային գործունեության իմաստային ենթադաշտի** որոշ բայերի վերածումը **եղանակավորանիշների** կատարվում է բառերի **գործառական (իմաստային, ձևաբանական, շարահյուսական, ոճական) տարբեր հիմքերի վրա**՝ ապահովելով լեզվական համակարգի միավորների միջև առկա կենդանի փոխազդեցությունն ու փոխներգործությունը։

Վ. Վինոգրադովը նշում է, որ բառն իրենից ներկայացնում է բառային և քերականական նշանակությունների կառուցվածքային ներքին միասնություն։ Բառի բառային նշանակության սահմանումը իր մեջ արդեն իսկ ներառում է ցուցում դեպի բառի քերականական բնութագիրը։ Բառի նշանակությունն ու քերականական ձևը մերթ փախվում են, մերթ միաձուլվում⁵։ Նկատի ունենալով բառերի բազմիմաստության հանգամանքը՝ **եղանակավորանիշների** առաջացումը, կարծում ենք, այդպիսի «**բախման**» հետևանք է, որն էլ պայմանավորում է **խոսքիմասային անցումը**։

Հարց է ծագում, թե ինչու **ընթացային** բառերից միայն որոշներն են ունակ վերածվելու **եղանակավորանիշների**։ Ա. Բաուդերը նկատում է, որ այդ հարցի պատասխանը պետք է որոնել այդ բայերի իմաստաբանության մեջ՝ **ընթացային** բառերը դիտարկելով **կոնկրետ** և **վերացական** գործընթացների տեսանկյունից՝ գլխավոր նախապայման համարելով նրանց նշանակության մեջ առկա վերացական բնույթը⁶։

Վերոնշյալ բայերի խոսքիմասային անցումը կատարվում է **իմաստային** այն հիմքի վրա, որ նրանց իմաստային կառուցվածքում առկա են եղել **եղանակավորության, կերպայնության** որոշակի երանգներ, որոնց դիպվածային գործածությունն էլ, հետագայում կրկնվելով, խթանել է այդ երանգների զարգացումն ու զերակշռումը։ Եվ քանի որ եղանակավորող բառերը արտահայտում են խոսողի **մտածական, դատողական** վերաբերմունքը այս կամ այն հա-

⁴ Տե՛ս Ս.Աբրահամյան, *Չթերվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1965, էջ 503-505։

⁵ В. В. Виноградов, *Русский язык, Грамматическое учение о слове*, М., Выс. школа, 1972, էջ 18։

⁶ А. Я. Баудер, *Части речи - структурно-семантические классы слов в современном русском языке*, Таллин, Валгус, 1982, էջ 125-126։

դորդման, իրողության, երևույթի կամ առարկայի նկատմամբ, հետևաբար իմաստային այս մերձակցությունն էլ նպաստել է խոսքիմասային յուրօրինակ «սահմանախախտմանը»:

Հաղորդվող նյութի վերաբերյալ խոսողի վերաբերմունքից ելնելով՝ **եղանակավորանիշ** բառերն ու բառակապակցությունները⁷, ըստ **իմաստային երանգների**, պայմանականորեն դասակարգել ենք հետևյալ տեսակների⁸՝

ա. եղանակավորանիշներ⁹, որոնք արտահայտում են **հաղորդվող նյութի վերաբերյալ արժանահավատություն կամ հավաստիություն**, օր.՝ Թեև հետո, **գիտեմ**, վստահ եմ, էլի ենք նույն բարոյականությամբ ապրելու ու հպարտանալու... (ՊԶ, 37Ա, 41), Բայց ահա բոլորովին այլ բան է բանաստեղծական պրոզայիզմը, որ, **համոզված եմ**, պոեզիան սնող մի շատ կենսաբար երակ է (ՎԴ, ԻՍԲ, 21)։

բ. եղանակավորանիշներ, որոնք արտահայտում են **խոսողի երկբայությունը կամ թերահավատությունը**, օր.՝ ...Եթե սա քաղցր երազ չէ, այլ իրականություն, ապա երևի իրավունք ունեմ ասելու, **ի՞նչ իմանաս**, գուցե իսկապես իրավունք ունեմ ասելու այն ամենը, ինչ մտածում եմ (ՊԶ, 19), Արվեստի ոչ մի գործ, **ասել կուզե՞ արդյոք**, չի կարող չունենալ այդ «ինչը» (ՊՄ, հ.3, 169)։

գ. եղանակավորանիշներ, որոնք ներկայացնում են **խոսողի վերաբերմունքի հաղորդման տարբեր ձևերը, ինչպես նաև մտքի պատկերավոր արտահայտման եղանակները**, օր.՝ Այդ նշանակում է՝ **կարճ** ու **կոպիտ** ասած՝ նկատել ձի ըստ էության և ոչ թե ձիու սև կամ աշխետ, էգ կամ որձ լինելը (ՊՄ, հ.3, 190), Նրանք Պ. Սևակին ոչ միայն հանդիմանում, այլև մեղադրում են... **մեղմ ասած** բազմասիրության մեջ (ՊՄ, հ.3, 243)։

դ. եղանակավորանիշներ, որոնք արտահայտում են **խոսողի գնահատականը**, օր.՝ Մեծ դժվարությամբ նրանցից պոկեցին Կոլյային և քեցին գործարար բակ, ուր նա, **կարելի էր ասել**, դեմք էր (ԳՄ, ՕՓ, 46), Երազիս մեջ քեզ խղճացի հազար անգամ, Հազար անգամ քեզ ներքեցի, Եվ զարմացա, **ավելորդ է ասելն անգամ**, Թե ես ինչպես համբերեցի երազիս մեջ (ՀՄ, ԲՊ, 307)։

ե. եղանակավորանիշներ, որոնք արտահայտում են **հաղորդման աղբյուրը**. այս տեսակի մեջ են մտնում **որևէ անձի կամ անձանց կողմից վկայված, հաղորդված տեղեկություններ, հայտարարություններ, կարծիքներ** ևն, օր.՝ Մերն է, իսկապես, նրա մեկ այլ «ես»-ը, **հռոմեացիների ասած** «ալտեր էգո»-ն (ՊՄ, հ.3, 283), Սուրխաթյանի դասագրքից գիտեի Չարենցի մասին, որ «հայ գրականության» ողնաշարն է՝ **Իսահակյանի խոսքով ասած** (ՊՄ, հ.3, 249)։

⁷ Կարծիք կա, որ եղանակավորող բառերը, բառակապակցություններն ու նախադասությունները կարելի է միավորել մեկ դասի մեջ՝ ելնելով ասույթի շրջանակում նրանց ունեցած գործառնության ընդհանրությունից և դիրքային առանձնահատկություններից։ Տե՛ս նաև <http://russkiy.yazik.ru>։

⁸ Տե՛ս նաև <http://rusoved.ru>, <http://ru.wikipedia.org>, <http://www.grammar.ru> ևն։

⁹ Եղանակավորանիշ բառերից չենք տարանջատել եղանակավորանիշ բառակապակցություններն ու նախադասությունները՝ իմաստային հարուստ երանգայնակը չխաթարելու նկատառումով։

գ. եղանակավորանիշներ, որոնք գործածվում են **խոսակցի ուշադրությունը գրավելու կամ ուշադրությանն արժանանալու համար**. սրանք ստորաբաժանում ենք **երկու ենթատեսակի՝ 1. եղանակավորանիշներ**, որոնք արտահայտում են **դիմում** խոսակցին՝ խոսքի առարկայի նկատմամբ **ուշադրություն հրավիրելու, հետաքրքրություն առաջացնելու, ասածը շեշտելու, ընդգծելու, կրկնելու կամ որևէ բան հիշեցնելու միջոցով**, օր.՝ Այս դատապարտելի վիճակին ենք հասել, **կրկնում ենք**, որովհետև օտար բառերի գործածությունը դարձել է մի տեսակ կիրթ լինելու, զարգացածության, խելքի նշան...(ՊՄ, հ.3,24), Իսկ Ջոնին տոսկական կերպար չէ, այլև մի տեսակ «բանալի», որովհետև, **ընդգծումով ասած**. Բենը նույն Ջոնին է՝ արդեն հասակ առած...(ՊՄ, հ.3,181), «Բարդոյ» (նաև, **հիշում էս**, «Քամու») ճանապարհն է ճիշտը, հիշիր մեկընդմիշտ(ՊՄ, հ.6,431), **2. եղանակավորանիշներ**, որոնք գործածվում են **շփման քաղաքավարական վարքականոններում**, ինչպես՝ **ներեցեք, համեցեք, խնդրեմ** նև, օր.՝ Կամենու՞մ եք գնանք զբոսանքի,- **խնդրեմ**, ինչու՞ չէ¹⁰, **Ներեցե՛ք**, ես այդ թույլ չեմ տա ոչ ոքի¹¹.

է. եղանակավորանիշներ, որոնք կապակցված խոսքում արտահայտում են **հաղորդվող մտքերի կապը, հաջորդականությունը**, օր.՝ Արիստոտելը... գիտական այնպիսի խորությամբ է հետազոտել մտքի ձևերը, որ... Կանտը իր հիացմունքն է արտահայտել հետևյալ խոսքերով. «Արիստոտելի ժամանակներից սկսած՝ երկու հազար տարվա ընթացքում տրամաբանությունը ոչ մի առաջընթաց քայլ չի կատարել և ըստ ամենայնի վերջնականապես ավարտուն գիտություն է»: Մտքի ձևերն ուսումնասիրող գիտությունը, **ասել է**, Արիստոտելն անվանեց «տրամաբանություն»...(ԳԲ, ԻԵ,5), ... **Ինչպես նշեցի**, վերոհիշյալ օրինակը Դոստոևսկին ինքն է հնարել, հավանաբար իրականության մեջ չգտնելով հարմարը...(ՎԴ,9).

ը. եղանակավորանիշներ, որոնցով դրսևորվում են դատողությունների **բացահայտման, պարզաբանման, մեկնաբանման եղանակները**, օր.՝ Պատմաբաններն ու հնէաբանները կարող են գլուխ հանել մի քնի հազար տարվա վաղեմություն ունեցող պատմական երևույթներից ու անցքերից, իսկ 70 տարի առաջվա պատմական փաստը, **պարզվում է**, անհնա՞ր է «վերծանել»(ՊԶ,25), Բայց ակամա դերասանից (**հասկանու՞մ ես, ակամա՞**)... ո՞վ է դժբախտ առավել(ՊՄ,Ը,290).

թ. եղանակավորանիշներ, որոնք արտահայտում են **կարծիք, տեսակետ**, օր.՝ Մինչդեռ, **կարծում ենք**, ոչ թե ինքը հարցն է բարդ ու խճճված, ո՞չ, պարզապես հարցի լուծումն է արհեստականորեն դժվարացած(ՊԶ,29), Եթե այլ լիներ կյանքը, այլ լիներ աշխարհը..., **հավատացած եմ**, Վարուժանը բնության մի հզոր Պան պիտի դառնար...(ՎԴ,78).

¹⁰ Եղևկ. բառ (ըղձական ապառնու I դեմքը, որ արտահայտում է համաձայնություն)՝ համաձայն եմ, պատրաստ եմ: Տե՛ս **ԺՀԼԲԲ**, էջ 535:

¹¹ ԱՀԲԲ- ում նշված է՝ հրմ. եղ. ա) Մեկին դիմելու քաղաքավարական ձև, բ) մեկի ասածը հերքելու կամ ժխտելու քաղաքավարական եղանակ: Տե՛ս **ԱՀԲԲ**, էջ 1064: Բայց արձանագրված չէ իբրև եղանակավորող բառ՝ ՌԴ:

ծ. եղանակավորանիշներ, որոնք արտահայտում են **զգացմունքներ, ներքին ապրումներ ու տպավորություններ՝ հուզարտահայտչական տարրեր նրբերանգնելով**, օր.¹² Թեև, **ինչ մեղքս թաքցնեմ**, հին մտայնությունը և զգուշավորությունը այնքան ամուր են նստած ամեն մեկիս մեջ, որ ես նույնիսկ չհամարձակվեցի Սախարովի հոդվածի վերջին տողերը ևս մեջ բերել(ՊԶ,49), **Ցավում եմ**, միևնույն, բայց շատ հնարավոր է, որ այդպես լինի(ՎՇ,Զ,355):

Ինչ վերաբերում է **ձևաբանական** հիմքին, ապա պետք է նշել, որ **եղանակավորանիշ** բառերի մի զգալի մասը կազմավորվել է բայերի հարացուցային (խոնարհված) ձևերից¹² և **եղանակավորանիշ** բառերի են վերածվել հատկապես այն բայերը, որոնք սպառել են իրենց հարաբերակցական ակտիվ կապը հարացույցի մյուս ձևերի հետ, այսինքն՝ բռնել են «**մեկուսացման**» ուղին: Այնուամենայնիվ, իբրև **եղանակավորանիշներ** գործածվելով, դրանք դեռևս հարաբերակցվում են հարացուցային հետևյալ ձևերին՝

ա. սահմանական եղանակի ներկա դիմաթվային բոլոր ժամանակա-ձևերին, օր.¹³ Եվ, **երևակայում եք**, -հանկարծ, ամենասովորական գյուղացու աչքերից ... ինձ է նայում նա(ԵԶ,հ.4,8):

բ. սահմանական եղանակի անցյալ ժամանակաձևերին, օր.¹⁴ Գեղջավազը չհամբերեց. «Սրբազան, **ասաց**, դուրս է գալիս, որ մենք՝ նարեկցիներս, ձեռք ենք բարձրացրել աստծո գառի վրա»(ՄՄ,ԳՆ,283), Հիմա կասե՞ք՝ «Լա՛վ, **հասկացա նք**, թե լավ մա՛րդ է եղել այդքան...»(ԳԷ,ԵԺ,հ.1,194):

գ. հրամայական եղանակի ժամանակաձևերին, օր.¹⁵ Ի՞նչ վիշտ է քեզ պատել, իմ թանկագին, **խոսի՛ր**, թերևս դարմանել կարողանամ(ԼԶ,հ.2,451), Ես քեզ, **հիշի՛ր**, զգուշացրել եմ, գորավա՛ր(ԼԶ,հ.2,604):

Որոշակի հետաքրքրություն է առաջացնում **իմացի՛ր-իմա՛**¹³ և **տե՛ս**¹⁴ հրամայական ձևերի՝ **իբրև եղանակավորանիշներ գործածվելու հանգամանքը**: Որպես բայաձևեր՝ դրանք հիմնականում, ինչպես հայտնի է, գործածվում են առավելապես գիտական ոճում տողատակում՝ իբրև **հղման ձևեր**, բայց գործածվում են նաև իբրև **եղանակավորանիշներ** տեքստում՝ եղանակավորանիշներին հատուկ կետադրությամբ, օր.¹⁵ Բանաստեղծը՝ չնայած իր բարձրացրած կոչերին, չնայած բանաստեղծի կոչման իր հասկացողությանը (տես «Նեմեսիս»), այնուամենայնիվ, ցավոք, համոզված է դրանում(ՊՄ,հ.6,326), ... նա հասկանում է, որ «Արևմուտքի» (**իմա՛** Եվրոպայի) մեջ ընձյուղած ծաղիկները «պիտի ազագեն» Արևելքի (**իմա՛** Հայաստանի) խորշակից(ՊՄ,հ.6,305):

¹² Տե՛ս **Ս. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., Ե., 1965, էջ 512:

¹³ Իմա, գրբ. հրամ. եղ. Իմանալ-ի: Գործածվում է առավել. գիտական և հրապարակախոսական ոճերում՝ իմացի՛ր, այն է, այսինքն նշ.: Տե՛ս **ԱՀԲԲ**, էջ 486:

¹⁴ Տես², 1. հրմ. Տեսնել-ի: Նայի՛ր: 2. Բառարաններում հղում արտահայտող բառ: 3. Զգուշացնելու արտահայտություն՝ ուշադիր եղիր, զգույշ եղիր: Իսկ Տեսա՞ր, Տեսա՞ք (հարցական նշանով՝ ՌԴ) գործածվում է որպես եղանակավորող բառ՝ համոզվեցի՞ր, ես չեի՞՞ ասում նշ.: Տե՛ս **ԱՀԲԲ**, էջ 1434, 1436:

դ. ըղձական եղանակի ժամանակաձևերին, օր.՝ Եթե նրան աստվածացրել են, պաշտել ու երկրպագել, ինչու նույնը չեն կարող անել, **ասենք**, Մմբատ Զարեհավանցուն(ՄՄ,350)։

ե. ենթադրական և հարկադրական եղանակի ժամանակաձևերին (որոնք սակավագործածական են) , օր.՝ Եվ ողջ շարքը պիտի կարդաս հենց այդ «Հայտնության» հուշարարությամբ, առանց որի բնավ էլ չես հասկանա (կամ «միայն խելք» **կհամարես**) հաջորդող հայտնությունները...(ՊՄ,հ.6,416), Ես կարծում եմ, որ մենք պետք է մեր հարգանքի տուրքը մատուցենք զոհվածների հիշատակին ...**(պետք է հիշել** բոլորին անուն առ անուն) (ՌԴ)։

զ. դերբայական ձևերին, օր.՝ Ս. Կապուտիկյանը կտրել է, **իր ասելով**, իր ճանապարհի կեսը(ՊՄ,հ.6,399), **Անկեղծ ասած՝** Նրանց, իրոք, չնախանձել չի՞ կարելի ... (ՊՄ,հ.1,593), ...իսկ Արևմուտքում, ուր, **այսպես կոչված**, «սեքսուալ հեղափոխությունը» փորձում էր արխիվ նետել սիրային լիրիկան, սկսել են ... բարձր լիրիկայի պահանջ զգալ...(ԳԴ,10)։

Հարացուցային ձևերի պահպանումը վկայումն է այն փաստի, որ վերաձևավորման գործընթացը թե՛ իմաստային և թե՛ կառուցվածքային առումներով դեռևս չի ավարտվել. դա կենդանի լեզվական գործընթացի հետևանք է, որն ընթանում է լեզվի համաժամանակյա փոփոխման¹⁵։

Վերոնշյալ բայերը, գործածվելով **իբրև եղանակավորանիշներ**, թեն մասամբ պահպանում են **հարացուցային** որոշ ձևեր և վկայում են անցման փաստի մասին, այնուամենայնիվ **կայունացման հստակ միտում** ունեն։

Խոսքիմասային հիշյալ անցումը կատարվում է **շարահյուսական** այն հիմքի վրա, որ որոշ բայեր, պարբերաբար գործածվելով շարահյուսական որոշակի դիրքերում, կայունանալով ձեռք են բերում «**կապակցական**» բոլորովին այլ հատկանիշներ։ Այդպիսի հատկանիշների թվին կարելի է դասել, օր.՝

ա) երկկազմ նախադասությունների գերադաս անդամի գեղչումը¹⁶ (ինչպես, օր., **ես կարծում եմ -կարծում եմ, մենք ենթադրում ենք -ենթադրում ենք** են), օր.՝ - Գրիգոր, նորից եմ զգուշացնում, **զգույշ եղիր**, բոլոր մեծերի ճանապարհին մեծ խոչընդոտներ են ընկած, ...ընկար, բարձրանալ չկա այլևս, նախքան թոփքն ընկնելը մահ է, **իմացիր**(ՄՄ,176)։ Այս նախադասության մեջ գեղչված է **դու** ենթական՝ **դու** զգույշ եղիր, **դու** իմացիր։

բ) բայական բառակապակցության կախյալ բաղադրիչի կամ բաղադրիչների գեղչումը (ինչպես, օր., **ինձ թվում է - թվում է, մեզ ներկայանում է - ներկայանում է** են), օր.՝ «Նրանք կշարունակեն լինել աքսորյալ,- ավելացնում է Զարյանը,- որովհետև, **թվում է**, թե մարդ պետք է լինի աքսորյալ, որպեսզի պատկանի ամբողջ աշխարհին»(ԼԴ,ԳԹ,3)։ Կամ՝ Հիմա ցանկանում ենք, **ներիր մեզ հանդգնելու համար**, հարցնել քեզ՝ պատշա՞ճ է արդյոք նման խայտառակ դիպվածի համար ներկայանալ միաբանություն(ՄՄ,256) **օրինակում** գեղչվել է **դու** ենթական և կարող են հեշտությամբ գեղչվել **մեզ** և **հանդգնելու**։

¹⁵ Տե՛ս **А. Я. Баулер**, նշվ. աշխ., Т., 1982, էջ 128։

¹⁶ Տե՛ս ն. տ., էջ 126։

համար բաղադրիչները, կարծում ենք՝ այս ճանապարհով է առաջացել **ներիր** եղանակավորանիշը, օր.՝ Բայց երբ նույն հոգնած երակներին մեջ Զարթնել է հանկարծ արարիչ մի դող, Շշնջացել եմ . – **Ներիր**, արարող(ՎՂ, հ.2,7)։

գ) երկկազմ նախադասության և՛ գերադաս անդամը, և՛ նրանից կախյալ բաղադրիչը, օր.՝ **Միայն խնդրում եմ**, հոգեկան ծանր ճգնաժամին, երբ քեզ կկրծի աստծո դատաստանին ոչ վայելույ, ոչ մաքուր ներկայանալու երկյուղը, մի՛ վախենա, մի՛ նգովիր քո բախտը(ՄՄ,354)։ Այս օրինակում գեղչված են **ես** գերադաս անդամը և՛ նրանից կախյալ **քեզ** բաղադրիչը։

Ակադեմիական շարահյուսության մեջ նշվում է, որ նախադասության մեջ երբեմն գործածվում են այնպիսի բառեր, որոնք թեն քերականորեն կապված չեն տվյալ նախադասության հետ, այսինքն՝ նախադասության անդամ չեն, բայց որոշ երանգ ու գունավորում են հաղորդում նախադասությանը կամ նրա որևէ անդամի¹⁷։ Մեր համոզմամբ՝ նրանք կառուցվածքային տարրի արժեք, այնուամենայնիվ, ունեն, ուղղակի՝ **ապանյութական տարրի**։ Բացի դրանից՝ նախադասության հնչաշղթայում նրանք իրենց որոշակի **«կարգավիճակն»** ունեն. բանավոր խոսքում արտասանական դադարով, գրավոր խոսքում կետադրությամբ տրոհվում են նախադասության մյուս անդամներից՝ դրսևորելով յուրօրինակ հնչերանգային առանձնահատկություններ։ Որոշակի դեր է կատարում նաև եղանակավորանիշ բառերի **շարադասությունը**՝ այս կամ այն կերպ եղանակավորելով կա՛մ ողջ նախադասությունը, կա՛մ էլ նախադասության որևէ անդամի՝ դրանով իսկ պայմանավորելով համապատասխան կետադրություն։ Կարևոր է նաև **հնչերանգի** դերը, որովհետև եղանակավորանիշները այս կամ այն իմաստով եղանակավորում են հաղորդումը՝ կապակցվելով նախադասության համապատասխան անդամների հետ հնչերանգի միջոցով։

Այսպիսով, **ընթացային բառերի** վերածումը **եղանակավորանիշների** տեղի է ունենում այդ բայերի շարահյուսական գործածության որոշակի պայմաններում, որոնց նպաստում են **նախադասության անդամների գեղչումը, շարահյուսական կապերի վերաձևավորումը, շարադասության և հնչերանգի փոփոխությունները**։

Բացի դրանից՝ նշվածները դրսևորում են նաև **ոճական** բազմապիսի առանձնահատկություններ՝ **կրկնակիորեն ոճավորելով** խոսքը։ Այդպիսի արժեք ունեն հատկապես՝

ա. հրաման արտահայտող եղանակավորանիշները, օր.՝ Մեր ծերությունը Կարող է հանկարծ մեզ հարցնել մի օր. Եվ մենք ինչո՞վ չէինք հայտնագործող, **ասա** (ՊՄ, հ.2,390)։

բ. կրկնակի հրաման արտահայտող եղանակավորանիշները, օր.՝ Բայց **ասա՛, ասա՛**, կյանքում ինչ գազաթ կհասնի սիրո անհաս բարձունքին(ԳԷ, 293)։

¹⁷ Տե՛ս **Ս.Աբրահամյան և այլք, Ժամանակակից հայոց լեզու**, հ. 3, Շարահյուսություն, Ե., 1976, էջ 292։

գ. հարցում արտահայտող եղանակավորանիշները, օր.՝ **Հիշում եք**, Նա-րեկացին իր մատյանի գլուխներից մեկի սկզբում ասում է, որ այդ գլուխը պի-տի հանգերով գրվի, որպեսզի առավել ազդեցիկ լինի(ՎԴ,22).

դ. ժխտում արտահայտող եղանակավորանիշները, օր.՝ **Չգիտեմ**՝ ինչ-պե՞ս և ո՞վ հորինեց Հարության ոսկե առասպելը մեծ(ՎԲ,259).

ե. Միևնույն եղանակավորանիշի և՛ դրական, և՛ ժխտական ձևերի միա-ժամանակյա գործածությունը, օր.՝ Եվ ի՞նչ խաչագող դեռ պիտի հասնի, որ քեզ կամենա գողանալ մեզնից (**Մի ասա՝ «մեզնից», «աշխարհի ց» ասա**)(ՊՄ, հ.1,46).

զ. միևնույն եղանակավորանիշի տարբեր դեմքերի միաժամանակյա գոր-ծածությունը, օր.՝ Եվ ոսկրով ծածկվեց մի հսկա երկիր, ուր (**Ճիշտ են ասել ու Ճիշտ եմ ասում**) եղել էր ու կար շնից շատ իշխան, բայց իշխանությունն չի՞ ե-ղել երբեք(ՊՄ,հ.1,260-61).

է. համանունների գործածությունը միևնույն խոսքաշարում, որը որո-շակի սաստկություն է հաղորդում խոսքին, օր.՝ Կելնեմ ու լուռ կգնամ հենց օ-րենքի մոտ, **կասեմ (ասացական ԲԻՆ)** . -Վերցրու՝ ինձ, Քո օրեսգրքի կետերից մեկը դարձրու ինձ, **կասեմ (եղանակավորանիշ)**(ՊՄ,հ.1,293).

ը. հակադրություններում գործածվող եղանակավորանիշներ, օր.՝ Դու լսո՞ւմ ես. Ծտերն **ասես** ո՞չ թե **երգում**, Այլ «Ի՞նչ...Ի՞նչ» են **ճշում** անվերջ Եվ դրանով պատառոտում երկնի մովը(ՊՄ,հ.1,336).

թ. համեմատական այն կառույցները, որոնցում գործածվում են եղանա-կավորանիշներ, օր.՝ Մեր ներսն ամբողջ **ասես** լինի համակ խուտուտ, ինչպես կուրծքը նորահարսի(ՊՄ,հ.1,146):

Որոշ դեպքերում **եղանակավորանիշների** գործածությունը կարելի է նմանեցնել շաղկապների գործառնություն¹⁸. այսպես՝ **բացահայտման նշանա-կությամբ**, օր.՝ ...սիրել նշանակում է «նայել միևնույն ուղղությամբ»: Ուրեմն և եկեք քիչ նայենք իրար (**ասել է թե՝** քիչ հիանանք միմյանցով) և ջանանք նա-յել միևնույն ուղղությամբ...(ՊՄ,հ.3,197), **ներհակական նշանակությամբ**, օր.՝ Եվ այս՝ լոկ այն պատճառաբանությամբ, որ արվեստն ունի իր սահմանները, իր օրենքները (**չշփոթես** կանոնների հետ)...(ՊՄ,հ.6,415), **հավելական նշանա-կությամբ**, օր.՝ Ու այն էլ **ասեմ**, որ թե նա սիրի Որևէ մեկին, ապա կմեռնի Այդ սիրո համար...(ՎԴ,հ.2,279) ևն:

Dokhoyan Ruzanna -The Decemantization of Some Verbs in Semantic Subfield of Speech Activity in Modern Armenian.- The semantic subfield of speech activity enters the semantic field of action securing the main function of human activity: the report which is realized mainly by the verbs of the group “say”, “think”, “feel”. In modern Armenian some verbs of that subfield, losing their materialization, are changed into modal words, completing the form-semantic group of homonyms. The transposition of the parts of speech is completed on the functional bases of the words in semantics, morphology, syntax, stylistics.

¹⁸ <http://dic.academic.ru>:

Дохойан Рузанна – Десемантизация некоторых глаголов семантического подполя речевой деятельности в современном армянском языке.- Семантическое подполе речевой деятельности входит в семантическое поле действия, обеспечивая главную функцию человеческой деятельности - сообщение, которое в основном реализуется с помощью глаголов следующих лексико-семантических групп: глаголов говорения, мышления, чувства. В современном армянском языке некоторые глаголы этого подполя, потеряв свою вещественность, превращаются в модальные слова, пополняя ряды омонимов. Транспозиция частей речи осуществляется на функциональных основах семантики, морфологии, синтаксиса, стилистики.

ՇՐՋԱՂԱՍ ՍՏՈՐԱԴԱՍՍԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Սույն հոդվածն այն մասին է, որ լեզվական գծային միավորների դիրքային 3 բնութագրերին՝ առաջադաս, միջադաս, վերջադաս, պետք է հավելել չորրորդը՝ շրջադաս դիրքը, որը ստորն քննարկվում է շարահյուսական մակարդակում:

Ըստ համակցային (հարաբերական) դիրքի (նույն մակարդակի այլ տարրերի համեմատությամբ տվյալ տարրի զբաղեցրած տեղի)՝ ընդունված է ստորադաս (երկրորդական) նախադասությունները գլխավորի համեմատ բնութագրել որպես **առաջադաս, միջադաս** կամ **վերջադաս**: Ահա օրինակներ. **Երբ տեղ հասանք, ամեն ինչ պարզ դարձավ** (առաջադաս): **Քաղաքի բնակիչները, եթե լուրը բարի էր, ուրախանում էին** (միջադաս): **Բոլորը գիտեին, որ դա ճիշտ է** (վերջադաս):

Նույն կերպ բնութագրվում են դերբայական դարձվածները բուն նախադասության համեմատ. **Իմ սխալները խոստովանելուց ես չեմ վախենում** (առաջադաս): **Քիչ անց վիրավորը, հավաքելով վերջին ուժերը, ոտքի կանգնեց** (միջադաս): **Կցանկանալի զբաղվել միայն գեղարվեստով** (վերջադաս):

Տեսականորեն հնարավոր է նաև համակցային չորրորդ **շրջադաս** դիրք¹: Դա նույն միջադասն է՝ հակառակ տեսանկյունից դիտված: Այսինքն, երբ միջուկային տարրը միջադաս է առմիջուկային որևէ տարրի նկատմամբ, ապա առմիջուկային տարրը դիտվում է իբրև շրջադաս²: Գործնականում ևս այս երևույթը հանդիպում է, սակայն տարբեր դեպքերում բնութագրվում է տարբեր կերպ:

Շրջադաս երկրորդական նախադասության ամենատարածված դեպքը հեղինակի միջադաս խոսք պարունակող ուղղակի մեջբերված խոսքն է:

— *Իմ տղաները, — մեջ ընկավ Լուսիկը, — բանակ գնացել, եկել են:*

«Դուք, — **ասացինք**, — էս երկրի տերն եք. քաղաքն էլ է ձերը, գյուղն էլ»:

Սրանցում գլխավոր նախադասությունը հեղինակի խոսքն է, որը, սակայն, ընդունված է որպես միջադաս բնութագրել մեջբերված խոսքի, այսինքն՝ երկրորդական նախադասության նկատմամբ: Մինչդեռ մյուս բոլոր դեպքերում երկրորդականի դիրքն է բնութագրվում գլխավորի նկատմամբ՝ որպես առաջադաս, վերջադաս կամ միջադաս: Ուրեմն սկզբունքը պահպանելու, հետևողական լինելու դեպքում պետք է ասել, որ վերջին օրինակներում առկա է շրջադաս մեջբերված խոսք, այսինքն՝ շրջադաս երկրորդական նախադասություն:

¹ Դիրքերի մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս **Հ. Զաքարյան, Շարադասական դիրքերը և դրանց արժեքները հայերենում**, «Չափավորական ընթերցումներ», Ե., 2011, էջ 114 – 125:

² Այդպես են, օրինակ, համաձայնները բառահիմքի նկատմամբ (*վերցնելույս, ընդծույլա*):

Որպես գերադաս բաղադրիչ՝ հեղինակի խոսքը ամբողջ բազմաբարդ նախադասության համեմատ մասամբ միջադաս կարող է լինել նաև անուղղակի մեջբերված խոսքի դեպքում։ Մայրը որդուն ասաց, որ ինքը տնից դուրս է գալիս, **ապա ավելացրեց**, որ նա թող հինգ րոպեից ճաշը վերցնի կրակից։

Հանդիպում են նաև սովորական բարդ ստորադասական նախադասություններ, որոնցում առկա է շրջադաս երկրորդական բաղադրիչ նախադասություն։ Դրանք համեմատաբար սահմանափակ թվով են։ Գլխավորի նկատմամբ շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասության օրինակներ են՝

*Ամեն ինչ, **թվում էր**, լավ է։*

*Խոսքս, **տեսե՛ք**, ուր է գնում քաջ որսկանի գյուլլի պես։ (Հ. Թ.)*

*Իմ ծննդավայրում, **արդեն հինգ տարի է**, չեմ եղել։*

*Արցախյան ճակատի մեր զինվորները, **ինն ամսից ավելի է**, խրամատներից դուրս չեն գալիս։*

*Այդ տխմարին, **մտածում էի**, դա էլ քիչ է։*

*Ընկերներս, **կարծում եմ**, ինձ մենակ չեն թողնի։*

*Որոշ հավանական մասնակիցներ, **միանգամայն հնարավոր է**, շուկա մտնելուց հրաժարվեն պատժից վախենալու պատճառով։*

*Երգերիս մեջ, **դու գիտե՛ս**, ինձ ոչ ոք չի ճանաչում։ (Ե. Չ.)*

*Դու գնում ես **չգիտեմ** ուր... (Վ. Տ.)*

Այսպիսի նախադասությունները, սակայն, լեզվաբանական գրականության մեջ կա մ չեն քննարկվում³, կա մ համարվում են նախադասություններ, որոնց մեջ առկա է միջանկյալ նախադասություն։ Համառոտ անդրադառնալով այս երկրորդ տեսակի կարծիքներին։

Ս. Աբրահամյանը շարահյուսության դպրոցական դասագրքում՝ «Միջանկյալ նախադասություն» վերնագրի ներքո, ներդրյալ կառույցների հետ միասին խառը ներկայացրել է նաև շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասություններ, օրինակ՝ «Սակայն պատմական այդ հանգամանքը, **կարծում ենք**, այնքան էլ կարևոր չէ»⁴։ Այսինքն՝ շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասությունները փաստորեն համարված են միջանկյալ կառույցներով պարզ նախադասություններ։

³ Մ. Ասատրյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու (շարահյուսություն)*, Ե., 1987։ Ռ. Իշխանյան, *Արդի հայերենի շարահյուսություն*, Ե., 1986։ Ս. Աբրահամյան, Ն. Պառնապյան, Հ. Օհանյան, Խ. Բաղիկյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, հ. 3, Ե., 1976։ Հ. Պետրոսյան, Ս. Գալստյան, Թ. Ղարազյուրյան, *Լեզվաբանական բառարան*, Ե., 1975։ Հ. Պետրոսյան, *Հայերենագիտական բառարան*, Ե., 1987։ Գ. Սևակ, *Հայոց լեզվի շարահյուսություն* (դպրոցական դասագիրք), Ե., 1976։ Վ. Ավագյան, *Հայոց լեզվի շարահյուսություն* (դպրոցական դասագիրք), Ե., 1985։ Լ. Եզեկյան, *Հայոց լեզու*, Ե., 2005։ Ա. Պապոյան, Խ. Բաղիկյան, *Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն* (ուսումնական ձեռնարկ), Ե., 2003։ Վ. Քոսյան, *Ժամանակակից հայերենի նախադասության վերլուծության հարցեր*, Ե., 1976։ Ս. Աբրահամյան, *Հայոց լեզու (շարահյուսություն)* (բուհական ձեռնարկ), Ե., 2004։ Ս. Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, *Հայոց լեզու*, II մաս, Շարահյուսություն, Ե., 1975։

⁴ Ս. Աբրահամյան, *Հայոց լեզու (շարահյուսություն)* (դպրոցական դասագիրք), Ե., 1998, էջ 257։

Գրեթե նույնն է պատկերը Ֆ. Խլդաթյանի դասագրքում⁵:

Վ. Առաքելյանը հայերենի շարահյուսությանը նվիրված աշխատության երկրորդ հատորում, տարբերակելով ներդրյալ և միջանկյալ նախադասությունները՝ որպես հիմնական նախադասության հետ շարահյուսորեն չկապված միավորներ, իբրև երկրորդներ ներկայացնում է նաև շրջադաս երկրորդականով մի քանի բարդ ստորադասական նախադասություններ: Օրինակ՝ «Նա կընդլայնե, **մտածում էի**, լուսավորության ասպարեզը: Եվ դա, **հույս ունիմ**, քեզ կթելադրե երևակայել»⁶:

Գ. Գարեգինյանը նույնպես տարբերակում է նախադասությանը քերականորեն չկապվող, բայց իմաստով կապված երկու տեսակի միավորներ՝ միջանկյալ և ներդրյալ, որոնցից առաջինին վերագրում է վերաբերմունքային, երկրորդին՝ իրազեկային արժեք: Այնուհետև «Միջանկյալ նախադասություններ» վերնագրի ներքո հիմնականում քննարկում է շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասություններ: Ընդ որում՝ հեղինակը նկատում է, որ «կան որոշակի նշանակությամբ դիմավոր բայեր, որոնք միջադաս դիրքով ընկալվում են որպես սոսկ **միջանկյալ**, իսկ առաջադաս դիրքով՝ նաև որպես **գլխավոր**: Այդ բայերից են՝ *թվում է, կարծում եմ, վստահ եմ, համոզված եմ, ասում են, տես(եք), պատահում է, հասկանալի է, տեսնում եք, պարզվում է* և այլն»: Այս թվացյալ երկվությունը հիմնավորելու նպատակով հեղինակը, իմաստային ու քերականական կապից բացի, ներմուծում է «ձևական կապ» հասկացությունը՝ առանց սահմանելու դրա տարբերությունը քերականական կապից: Այսպես՝ հեղինակը գրում է, որ միջանկյալ նախադասությունները «ոչ թե քերականական, այլ իմաստային կապի մեջ են գտնվում նշված միավորների [ամբողջ նախադասության կամ նրա մի անդամի] հետ, քանի որ չեն ընկալվում ո՛չ որպես գլխավոր, ո՛չ որպես երկրորդական, ո՛չ էլ որպես անկախ համադաս նախադասություն: Արտաքնապես, սակայն, մանավանդ երբ նրանք կապվում են շաղկապներով, թվում է, թե քերականական կապ այնուամենայնիվ կա: Այս կապը, սակայն, սոսկ ձևական է»⁷: Ինչպես տեսնում ենք, հակասությունները շատ են, և դրանք հաղթահարել չի հաջողվել: Դրա պատճառն այն է, որ ինչը չի տեղավորվել նախօրոք մշակված լեզվաբանական կադապարի (տեսության) մեջ, մի կերպ հարմարեցվել է դրան՝ փոխանակ կադապարը հարմարեցվել լեզվական իրողություններին և դառնար լիարժեք ու անհակասական:

Ա. Սարգսյանը կետադրությանը նվիրված ձեռնարկում նույնպես տարբերակում է ներդրյալ և միջանկյալ նախադասությունները: Երկրորդները, ի տարբերություն առաջինների, «թեև ձևականորեն, սակայն քերականորեն կապվում են այն նախադասությանը, որի կազմում են», դրա նկատմամբ կարող են ունենալ «թե՛ համադասական, թե՛ ստորադասական հարաբերություն»

⁵ Ֆ. Խլդաթյան, *Հայոց լեզու-7* (դպրոցական դասագիրք), Ե., 2000, էջ 143-144:

⁶ Վ. Առաքելյան, *Հայերենի շարահյուսություն*, հ. 2, Ե., 1964, էջ 444-447:

⁷ Գ. Գարեգինյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու (բարդ նախադասություն)*, Ե., 1984, էջ 366-367:

(???) և տրոհվում են ստորակետերով կամ բուրժով⁸: Հետո պարզվում է, որ, ի տարբերություն Գ. Գարեգինյանի, «ձևական կապ» արտահայտությունը վերաբերում է ոչ թե քերականությանը (արտահայտության դիտվածքին), այլ իմաստին (բովանդակության դիտվածքին)։ «Քերականական այդ կապը իմաստային առումով հիմնականում ձևական է, սակայն արտահայտության պլանում շատ հստակ է» (???)։ Հակասություններն ակնհայտ են։ Իբրև միջանկյալ նախադասություններ բերված օրինակների մի մասը՝ առաջադաս, մի այլ մասը՝ շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասություններ են։ Օրինակ՝ «**Նկատի՝ ունեցեք**, որ դա արվում է ձեր օգտին»։ «**Կարծում եմ** ապացույցները համոզիչ են»։ «Ապացույցները, **կարծում եմ**, համոզիչ են»⁹։

Գ. Զահուկյանը «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ» գրքում՝ վերաբերական բառերի ու բառախմբերի շարքում, թվարկել է նաև այնպիսի կառույցներ, որոնք հաճախ հանդես են գալիս որպես շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասության գլխավոր բաղադրիչ՝ *ճիշտ է (որ), զարմանալի է (որ), հաճելի է (որ), ցավալի է (որ), ցանկալի է (որ), կարող է պատահել (որ), կասկածելի է (որ), հասկանալի է (որ), կհավատա՞ս (որ), ներեց՞ք (որ), չմտածես (թե), չկարծե՞ք (թե), նշվում է (որ), ասվում է (որ), ասում են (թե), հայտնի է (որ)* և այլն։ Հեղինակը դրանք համարում է «անդեմ նախադասության արժեք ունեցող միադեմ ձևեր, որոնք **որ** կամ **թե** շաղկապներով ուղեկցվելու դեպքում ձևականորեն հանդես են գալիս որպես գլխավոր նախադասություններ, առանց դրանց՝ որպես միջանկյալ նախադասություններ»¹⁰։ Ասվածից տրամաբանորեն կարելի է բխեցնել, որ հիշյալ կառույցները շաղկապով ուղեկցվելիս միջադաս դիրքում նույնպես կարող են լինել գլխավոր նախադասություն (թեկուզ ձևականորեն), սակայն հեղինակը այդ դեպքը փաստորեն չի ներկայացրել ու չի քննարկել։

Մ. Աբեղյանը «Աշխարհաբարի շարահյուսություն» աշխատության «Միջանկյալ խոսքեր» վերնագրի ներքո գրում է. «Միջանկյալ ասվում են այն խոսքերը, որոնք մտնում են ուրիշ խոսքի մեջ՝ առանց քերականորեն կապակցվելու նրանց հետ»։ Սակայն փակագծերի մեջ առնված ներդրյալ նախադասություններից և վերաբերականի վերածված արտահայտություններից (*ո՛վ գիտե, հո գիտե՞ք*) բացի՝ իբրև միջանկյալ խոսք է ներկայացնում նաև «գլխավոր խոսքը [գլխավոր նախադասությունը], երբ մտնում է երկրորդականի մեջ, օրինակ՝ *Նա վաղը, մյուս օրը, կարելի է, կգա*»։ Բերում է նաև հետևյալ օրինակները. *Տիզրանը, ասում են, դեռ չի վերադարձել իր ճանապարհորդությունից։ Այն ժամանակ, չէ՞ս հիշում, նա արդեն մեռել էր*¹¹։ Ինչպես տեսնում ենք, շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասության գաղափարին ամենից ավելի մոտեցել է Մ. Աբեղյանը՝ թեև ինքն իրեն հակասելով (գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունները, բնականաբար, չեն կարող քերակա-

⁸ Ա. Սարգսյան, *Ժամանակակից հայերենի կետադրությունը*, Ե., 2012, էջ 79-80։

⁹ Նույն տեղում։

¹⁰ Գ. Զահուկյան, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ*, Ե., 1974, էջ 379-387։

¹¹ Մ. Աբեղյան, *Երկեր*, հ. 2, Ե., 1974, էջ 500-501։

նորեն միմյանց կապակցված չլինել, այսինքն՝ նշված նախադասություններում իրականում չկա «միջանկյալ խոսք»): Մ. Աբեղյանը փաստորեն արձանագրել է, որ գլխավոր նախադասությունը կարող է միջադասվել երկրորդականին, սակայն փոխանակ այդ երևույթին համապատասխան բնորոշում և առանձին անուն տալու՝ խցկել է «միջանկյալ խոսք» հասկացության մեջ:

Փաստորեն շարահյուսական շրջադասության երևույթը մինչ այժմ կա՛մ շրջանցվել՝ չի դիտարկվել, կա՛մ մեկնաբանվել է որպես այլ երևույթ¹²:

Այժմ փորձենք ցույց տալ վերոհիշյալ կառույցների սկզբունքային տարբերությունը միջանկյալ (ներդրյալ) կառույցներից:

Միջանկյալ կառույցը, համաձայն ընդունված սահմանման, նախադասության անդամների հետ քերականորեն չկապված բառ, կապակցություն կամ նախադասություն է, որ արտահայտում է լրացուցիչ տեղեկույթ կամ ասույթի նկատմամբ վերաբերմունք (*Քո ասածը, ինչ խոսք, օրենք է ինձ համար: Պապը լուռ ծխում է, տատը ցած է դրել շյուղերն ու, չգիտես ինչու, ծնկներին է խփում: Սկզբում հուսահատված էինք, բայց շուտով մենք, արդի ու տես որ, գործը գլուխ բերեցինք*):

Ի տարբերություն սրանց՝ վերոհիշյալ նախադասություններից յուրաքանչյուրում ընդգծված մասը միջանկյալ կառույց չի կարող համարվել հետևյալ պատճառներով:

Ա. Ընդգծված մասը քերականորեն կապվում է նախադասության մնացած մասի հետ, այդ պատճառով մեծ մասամբ կարելի է ավելացնել այդ կապը բառային միջոցով արտահայտող շաղկապ: Ավելին, այդպիսի նախադասությունները հաճախ հենց շաղկապով էլ հանդիպում են.

Մենք բոլորս, տեսնո՞ւմ եք, որ ձեզ հետ այլևս չենք ուզում աշխատել: Իմ ընկերները, չգիտեմ, թե ուր են: Այդ խնդիրը, ինձ համար միևնույնն է, թե ինչ լուծում կստանա: Բսկ այդ մարդը, վստա՞հ ես, որ մեզ հետ անկեղծ է խոսում: Այսօրվա հանրահավաքում, ինձ թվում է, որ շատ ժողովուրդը չի լինի: Այս կեղտաբիծը, չե՞ս համոզվում, որ անհնար է օժտով վերացնել: Փողկապդ էլ, վիզդ միշտ լվա, որ հագնե՞լիս չյուրոտվի: Անձրևը տանում է մտքերս, չգիտեմ, թե ուր:

Բ. Հանդիպում են նաև այնպիսի օրինակներ, որոնցում զանազան պատճառներով շաղկապ հնարավոր չէ ավելացնել առանց շարադասական որոշ փոփոխության:

Դեպի ո՞ւր, ինձ ասա՛, թոչում ես այդպես արագ: (Գ. Դ.) Ի՞նչ կա, չգիտեմ, իմ առջև պահված... (Հ. Թ.) Ո՞վ է, տեսե՛ք, տանջվում մթնում... (Հ. Թ.)

Անշաղկապ օրինակներում քերականական կապը շատ ավելի ակնհայտ է դառնում, երբ ընդգծված մասը դարձնում ենք առաջադաս, ինչպես

¹² Հայտնի է, որ մասնագետները գիտական, առավել ևս ուսումնամեթոդական հետազոտություններ կատարելիս սովորաբար խուսափում են բնագրերում հանդիպող այն օրինակներից, որոնք հակասում են իրենց որդեգրած տեսությանը, հայեցակարգին: Այդ պատճառով տեսադաշտից դուրս են մնում հատկապես այն երևույթները, որոնք համեմատաբար փոքր տարածում ունեն և ուսումնական տեսակետից հրատապ խնդիրներ չեն առաջացնում:

նան ավելացնում շաղկապ. **Թվում էր**, (թե) ամեն ինչ լավ է: **Տեսե՛ք**, (թե) խոսքս ուր է գնում քաջ որսկանի գլուխի պես: **Արդեն հինգ տարի է**, (ինչ) իմ ծնունդավայրում չեմ եղել: **Ինն ամսից ավելի է**, (որ) արցախյան ճակատի մեր զինվորները խրամատներից դուրս չեն գալիս: **Կարծում եմ**, (որ) ընկերներս ինձ մենակ չեն թողնի: **Մտածում էի**, (որ) այդ տխմարին դա էլ քիչ է: **Միանգամայն հնարավոր է**, (որ) որոշ հավանական մասնակիցներ շուկա մտնելուց հրաժարվեն պատժից վախենալու պատճառով: **Դու գիտե՛ս**, (որ) երգերիս մեջ ինձ ոչ ոք չի ճանաչում: **Զգիտեմ**, (թե) դու ուր ես գնում... **Ինձ ասա՛**, (թե) դեպի ուր ես թռչում այդպես արագ: **Զգիտեմ**, (թե) ինչ կա իմ առջև պահված... **Տեսե՛ք**, (թե) ով է տանջվում մթնում...

Գ. Ընդգծված մասը մնացածի համեմատ արտահայտում է ոչ թե լրացուցիչ տեղեկույթ կամ վերաբերմունք, այլ քերականորեն (հաճախ էլ՝ հաղորդակցական առումով) նախադասության գլխավոր միտքը¹³:

Դ. Միջանկյալ համարվող մասը որոշ դեպքերում հնարավոր չէ նախադասությունից հանել, քանի որ մնացած մասը քերականորեն անավարտ և կամ իմաստով թերի է մնում: Օրինակ. *Որոշ հրավիրյալներ, միանգամայն հնարավոր է, հրաժարվեն ճաշկերություն մասնակցելուց: Իմ ծննդավայրում, արդեն հինգ տարի է, չեմ եղել:* Դա նշանակում է, որ ընդգծվածը նախադասության անկապտելի մասն է, մասնավորապես գլխավոր բաղադրիչը:

Ե. Շրջադաս երկրորդականը և գլխավոր նախադասությունը ենթարկվում են ժամանակների համաձայնության կանոններին:

Մենք փաթաթվել էինք վերարկուների մեջ, բայց քամին, թվում էր, ուզում է մեզ թռցնել: Այս բարդ նախադասության համադաս բաղադրիչների ստորոգյալները անկատար անցյալով են (*փաթաթվել էինք, թվում էր*): Դրանցից երկրորդին ստորադաս նախադասության ստորոգյալը, ըստ ժամանակների համաձայնության կանոնի, ներկա ժամանակով է (*ուզում է*):

Մինչդեռ համանուն կամ արտաքուստ նմանատիպ վերաբերականները քարացած ժամանակաձևեր են և չեն ենթարկվում ժամանակների համաձայնության կանոններին: *Մենք փաթաթվել էինք վերարկուների մեջ, բայց քամին, թվում է, ուզում էր մեզ թռցնել:* Այստեղ երկրորդ համադաս նախադասության ստորոգյալն է *ուզում էր*, իսկ *թվում է* արտահայտությունը վերաբերական է, որ կարող է փոխարինվել *ասես, կարծես* հոմանիշներով: Նախորդ օրինակում նման փոխարինում հնարավոր չէ:

Այսպիսով հիմնավորվում է մեր առաջադրած այն տեսակետը, որ վերոհիշյալ կառույցները երկրորդական նախադասությանը միջադասված գլխավոր նախադասություններ են, այսինքն՝ գործ ունենք շրջադաս երկրորդականով բարդ ստորադասական նախադասությունների հետ:

¹³ Ընդհանրապես հաղորդակցական առումով գլխավոր տեղեկույթը կարող է արտահայտվել մերթ երկրորդական (ստորադաս) նախադասությամբ (*Նա ասաց, որ հիմնարկում կրճատումներ են լինելու*), մերթ՝ գլխավորով (*Մարգիսը, որ իմ դպրոցական ընկերն է, այսօր նշանակվել է բնապահպանության նախարար*):

Այս հիմնավորումից հետո հարց է ծագում, թե ինչու նշված կառույցները համարվում են ոչ թե գերադաս, այլ միջանկյալ (ներդրյալ) միավորներ: Որպես պատճառ կարելի է նշել հետևյալ հանգամանքները:

1. Կանխակալ այն կարծիքը, թե ստորադաս միավորը չի կարող իր մեջ առնել գերադաս միավորը: Դա մղում է տեսաբաններին անտեսելու, շրջանցելու այդ կարծիքին հակասող փաստերը կամ դրանց զարտուղի մեկնաբանություններ տալու:

2. Շրջադաս երկրորդականով բարդ նախադասության գլխավոր բաղադրիչի միջադաս դիրքը և մանավանդ շաղկապի գեղչումը նրան արտաքուստ շատ են նմանեցնում միջանկյալ կառույցի:

3. Նշված կառույցներն առավելապես բնորոշ են անկաշկանդ բանավոր խոսքին և քիչ են թափանցում գրավոր խոսք:

4. Նշված կառույցների մի մասը հակում ունի վերածվելու կամ արդեն վերածվել է համանուն բաղադրյալ վերաբերականի (*ով գիտի, չգիտեմ ինչու, ինքդ ասա, ի՞նչ անեմ, հո գիտե՞ս, ասացեք խնդրեմ, թվում է, որքան էլ տաքորինակ է, ինչպես երևում է, ինչպես ասում են և այլն*):

5. Դեպքերի սակավության հետևանքով տեսաբանները չեն նկարագրել շրջադասության դեպքը, իսկ գոյություն ունեցող տեսության սահմաններում հարկ է լինում նշված կառույցները որևէ կերպ դասել այլ երևույթների շարքին:

6. Հաստատված կարծրատիպերը (հատկապես ռուսական քերականությունից եկող) չեն նպաստում նորովի մոտեցմանն ու տեսության վերանայմանը:

Միայն համակարգային մոտեցումն է թույլ տալիս հայտնաբերելու տեսության մեջ բաց մնացած վանդակը և դա լրացնելու համապատասխան նյութով:

Ի դեպ, գլխավոր նախադասությունը շրջադասվում են հիմնականում ենթակա, ուղիղ խնդիր և հանգման խնդիր երկրորդականները:

Հարկ է նկատել, որ շրջադաս երկրորդականով բարդ նախադասությունները առաջ են բերում նաև կետադրության խնդիրներ: Հատկապես շաղկապի գեղչումը գործող կանոնների շրջանակում արտահայտել չի հաջողվում: Ուստի կա՛մ պետք է այս դեպքում հրաժարվել շաղկապի գեղչումը բուրժով արտահայտելու պահանջից, կա՛մ ենթականոն սահմանել, որ շաղկապի գեղչման դեպքում գլխավոր նախադասությունը երկրորդականից կարող է նաև տրոհվել մի կողմից ստորակետով, մյուս կողմից՝ բուրժով. *Ընկերներս, կարծում եմ՝ ինձ մեռնակ չեն թողնի:*

Շրջադասությունը շատ ավելի սակավաթիվ դրսևորումներով բնորոշ է նաև դերբայական դարձվածին:

Միայնակ ես սիրում եմ նստել երեքուն լույսերում: (Վ. Տ.) Այդ երկրի համար Մարգարը Թորոսիկից և ծիրանի կորիզներից բացի ուրիշ ոչինչ չունեք ընծա տանելու: (Ա. Բ.)

Այս օրինակներում ընդգծված են բուն նախադասությունները, որոնք միջադասված են դերբայական դարձվածին: Ահա այդ նույն դերբայական դարձվածները վերջադաս դիրքում:

Ես սիրում եմ միայնակ նստել երեքուն լույսերում: Մարգարը Թորոսիկից և ծիրանի կորիզներից բացի ուրիշ ոչինչ չունեի ընծա տանելու այդ երկրի համար:

Շրջադաս դերբայական դարձվածով նախադասությունների օրինակներ և վերլուծություններ չկան հայերենագիտական տեսական գրականության մեջ: Մինչդեռ սա առանձին ուսումնասիրության ու հանգամանալից մեկնաբանության կարոտ երևույթ է:

Zakaryan Hovhannes - Peripositive Subordinate Constructions in the Armenian Language.- In Armenian there are such complex sentences, in which the subordinate clause occupies not only prepositive, interpositive and postpositive position in relation to the main clause, but it can also happen in peripositive position: **Ընկերներս**, կարծում եմ, (որ) **ինձ մենակ չեն թողնի: Իմ ծննդավայրում**, արդեն հինգ տարի է, (ինչ) **չեմ եղել**.

The latter cases, however, either haven't been discussed till nowadays in linguistic literature or have been considered as simple sentences with parenthetical clause. It means that the principal clause, being in an interpositive position in comparison to the subordinate clause, has been considered to be such a syntactic unit that remains outside the limits of the grammatical structure of the sentence.

In Armenian, there are also peripositive participial phrases: **Միայնակ ես սիրում եմ նստել երեքուն լույսերում:**

Закарян Оганес - Перипозитивные подчинительные конструкции в армянском языке.- В армянском языке существуют сложноподчиненные предложения, придаточное предложение которых по отношению к главному предложению занимает не только препозитивное, интерпозитивное или постпозитивное, но и перипозитивное положение: **Ընկերներս**, կարծում եմ, (որ) **ինձ մենակ չեն թողնի: Իմ ծննդավայրում**, արդեն հինգ տարի է, (որ) **չեմ եղել**.

Последние, однако, в лингвистической литературе до сих пор либо не обсуждались, либо считались простыми предложениями, содержащими вводное предложение. Т. е. главное предложение, из-за своего интерпозитивного положения по отношению к придаточному, считалось синтаксической единицей, находящейся вне пределов грамматической конструкции предложения.

В армянском языке существуют также перипозитивные причастные обороты: **Միայնակ ես սիրում եմ նստել երեքուն լույսերում:**

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԷՆ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Եգիպտոսի մէջ կը գործեն երկու հայկական ազգային վարժարաններ, որոնցմէ առաջինը՝ Գահիրէի մէջ (Գալուստեան-Նուպարեան), իսկ երկրորդը՝ Աղէքսանդրիա (Պօղոսեան):

Եգիպտահայ ժամանակակից կրթական համակարգին սկիզբ կարելի է նկատել 1828 թուականը, երբ Գահիրէի մէջ հիմնուած է Եղիազարեան դպրատունը: Այդ դպրատան աշակերտները 1854-ին փոխադրուած են Խորէնեան (ի յիշատակ պատմահայր Մովսէս Խորէնացիի) նորակառոյց վարժարանը:

Վարժարանը այդ անունով գործած է մինչեւ 1897 թուականը, երբ օրուան ազգային իշխանութիւնը որոշած է գայն վերակոչել Գալուստեան ի յիշատակ անոր բարերար Կարապետ Աղա Գալուստի: Ժամանակագրական կարգով յաջորդ վարժարանն է Աղէքսանդրիոյ Պօղոսեան Ազգային վարժարանը, որ սկսած է գործել Արամեան անունով, հաւանաբար 1840-ական թուականներու կէսերուն, եւ 1888-ին տեղափոխուած է իր ներկայ վայրը ու նախ վերակոչուած է Պօղոս Պէլեան եւ ապա Պօղոսեան Վարժարան, ի յիշատակ վարժարանի բարերար Պօղոս Պէյ Եուսուֆեանի: Երրորդ վարժարանն է Նուպարեան Ազգային վարժարանը, որ հիմնուած է 1924-ին, Գահիրէի Հելիոպոլիս արուարձանին մէջ բարերարութեամբ Պօղոս Նուպար Փաշայի: 2012-2013 տարեշրջանէն սկսեալ Գահիրէի երկու ազգային վարժարաններուն միացումով ստեղծուած է Գալուստեան-Նուպարեան վարժարանը, որ կը գործէ Հելիոպոլսոյ նախկին Նուպարեան Վարժարանի դպրոցաշէնքերուն մէջ:

Վերոյիշեալ վարժարաններուն կողքին Եգիպտոսի մէջ գործած են բազմաթիւ այլ հայկական անհատական եւ միաբանական (Մխիթարեան Հայրեր, Հայ Կաթողիկէ Քոյրեր) վարժարաններ, որոնք տարիներու ընթացքին փակուած են: Ասոնցմէ ցարդ կը մնայ միայն Հելիոպոլսոյ մէջ գործող Անարատ Յղութեան Հայ Քոյրերու վարժարանը, որուն աշակերտութեան մէջ հայեր գրեթէ գոյութիւն չունին եւ ուր հայկական որեւէ նիւթ չի դասաւանդուիր:

Վերոնշեալ ազգային վարժարանները իրենց երկարամեայ գոյութեան ընթացքին ունեցած են աշակերտութեան թիւի, վայրի եւ ծրագիրներու փոփոխութիւններ: Վարժարաններուն մէջ հետաւոր անցեալին հայերէն լեզուի, կրօնի եւ ազգային պատմութեան կողքին, այլ նիւթեր եւս դասաւանդուած են հայերէնով (Աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, իրագիտութիւն եւ այլն): Ասոնցմէ գատ, տարբեր շրջաններու, դասաւանդուած են արաբերէն, թրքերէն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն լեզուները:

Այս վարժարանները սկզբնական շրջաններուն գործած են անկախ եւ ինքնուրոյն կրթական ծրագիրներով: Ինքնագային անոնք իրենց աշակերտութիւնը պատրաստած են նախ ֆրանսական եւ ապա անգլիական վկայականներու, անշուշտ միշտ դասաւանդելով հայկական նիւթեր: Անցեալ դարու

60-ական թուականներին սկսեալ այս վարժարանները սկսած են հետզհետէ համադրուիլ Եգիպտոսի կրթական նախարարութեան համակարգին հետ, որպէս անգլիական թէքումով վարժարաններ, որոնք նոյնանման կրթական կարգավիճակ ունեցող այլ վարժարաններու ընդգրկած պետական ծրագրին կողքին, կը դասաւանդեն շաբաթական 5-7 պահ հայկական նիւթեր՝ հայերէն լեզու, կրօն եւ ազգային պատմութիւն:

Մինչեւ 1981 թուականը եգիպտահայ ազգային վարժարանները կը համարուէին նաեւ համայնքային վարժարաններ եւ ըստ իրենց ներքին կանոնադիրներուն, արձանագրութեան դիմող իւրաքանչիւր աշակերտ պարտէր ըլլալ ծագումով հայ եւ հայ համայնքի գաւակ, այսինքն՝ մկրտուած հայ եկեղեցւոյ մէջ: Իսկ վարժարանէն ներս հայերէն լեզուն կը դասաւանդուէր որպէս պաշտամունքային լեզու, այսինքն՝ հայ եկեղեցւոյ մէջ կատարուող խորհուրդներու եւ ծիսակատարութիւններու ընթացքին գործածուող լեզու: 1981-ին հրապարակուած կրթական նոր օրէնքով, բացարձակապէս կ'արգիւտէր վարժարան դիմող աշակերտներուն միջեւ որեւէ բնոյթի զատոյթութիւն ընել կամ խտրութիւն դնել: Այս դրութեան տառացի որդեգրումը հիմնովին պիտի աղաւաղէր մեր վարժարաններուն հայկական դիմագիծը: Եգիպտահայ համայնքի խնդրանքով կրթական նախարարութիւնը համաձայն գտնուեցաւ, որ եգիպտահայ վարժարանները անգլիական թէքումով վարժարան ըլլալու կողքին, նկատուին նաեւ հայերէն լեզուի վարժարան, ուր դիմող աշակերտներու ծնողներէն գոնէ մէկը պարտի հայերէն գիտնալ, որպէսզի կարենայ հետեւիլ իր գաւակին հայերէնի դասերուն:

Հայկական վարժարաններու աշակերտութեան թիւը, բաղդատած գաղութին թիւին, շատ նօսը է: Այս երեւոյթին պատճառներէն առաջինը այն է, որ եգիպտահայ գաղութին մէջ մեծ է երէցներու թիւը, որպէս հետեւանք երիտասարդներու արտագաղթին: Նաեւ վերջին երկու տասնամեակներուն բազմաթիւ ծնողներ իրենց գաւակները սկսած են օտար (ամերիկեան, անգլիական, գանատական, ֆրանսական) վարժարան որկել: Նկատելի է որ օտար վկայականներու պատրաստող վարժարաններու կրթական ծրագիրները յարաբերաբար աւելի թեթեւ են եւ, ըստ ծնողներուն, մշակուած են անգիր սորվելէ աւելի՝ աշակերտին ըմբռնելու, մտածելու եւ վերլուծելու ունակութիւնները զարգացնելու նպատակով: Հայ աշակերտութեան օտար վարժարան յաճախելու պատճառներուն կարգին, կ'արժէ յիշել նաեւ եգիպտական պետական համալսարաններ մտնելու համար, մասնաւորաբար փնտռուած մասնագիտութիւններու պարագային (բժշկութիւն, դեղագործութիւն, ճարտարագիտութիւն, տնտեսագիտութիւն) պահանջուած բարձր նիշերը:

Ինչ կը վերաբերի հայկական վարժարան յաճախող աշակերտութեան, նկատառելի է ցաւալի այն իրողութիւնը, թէ մանկամտութիւն մինչեւ երկրորդական, 15 տարի շարունակ հայկական վարժարան յաճախողները վերջապետութեան առակ չեն անսխալ հայերէն խօսելու կամ մէկ քանի հայերէն նախադասութիւն անսխալ գրելու: Նոր սերունդին ճնշող մեծամասնութեան

խօսակցական լեզուն եթե արաբերեն չէ, առնուազն արաբախառն հայերեն մըն է, ուր տիրող լեզուամտածողությունը արաբական է:

Այս ցաւալի իրողութեան պատճառները բազմաթիւ են:

Առաջին հերթին կուգայ աշակերտին, անոր ընտանիքին եւ երբեմն նոյնիսկ տնօրէններուն հայերէն նիւթերու հանդէպ շահագրգռութեան պակասը: Համալսարան մուտքի համար բարձր նիշեր ձեռք բերելու խօլ արշաւին մէջ հայերէնը կը մղուի «աղքատ ազգական»ի դիրքին: Ասոր վրայ եթէ աւելցնենք հայերէն նիւթերու յատկացում ղասապահերու ժամանակացուցային պարտադիր սահմանափակումը, ի յայտ կու գայ թէ հայ աշակերտը հայկական վարժարանին մէջ բաւարար ժամանակ չ'ունենար իր մայրենին տարրական չափով ճանչնալու:

Նոյնպէս, գոյութիւն ունի ուսուցիչի տագնապ: Արդարեւ, երկար ժամանակ է ի վեր հանգստեան տարիքը թեւակոխած հայերէն լեզուի բազմաթիւ ուսուցիչներէ տակաւին կը խնդրուի, որ իրենց առաքելութիւնը շարունակեն ի չգոյէ զիրենք փոխարինող նոր եւ երիտասարդ տարրերու:

Գալով դասագիրքերուն, հայերէն լեզուի պարագային կը գործածուին Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ Համազգայինի եւ ՀԲԸՄ-ի հրատարակած դասագիրքերը: Սուր պահանջ գոյութիւն ունի կրօնի գիրքերու: Վերջին տարիներուն Ս. Էջմիածնայ կողմէ հրատարակուած Հայոց Եկեղեցւոյ Պատմութեան շարքը գնահատելի իրագործում մըն է: Սակայն, հոս կը ծագի լեզուի հարցը, քանի որ այդ հրատարակութիւնը միայն արեւելահայերէնով է եւ արեւմտահայերէն տարբերակ չունի: Պարագան գրեթէ նոյնն է հայոց պատմութեան գիրքերուն համար, որոնց մէջ հայոց պատմութեան հանգրուանները հարկ է առարկայական կերպով ներկայացնել մինչեւ 21-րդ դարու սկիզբը:

Ծանօթ իրողութիւն է որ արեւմտահայերէնը տագնապի մէջ է: Կը բաւէ միայն վիճակագրութիւն մը կազմել գիտնալու, թէ արեւմտահայերէնի ժառանգորդ 40 տարեկանէն վար սփիւռքահայերու քանի՞ տոկոսը կրնայ ճիշդ հայերէն գրել կամ քանի՞ տոկոսին համար հայերէնը օրական ընթերցանութեան նիւթ է: Նման վիճակագրութեան մը արդիւնքը լաւագոյն ցուցանիշը պիտի հանդիսանայ այն ահագանգայի վիճակին, որուն մէջ կը գտնուի արեւմտահայերէնը, որ իրերու ներկայ վիճակով, դժբաղդաբար հաստատ քայլերով կ'ընթանայ դէպի անէացում:

Այս կացութիւնը կ'ենթադրէ համապատասխան համազգային պատասխանատու կեցումաձք:

Թերեւս ամենէն նպատակայարմարը պիտի ըլլար, ճիգերու համընդհանուր լարումով, ստեղծել այս հարցին հետ առնչութիւն ունեցող Հայրենիքի եւ Սփիւռքի բոլոր կառոյցներէն կազմուած միացեալ մարմին մը:

Հայրենիքի պարագային նկատի ունինք Ս.Էջմիածինը, Գիտութեան եւ Կրթութեան Նախարարութիւնը, Երեսնի Պետական Համալսարանը, Գիտութիւններու Ակադեմիայի Լեզուի Բնասիտուտը, Սփիւռքի Նախարարութիւնը եւ նման այլ կառոյցներ: Իսկ Սփիւռքի մէջ նկատի ունինք Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը, Բարեգործականը, Համազգայինը, Հայկազեան Համալ-

սարանը, Կիւպէնկեան Հիմնարկը եւ յարանուանական այլ կառոյցներ, որոնք հայկական ուսումնական հաստատութիւններ կը պահեն:

Այս մարմնին նպատակը պիտի ըլլայ.

ա) հիմնել արեւմտահայերէն դասաւանդող մասնագէտ ուսուցիչ պատրաստելու բարձրագոյն հիմնարկ մը (նախընտրաբար Հայաստանի մէջ), որ հետզհետէ զարգանալով վերածուի արեւմտահայերէնի մասնագէտ քատրերու կեդրոնի մը, որ թէ՛ մարդո՛ւմ պատրաստէ եւ թէ գրականութիւն մշակէ (դասագիրք եւ պարբերաթերթ).

բ) մշակել արեւմտահայերէնի, կրօնի եւ հայոց պատմութեան դասագիրքերու (արեւմտահայերէն) ընդհանուր ծրագիր մը, իր ստորաբաժանումներով (ըստ Մփիւոքի աշխարհագրական շրջաններուն).

գ) մշակել արեւմտահայերէն մանկական գրականութեան ընդհանուր ծրագիր մը (գիրքեր եւ մանկական պարբերաթերթ).

դ) պատրաստել հայկական նիւթերու վերաբերեալ խտասալիկներ:

Հարցը համապարփակ համազգային ծրագրի մը կազմութիւնն է, որուն մշակումէն յետոյ, ամէն կազմակերպութիւն կամ նոյնիսկ անհատ կրնայ այդ հիման վրայ, բոլորին գիտակցութեամբ, ընտրել իր կարելիութիւններուն եւ նախասիրութիւններուն համապատասխան յարմար ծրագիրը եւ իրագործել զայն:

Terzian Berdj - Western Armenian Language at Armenian Schools in Egypt.-The students' population at Armenian schools in Egypt, compared with the number of Armenian people living in the community, is very sparse. The reason is not only the migration, but also the lack of prospects for getting higher education in the Armenian language. The instruction of the Armenian language at schools has no satisfying results as there is no interest in it. There is a great shortage of Armenian language teachers and textbooks. In order to keep the Armenian language in the Diaspora, a united authority must be created which will be required to develop a comprehensive national programme and implement it consistently.

Терзян Перч -Западноармянский язык в армянских школах Египта.-Количество учащихся армянских школ Египта очень мало по сравнению с количеством армян общины. Причина не только в эмиграции, но и в отсутствии перспективы получения высшего образования на армянском языке. Обучение армянскому языку в школах не дает достаточного результата, так как нет заинтересованности. Не хватает учителей и учебников. Для сохранения армянского языка в Диаспоре необходимо создание комплексного органа, который должен разработать единую общенациональную программу и последовательно ее реализовывать.

**ՇՎԵԴԵՐՆԵՐԻ ԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԴԺՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԵՐՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՄԲ**

Գոյություն ունի այն թյուր կարծիքը, որ հայերը՝ շնորհիվ մայրենի լեզվի հարուստ հնչության և համակարգի հեշտությամբ են սովորում օտար լեզուներ: Նշենք, որ օտար լեզուների ուսուցման վրա ազդում են մարդու ընդհանուր զարգացածությունը, այլ լեզուների իմացությունը և առավել ևս՝ նպատակադրումը: Հայտնի է նաև, որ օտար լեզվի ուսուցումը անհամեմատ հեշտ է դեռահաս տարիքում, հատկապես երեխաների շրջանում, մինչդեռ հասուն տարիքում այն ավելի շատ է պայմանավորված մայրենիի ազդեցությամբ, որը կամա թե ակամա ներխուժում է մտածողության մեջ և խոչընդոտում օտար լեզվի ուսուցման գործընթացը:

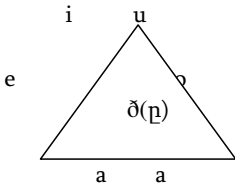
Օտար լեզվի ուսուցման դժվարությունը սկսվում է հենց առաջին փուլում՝ արտասանական մակարդակում: Օտար անսովոր հնչյունները (իմա՝ հնչույթները) սկսվում են փոխարինվել մայրենի լեզվի համանման հնչյուններով: Պետք է ընդունել, որ բացարձակ նմանության հասնելը գրեթե անհնար է, և այդ հարցում պետք է տարբերել հանդուրժելի և ոչ հանդուրժելի նմանություն: Վերջինիս թվին են վերաբերում այն դեպքերը, երբ խոչընդոտվում է խոսքի (բառի) հասկանալիությունը: Հանդուրժելի տարանմանությունները այն հնչյունական առանձնահատկություններն են, որոնք ընդհանուր են տվյալ լեզուն կրողների համար, և որոնք, փաստորեն չխախտելով հաղորդակցումը, կազմում են օտար ակցենտը, այսինքն՝ տվյալ լեզվի արտասանական նորմերի շեղումները:

Հնչյունական-հնչության ուսուցման հիմքում այն առանձնահատկություններն են, որոնք ի հայտ են գալիս լեզվի ուսուցման առաջին փուլում:

Դժվարությունների վերլուծության գործընթացում առաջնորդվել ենք ոչ միայն մեր դասավանդման փորձով, այլև մայրենի և օտար լեզվի հնչության հնչյունային գույադրական համեմատությամբ: Ընդ որում հաշվի են առնվում դժվարությունների որակային տարբերությունները, այլ կերպ ասած, նայած թե տվյալ անհամապատասխանությունը որքանով է ազդում ընկալման վրա:

Այդ դժվարությունները կարելի է բաժանել երեք կարգի՝ նայած թե որ ենթահամակարգում են դրանք հանդիպում՝ 1. ձայնավորական, 2. բաղաձայնական և 3. վերհատույթային:

1. Ձայնավորական ենթահամակարգ: Համեմատելով հայերենի ձայնավորական համակարգը շվեդերենի հետ նկատում ենք, որ հայերենը պատկանում է դասական 5+1 տիպին, որում ներկայացված են արտասանական հիմնական ձայնավորները՝ ա-օ-ու-ի-է-ը: Այդ տիպը սովորաբար պատկերվում է եռանկյան ձևով:

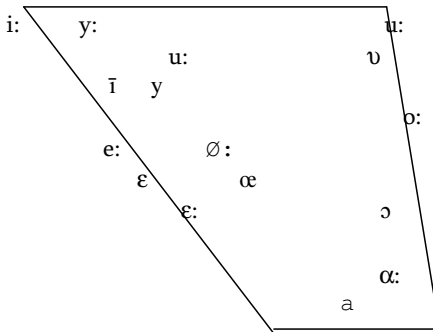


գծ. 1. Հայերենի ձայնավոր հնչույթները:

Այստեղ անսովոր է միայն ը-ի ներկայությունը, քանի որ լեզուներում այն սովորաբար չի համարվում ինքնուրույն հնչույթ, բայց հայերենում այն դարձել է այդպիսին:

Շվեդերենում հիմնական ձայնավորները՝ թվով 9-ը, ունեն իրենց կարճ ու երկար տարբերակները, որոնց հավելվում է նաև որակային երանգը: Այսպիսով, շվեդերենի ձայնավորներն են i:ī e:ε Ե:α a:α o:ɔ u:ս օ:y օ:

Այդ ձայնավորների դիրքը արտասահմանական տարածքում կարելի է ներկայացնել հետևյալ գծագրով (գծ. 2):



գծ. 2. Շվեդերենի ձայնավոր հնչույթները՝ ըստ Ու.Էնգստրանդի:

Ետին շարքի ձայնավորները ավելի պարզ են՝ երկար ու կարճ u:ս, երկար ու կարճ o:ɔ, երկար ու կարճ a:α: Դժվարություն է ներկայացնում առաջին շարքը, որտեղ բացի երկարություն / կարճությունից տարբերակվում է շրթնայնացում/ոչ շրթնայնացումը և բաց ու փակ արտաբերությունը (տե՛ս գծ. 2):

Առավել դժվարություն են ներկայացնում y:y ձայնավորները, որոնք փաստորեն i:ī-ի շրթնայնացված ձևերն են և հաճախ փոխարինվում են պարզ i:u-ով: Ոչ պակաս դժվար են α և օ ձայնավորները, որոնք բաց ε-ի շրթնայնացված համարժեքներն են, e-ի համարժեքը՝ ø-ն և քիչ ավելի ետին ü-ն:

Բերենք օրինակներ՝ ապացուցելու, որ դրանք ինքնուրույն հնչույթներ են շվեդերենում: Այսպես՝

i:i	sil [si:l] «մաղ»	sill [sil:] «հարինգ»
y:y	nys [ny:s] «լսողություն»	nyss [nys:] «վերջերս»
e:e	hel [he:l] «ամբողջ»	hetta [het:a] «շոգ»
õ:õ	nõd [nõ:t] «ընկույզ»	nõtt [nõ:t] «մաշված»
ε: ε	häll [he:l] «կրունկ»	häll [hel:] «սարի հարթավայր»
a: a	mat [ma:t] «ուտելիք»	matt [mat:] «հոգնած»
o: o	käll [kø:l] «կաղամբ»	koll [køl:] «ստուգում»
u:u	bus [bu:s] «երես տալը»	buss [bus] «ավտոբուս»

Այսպիսով՝ տևողությունը հանդես է գալիս որպես իմաստատարբերակիչ հատկանիշ, որի պահպանումը շատ կարևոր է սովորողների համար հենց առաջին փուլում: Բսկ երանգային տարբերությունները կարելի է համարել ոչ էական, երկրորդային:

2. Բաղաձայնական ենթահամակարգ: Համեմատելով շվեդերենի բաղաձայնական համակարգը հայերենի հետ, կարելի է նկատել, որ շվեդերենում բացակայում են ձայնեղ շփականները և կիսաշփականները (կամ հպաշփականները՝ ծ, ց, ձ, ճ, չ, ջ): Սակայն շվեդերենին հատուկ են քմայնացած tj և կոշտ sj հնչյւթները, ընդ որում երկրորդը [h]-ն գտնվում է շ-ի և խ-ի միջև ընկած արտասանական գոտում: Նման հնչյուն չկա այլ լեզուներում: Հայերը և այլ օտարներ ավելի հաճախ փոխարինում են այն խ-ով կամ շ-ով:

Բաղաձայններին նույնպես հատուկ է երկարության հատկանիշը: Գրությամբ երկարությունը նշվում է մեծ մասամբ կրկնակի տառերով: Օրինակ՝ hoppa «թռչել», hiss «վերելակ», hitta «հանդիպել», vägg «պատ», fulla «լցնել», tunna «տակառ»:

Սակայն բաղաձայնների տևողությունը կրում է ավելի ցայտուն վերահսկողության արտահայտում: Այն դրսևորվում է վանկում, իսկ վանկի կառուցվածքը պայմանավորված է այն կազմող ձայնավոր+բաղաձայն միասնությունով: Գործում է վանկի տևողության որոշակի օրինաչափություն՝ երկար ձայնավոր + կարճ բաղաձայն, կարճ ձայնավոր + երկար բաղաձայն (կամ բաղաձայնների խումբ):

Գործում է այսպես կոչված փոխհատուցման օրինաչափություն: Օրինակները կարելի է տեսնել վերում բերված հակադրություններում:

Գոյություն ունի մի առանձնահատկություն ևս, որ աչքի է ընկնում, երբ համեմատվում են հայերենի և շվեդերենի համանման հնչյւթները, մասնավորապես հպական ptk-ն: Շվեդերենում այդ հնչյւթները շնչեղացված են շեշտված ձայնավորից առաջ, այսինքն՝ արտասանվում են ինչպես հայերենի փ, թ, ք հնչյունները, մինչդեռ մյուս դիրքերում, հատկապես շփական s-ից հետո արտասանվում են առանց շնչեղացման. Օրինակ՝ Stockholm [stokh'ø:lm], spis «էլեկտրական վառարան», stor «մեծ», stad «քաղաք», skur «կարճատև անձրև», հնչում են որպես հայերենի պ, տ, կ-ը: Կամ՝ apotek բառում p, t, k = պ, տ, կ-ին: Այս հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ, շվեդերենում շնչեղացումը տարբերակիչ հատկանիշ չէ, այլ դիրքային տարբերակ, մինչդեռ հայե-

րենում այն տարբերակիչ հատկանիշ է, այսինքն՝ նրանով կարող են տարբերակվել բառերը: Օր.՝ *տուր – թուր, կերի – քերի, պուտ – փուլ*:

Շնչեղ հպականները կարող են հանդես գալ նաև *ս*-ից հետո. օր. սթափվել, սփյուռք, սքանչելի, այսինքն՝ հնչյունապես անբարենպաստ դիրքում:

Շնչեղացման չհամապատասխանումը շվեդերենում և հայերենում դժվարություն է առաջացնում այն առումով, թե որ դեպքերում պետք է արտասանվի շնչեղը կամ ոչ շնչեղը: Այստեղ ուղեցույց կարող է լինել այն կանոնը, որ շեշտված ձայնավորից առաջ օգտագործվում է շնչեղը, իսկ մյուս դեպքերում՝ ոչ շնչեղը: Համապատասխանորեն հարց է ծագում, թե ինչպես տառադարձել շվեդերեն տեղանունները և անունները՝ *փ, թ, ք*-ով թե *պ, տ, կ*-ով: Թվում է, որ *Մթոփոխ* տառադարձությո՞րը չի համապատասխանում իրական արտասանությանը, կամ Stiv – Սթիվ, spis – սփիս և այլն:

Բաղաձայնական մակարդակում առաջանում է մի դժվարություն ևս, որը կապված է որոշ կապակցությունների արտասանության հետ: Այսպես *-ոց* երկբաղաձայնը արտասանվում է ոնգային *ռ*-ով, որը տառադարձվում է *ղ*-ով: Շատերը արտասանում են սովորական *ռ*-ով և *ց*-ով, որը սխալ է, կամ մի երկար *ռ*-ով, օր. [pennar] «փող», որը նույնպես անհանդուրժելի է:

Մյուս կապակցությունները [-rd] [-rl] [rs] [rt] [rn] առանձնանում են *ռ*-ի յուրատեսակ արտասանությամբ, որն ազդում է նաև մյուս բաղաձայնի վրա: Դա ռետրոֆլեքս *ռ*-ն է, երբ լեզվի ծայրը հեռանում է ատամնաշարից վերև և ետ:

3. Վերհատույթային մակարդակ: Խոսքի վերհատույթային միավորների տարբալուծման և շվեդերենի խոսքի ոլորմական կառուցվածքի հիմքում ընկած են վանկի տևողությունը և բառային շեշտը:

Հայերենի շեշտը ընդունված է համարել, և ինչպես ցույց են տվել մասնավոր ուսումնասիրությունները կրում է ուժգնային (դինամիկ) բնույթ և ընկնում է բառի վերջի վրա (քիչ բացառությամբ):

Շվեդերենում գոյություն ունի 2 տիպի շեշտ՝ akut կամ accent1, որն առավել դինամիկ բնույթ ունի և grav կամ accent2, որը ավելի մեղեդային բնույթի է: Երկու դեպքում էլ շեշտը անվերապահորեն կապված է վանկի տևողության հետ, այսինքն՝ շեշտված վանկը միշտ տևողությամբ ավելի երկար է մյուս վանկերի համեմատությամբ: Ակուտ accent-ը արտասանվում է ուժեղ և ունի կտրուկ իջնող ելևեջ: Հայերենի համեմատությամբ այն ավելի ուժեղ է և ցայտուն: Գրավ (accent2) շեշտը հանդիպում է 2 և ավելի վանկ ունեցող բառերում և բնութագրվում է մեղեդու նախ իջնող (առաջին վանկում) և ապա կտրուկ բարձրացումով երկրորդ վանկում: Տոնի բարձրացումը, ինչպես նշում են հնչյունաբանները, մի տեղիա է, այսինքն՝ 3 երաժշտական միավորով բարձրանում է: Գծագրորեն 2 շեշտերը կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ՝

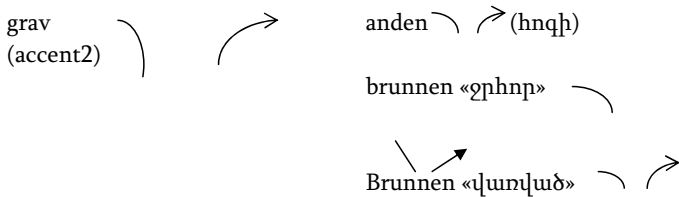
akut
(accent1)



anden



(բաղ)



Ռիթմական կառուցվածքի հիմնական օրինաչափությունը՝ նախադասություն կազմող միավորների-շեշտված ու անշեշտ վանկերի հաջորդակա-նությունն է: Դժվար է պատկերացնել մի լեզու, որտեղ նախադասության բոլոր անդամները հավասարապես շեշտվում են: Հարցն այն է, թե որ բառերը պիտի շեշտվեն: Ահա այս տեսանկյունից համեմատելով շվեդերենի և հայերենի շեշտադրության օրինաչափությունը՝ նկատելի են նմանություններ և տարբերու-թյուններ: Քերականական տեսակետից շվեդերենի նախադասության մեջ չեն շեշտվում օժանդակ բայերը, նախդիրները, հոդերը, անձնական և ստացական դերանունները, կապերը: Շվեդերենին հատուկ է նաև մի առանձնահատ-կություն, որը խորթ է հայերենին: Բազմաթիվ բայեր ունեն համադրական կառուցվածք իմաստային բայ + մասնիկ (ետդիր), որը ճշգրտում, երանգավո-րում և երբեմն հակադրում է բայի հիմնական իմաստին: Դրանց շեշտադրու-թյունը կրում է շատ դեպքերում իմաստատարբերակիչ դեր: Օր. hālsa på, ո-րում շեշտվում է գլխավոր բայը, նշանակում է «բարևել», իսկ երբ շեշտվում է på ետդիրը, ապա նշանակում է «այցելել», packa ‘supp’ «իրերը բացել, դատար-կել», packa ‘ner’ «ճամպուրկը հավաքել», slå ‘supp’ «բացել բառարանը, գիրքը», slå ‘igen’ «փակել, ծածկել», slå sig ‘ned’ «նստել»:

Այսպիսով, նախադասության ոչ բոլոր անդամներն են շեշտվում թե՛ շվեդերենում, թե՛ հայերենում: Այդ հանգամանքը ստեղծում է նախադրյալներ ռիթմական կաղապարը պահպանելու համար: Շվեդերենում այդ կաղապարը պահպանվում է շնորհիվ շեշտված վանկերի համաչափ բաշխվածությամբ: Հայերենում ռիթմի կաղապարը ենթարկվում է բառային շեշտի վերջնավան-կայնությամբ և բառի երկարությամբ: Բոլոր դեպքերում նախադասության շեշտա-մեղեդային կառուցվածքով ավելի միապաղաղ է շվեդերենի համեմա-տությամբ: Վերջինում շեշտը, կամ գլխավորապես ֆրազային շեշտը ավելի ընդգծված է և կտրուկ: Նախադասության հնչերանգը շնորհիվ 2 տիպի շեշտերի ավելի երաժշտական է և արտահայտիչ:

Ի վերջո պետք է նշել, որ վերը հիշված երեք մակարդակներից ամենա-կարևորը վերահատույթայինն է:

Amalia Khatchatrian – Phonetic Difficulties of Swedish for Armenians. – The rich vocalic system of the Swedish language which includes 17 vowels is contrasted to 6 Armenian vowels which represent the classical vowel triangle. The contrast of long and short phonemes, as well as rounded/unrounded front vowels cause difficulties in learning Swedish. The prosodic peculiarities of Swedish – acute and grave accents,

phonetic structure of syllables, are intonation most specific features and most important for oral communication, at the same time most difficult to master.

Хачатрян Амалия – Фонетические трудности шведского языка для армян. – Богатая система гласных фонем шведского языка, включающая 17 гласных противопоставляется 6 гласным армянского, которые обычно представлены в виде классического треугольника. Противопоставление долгих и кратких гласных и согласных, а также огубленных и неогубленных гласных переднего ряда вызывают трудности при изучении шведского языка. Просодические особенности шведского наличие двух видов ударения (акут и гравис), фонетическая структура слога, интонация особенно важны для устной коммуникации и труднее всего поддаются усвоению.

**ՓՈՂՈՑԵՎ ԱՐԱՆԵՏ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ
ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԲԱՌԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ¹**

Գրական հայերենում որպես «ոտքով բացած նեղ ճանապարհ» գործածվում են *արահետ*, *շավիղ*, *կածան* բառերը:

Բնիկ հայկական ծագում ունեցող *արահետ* և ասորական փոխառություն համարվող *շավիղ* բառաձևերը հայերենի բարբառներում մեզ չեն հանդիպել: Միայն Հ. Աճառյանն է Մուշի բարբառի համար արձանագրում *շավիղ* բառի *շավի* գավառական բառաձևը (ՀԱԲ, հ. 2, 1973, էջ 487)²:

«Նեղ անցք, նեղ ճանապարհ, արահետ» իմաստով հայերենի բարբառներում գործածական է *կածան* հնդեվրոպական ծագումով բնիկ հայերեն բառը, որ հնիխ. *gʷāg- «գնալ, գալ» արմատից է սերում³:

Կածան բառանունը՝ որպես նեղ ճանապարհ, *կրծան* հնչյունական տարբերակով գործածական է Տավուշի մարզի որոշ խոսվածքներում, Կրգենում: Հ. Աճառյանը բառը փաստում է նաև Ղարաբաղի (*կածան*, *կանծան*), Գորիսի (*կլծան*) խոսվածքներում: *Կածան*-ը բառարաններում ներկայացված է մի քանի իմաստով. «1. Նեղ անցք, կիրճ լեռների կամ անտառների մեջ, 2. ձյունի մեջ բացված արահետ, 3. փխբ. թուրքերի գլխին ածիված նեղ շերտ, որ ճակատից մինչև ծոծրակն է գնում, 4. Ղարաբաղում, Ղարադաղում, Թավրիզում, Շամախիում կածանը «համառոտեալ է» նաև ծա՛նի «թուրք» միայն իբրև ծածկալեզու» (ՀԱԲ, նույն տեղում):

Հ. Աճառյանը «Հայերեն գաւառական բառարան»-ում *կածան* բառանվան դիմաց Ղազախում, Ղարաբաղում «կիրճ» իմաստն է արձանագրում, ինչպես նաև «աղվեսի շատ նեղ ճամփա», իսկ Ղարաբաղում՝ «փախցնովի ապրանքների բեռնակրի հետք»⁴:

Որպես «ձյան վրա բացված արահետ» հայերենի բարբառներում առկա է *թառ* բառանունը: «Հայոց լեզվի բարբառային բառարան»-ում նախ բերված է *թառ* բառի ընդհանուր իմաստը, որն է՝ «հավերի թառը», այնուհետև նշված են թառի այլ իմաստները՝ «1. Ար., Ղրբ., Կր., Սայլի թափքի վերին երկու հորիզոնական ձողերից յուրաքանչյուրը, ինչպես նաև ամբողջ թափքը, 2. Երգնկա. Ախոռատանը մեծ թախտի նման հարմարանք ծառաների համար, 3. Ղրբ. (Ղազախ) Սայլի առջևի եռանկյունաձև մասը, որի տակ կախված է շարժական սնարքը (մորուքը), 4. Արարատյան. Զառիվեր, վերելք, դիք, 5. Կր. Ջյան վրա

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԳԿՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ N SCS <<13-6B382>> գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. 3, Ե. 1977, էջ 506:

³ Գ. Զահուկյան, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան* (այսուհետև՝ ՍՄԲ), Ե., 2010, էջ 374:

⁴ Հ. Աճառյան, *Հայերեն գաւառական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԳԲ), Թիֆլիս, 1913, էջ 540:

բացված արահետ, որ երբեմն երթնեկության հետևանքով շատ է պնդացած լինում. օր.՝ Հանգստացած ձիերը թառը գտած... ճամբան են կտրում (Ջավախեցի), 6. Ղրբ. (Ջնգ.) Ժայռափոր կառույց (Օղտ նան էշը... քննում են, քննում, հըսնում մի մեծ թառի, նի մըտնում մէշը)»⁵:

Բարբառների բառային հնաբանությունները ներկայացնելիս Գ. Ջահուկյանը փաստել է **թառ** բառանունը՝ որպես «ձյան արահետ, ոտնահետքերով առաջացած ձյան ճամփա». բառն առկա է Ալաշկերտի խոսվածքում: Ըստ գիտնականի՝ այն «հ.-ե. **ter** -«անցնել, հաղթահարել, անցկացնել, փրկել» արմատից առաջացած բառանուն է»⁶:

Թառ բառի ծագման մեկ այլ վարկած է առաջարկում բարբառագետ Ալ. Խաչատրյանը: Նրա կարծիքով՝ **թառ** բառը՝ «թռչունների հանգրվանելու ձող» իմաստով, **թառամել** բառի հետ կապելը իմաստաբանորեն չի արդարացվում: Իհարկե, նա վկայակոչում է նաև Գ.Ջահուկյանի ստուգաբանությունը, սակայն կարծում է, որ բառարանագիրները չեն նշում **թառ**-ի՝ որպես «ձյան վրայի ճանապարհի, բարձրադիր (գետնից բարձր) լինելը», որը, ըստ նրա, շատ կարևոր է և ընկած է բառի առաջացման հիմքում: Բերում է նաև **թառ**՝ «զառիթավի, բարձունք» իմաստով բառը, որը Հ. Աճառյանը համարում է պրսկ. փոխառություն tar, tarak «զագաթ, ծայր» բառից, և համարում, որ իմաստային առումով դրանք դարձյալ իրար չեն համապատասխանում: Փաստում է նաև **թառ**՝ «դարակ, թարեք», **թառ**՝ Չահարմահալի խոսվածքում՝ «բարձրից կախված քսակ» իմաստով բառանունները: Ալ.Խաչատրյանը, ներկայացնելով հիշյալ բոլոր բառերը, որոնք բառարաններում մասնակի բացառություններով տեղ են գտել միևնույն բառահոլովածի տակ, այսինքն՝ դիտվել են միևնույն բառի տարբեր դրսևորումներ և ոչ թե համանուններ, կարծում է, որ դրանք ունեն մեկ ընդհանուր բաղադրիչ, որն է՝ «բարձրում գտնվող, վեր բարձրացած»: Այստեղից էլ եզրակացնում է, որ դա էլ հենց այն նախնական իմաստն է, որ հիմք է դարձել բոլոր բառերի առաջացման, և այդ բառերի համար կանխադրում է *թր նախաձևը⁷:

Ս.Ամատունու բառարանում ևս արձանագրված է **թառը**, որը Աշտարակում «զառիվեր, բարձր տեղ» իմաստով է գործածվել. «Ժողովուրդն էլ տերտերների քամակիցը Մուղնու թառովը (զառիվեր) վիրև գնացին: Կրնկեց դեպի Մուղնու թառը»⁸:

Ա.Սուքիասյանի բառարանում **կածան** բառանվան բառազուգաբանություն է դիտարկված նաև բարբառային **կոպար**-ը⁹: **Կոպար** բառը առկա է «Նոր հայկազյան բառգրքում»¹⁰ առանց վկայության, գրաբարյան նշանակությունն է «սահման», և այն ծագումնաբանորեն, ըստ ՆՀԲ-ի, կապվում է **կոպ** բառի հետ

⁵ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան (այսուհետև՝ ՂԼԲԲ), հ. Բ, Ե. 2002, էջ 80:

⁶ Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն (այսուհետև՝ ՀԲՆ), Ե., 1972, էջ 305:

⁷ Հայերենի բարբառագիտական առյալս, պրակ 3, Ե. 2010, էջ 33:

⁸ Ս.Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 204:

⁹ Ա.Սուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Ե. 1967, էջ 297:

¹⁰ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. 1, Վենետիկ, 1836:

(ՆՀԲ, հ.1, էջ1117): Միջին հայերենում ևս վկայված է այս բառը՝ «որոշված սահման, եզրագիծ» իմաստով: Հայ մատենագրության մեջ փաստված են հետևյալ օրինակները. «Գառնոյ մին կոպարն այս է», «Չորեք անկինի քարիւ նըշան է գկոպարսն» և այլն¹¹:

Հ.Աճառյանը վկայակոչում է, որ Ղարաբաղում և Ղարաքիլիսայում առկա է **կոպար** բառանունը՝ **կօպառ**, **կօպար** հնչաձևերով, որոնք ունեն հետևյալ նշանակությունները՝ «1. ցեխի կամ ձյան վրա բացված նեղ ճամփա, որը շատ գնալ-գալուց ամրացված է լինում, 2. անտառի մեջ նույնպիսի նեղլիկ ճամփա, որը առաջացել է շատ երթևեկելուց (ՀԳԲ, էջ 593-594): Առկա է նաև **կոպար անեղ** դարձվածային արտահայտությունը, որն ունի շատ հաճախել, միշտ մի տեղ գնալ-գալ իմաստը: Ձեր տունը կօպար է արել»¹²:

Գ.Ջահուկյանը **կոպար** բառի ծագումն անհայտ է համարում, փաստում է նաև նրա բարբառային հնչաձևերը՝ **կօպառ**, **կուպար**, **կօփար** և բերում է նրա «սահման» և բարբառային «արահետ, կածան» իմաստները (ՀՄԲ, էջ 420):

Ս.Ամատունին ևս հիշատակել է **կոպար** բառանվան **կուպար** հնչատարբերակը, որն առկա է Գանձակում և Բանանցում, ունի «ձյան և ջրալի ցեխի մեջ ոտքով բացված ճանապարհ» իմաստը¹³: Բանանց գյուղի բարբառախոս մի բնակչից մենք գրառել ենք հետևյալ օրինակը. «Օմնի վրն **կուպար** արավ, վրը ռախեքը շկօլ քընան»:

Գածան, արահետ հասկացության մեկ այլ բառանուն է դիտարկվել **ճըլղա**-ն, որը Հ.Աճառյանի բառարանում վկայված է **ճըղլա** դրափոխությամբ (Մաշկերտ). բառի բուն իմաստն է «մեծ պողոտայից բաժանվող նեղ ճանապարհ» (ՀԳԲ, էջ 722):

Ս.Սուքիասյանը ՀԼՀԲ-ում որպես բարբառային բառ՝ **արահետ** բառանվան բառագուգարանություն է հիշատակել նաև **թիլիկ**-ը: Հիշյալ բառանունը թերևս կապ ունի **թիլ** բառի հետ, որը, ըստ Սո. Մալխասյանցի և «Միջին հայերենի բառարան»-ի (ՀԲԲ, հ.2, էջ106), արաբական փոխառություն է. tall, հոգն.. tilal, որի նշանակությունն է «բլուր, հողակույտ»: Հ.Աճառյանը համարում է հետին ժամանակի բառ, որ մի քանի անգամ գործածել են Ս.Աստրին, Ս.Անեցին և Ս.Այրիվանեցին. այսպես. «Սա (Շամիրամ) արար գհողակոյտ բլուրսդ, գոր կոչեն թիլս», «Շամիրամ շինեաց թլեր բլուր ի հողոյ կուտեալ ամրոց, բայց մեք գտաք պատճառ թլացացդ» (պատմում է, թե Աստծոյ հրամանով մեհեանները կործանուեցան, կուռքերը գետնի տակ անցան և նրանց վրայ բլուրներ ձևացան)» (ՀԱԲ, հ.2, էջ 183):

Մեր կարծիքով՝ **թիլ** բառը հազիվ թե արաբական փոխառություն լինի, որովհետև դեռևս Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ հիշատակվում է Թիլ անվանումով ավանի մասին. «Եւ անտի ընդ գետն Գայլ յայնկոյս

¹¹ Ռ.Ղազարյան, Հ.Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, հ. Ա, Ե. 1987, էջ 406:

¹² Սո. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ.2, Ե., 1944, էջ 471:

¹³ Ս.Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, էջ 358:

անցանեին և քանդեին գնանեական մեհեանն դստերն Արամագղայ ի Թիլ յավանի»¹⁴: Մանավանդ որ ՆՀԲ-ում և Զախջախյանի բառարանում **թիլ** «ավան, գյուղ» բառը կապվում է տեղական **թիլ** հատուկ անվան հետ:

Արտուղի, խոտոր, այսինքն՝ «կարճ ճանապարհ» իմաստով Սեբաստիայում Կ.Գաբրիկյանը փաստել է **գեղվըրա** բառածը (Շիտակեն էկաք, թե՞ **գեղվըրա**) (ՀԼԲԲ, հ. Ա, 2001, էջ 236)¹⁵: Այսօր էլ Կարնո բարբառի որոշ խոսվածքներում գուրծունակ է **գեղվըրա** բառանունը՝ «ծուռ, խոտոր, չմտածված» իմաստով, իբրև մարդուն բնորոշող հատկանիշ, օրինակ՝ «Գեղվըրա մարդ է, գեղվըրա կիսօխ», այսինքն՝ առանց մտածելու քայլեր անող մարդ է, չմտածված է խոսում:

Հ.Մուրադյանը Կարճնանի բարբառում փաստում է **յնքլիխ** «արահետ» իմաստով բարբառային բառանունը¹⁶:

Բաթիմաստային յուրօրինակ նրբերանգներ է դրսևորում **փոսաց ճանպար** բառանունը: Բարբառների գերակշռող հատվածում հիշյալ բառածը ունի **արտաքնոց** նշանակությունը, իսկ Գեղարքունիքի Վերին Գետաշեն, Լիճք և այլ գյուղերում այն գործածվում է «կածան, նեղ ճանապարհ» իմաստով:

«Շավիղ, սարի լանջի ճանապարհ» նշանակությամբ Սասունի բարբառում առկա է նաև **բարուար** բառանունը, իսկ «լայն ճանապարհ» իմաստով՝ **ղըրբ**-ը¹⁷: «Հայ ժողովրդական հեքիաթներում» Մուշում վկայված է **քամանդ** բառանունը՝ «լեռան վրայով արահետ» իմաստով¹⁸:

Եգնիկ Կողբացու հայտնի վկայությունից երևում է, որ դեռևս 5-րդ դ. սկսած՝ մինևույն իմաստները բարբառային զանազան տարածքներում արտահայտվել են տարբեր բառերով: Սրան հակառակ՝ եղել են նաև մինևույն բառի իմաստային տարբեր գործածություններ:

Սույն հոդվածի շրջանակներում փորձել ենք անդրադառնալ նաև **փողոց, աղազ** բառանվանումների՝ հայերենի բարբառներում առկա բաթիմաստային տարբեր դրսևորումներին:

Բնակավայրի տների երկու շարքի միջև թողնված ազատ տարածությունը կամ ճանապարհը երթևեկության համար **փողոցն** է: Հ.Աճառյանը **փող** արմատը՝ «նեղ անցք» իմաստով, «Հռիւ ածանցներով աճած» մի արմատ է համարում, որի նախնական «նեղ անցք» նշանակությունից փոխաբերաբար առաջացել են «կոկորդ, տան մեջ սրահի առջևի անցք, միջանցք, այգիների միջև նեղ ճամփա, խողովակ, ջրի փողրակ, շեփոր» և այլ իմաստները: Այս նշանակություններից էլ կազմվել է **փողոց**-ը՝ «քուչա»-ն, որի սկզբնական նշանակությունն է եղել «սենյակների առջևի «միջանցքը» կամ երկու շարք կանգնած մարդկանց միջև բաց թողնված տարածությունը», որով շքադիր անձը

¹⁴ Ագաթանգեղոս, *Հայոց պատմություն*, Ե., 1983, էջ 442-443:

¹⁵ Կ.Գաբրիկյան, *Բաղկիրք Սեբաստահայ գաւառայեզուի*, Երուսաղեմ, 1952, էջ 136:

¹⁶ Հ.Մուրադյան, *Կարճնանի բարբառը*, Ե., 1960, էջ 227:

¹⁷ Վ.Պետրոյան, *Սասունի բարբառը*, Ե., 1954, էջ 115:

¹⁸ *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, հ. 8, Ե., 1977, էջ 880:

պիտի անցնի: Կա նաև **փողոց տալ** արտահայտությունը՝ «ճամփա բանալով երթալ» նշանակությամբ (ՀԱԲ, հ.4, 1979, էջ 512-513):

Ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ հին հայերենում չկա «փողոց» նշանակող հատուկ բառ, նա **փողոց**-ը անհայտ ծագման բառ է համարում¹⁹:

Հայերենի բարբառներում ևս առկա է **փողոց** բառանունը, որը, սակայն, ավելի հաճախադեպ կիրառվում է «աղբանոց» իմաստով: Այս բառանունը հիշյալ իմաստով կիրառվել է Վանի, Մուշի, Շատախի, Մասունի, Նոր Բայազետի, Խոյի տարածքի խոսվածքներում **փուղ^ոօց**, **փող^ոոց** հնչաձևերով, Երզնկայում՝ **փողան** բառակազմական տարբերակով, իսկ Մասունի Մոտկանում՝ **փողան**՝ նաև առաջնալեզվային **աւ**-ով տարբերակով: **Փող** արմատական բառաձևով հանդես է գալիս Ղարադաղի Ուրգույթուն, Վինան, Ղասմաշեն, Սարդու, Խանազահ գյուղերում՝ դարձյալ «աղբանոց» իմաստով: **Փողոց** բառանունը բարբառներում գործածական է եղել նաև «արտաքնոց» իմաստով, և բառի տարածական շառավիղը նույն սահմաններում է, ինչ **աղբանոց**-ինը: Այսինքն՝ հիշյալ տարածքներում հիմնականում **աղբանոցն** ու **արտաքնոցը** նույն կերպ են անվանվել: Բերկրիի Աբադայի շրջանի Խաչան, Վանի Ոստանի Քարադաշտ գ.-երում **փող^ոօց**-ը և՛ **աղբանոց**, և՛ **զուգարան** իմաստն է ունեցել:

Մեր ձեռքի տակ եղած նյութերում տարածքային սահմանափակ կիրառություն ունի **փողան** բարբառային տարբերակը՝ որպես «փողոց»: միայն Վանի բարբառում է գործածվել **փողան** բառաձևը, ինչպես նաև **խաչփողան** բարբառային բառանունը՝ որպես «երկու փողոցների խաչվելու տեղ», այսինքն՝ խաչմերուկ:

Մասունի բարբառում ևս փաստված է **փողան** բառը, սակայն այստեղ սրա գործառույթն այլ է՝ «նեղ սրահ, միջանցք»²⁰, որը, ինչպես վերևում նշել ենք, Հ. Աճառյանը դիտարկում է որպես հիշյալ բառանվան հնագույն իմաստներից մեկը:

Հարկ ենք համարում ներկայացնել նաև ՀԱԲ-ում վկայված **փողոց** կամ **փողան** բառանունների բառիմաստային զուգաբանությունները. «Ագուլխում՝ **փուղ** «մի փողոցի հատուկ անունը», Վանում՝ **փողան**, Ալաշկերտում, Մուշում՝ **փողան** «փողոց», Վանում՝ **փուղ^ոօց**՝ արտաքնոց, Սալմաստում՝ **փուղ^ոօց**, **փող^ոօց**՝ աղբանոց, Տփղիսում՝ **փողոց**՝ շուկա, Կարինում **փողոց**՝ փողոց, Մուշում՝ **փողրագ**, Մոկսում՝ **փուղրակ**, Ալաշկերտում՝ **փողրանգ**, Ախալցխայում՝ **փեղրանգ**, Խոտրջուրում, Մեբաստիայում՝ **փողրանք**, Խարբերդում՝ **փորդենք**, Ակնում՝ **փողրագ**» (ՀԱԲ, հ.4, էջ 512-513):

Ըստ Կ.Գաբրիկյանի բառարանի՝ «**փողոսք** (փողոցը)-ը գիւղերու տուներու առջև յատուկ աղբանոց, ուր կը թափեն օրական վառուած աթարի մոխիրը և աղբիւս, գոր յետոյ իբր բուսածող արտերը կը քաշեն» և բերում է հետևյալ

¹⁹ Գ.Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն:Նախագրային ժամանակաշրջան* (այսուհետև՝ ՀԼՊ ՆԺ), Ե., 1987, էջ 266:

²⁰ Վ.Պետոյան, *Մասունի բարբառ*, Ե., 1954, էջ 164:

առածը «Շունը կուլա, թե *փողոսքը* վրաս է, *փողոսքը* կուլա, թե շունը վըրաս է», այսինքն՝ գանգատող, զիրար ամբաստանողներ, որ զիրար կարժեն, մեկը մեկին գանգատելու իրաւունք չունի»²¹:

Գ.Ջահուկյանը հնագույն հայերենի բարբառային տարբերակները ներկայացնելիս այս ցանկում *փողոց* բառի համանիշ է դիտարկել *գոռն* բառանունը (ՀԼՊ ՆԺ, էջ 408):

Գոռն բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, կապվում է *գայո* «ցելս» բառի հետ. «Գոռն - Քաղաքամեջ, որպէս գայոռոտ, այսինքն՝ տղմուտ ռաւ՝ վասն բազմութենէ անցաւորաց. հրապարակ, պողոտա, փողոց, շուկա» (ՆՀԲ, հ.1, էջ 582):

Գոռն բառանունը, ըստ Հ. Աճառյանի, «փողոց, հասարակաց ճամփա» նշանակությունն է ունեցել, որից էլ *գոռնիկ*-ը՝ «ռամիկ, հասարակ դասակարգի մարդ, գեղջուկ»: Բառը արձանագրված է Թովմա Արծրունու (9-րդ դ.)՝ *գոռն* - փողոց, և Ներսէս Լամբրոնացու (12-րդ դ.)՝ *գոռն* - «աղբ, ցելս» աշխատություններում (ՀԱԲ, հ.1, 1971, էջ 600):

Գոռն բառաձևը հայերենի բարբառներում «փողոց, ճանապարհ» նշանակությունները չի պահպանել: Ըստ ՀԼԲԲ-ի՝ *գոռն* բառը Մուշում ունի «աղբյուս, աղբանոց» իմաստը:

Հայերենի բարբառներում *գոռն* բառանունն ավելի գործածական է մեկ այլ տարբերակով՝ հ->խ հերթագայությամբ՝ *գոռխ* բառաձևով: Այսպէս՝ Մուշում, Ալաշկերտում *գ'ըռխ*, Վանում *գըռ'էխ*, Մոկսում *գըռէխ*, Մալմաստում *կիր'էխ*, Մարաղայում *կիրէխ* հնչյունական զուգաբանություններն են առկա, սակայն ոչ թե «փողոց, այլ վերքի թարախ, շարավ» նշանակությամբ: Նույն՝ «թարախ» իմաստով բառը գործածական է նաև Ագայում, Ոգմում, Նոր Բայազետում, Ապարանում, Շիրակում, իսկ Մալմաստում փաստված է նույնիսկ *կիր'էխ - թարախ* բաղադրությամբ բառաձևը: ՀԼԲԲ-ում Գ.Սրվանձտյանցից բերված է հետևյալ ուշագրավ օրինակը՝ «մոռ ձիկ արեցիր աղու գըռէխ, էնի արաց անմախութնի ճար, թօղ էրթա, Աստված ուր խէտ էլնի» (ՀԼԲԲ, հ.Ա, էջ 285):

Ինչպէս արդեն արձանագրել ենք, հավանաբար *գոռնի*՝ «ցելս, աղբ» նշանակությունից ելնելով էլ հետագայում նույն բառաձևից առաջացել է նրանից միջնորդավորված փոխաբերացմամբ մեկ այլ բառիմաստ՝ *գըռէխ*՝ «թարախ, վահր»: *Գոռն* - «աղբ, ցելս, փողոց, ինչպէս նաև աղբանոց ու աղբիւս», այնուհետև *գըռէխ*՝ «վերքի թարախ»:

Փողոց հասկացության դիմաց որոշ բարբառներում առկա է *շօշ* բառանունը, որը թերևս աղերսներ ունի ռուսերեն *моще* բառի հետ: Բառը փաստված է Եղեգնաձորի Եղեգիս, Տավուշի Վերին Կարմիրաղբյուր, Մարտունու Մաղինա, Արարատի շրջանի Արարատ գյուղերում և այլն:

Փողոց հասկացության բառագուգաբանություն է դիտարկվել արևելյան փոխառություն համարվող *քուշա* բառանունը (Կարճնան, Արարատ և այլն):

²¹ Կ.Գաբիկեան, նշվ. աշխ., էջ 553:

«Նեղ փողոց» իմաստով «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ»-ում փաստված է **սոխախ** բառանունը Լոռիում²²:

Գ.Ջահուկյանը, ներկայացնելով հնագույն հայերենի բարբառային տարբերակները, **ուղի** բառի հոմանիշ է դիտարկել **աղագ** բառանունը: Նա բառի ծագումն անհայտ է համարում՝ գտնելով, որ այն հազիվ թե կապ ունենա ակկադ. alāku(m), alaktu, «ընթացք, ճանապարհ, ուղի» բառերի հետ (ՀՄԲ, էջ 33): Հ.Աճառյանը, վկայակոչելով Ոսկերեքանին, **աղագ**՝ «ճանապարհ իմաստով», մեկ օրինակ է բերում՝ «Արատիցի որմ, խրամատիցի և ամենեցուն աղագ լինի (այգու պատի համար է ասում, որ քանդվելով ամենքի ազատ անցուդարձի ճանապարհ է դառնում): Երկրորդական նշանակությունն է «հընարք, կերպ, միջոց», գործածված են նաև հոլովված ձևերը՝ գործիականը **աղագալ**՝ պատճառով, հայցական կամ ներգոյական՝ **յաղագըս**՝ «համար, վասն»: Ըստ Աճառյանի՝ բոլոր ձևերի նախնական նշանակությունը «ճանապարհ»-ն է (ՀՄԲ, հ.1, էջ 117):

Հայ բարբառների մեծ մասում (Երևան, Սուրմալու, Ղազախ, Ղարաբաղ, Ղարադաղ, Լոռի, Թիֆլիս) **աղագ** բառը հանդես է գալիս **աղաք** բարբառային տարբերակով և ունի «առջև, առաջ» իմաստը: Օր.՝ «Գազանի աղաքը կտրեցին: Խոփն ասավ՝ քամակս դուզ, աղաքս կեռ ա, / Գետինը շալակելը շատ ծանր բեռ ա»: 2-րդ իմաստով բարբառներում (Լոռի, Երևան) «նախ, առաջ, նախապես» է նշանակում: Օր.՝ «Աղագվա ժամանակը ու՛ր, հիմի ու՛ր: Աղագ էստեղ քաղաք էր»: Առաջ, առջև իմաստով կան նաև դարձվածային արտահայտություններ. 1. **Աղաք անել**՝ առաջը գցել: 2. Լոռու բարբառում **աղաքկտրուկ անել**՝ մեկից առաջ անցնել: 3. **Աղաքը կանգնել**՝ դիմադրել: Արարատյան բարբառում առկա է նաև **աղաքանալ**՝ առաջանալ բայաձևը (ՀԼԲԲ, հ.Ա, էջ 37):

Հայերենի բարբառագիտական ատլասի ծրագրով հավաքված նյութերում եզակի նմուշներ ունենք, որոնցում **աղագ** բառանունը անաղարտորեն պահպանել է իր նախնական «ճանապարհ» իմաստը, օր.՝ Հավարիկում՝ **հըղըք**, Կրգենում՝ **հըղեք** (Հըղեքըմը ման գյօր՝ ման էր գալիս), Կարճնանում՝ **հըղաք** (**հըղաքնի**՝ ճանապարհին): Ըստ ՀԼԲԲ-ի՝ **աղագ** բառանունը առկա է Արարատյան, Թիֆլիսի, Ղարաբաղի, Կրգենի բարբառներում՝ «առաջ, առջև, նախ, նախապես» նշանակություններով: Մեղրու բարբառի համար արձանագրված է **աղաք** բառի «ճանապարհ» իմաստը (տե՛ս նույն տեղում):

Աղագ բառանունը Տավուշի մարզի որոշ գյուղերի և Հաղպատի խոսվածքներում այսօր էլ գործածական է **կըրճաղաք** ձևով, այսինքն՝ **կարճ աղագ(ք)**՝ որպես «նեղ և կարճ ճանապարհ, արահետ»: ՀԼԲԲ-ում ևս արձանագրված է **կարճաղագ** բառաձևը՝ որպես կտրուկ, կարճ ճանապարհ որը, ըստ բառարանի, վկայված է **կարճաղաք** հնչաձևով Արարատյան բարբառում, **կարճաղագ**՝ Ղազախի, **կըրճաղաք**՝ Լոռու և Գանձակի խոսվածքներում (ՀԼԲԲ, հ. Գ, 2004, էջ 62, 194):

²² Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 12, Ե., 1984, էջ 641:

Հարկ ենք համարում հիշատակել նաև Մասունի բարբառում վկայված **աղագ** բառանունը, որը, սակայն, խոսվածքում «ծառի ճյուղերից գործված դուռ կամ ցանկապատ» նշանակությամբ է փաստված²³:

Այսպիսով՝ քննվող նյութի ուսումնասիրությունից գալիս ենք հետևյալ եզրակացության. հայ բարբառներում առկա են «ոտքով բացված նեղ ճանապարհ» իմաստով բառանուններ, որոնք բառակազմական և բառիմաստային հետաքրքիր զուգորդումների արդյունք են: Ուշագրավ է նաև հայ բարբառներում **աղագ**, **փողոց**, **գռեհ** բառանունների բառիմաստային բազմազանությունը. մի կողմից **փողոց**-ը և **աղագ**-ը բարբառներում պահպանել են նախնական «ճանապարհ» իմաստը, մյուս կողմից ունենք **աղագ**, **փողոց** բառանունների բառիմաստային այլ դրսևորումների վկայություններ, ինչպես՝ **առաջ**, **առջև**, **նախ**, **աղբանոց**, **շուկա**, **արտաքնոց** և այլն: **Աղագ** բառանունը որոշ բարբառներում վկայված է նաև բառակազմական յուրօրինակ բառաձևով՝ **կրրճաղաք**՝ որպես «կարճ ճանապարհի» նշանակելի: **Գռեհ** բառի դեպքում բարբառները չեն պահպանել նրա «փողոց» նշանակությունը, այն բարբառներում գործածվել է «թարախ, աղբիւս, աղբանոց» իմաստով:

Khachatryan Hasmik - Dialectal Characteristics of the Concepts of “Street” and “Path” and Their Semantic Developments in the dialects of Armenian.- This article studies the dialectal forms of the concepts of “path” (narrow road) and “street”. The following variations of the word “path” have been found in the dialects of Armenian - կածան, թառ, կուպար, թիլիկ, կրրճաղաք etc, which are a result of curious formative and semantic associations. The words աղագ, փողոց and գռեհ have manifested semantic variety in the Armenian dialects. On the one hand, փողոց and աղագ have preserved their original meaning of “road, way”, but on the other hand we have other semantic manifestations of those words, such as “before, in front of, firstly, dump, market, lavatory” etc. In case of the word գռեհ, the dialects have not preserved the meaning of “street”; this word is used in the dialects to mean “puss” or “dump”.

Хачатрян Асмик – Характеристика и семантическое развитие понятий «փողոց» и «աղաղեւտ» в диалектах армянского языка.-В данной статье исследуются диалектные словоформы понятий «աղաղեւտ» (узкая дорога, тропа) и «փողոց» (улица). В армянских диалектах в качестве синонимов понятия «աղաղեւտ» отмечены: կածան, թառ, կուպար, թիլիկ, կրրճաղաք и другие формы, которые стали результатом интересных словообразовательных и семантических параллелей.

Лексемы **աղագ**, **փողոց**, **գռեհ** в армянском языке образовали полисемическую группу слов. С одной стороны, **աղագ**, **փողոց** сохранили в диалектах начальное значение – путь, дорога, с другой стороны, имеются свидетельства иных семантических проявлений лексем **աղագ** и **փողոց**, как, например: **առաջ** (вперед), **առջև** (впереди), **նախ** (во-первых), **աղբանոց** (мусорная свалка), **շուկա** (базар), **արտաքնոց** (туалет) и др.

В случае со словом **գռեհ** диалекты не сохранили его значение «улица», оно употребляется в значении «гной», «мусорная свалка».

²³ Վ.Պետոյան, նշվ. աշխ., էջ 101:

**ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԲԱՌԵՐ 13-ՐԴ ԴԱՐԻ
ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇՍԱԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ**

13-րդ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզվական հարցերով ժամանակին զբաղվել է Լ. Հովսեփյանը՝ իր ուսումնասիրության մեջ ներառելով միմիայն ձևաբանական, հատկապես հոգնակիականության, հոլովման և խոնարհման համակարգերի որոշ իրողություններ¹։ Ուստի սույն աշխատանքը տվյալ դարաշրջանի հիշատակարանների² բառապաշարի ուսումնասիրության առաջին փորձն է։

Նախ և առաջ փորձել ենք պարզել, թե 13-րդ դարի հիշատակարանների բառապաշարը որքանով է արտացոլվել Նոր հայկազյան բառարանում³, որը բառեր է պարունակում մինչ բառարանի ստեղծումը ավանդված տարբեր գրական աղբյուրներից, այդ թվում՝ ձեռագրերի հիշատակարաններից։ Մակայն, ինչպես սույն ուսումնասիրությամբ պարզվեց, 13-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններում գործածված շուրջ 600 բառ և բառատարբերակ ամենատարբեր պատճառներով չեն վկայվել ՆՀԲ-ում։ Նշվածներից տասնյակ օրինակներ արձանագրված են 5000 բառերով համարված Առձեռն բառարանում⁴, սակայն, վերջինիս բնույթով պայմանավորված, աղբյուրները նրշված չեն։ Քիչ թվով օրինակներ առկա են Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարան»-ում⁵՝ նույնպես առանց բնագրային օրինակների, և Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան»-ում⁶ կա՛մ աղբյուրի նշումով, կա՛մ առանց դրա։ ՆՀԲ-ում չվկայվածներից զգալի թվով բառեր արձանագրված են Ս. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան»-ում⁷, որում նույնպես բնագրային օրինակներ չկան, ապա և Միջին հայերենի բառարանում⁸, որն ընդգրկում է միջինհայերենյան շրջանի գրականությամբ ավանդված բառեր, այդպիսով և՛ 13-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններում վկայվածներ, և մի շարք օրինակներ առկա են Լ. Հովհաննիսյանի «Գրաբարի բառարան» -ում⁹։

¹ Լ. Հովսեփյան, *ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն*, Ե., 1997։

² *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ* (ԺԳ դար), կազմ. Ա. Մաթևոսյան, Ե., 1984։

³ *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի* (այսուհետև՝ ՆՀԲ), Վենետիկ, հ.հ. 1-2, 1836-1837։

⁴ Գ. Ճեղեղեան, *Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի* (այսուհետև՝ ԱԲ), Վենետիկ, 1865։

⁵ Ռ. Ղազարեան, *Գրաբարի բառարան* (այսուհետև՝ ԳԲ), Ե., 2000։

⁶ Հ. Աճառեան, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԱԲ), Ե., հ.հ. 1-4, 1971-1979։

⁷ Ս. Մալխասեանց, *Հայերեն բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԲԲ), Ե., հ.հ. 1-4, 1944-1945։

⁸ Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, *Միջին հայերենի բառարան* (այսուհետև՝ ՄՀԲ), Ե., 2009։

⁹ Լ. Հովհաննիսյան, *Գրաբարի բառարան*. Նոր հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր (այսուհետև՝ ՀԳԲ), Ե., 2010։

13-րդ դարի հիշատակարաններում գործածված շատ բառեր բնագրային օրինակներով բառարաններում հետագա շրջանի գործերից են վկայված, կամ էլ, ինչպես և վերը նշեցինք, արձանագրված են այնպիսի բառարաններում, որոնցում աղբյուրները բացակայում են: Սակայն մեր նպատակն է սույն հոդվածի սահմաններում ներկայացնել միայն այն բառերն ու բառատարբերակները, որոնք հիշատակված տպագիր բառարաններից և ոչ մեկում տեղ չեն գտել: Այսպիսով, վերոհիշյալ բոլոր բառարաններում չեն վկայվել 13-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններում կիրառված շուրջ **400 բառեր ու բառատարբերակներ**: Նշվածներից որոշ օրինակներ հիշատակարաններում նույնիսկ լայն գործածությամբ են: Շատ բառեր, անշուշտ, կազմվել են հիշատակագրողների կողմից՝ պայմանավորված հիշատակարանների բովանդակային կողմերով: Իզուր չէ, որ 13-րդ դարի հիշատակարաններում առկա մի շարք բառերի միակ վկայությունները բառարաններում այլ դարերի հիշատակարաններից են: Այսպես, Լ. Հովհաննիսյանը ՆՀԲ-ում չվկայված բառերի վերը հիշված բառարանը կազմելիս թեև 13-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարանները չի օգտագործել, սակայն բառաշարքում տեղ են գտել դրանցում առկա բառեր, որոնց հիմնական մասը հաջորդ դարերի հիշատակարաններից է քաղված: Այդպիսիք են՝ *բարիարմատ* (ԺԵ, Բ, 129) (494), *առաքելագումար* (ԺԵ, Գ, 53) (852), *սրտաջան* (ԺԴ, 398) (13), *արդիւնաբան* (ԺԴ, 419) (848), *մակհորջորջեալ* (ԺԴ, 6) (823) և այլն: Նույնը մի շարք դեպքերում հաստատվում է նաև ՄՀԲ-ի վկայություններով: Պետք է հավելել նաև, որ Ա. Մարգարյանի «Նորահայտ բառեր հայերեն ձեռագրերի XIV- XVդդ. հիշատակարաններում» հոդվածի¹⁰ բառացանկում կան տասնյակից ավելի օրինակներ¹¹, որոնք գործածվել են նաև 13-րդ դարի հիշատակարաններում:

Ստորև բերվում են այն բոլոր բառերը, որոնք վերը նշված բառարաններից և ոչ մեկում չեն ամրագրվել:

Հիշատակարանների մեծ մասն սկսվում է հիշատակագրողների կողմից Աստծու և աստվածային փառաբանությամբ, որը, անկասկած, նոր բառեր կերտելու հիմք է հանդիսացել: Աստծու, Աստվածաշնչի, աստվածային լույսի և իմաստության փառաբանությանը, աստվածային ծագմանը և շնորհներին վերաբերող բառերը հիշատակարաններում ամենաստվար շերտն են կազմում: Այդպիսի օրինակները հիմնականում վկայված են Ավետարանի, ապա նաև վերջինիս մեկնությունների կամ առհասարակ հոգևոր գործերի հիշատակարաններում, որոնցում գրիչները բազում գունագեղ որոշիչներով են արտահայտել իրենց վերաբերմունքը: Վերը հիշատակված բառարաններում չեն վկայվել հետևյալ բառերը. «Յանկ ելեալ աւարտեցան ... **գարունագեղ**, **յաւետալոյս**,... Աւետարանս» (772)¹², «Փառք փառաւորեալ,... **համակերտող**, ... և **բիրաճաճանչ** լուսոյ Սուրբ Երրորդութեանն» (863), «յորժամ

¹⁰ Ա. Մարգարյան, Նորահայտ բառեր հայերեն ձեռագրերի XIV- XVդդ. հիշատակարաններում .- *Պատմաբանասիրական հանդես*, 1-2, 1993, էջ 35-42:

¹¹ Այդ բառերով համալրված է ՀԳԲ-ն:

¹² Այսուհետև օրինակների էջերը կնշվեն փակագծերում:

վայելէք ի քաղցրաճաշակ, ... *աստուածաճողոյ* վտակաց աստուածային անտարանական բանիցս» (396), (538) // «*աստուածոռոյ* վտակաց... անտարանական բանիցս»¹³ (852), «*տեառնատուր* մանուկս իմ Աթաբակ» (311), «*լուսայարմար* հաւաքումն սուրբ Աւետարանիս» (381), «*լիպապտեր* ջահիցդ շիջեալ հոդս և ունայնս Բարսեղ» (649), «*երկնամուտ* նորատուր մանկունս Նորոյ Սիովնի» (499), «*երկնահելու*, ... բանիցս ի փոքու մատենիս եղե ջանացող զծել մեղապարտ գրիչս Թեօֆիլէ սուտանուն կրօնաւոր» (941), «Գրեցաւ սուրբ տառս նորակերտ տաճարին, որ յանուն *աստուածասուրբ* Հոգոյն կանգնեցաւ ի գաւոն Տիրոջ» (591), «*աղտափարատ* լուսովս հրրճուեալ» (640), «Ախտահաւած և *կուրաբաց* և յարուցիչ գոլ մեռելոց» (653), «*Վերնահանդէս* լոյսն իմաստութեան *առատակազմն* յարինէ ի լուսաւորեալս *պէսպէտրակն*» (604), «... որ է *համակալոյս* եւ ծաղիկ լուսերանգ, *բազմախարի* և յարափոթի, ծառ անծայրանալի...» (ըստ ՀԱԲ-ի՝ *խարի* «մի տեսակ բոյս է, որի արմատից պատրաստում են կարմիր սնգոյր. հաւածիպակ» - ՀԱԲ, հ.2, էջ 344-345, սակայն տրված օրինակում *խայրի* (պտուղ) բառի միջին հայերենին հատուկ *այ-ա* հնչյունափոխությամբ առաջացած տարբերակն է) (733) և այլն:

Աստուած և *տէր*, *խօս/ք/* և *բան* բաղադրիչները բառերում համարժեք գործածություն ունեն: Հաճախակի գործածված *աստուածախօս* բառի փոխարեն (հատկապես *աստուածախօս տառ*, *աստուածախօս Աւետարան* կապակցություններում) հիշատակարաններից մեկում առկա է *տեառնաբան* բառը. «Եւ արդ, շնորհին Աստուծոյ սկսաւ և ողորմութեամբ նորին կատարեցաւ... տիեզերախաւս վարդապետութիւնս *տեառնաբանին* Աստուծոյ» (654), նույնքան հաճախ հանդիպող *աստուածապատում* բառի փոխարեն՝ *տիրապատում*. «...կատարեցի *գաստուածամաղթան* եւ *տիրապատում* տառս մարգարէից եւ *գորիստոսայալտ* տնաւրէնութեան բացայայտութիւն, ... որ է... *չքնաղատիպ* մարգարիտ» (572):

Գրիչները ոչ միայն Աստծուն են դիմում ձեռագիրն ընդօրինակելու գործում իրենց գորավիզ լինելու, զանազան մեղքերից ազատելու և այլ խնդրանքներով, այլն երբեմն ապավինում են նաև Աստծու ծառաներին՝ սուրբ մարդկանց վերջիններից նույնպես գորակցություն հայցելով կամ դիմելով Աստծու առաջ բարեխոս լինելու խնդրանքով: Հետևաբար նույնաբնույթ որոշիչներով են բնութագրվում նաև վերջիններս. «բարեխաւս ունելով ... եւ *լուսահոշակն* զՅոհան... , զի և սոքա յետ Աստուծոյ երկրորդաբար յոյս են մեզ ե բարեխաւսք մեզ...» (752), «*սրբազարդից* արանց առաջնորդի» (43):

Հաճախ բազմազան որոշիչներով բնութագրվում և մեծարվում են այն հոգևոր և աշխարհիկ գործիչները, որոնք որոշակի ներդրում են ունեցել տվյալ ձեռագիրն ընդօրինակելու գործում կամ որևէ առնչություն են ունեցել տվյալ ձեռագրին: Շատ դեպքերում գրիչները ավանդ են հղում ընթերցողներին ի-

¹³ Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «*առոյց* (որ գրի և *առոց*, *առուց*). իբր առոգեալ, ոռոգեալ, առաճեալ կամ ուռճացեալ՝ որպէս գոյսս» (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 333) և «*ռոռոց*. առոյց, ուռճացեալ, ոռոգմամբ գուարճացեալ, ծաղկեալ» (ՆՀԲ, հ. 2, էջ 517), ՀԱԲ-ը *առոյց* գլխաբառի տակ նշում է. «Գրուած է նաև *առոց*, *ռոռոց* և *առուց*» (ՀԱԲ, հ. 1, էջ 268):

րենց աղոթքներում հիշելու տվյալ մարդկանց.« զմեծ հայր *բարեզարդահոյս* Կեռանի յիշեցէք յաղաւթս» (418), «Շնորհին Աստուծոյ աւարտագծեցաւ ... Մաթեոսեան Աւետարանս, ... հրամանաւ բարիարմատ և *քազգրամիտ* պատ-րոնին» (494), «տեսանելով զորդիս որդոց աստուածասէր և *քազգրաշատակե-ղին* իւրո պատրոն Վաղտանգին, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ՝ աւրինելոյ յախտեանս» (494), «ստացա զգծուածք Լուծմանցս..., զոր թելադրութեամբ *տրամիմաստ* վարդապետին մերո Դաւթա արարեալ է» (406), «կատարեցաւ տառ մատենիս ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր վանքս Գետկա, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, ..., այլ եւ առ ոտս սուրբ եւ *վսեմապայծառ* վարդապետիս Յովասաբիս»¹⁴ (436), «*փառազրուարճ* քահանայք,... Գրիգորն և Առաքեալն» (368), «*յոքնալոյս* վարդապետի ասացեալ Սկեռացոյ» (549), «*զարիերջանիկ* վարդապետն... զԳրիգորիս՝ զստացաւոյ սուրբ մատենիս...» (781), «յիշել *յարժանախումբ*՝ ձեր սուրբ հանդէս զպատրոն Խայտերն՝ զստացաւոյ սորա» (121), «ընդ որս եւ դուք ցաւակից գոլով, *սրբերամ* դասք, յաղաւթս յիշատակել զստընդեայս զայն» (418) և այլն:

Հաճախ հիշատակվում են այն սրբավայրերը, որտեղ ընդօրինակվել են ձեռագրերը: Այսպիսով վանքերն ու եկեղեցիները նույնպես բնութագրվում են վերամբարձ որոշիչներով. «և կանգնեաց *զսքանչարժան* եկեղեցին ի մայրաքաղաքին Մամուեսաիա...» (որտեղ և հետագայում գրչագրել է Վասիլը) (788), «ստացան զսա գանձ հոգևոր ...յիշատակ հոգոյ, և վայելք մարմնոյ, ի պէտս *մաքրաբնակ* անապատին և ցանկալի մենանոց/ին» (678):

Ինչպես և նկատվում է, Աստծու, աստվածայինի, սրբացված անձանց, հոգևոր գործիչների, ձեռագրի ստեղծմանը նպաստած մարդկանց և գրչու-թյան օջախներ հանդիսացող սրբավայրերի մասին խոսելիս գրիչները, ի հայտ բերելով բառակերտման լայն հնարավորություններ, դրվատանքի ու փառա-բանության ամենատարբեր բառային միջոցների են գրական վկայագիր հա-ղորդել: Հակառակ այդ ամենի՝ իրենց վերագրել են բացասական հատկանիշ-ներ. նրանց մշտապես հետապնդել է մեղսունակության գիտակցումը՝ մեծ մասամբ պայմանավորված գրչագրական թերացումներով: Վերջինս էլ հիմք է հանդիսացել ինքնամեղադրանքի և ինքնանսեմացման իմաստավորմամբ բա-ռերի ստեղծման համար: Այսպիսով գրիչները փորձել են արժանանալ Աստ-ծու ողորմությանը և թողությանը: Այսպես. «զի յոյժ փափագմամբ գրեցի ինչ-ինչ *մեղսակարկամ* ձեռամբ իմով» (643), «ձեռամբ *յոզնապարտ* քանքարո և փանաքի գրչի Գրիգոր քահանայի» (639), «Քրիստոս որդի Աստուծոյ, ընկալ զքո սուրբ զԱւետարանս ի *սնապարտէս* Սահակալ իբրեւ զխերելէն այրոյն եւ ողորմեա ինձ» (70), «յոյժ *խաւարածառանգ* և պարապնդեալս մեղօք Ներսէս անպիտան գրիչ և սուտանուն քահանայ ... » (167), «այլ և կամօք իմովք սպանի

¹⁴ Ըստ տվյալ հիշատակարանի՝ Վարդապետ Յովասաբը աղոթքներով է օգնել Մխիթար Գո-շին. « Արդ, ես յոքնամեղս Մխիթար, առ ոտն տրա կալով եւ յաղաւթս սորայ ապալինեալ եւ յԱստուած, մոռացում արարի ամենայն մարմնականիս եւս առաւել տկարութեան մարմնոյ, առ յոյժ փափաքումս աստուածային մատենիս, եւ յոյժ նեղութեամբ եւ տառապանաւ զծագրեցի իմով ձեռամբ ի վաւելումն անձին իմոյ եւ յիշատակ հոգոյս» (436):

զնայ և *չարագէշ* լեզուաւս խոցոտեցի զեղբայրն» (370), «Արդ, ես ... *փցնամիտ* աշակերտս սորին Գեորգեայ, անարժան քահանայ, *պիտակագործ* անուանեալ Երեմիայ յորջորջեալ» (751), «Բայց զի յարայտեսութիւն *մեղասատար* սեւակիս... շահընկալ զիս ցուցանէ» (ՀԱԲ՝ *սատար* «գործող, գործաւոր, մշակ», 437), «հասանէ ի զիծս վերջին *փցնածին* կածնաւ, նմա գոհութիւն յամենայնի իմովս ձայնի» (ՄՀԲ՝ *կածին* «գրիչ, ձեռագիր ընդօրինակող») (715):

Առանձին խումբ են կազմում այն բառերը, որոնք վերաբերում են գրին ու գրչությանը: Այդպիսի բառերի գործածությունը հիշատակարաններում, անշուշտ, անխուսափելի է: Դրանք արտահայտում են գրչագրական աշխատանքները, գրի տարբեր դրսևորումները, թերակատար կամ լիակատար լինելը և այլն: Կարելի է ենթադրել, որ շատերը կազմվել են հենց տվյալ պահին հիշատակարան գրելիս: Իզուր չէ, որ այդպիսի բառերի մեծ մասը բառարաններում միմիայն տարբեր դարերի հիշատակարանների նշումով են: Մեծ թիվ են կազմում հատկապես *գիր* և *գիծ* բաղադրիչներով կազմությունները, որոնցում նշվածները համարժեք գործածություն ունեն: Այսպես. «ԶՍարգիս գրիչս յիշեայ ի Տեր Յիսուս, ո՛վ *խազագիծք*, և Քրիստոս զձեզ յիշէ...» (615), «Շնորհիւն Աստուծոյ *աւարտագծեցաւ* եղեմաբուխ... աղբիւրս Մաթեոսեան Աւետարանս» (494), «աշխատեալ *ծրպրտեցի* զգիրս զայս...» (ՄՀԲ՝ *ծրել* «գրել, ընդօրինակել» ԺԴ, 22, որից և՛ բազմապատկ. *ծրպտել*) (370), «ի Գրիգորէ Նիսեաւ *արտաշարեալ*» (605), «*զսակաւագիր* յիշատակարանս գրեցի» (815), «... *Յառտագիրն* տացի շնորհաց» (406), «*վերագծող* այսմ տառիս» (824), «...յոյժ տագնապէ զմեզ, վասն որոյ առաւել *ցնցրդտեցի...*» (*ցնցուղ* բառից՝ կապված թանաքն օգտագործելու ձևի հետ) (868), «Որք հանդիպիք *տխմարատանջ* գրոյս...» (729), «*Փցկութեան* գրիս մի մեղադրէք» (834), խոշոր *ձաքտանք* (ՄՀԲ՝ *ձաքտել* «գրելիս ձեռքը դողալ, ծուռումուռ գրել, խզբզել») (868) և այլն:

Գիր և *գիծ* վերջնաբաղադրիչները բառերում ունեն և՛ գոյականի, և՛ բայարմատի արժեք: ՀԳԲ-ի՝ այլ դարերի հիշատակարաններից բերված *փցնագիր* և *խոշորագիծ* բառերում գոյականական իմաստով են, մինչդեռ 13-րդ դարի հիշատակարաններում առկա են նաև բայական իմաստով օրինակներ, ասել է թե՛ գործ ունենք լիովին տարբեր բառերի հետ: Հմտ. «Լցաք գտեսչումն մեր, թէն *փցնագիր* էր գիրս» (ՀԳԲ՝ *փցնագիր* «անալիտան, պակասաւոր գիր», Հիշատ., ԺԴ, 413) - «Եւ ես *փցնագիրս* Հանիսուկ, ... գործ ի ձեռն առեալ գրեցի զսա» (421), «Աստանաւոր հանկ ելեալ կատարեցաւ *խոշորագիծ* գիրս» (ՀԳԲ՝ ԺԵ, Բ, 13) - «Եւ գրեցաւ սա ձեռամբ Կարապետի մեղապարտի եւ *խոշորագիծ* գրչի» (60), «ԶԿարապետ աստուածահաճոյ քահանայ յիշեսցիք ի Քրիստոս, և գտառապեալ *խոշորագիծս* Բասիլ» (103):

Որոշ բառեր վերաբերում են ձեռագիրը ձեռք բերելու, ուղղելու և առհասարակ ձեռագրաստեղծման և պահպանման դժվարություններին. «յոյժ բաղձանաւք եւ *յոզնաշատ* մեծաւ աշխատութեամբ ստացայ զսա ի լուսաւորութիւն...» (814), «յոյժ քրտնաջան եւ *մեծախոնջ* տաժանամբ ուղղեցի ըստ կարի տաժանամբ...», «Ուղղողիս *մեծախոնջ* տաժանամբ եւ ստացող

հողոյս Յոհաննէս եպիսկոպոս...» (641), «բազում աշխատութեամբ եւ **յոգ-նատարժան** երկաւք...եւտու գրել զսուրբ Աւետարանս...» (13):

Հիշատակագիրները հաճախ նկարագրում են իրենց այրած ծանր ժամանակները՝ գործածելով բնորոշ բառեր. «մեծահաւատ լեալ իբրեւ զԱբրահամ յայսմ **խռովայեղ** ժամանակի՝ ետ գրել զսա յուրախութիւն սրտի իւրո», «Գրեալ եղել ի դառն և ի **խուճապուտ** և ի կականման ժամանակի...» (234), «Յայսմ **ամպրոպամած** և ի **վրդովուտ** ժամանակի... » (40):

Բառարաններում չարձանագրված բառերը, ինչպես և նկատելի է, հիմնականում կազմված են բառաբարդմամբ: Վերը բերված այդպիսի օրինակներին պետք է ավելացնել նաև հետևյալները. **մատնատատան** մաղթանք (773), **արքունապատիւ** գահոյք (678), իբրև զամպ **կարկտածին** (702), **թիւնաձիգ** լինիմ (թոյն/թիւն բառից) (նույնում կա նաև **քարաձիգ**, 738), **հեշտակարծ** ախտ (751), **յաւետայեղձ** բաղձանք (756), երկիր **բուսաբողբոջ** (797), **արքայամուտ** դուռն (797), արքունցանէլ զշորեսին **անկիւնատիեզերս** (815), **երջանկաջոկ** մանկունք (837), **տի/եզե/բաբողբոջ** հովիտ (861), հոգոց **աստուածատենչաց** (875), հեշտասէր եւ **խակամետք** մեղս (ՆՀԲ՝ **խակ**՝ նաև՝ «անմարդի, անընդէլ, դժնայ») (875), բարձրագոյնս և **խառնարգահոյս** (812), անմարմին և **տարրամած** եղութիւնք (625), **մեղսաբարձ** գառն (594), **մշտասէրտ** զաւրութիւն (406), բուռն հարեալ **զմշտնօնածառանգն** (614), **աւետարանագլուխ** Սրբոյն Ղուկասու (ավետարանի հատված) (673), **հաւատահաստատ** (105), **մտայօղ** իմացումն (259), **շնորհաշարժ** ալիք (271), **յուշվանաթս** ոսկւոյ և արծաթոյ (285), տէր **հաշտակամ** (286), **մարմնադէտ** արեան մերձաւորաց (ՆՀԲ՝ **ադէտ** «գորով, գութ, սրտցաւութիւն», 313), **դժբընդակաթոյն** սողնոց (351), **յեռանդնահոս** փափագմանէ (499), միաշունչք և **եզախորհուրդք** (եզ «մի», 667), **աւետանամակ** արձանագրութիւն (849), **զտանահաւաք** տառից (849), **միասարագ** շարայարել (ՆՀԲ՝ **սարաս** «տարագ, կերպ, ձև», 338), ճահողասաց **պիտառաբան** (338), **հանրալոյս** կտակ (29), սաղրանք **ստորայտուղին** (437), **խստաջան** առաքինութիւն (336), «գոր կամեցայ յարինել ի **սպիտակահովիտ** հիւրիս՝ սեւաթիւր թելով» (ՆՀԲ-ում **հովիտ** բացատրված է նաև՝ «նմանութեամբ՝ գոգ կամ ծոց և ընդունարան», 837), «վասն այսր հարկի՝ եւ **զխառնախորանս** ամսոցդ առննթեր» (867), «**երկայնահաս**, լայնատարած բազկաւք» (43), «Նախ վասն ծննդեան Տեառն և մկրտութեանն, և սուրբ պատարագին, և **խաչեցարին**, և զելի և մատաղի» (63), «**գորովադատ** պատժել զստացող սորա, և **զհամաչափահոս** յաղաւթս ձեր մասնաւորել» (ամենայն հավանականությամբ՝ **համաչափահոս**, 515), «**նորայթարգման** զասակ ի Սիոն...» (627), «Սրատեսիցդ և **կորովաբացդ** զաչացս կոյրքս ոգով Բարսեղ և Ստեփանոս» (650) և այլն:

Հիշատակագիրները հիմնորեն են օգտվել նաև հայերենի ածանցումից և տարբեր ածանցների միջոցով ևս կազմել բազմաթիվ նոր բառեր: Բառարաններում չեն ամրագրվել բառաձանցմամբ կազմված տասնյակ օրինակներ, ինչպիսիք են՝ **նախածանցավոր բառեր**, **համադէպ** (629), **մակաբարոզ** (338), **մականորոզ** (515), **գերահոս** (529), **տարատրոհ** (499) և այլն, **վերջածանցավոր**

բառեր՝ հանդիսարկու (604), **տաղտապումն** (ՆՀԲ՝ *տաղտապեմ* «տաղտկութիւն և տառապանս տալով՝ նեղել, հարստահարել») (639), **թագազնեայ** (511), **տարաբերուն** (97), **գետնաշխատութիւն** (729), **աշխատողիկ** (808), **խմաստանոց** (706), բանքս **կրկնորդ** (778), **յոքնահամեան** սեղան (846), **աշխարհափրկաւոյ** մարդեղութիւն (849), **քարմնելի** ամաթ (313) և այլն, **համաձանցավոր բառեր՝ համազնեայ** (417), **հոմազնեա** (281), **մակաքայլող** (689), **անհեղգալի** (777) և այլն, **բայակազմութիւն՝ ընդգրաւել** (676), **մաքրագատել** (104), **յարգունել** (ՆՀԲ՝ *յարգուն* «ունակ յարգի և արժէից, յարգաւոր», 343), «**ղիմընդիմեցին** և հաստատեցին ձեռնգրեւովն» (327), «ի սպառնաւ զրոյս յորժամ **բողորջահիք՝** աւգտութեամբ իրենիազն իմաստեւ՝ և դուք ի համայնն ընկալիք ի բառացի Տեառնն» (605), «**ջոկադասիկ** ընդ աջմէ փեսային» (741):

Նշված բառարաններում չեն վկայվել նաև 13-րդ դարի հիշատակարաններում գործածված բազում բառատարբերակներ, որոնք բնութագրվում են թե՛ հնչյունական և թե՛ բառակազմական տարբերությամբ՝ հիմնականում ներկայացնելով բառապաշարի գրական և խոսակցական-բարբառային կամ գրաբարյան և միջինհայերենյան շերտերը: Այսպես.

1) հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ հիմքերով տարբերակներ. ա) բառակազմության ժամանակ հիմքի *h* վերջնահնչյունի ուղղակի պահպանմամբ, *sh* հոդակապից առաջ պահպանմամբ և *h* /*t*/ միաձուլյ հոդով տարբերակներ՝ **բարիվայելուչ** (604), **բարիայբեր** (675), **հոգիանորոգ** (208, 520), **հոգիանուագ** (377), **հոգիալից** (418), **հոգիածուալ** (756), **հոգիագումար** (756), **հոգեւտաւիղ** (ՆՀԲ, ԱԲ՝ *հոգիատաւիղ* «ձոգւոյն սրբոյ քնար եղած») (43) և այլն, բ) շեշտափոխությամբ հնչյունափոխված և մյուս կողմից անհնչյունափոխ հիմքերով տարբերակներ՝ **աստուծատուր** (621), **եղբարորդի** (ԱԲ՝ *եղբայրորդի*) (361), **ուշմութիւն** (667), **քուրադուստր** (ՀԲԲ՝ *քորադուստր*) (108), **գոյներանկ** (875), **հանգոյնատիպ** (762), **սեւաթիւր** (ՆՀԲ՝ *սեւաթոյր*) (837) և այլն.

2) *լ* և *ղ* լծորդ բաղաձայններից որևէ մեկով տարբերակներ՝ **արփիանշոյղ** (349), **մառախղապատ** (178), **լամպարափայլ** (837).

3) հոդակապով և անհոդակապ տարբերակներ՝ **գիշերհաւ** (ՆՀԲ, ԱԲ՝ *գիշերահաւ* «տե՛ս *չիղջ*, որն է՛ չղջիկ» (164), **բազմհաւաք** (355), **քաջնուտ** (837), **վերնկառոյց** (604), **ձեռնահաս** (370), **վերալուծութիւն** (626), **սակաւզիծ** (ԱԲ՝ *սակաւազիծ* «սակալ գրված») (793) և այլն.

4) ուղղականի կամ սեռականի հիմքերով տարբերակներ՝ **արիւնառու** (ՆՀԲ՝ *արեանառու* «առող զմասն նոյն արեան») (556), **գարունագեղ** (ՆՀԲ՝ *գարնանագեղ*) (772), **տեառնաբան** (ՀԲԲ՝ *տիրաբան*) (654).

5) բայափոխի տարբերությամբ տարբերակներ՝ **շատիմայ** (ՆՀԲ՝ *շատիմաց*) (648), **այցառնութիւն** (ԱԲ՝ *այցարարութիւն*) (536), (571) և այլն:

Կան հնչյունական զանազան այլ տարբերակներ ևս, որոնց չենք անդրադառնում, մասնավոր՝ որ շատերը կարող են գրիչների չիմացության, հետագա աղավաղումների, աղճատումների և վրիպակների հետևանք լինել:

Պետք է նկատել, որ մի շարք բաղադրյալ բառեր իրենց կազմությամբ աղերսակցվում են բառարանագրված այլ բառերի՝ ներկայանալով կա՛մ իբրև

սկզբնահիմքեր դրանց համար, կա՛մ էլ՝ իբրև նրանցից կազմված ձևեր: Այսպես. **տարատրոհ** (ՆՀԲ՝ տարատրոհեմ) (499) **մեծաշահավաճառ** արուեստ (ՆՀԲ՝ մեծաշահ, ՀԱԲ՝ շահավաճառ) (797), **աստուածահոսակ** (ՆՀԲ՝ աստուածահոս) (835) և այլն:

Համապատասխան բառարաններում տեղ չգտած բազում բառեր, հարազատ լինելով ժամանակակից հայերենին կամ վկայված լինելով աշխարհաբարյան երկերում, արձանագրվել են արդի հայերենի բառարաններում¹⁵, **բարձրաբլուր** (557), **հոգեկից** (92), **շնորհառատ** (626), **խաւարափարատ** (713), **անդընդանման** (827), **դժուարընթեռնելի** (304), **ալեկոծուն** (684), **կորովարանութին** (684), **տղամանուկ** (817), **յորդահեղ** (182) և այլն:

Անշուշտ, վերհանված և քննության առնված բառապաշարը կարող է իր որոշակի նպաստը բերել պատմական բառագիտությանը և հայ բառարանագրությանը:

Khachatryan Valentin-New Words in the Armenian Colophons of the 13th Century.-In this article we have discussed the words and word combinations of the Armenian Colophons of the 13th century which haven't ever been recorded in any well known dictionary. They are about 400 in number, and only the most important part of them has been introduced. The rest of them are mainly phonetic variants mentioned in the dictionary. The discussed word stock, of course, can contribute to historical lexicology and Armenian lexicography.

Хачатрян Валентин- Новые слова в записях рукописей 13-ого века.- В статье рассмотрены слова и словоформы, упомянутые в записях армянских рукописей 13-ого века, которые не были зафиксированы ни в одном из соответствующих известных словарей. Их количество достигает около 400, из которых представлена только важнейшая часть. Остальные – это главным образом фонетические варианты слов, приведенных в словарях. Выявленная и исследованная лексика, безусловно, может внести свой вклад в историческую лексикологию и лексикографию.

¹⁵Նկատի ունենք հետևյալ բառարանները. **Է.Աղայան**, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*, Ե., 1976: *Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան*, հհ. 1-4, Ե., 1969 - 1980:

ՀԻՆՀԱՅԵՐԵՆՅԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ՝

Ամեն մի բարբառ իր գործառության յուրաքանչյուր փուլում ներկայացնում է բազմաշերտ իրողություն, որի մեջ գուցորդվում են ընդհանուր և բարբառային, լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի բնորոշ, բնիկ և փոխառյալ, տվյալ բարբառին յուրահատուկ և ազդեցությունների (այլ բարբառների, նաև գրական լեզվի) հետևանք հանդիսացող, դուրս մղվող և սկզբնավորվող լեզվական հատկանիշներ և միավորներ: Ինչպես բարբառը ընդհանրության մեջ, այնպես էլ այս գուցորդումները շարունակական փոփոխության մեջ են, և բարբառը, լինելով հաղորդակցման կենդանի, բնական, չկարգաբերվող միջոց, գտնվում է հարափոփոխ վիճակում: Իրավացի է Գ.Ջահուկյանը, երբ գրում է. «Հայերենի ոչ մի բարբառ որևէ էպոխայում իր բոլոր գծերով լիովին կազմավորված հանդես չի եկել և չէր էլ կարող հանդես գալ: Հայերենի բարբառների հնչյունական, քերականական և բառապաշարային հատկանիշները ձևավորվել են հայերենի պատմության ողջ ժամանակաշրջանում»²: Հետևում է, որ բարբառների հիշյալ հատկանիշները հարկ է դիտարկել նաև ըստ հայերենի զարգացման տարբեր շրջանների, և ինչպես հուշում է Գ. Ջահուկյանը, «բարբառներն ուսումնասիրելիս նրանց նկատմամբ պետք է տարբերակված մոտեցում ունենալ. բարբառները միանգամից չեն կազմավորվել. նրանց տարբեր բաղադրիչները գալիս են տարբեր հնությունից»³: Նման դիտարկումը կարևորվում է երկու առումով. ա) հնարավորություն է տալիս պարզաբանել բարբառի զարգացման ընթացքին առնչվող հարցեր, որոշել բարբառային մի շարք հատկանիշների առաջացման ուղիներն ու աղբյուրները, նաև բարբառի ձևավորման հետ կապված հանգամանքներն ու հաջորդական փուլերը, բ) բարբառում, իբրև կենդանի խոսքում, գործառող իրողությունների պատճառական կապերի, օրինաչափությունների բացահայտումը թույլ է տալիս մեկնաբանել լեզվի զարգացման նախորդ փուլերի համանման իրողությունները: Բացի այդ, բարբառների պատմական զարգացման ընթացքի դիտարկումը նշանակում է լեզվի պատմական զարգացման դիտարկում:

Այս առումով, հասկանալի է, նախ և առաջ ուշադրության են արժանի բարբառներում դրսևորվող հինհայերենյան իրողությունները:

Ընդհանրապես, որևէ բարբառի ներկա համակարգում հնարավոր է դիտարկել նման երեք կարգի իրողություններ.

ա) ընդհանուրհայերենյան հատկանիշներ.

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ *N° SCS 13-6B382 գիտական թեմայի շրջանակներում*:

² Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտությունը և հայերենի բարբառների ծագման հարցը.- *Պատմաբանասիրական հանդես*, թիվ 2-3, Ե., 1959, էջ 311:

³ Նույն տեղում, էջ 315:

բ) հինհայերենյան շրջանից եկող բարբառային հատկանիշներ.

գ) գրաբարյան համակարգի արձագանքներ, որոնք արդի գրական լեզվում չեն արտահայտվում և համարվում են բարբառային հատկանիշներ:

Բնականաբար, ընդհանուրհայերենյան հատկանիշները բարբառագիտական առումով պակաս հետաքրքրություն են ներկայացնում: Ուստի մեր ուշադրության կենտրոնում հինհայերենյան շրջանից եկող այն իրողություններն են, որոնք Բայազետի բարբառում դրսևորվում են իբրև բարբառային հատկանիշներ:

Նախ անդրադառնանք հինհայերենյան շրջանի բարբառային հատկանիշներին: Գիտական բարբառագիտության մեջ հինհայերենյան շրջանին բնորոշ բարբառային մի շարք հատկանիշներ հիշատակում է Հ.Աճառյանը⁴, սակայն երևույթը ավելի հանգամանորեն քննում է Գ.Զահուկյանը: Նա առանձնացնում է 5-րդ դարի բարբառների համար հավանական համարվող հնչյունաքերականական 130 հատկանիշներ⁵ և դրանց օգնությամբ կատարելով այդ դարի բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգում՝ ստանում է վեց բարբառ՝ իրենց ենթաբարբառներով ու միջենթաբարբառներով⁶: Ըստ այդ դասակարգման՝ հարավարևելյան միջբարբառի մեջ էր նաև Կոգովիտի (Բայազետի) ենթաբարբառը⁷:

5-րդ դարի բարբառային հիմնական գուգաբանությունների՝ Գ. Զահուկյանի կազմած ցանկից դուրս թողնելով ընդհանուրհայերենյան բնույթ ունեցող, ինչպես նաև Բայազետի բարբառում չդրսևորվող հատկանիշները՝ կստանանք բարբառիս այն հատկանիշների ցանկը, որոնք ունեն բավականին հնություն և թերևս գալիս են հինհայերենյան շրջանից: Հատկանիշները ներկայացնում ենք Բայազետի բարբառի օրինակներով հանդերձ.

1. Բառասկզբի ձայնեղ պայթականների և կիսաշփականների շնչեղ ձայնեղություն (բ, գ, դ, ձ, ջ ~ փ, ց, դ', ձ', ջ'), ինչպես՝ փան, գոռձ, դաս, ձոր, ջուր.

2. Ն-ին հաջորդող խուլ պայթականների և կիսաշփականների ձայնեղություն (պ, տ, կ, ծ, ճ ~ բ, դ, գ, ձ, ջ), ինչպես՝ հ'ընգեր, հ'ընգընել, էրմունգ, թանգ, խունգ, կըրունգ, ճենջ, ճընջուխ, տընդըղել.

3. Բառասկզբում (ձայնավորից առաջ) գրական լեզվի համեմատությամբ հավելական շնչի առկայություն, ինչպես՝ հ'ափեղա, հ'ակամա, հ'անքան, հ'ունթ, հ'առիք, հ'էթիս, հ'էրկէն, հ'ինքը, հ'ըղեղ, հ'ուսում.

4. Հ-ի դիմաց ոչ առնմանական /ւ, ինչպես՝ խաց, խավ, փ'ախ.

5. Բառասկզբի յ-ի անկայունություն, ինչպես՝ օրօշկըտալ (յօրանջ), ախտել (յաղթել).

⁴ Հ.Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, հ.2, Ե., 1951, էջ 135-138:

⁵ Հեղինակը ներառել է 5-րդ դարում հնարավոր համարվող, ակնհայտորեն արխայիկ բնույթ ունեցող, ինչպես նաև մատենագրական ու այլ կարգի վկայություններով 5-րդ դարի համար հաստատվող հատկանիշները: Տե՛ս Գ.Զահուկյան, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., 1972, էջ 168-180:

⁶ Տե՛ս Գ.Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 183-187:

⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 185:

6. Ա-ի շրթնայնացման երևույթի առկայություն, ինչպես՝ անուն, կանտու, ծաղիկ, մանթ⁸.

7. Ե-ի երկբարբառային արտասանություն, ինչպես՝ գ՛ետ, դ՛եղ, խեղեղ, շերեփ.

8. Ո-ի երկբարբառային արտասանություն, ինչպես՝ խընձոր, բ՛օրփոս, գ՛ոլ, խըմոր.

9. Վերջընթեր վանկի ա-ի թուլացում, ինչպես՝ խասկընալ, խավսար.

10. Ե-ի սղում *ղ.ռ* ձայնորդներից առաջ, ինչպես՝ մըխ, կըխտոտ, թիթընեկ.

11. որ(ե)այ(ք)-ով հավաքական հոգնակի, ինչպես՝ գ՛եղրանք, տեղրանք.

12. Քոյր բառի *քեռ, քորք, քերց* ձևերի դիմաց *քուէր, քուէրք, քուէրց* ձևեր⁹.

Բայագետի բարբառում *քուր* բառի սեռականն է *քըվոր*, որից էլ կազմվում են մյուս ձևերը՝ *քըվորը, քըվորից, քըվորով, քըվորտանքը, քըվորտանքով* և այլն.

13. Ուկ-ով դերբայ, ինչպես՝ նըստուկ, քընուկ, բ՛երուկ, դ՛ըրուկ:

Նկատելի է, որ բարբառային այս հատկանիշները հիմնականում վերաբերում են հնչյունական համակարգին, և այդ հանգամանքը ևս մեկ անգամ խոսում է բարբառի հնչյունական համակարգի կայունության մասին: Ի դեպ, հնչյունական հիշյալ հատկանիշները Գ.Ջահուկյանը դիտարկում է իբրև բարբառային հնաբանություններ և դրանց մեծ մասի ակունքները տեսնում նախագրային շրջանում¹⁰: Նկատենք, որ այդ զուգաբանությունների հիմնական մասը (շնչեղ ձայնեղների առկայություն, հ-ի դիմաց ոչ առնմանական *խ*, ա-ի շրթնայնացում, ե-ի և ո-ի երկբարբառային արտասանություն, վերջընթեր վանկի ա-ի սղում) այսօր էլ Բայագետի բարբառի ամենաբնութագրական հատկանիշներն են¹¹: Այս խմբի սակավաթիվ քերականական զուգաբանու-

⁸ Ի դեպ, հնարավոր է նաև ա-ի շրթնայնացածության առումով բարբառում գրաբարյան իրողության արտահայտություն, որը մեզ հուշում է Է.Աղայանի ուշագրավ մի դիտարկումը: Մենք արդեն ցույց ենք տվել, որ շրթնայնացած ա-ն, լինելով *ա* հնչյուրի դիրքային տարբերակ, իր յուրահատուկ արտասանությամբ և գործառական հատկանիշներով Բայագետի բարբառի բնութագրական իրողություններից է (Տե՛ս **Վ.Կատվայան**, «Ա» ձայնավորի դրսևորումները Բայագետի բարբառում և «Աճաղանի օրենքը», Բանբեր Երևանի համալսարանի, Բանասիրություն, 2012, 137.2, էջ 48-63): Է.Աղայանի կարծիքով՝ հնարավոր է ենթադրել, որ դասական գրաբարի ա-ն «որոշ դեպքերում արտասանվել է որոշ շրթնայնացումով, որ հանգեցրել է նրա փոխանցմանը օ-ի՝ մի շարք բարբառներում: Այդ շրթնայնացումն ավելի զգալի է եղել *աւ* երկբարբառի մեջ, որ և պատճառ է դարձել *աւ > օ* փոփոխության՝ բաղաձայնից առաջ: Այսպիսով, կարող ենք ընդունել ա-ի թույլ շրթնայնացած տարատեսակը (ա՞) գրաբարում, որ, սակայն, հնչյուրային արժեք չի ունեցել» (Տե՛ս **Է. Աղայան**, *Գրաբարի քերականություն*, Ե., 1964, էջ 221):

⁹ Տե՛ս նաև **Է.Աղայան**, Բարբառային հնագույն տարբերակներ հայերենում.- *ՀՄՄՀ ԳԱ Տեղեկագիր (հաս. գիտ.)*, թիվ 5, Ե., 1958, էջ 73-74:

¹⁰ Տե՛ս **Գ.Ջահուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 260-270:

¹¹ Տեղին է հիշատակել Գ.Ջահուկյանի մեկ այլ դիտարկում ևս. «...բարբառային արդի տարբերությունների զգալի մասը հիմքեր ունի բարբառային ավելի հին տարբերությունների մեջ:

թյուններից բարբառիս համար առավել էական և բնութագրական է ուկ-ով դերբայի վկայությունը:

Բարբառային հնաբանությունների մեջ կարևոր տեղ ունեն գրաբարից տարբեր հնչյունական կերպարանք, կազմություն ունեցող, ինչպես նաև գրաբարում չվկայված հնդեվրոպական արմատները¹²: Բայագետի բարբառում գրաբարի համեմատ հնչյունական յուրահատուկ կազմություն ունեցող բառերից են, օրինակ՝ տ(ո)րոփել – տրորփալ (բաբախել). փերթ – փրթիկ (փոքր կտոր). բողբոջ – բ՛լխալուծ. լակել – լրկել. կոկոն,կոկոմ,կոնգոմ – կօկօ (գլուխ), կօկօլ (անպոչ հավ). մողդզ – մօղօզիկ, թօթափել – թախտըփել և այլն: Գրաբարից տարբեր կազմություններ են ներկայացնում հետևյալ բառերը՝ մեզ – մըքըլկել. ջնջել – ջ՛րնջըլխել. գգեստ – գ՛եստ. ծմակ – ձ՛րմա. հանգչել – խանք. սպարդել – սըբըռել (մրսելուց գույնը գցել). տիղմ – տիլ և այլն: Բայագետի բարբառի գրաբարում չվկայված հնդեվրոպական արմատներից են՝ բ՛լփուկ (փետուր), տանթ (թրիքի տափակեցված շերտ), տըրաքել (ճայթել), կնվառ (ջրի՝ թմբամեջ տանող ուղին փակող հողաշերտ), կըլըմփօստիկ (գլուխկոնծի), կըռտել (կաշիս այրվել), լնթօշ (լայնաբերան), քըռփըշտուն (անհարթ), քըռնուկ (ծաղկատար), գըռըշտել (հրել), փըմփուխ (ուռած և փափուկ), սըլուլ (սառնամանիք), սըղին (սառույցի բարակ շերտ ջրի վրա), շենքել (լայն քայլով անցնել մի բանի վրայով), լախ (փչացած՝ ձու, ձմերուկ)¹³, լընգ ու լնվննգ (անպետք մարդ)¹⁴, լավօթել (անարգական խոսքերով անպատվել), լիժ , լըժիկ (ողորկ, սահուն), լըխկել (սկսել հալչել)¹⁵ , լօնք (մեծ քայլ)¹⁶, լըփ (բուռ), մնլնմըշել (տխուր-տրտում նստել), մնռ (չտաշված փայտից մատը մտած շյուղ), կըմուք (քիմք), պըլպըլալ – փայլփլել, տըսկել (թրջել) և այլն¹⁷:

Բնականաբար, հինհայերենյան բարբառային վիճակը գրաբարի հետ ունեցել է հնչյունաքերականական ու բառապաշարային էական ընդհանրություններ: Դրանց մի մասը նոր շրջանում պահպանվել կամ արտացոլվում է միայն բարբառներում՝ այդպիսով ընկալվելով իբրև բարբառային հատկանիշ: Բայագետի բարբառի գրաբարյան համակարգին առնչվող բարբառային հնչյունաքերականական հատկանիշներից են.

1. Գրաբարյան *է-է* հարաբերության արտացոլում.

Իրողության համեմատական դիտարկումը գրաբարում և Բայագետի բարբառում երևան է բերում շեշտակիր վանկում երկու միավորների բաշխման կանոնական համապատասխանություն, ընդ որում՝ երկու դեպքում էլ հնչյունի գործառնությունը հաճախ պայմանավորված է հաջորդ բաղաձայնի որա-

Դրանց թվին են պատկանում հատկապես հնչյունական որոշ կարևոր հատկանիշներ» (Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 189):

¹² Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 277-330:

¹³ Գ.Զահուկյանը այս բառը վկայում է լակ ձևով (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 294):

¹⁴ Գ.Զահուկյանի աշխատանքում՝ լավազ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 295):

¹⁵ Գ.Զահուկյանի աշխատանքում՝ լկել (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 296):

¹⁶ Գ.Զահուկյանի աշխատանքում՝ լոք (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 297):

¹⁷ Օրինակները բերվում են ըստ Գ.Զահուկյանի տվյալների (նշվ. աշխ., էջ 283-330):

կով¹⁸, ինչպես՝ կես, աղվես, դ՛եզ, քառտեզ, բ՛րփեռ, գօմեշ, բ՛եռ, ձ՛եռ, ասեղ, դ՛եղ, թեփ, ծեփ և այլն:

2. Գրաբարյան *յ-հ* հարաբերության արտացոլում.

Բարբառի հինհայերենյան բառաշերտում բառասկզբի գրաբարյան *յ-ի* դիմաց ունենք *հ*, իսկ գրաբարյան *հ-ի* դիմաց՝ */ս* (օրինակ՝ յոյս – հ՛ոյս, հաց – խաց): Այսինքն՝ հին բառաշերտում պահպանված *հ-ս* հարաբերությունը համապատասխանում է գրաբարյան *յ-հ* հարաբերությանը¹⁹:

3. Բազմավանկ բառերի սկզբում *է*, *ռ* պարզ ձայնավորների նախանական, անհնչյունափոխ վիճակի պահպանում, ինչպես՝ երկու (երկու), երեւի (երևալ), օղբել (ողողել), օսկոռ (ոսկր):

4. Գրաբարյան *Ա* վերջադրական հոլովման արտացոլում.

Հատուկ տեղանունները բարբառում պահպանել են հինհայերենյան հոլովման հատկանիշներ՝ Հերեվան (ը), Հերեվա (ւ), Հերեվա, Հերեվօվ:

5. Ներգոյական հոլովի իմաստի արտահայտում ոչ հոլովական վերջավորությամբ.

Բայագետի բարբառում այս հոլովի իմաստն արտահայտվում է կա՛մ հայցականով, կա՛մ *մեջ* կապով, ինչպես՝ *Տըղէն հ՛ամալսարանն ա սօրվում, գ՛ըրքերը սումկի մէջն ա դ՛ընում*:

6. Բացառական հոլովի *է* վերջավորության արտացոլում.

Բարբառում սովորական է *ից* (ուց) վերջավորությամբ բացառականը, սակայն հազվադեպ չէ նաև *է-ն*, ինչպես՝ *օրէ, տընէ, մըկավնէ, մօրէ, դ՛ըսէ դ՛ոյս, վոտէն գ՛ըլօխ, քեզնէ* և այլն:

7. Գրաբարյան *այս, այդ, այն* դերանունների երկար ձևերի *իկ* մասնիկի արտացոլում.

Բարբառում *իկ* մասնիկ կամ նրա կրճատ *ի* ձև հանդիպում է ն՛ցուցական, ն՛ անձնական դերանունների համակարգերում, ինչպես՝ *ընձի, ընձիկ, քեզի, քեզիկ, մեզի, մեզիկ, ձ՛եզի, ձ՛եզիկ, էսի, էսիկ, էտի, էտիկ, էնի, էնիկ*²⁰:

8. Գրաբարյան *ռ՞, ռ՛* դերանունների ձևերի արտացոլում.

Բարբառում *ռ՞* դերանվանը համապատասխանող ձևն է *վոն* (*Վոն՞ ա գ՛ացե – Ո՞վ է գնացել*), իսկ *վիր* սեռականը համապատասխանում է *ոյր* ձևին (*էսի վիր՞ր գիրքըն ա – Սա ռ՛ում գիրքն է*):

9. Սեռի արտահայտություն ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորություններով.

Բայագետի բարբառում նույնպես մի շարք դեպքերում բայի սեռը արտահայտվում է համապատասխան ներգործաձև և կրավորաձև վերջավորու-

¹⁸ Տե՛ս Վ. Կատվայան, *Մեսրոպյան Է, Ե գրերի ուղղագրությունը և հնչյունական արժեքը*, Ե., 2006:

¹⁹ Տե՛ս Վ. Կատվայան, Զ-ի հնչյունների համապատասխանությունը հայերենի բարբառներում. - *Պատմաբանասիրական հանդես*, թիվ 3, Ե., 2007, էջ 163-172:

²⁰ Տե՛ս Վ. Կատվայան, Ցուցական դերանունների դրսևորման առանձնահատկություններ հայերենի բարբառներում. - *Հայկազյան հայագիտական հանդես*, Բեյրութ, 2011, էջ 413-427:

թյուններով, ինչպես՝ անցյալ կատարյալում՝ *բ' էրի, մօռթի* (ներգ. սեռ) – *մըռ-սա, նըստա* (չեզոք սեռ), հրամայականի եզակիում՝ *գ ըրկա, բ' ըռնա* (ներգ. սեռ)–*թըռի, քընի* (չեզոք սեռ), նաև՝ *կօղրեց* (կոտրեց) – *կօղրալ* (կոտրվեց)²¹:

10. Հասարակ բայերի առկայություն.

Բարբառումս որոշ բայեր մի շարք դեպքերում նույն ձևով կարող են արտահայտել ինչպես ներգործականության, այնպես էլ չեզոքության կամ կրավորականության իմաստներ, ինչպես՝ *Էտ կօֆէն քօ ձ'նօւլ ա թափե, հիրան-հիրան ա թափե, թէ՛ էնի յա թափե* (Այդ սուրճը քո ձեռքով է թափվել, իրեն-իրեն է թափվել, թե՛ նա է թափել): Նման բայերից են՝ *բ' ըռթել, թացօտել, ճըլխել, ծըռել, կըղրել, կըխտօտել, շըռճել, ջ' առթել, վառել* և այլն²²:

11. Եզակի հրամայականի գրաբարաձև վերջավորության արտացոլում.

Եթե գրաբարում Ե խոնարհման պարզ բայերը ներգործաձև խոնարհման դեպքում բուն հրամայականի եզակի թվում վերջավորվում էին *եա*՝ մասնիկով, ապա Բայագետի բարբառում նույն այդ դեպքում բայերն ունենում են *ա*՝ վերջավորություն, ինչպես՝ գրեա՝ -գ ըրա՝, սիրեա՝ - սիրա՝: Կարծում ենք՝ գրաբարյանի հետ ընդհանուր նախնական ձևից ե-ի անկումով է առաջացել ներկայիս բարբառային հրամայականի ձևը:

Բացի հնչյունաքերականական հատկանիշները, Բայագետի բարբառի, մասնավորապես՝ բառապաշարի բնութագրական իրողություններ են նաև պահպանված գրաբարյան այն բառերը, որոնք գրական լեզվում չեն գործառում կամ սակավ են գործառում: Նման բառերից են՝ հ' առիք (առիք), հ' անքան (անագան), հանքընալ (անագանել), անըղնակ (աղեղնակ), հ' ընթել (անթել՝ թևի տակ դնել), անխեռ-անխայի (անխեռ՝ խելոք, հանդարտ), հ' առըկել (ատակել՝ հոգսից ազատվել), գ ըլխըվըրել (գլխիվայրել), հ' երկէն (երկայն), գատ (գատ՝ հեռու), գօրել (գօրել՝ ուժը պատել), խափան (խափան՝ ընդհատում), խօլոր գանել (խոլորել), կալուկապ (կալ եւ կապ), կուշտուպինդ (կշտապինդ), կըռնել (կռանել), խուրուխըրեդեն (հուրն ի հրեդեն), մընձըրել (մանձըրել՝ խանձվել), մուխ (մուխ՝ ծուխ), հ' խստըկել (յստակել), օղոռթ (ուղղորդ), պանքել (պագանել), փոնթ (փոթ՝ ծալք, ոլորք) և այլն:

Այսպիսով, բերված փաստերը վկայում են, որ Բայագետի բարբառի մի շարք էական հատկանիշներ՝ թե՛ գրաբարից տարբեր և թե՛ գրաբարին համընկնող, գալիս են հինհայերենյան շրջանից²³: Այդ հանգամանքը թույլ է տալիս պնդել, որ Բայագետին բարբառը իր արմատներով ձգվում է մինչև մի

²¹ Ավելի հանգամանորեն տե՛ս **Վ. Կատվայան**, Բայի սեռը Բայագետի բարբառում. - *Բանբեր Մատենադարանի*, Ե., 2012, թիվ 19, էջ 379-387:

²² Տե՛ս նույն տեղում:

²³ Ղարաբաղի բարբառում համանման իրողություններ դիտարկել է Լ. Հովհաննիսյանը՝ եզրակացնելով, որ «Պատմական և լեզվական նմանօրինակ փաստերը հավաստում են, որ Արցախ-Սյունիքում հայերենը սկսել է գործածվել հայ տարրերի կազմավորման ընթացքին զուգահեռ: Այդ տարածքում գործածվող հայերենը բազում դարերի ընթացքում կրելով զգալի փոփոխություններ, մեզ է հասել մի վիճակով, որը կոչվում է Ղարաբաղի բարբառ» (Տե՛ս **Լ. Հովհաննիսյան**, Գրաբարի և Ղարաբաղի բարբառի առնչության հարցի շուրջը. - *Պատմաբանասիրական հանդես*, թիվ 1, Ե., 1977, էջ 151):

հնագույն բարբառային վիճակ, որը որոշակի տարածքում հայերենի դրսևորում էր դեռևս նախագրաբարյան շրջանում: Բայազետի բարբառի և գրաբարի ընդհանրությունները վկայում են ոչ միայն այն մասին, որ բարբառս եղել է գրաբարի համար հիմք դարձած բարբառախմբում կամ մերձավոր հարաբերություններ է ունեցել դրանց հետ, այլ նաև այն մասին, որ գրաբարը իսկապես իր հնչյունական կազմությամբ, քերականական համակարգի շատ իրողություններով ներկայացնում է ժամանակի ժողովրդախոսակցական լեզուն և դրա մշակված, գրական լեզվի մակարդակի հասցված վիճակն է²⁴:

Viktor Katvalyan - Old Armenian Realities in the Dialect of Bayazet.- Observations show that a number of significant features in the dialect of Bayazet, that are either differing from Grabar (Old Armenian) or matching with it, derive from Old Armenian period. It follows that the origin of the dialect of Bayazet traces back to an ancient dialectical situation which existed as a speech variant of the Armenian language in a certain area still in pre-grabarian period. These common features of the dialect of Bayazet and Old Armenian verify not only the fact that this dialect was included in or kin to the group of dialects on the basis of which Grabar was developed, but these features also come to certify the fact that Grabar with its phonetic structure and a number of realities in its grammar system really presents the spoken colloquial language of that time and has developed into a literary language level.

Виктор Катвалян - Древнеармянские реалии в диалекте Баязета.- Наблюдения свидетельствуют о том, что ряд значительных признаков в диалекте Баязета, как отличных от грабара, так и совпадающих с ним, происходят из древнеармянского периода. Следует, что диалект Баязета своими корнями простирается до такого древнего диалектного состояния, которое на определенной территории являлось проявлением армянского языка еще в период предшествующий грабару. Общности в диалекте Баязета и грабаре свидетельствуют не только о том, что указанный диалект был в группе диалектов, ставшей основой грабара, или имел родственные отношения с ними, но и о том, что грабар действительно по своей фонетической структуре, многими реалиями грамматической системы представляет народно-разговорный язык своего времени и является его обработанным, доведенным до уровня литературного языка состоянием.

²⁴ Բայազետի բարբառի՝ գրաբարին առնչվող իրողությունները որևէ կերպ չեն կարող բացատրվել բարբառի վրա գրաբարի ազդեցությամբ, որովհետև նույնիսկ մեր օրերում գրական լեզուն որևէ բարբառի վրա համակարգային նման ազդեցություն չունի:

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ՈՐՈՇ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

Աստվածաշնչի բառապաշարը, թարգմանության հետ կապված առանձնահատկությունները ըստ ամենայնի քննվել են հայ և օտար ուսումնասիրողների կողմից, իսկ Գրքի բառապաշարը, կարելի է ասել, ամբողջապես արտացոլված է Նոր հայկազյան բառարանում (այսուհետև՝ ՆՀԲ):

Աստվածաշունչը, բացի իր հիմնական գործառնությունից, կարևորվում է նաև որպես հայ գրական (գրավոր) լեզվի կազմավորման և զարգացման հետագա ընթացքը ուղղորդելու տեսանկյունից: «Աստվածաշունչը հրեական ու հունական բնագրերից վերածվեց հայկական բնագրի, որ զարմացրեց աշխարհահռչակ աստվածաշնչագետներին իր թարգմանական արվեստով ու ինքնուրույնությամբ և կոչվեց Դշխոյ համօրեն թարգմանութեանց Սուրբ գրոց»¹:

Սույն հոդվածում որոշ դիտարկումներով կանդրադառնանք Ս.Գրքի գրաբար և աշխարհաբար մի քանի հատվածների՝ համեմատելով այլ լեզուներով կատարված թարգմանությունների հետ*:

Հին կտակարանից, *Տիգօք աչաց խաղաց ի վերայ իմ* (Յոբ., ԺԶ, 10): Արևելահայերեն թարգմանված է. «աչքերի տեղով շարժուել [են] ինձ վրա», արևմտահայերեն՝ «սուր աչքերով ինձի նայեցալ»: Վերջինս համեմատաբար ճիշտ թարգմանություն է. հմմտ. հուն. ἀκίσιν οφθαλμων (հուն. ἀκίς «սուր ծայր, ծայր, նետ»)², ռուս. «острит на меня глаза свои»: Գրաբար թարգմանության մեջ նկատի է առնվել *տեգ-ի* սուր ծայր ունենալը:

Հ. Աճառյանը *տեգ աչաց-ը* թարգմանում է «չար նայվածք»³: Վերոբերյալ հատվածը կարելի է թարգմանել «սուր հայացք նետեց ինձ վրա»:

Թիրեալն ոչ կարասցե զարդարել, եւ պակասեալն՝ ոչ կարասցե ի թիւ անկանել (Ժող., Ա, 15): *Զարդարել-ը* արևելահայերեն թարգմանված է «ուղղել», արևմտահայերեն՝ «շտկուիլ»:

¹ Վ.Առաքելյան, *Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը*, Ե., 1984, էջ 13-14:

² Օգտվել ենք հետևյալ հրատարակություններից. ա) *Աստուածաշունչ մատենան Հին եւ Նոր կտակարանաց, ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց. համեմատութեամբ երբայական եւ յունական բնագրաց*, Վիեննա, 1929 թ., բ) *Աստուածաշունչ մատենան Հին եւ Նոր կտակարանների. արևելահայերեն նոր թարգմանություն. վերահրատարակություն*, Էջմիածին, 1999 թ., գ) *Աստուածաշունչ գիրք Հին եւ Նոր կտակարաններու, երբայական եւ յունական բնագիրներէն թարգմանուած*, Moscow, 1994, դ) Библия: книги священного писания Ветхого и Нового Завета, М., 1994, ե) La Bible Ancien et Nouveau Testament, 1991, զ) Septuaginta id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes edidi Alfred Rahlfs, է) The Creek New testament. fourth Revised edition, ը) Biblia Sacra Vulgata, Stuttgart, 1994:

² Տե՛ս *Древнегреческо-русский словарь*. Составил И.Х.Дворецкий, т. II, М., 1958, стр. 1635:

³ Տե՛ս Հ.Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետև՝ Արմ.), հ. 4, Ե., 1979:

ՆՀԲ-ն *գարդարել* «ուղղել» իմաստը չի նշում: Գրաբար Աստվածաշնչում ծանոթագրվում է, որ *գարդարել*-ի համապատասխանակը եբրայերենում *ուղ-ղել* է: Այլ լեզուներով թարգմանություններում նույնպես այդպես է. ռուս. «Кри-вое не может сделаться прямым», ֆր. «ce qui est tordu ne peut pas se redresser»:

Թեև ՆՀԲ չունի *գարդարել* «ուղղել» բառը, սակայն, *արդ* (հ.-ե. art հմմտ. հուն. ἄρτος «կարգավորություն, ἄρτι-ποῦς «ոտքերը ուղիղ») արմատով հա-յերեն բազմաթիվ և բազմիմաստ բառերի առկայությունը հուշում է, որ այն ունեցել է և «ուղիղ» իմաստը: ՆՀԲ-ն ունի *արդակել* «ուղղել» բառը՝ վկայված V դարից: Այդ իմաստն առկա է *արդար* հիմքով մի շարք կազմություններում՝ *արդարախօս*, *արդարագնաց*, *արդարակ* «ուղիղ», *արդարամիտ*:

Որդի մարդոյ, գոր ինչ գտանես ի դմա՝ կեր. կեր մանր զմատեանդ զայդ (Եզեկ., Գ. 1): Այս նախադասությունը նախորդում է «Տեսի, եւ ահա ձեռն ձգեալ առ իս, և ի նմա մատեան մի գրոյ» (Բ. 9):

Ինչ է նշանակում *մատեան գրոյ*-ն: Արևելահայերեն թարգմանված է «մագաղաթ»: «Մարդոյ և որդի, ինչ որ դրա մէջ գտնես՝ կեր. մանր-մանր կեր այդ մագաղաթը...», արևմտահայերեն՝ «Որդի մարդոյ, այդ տոմսը կ'եր...» ՆՀԲ *Մատեան* բառահոդվածում վերոհիշյալ *մատեան գրոյ*-ն թարգմանում է «Գը-լուխ գործոց»՝ նկատի առնելով հունարեն բնագրի κεφαλῆς βιβλίου համապա-տասխանակը: Հունարենում և գրաբարում *զլուխ* բառը բազմիմաստ է՝ ունե-նայով նաև «գլխավորը, էականը» իմաստը, ըստ ՆՀԲ-ի՝ «գլխակարգութիւն գրոց, ճառ, հատուած...»:

Ուրեմն՝ ՆՀԲ-ի «գլուխ գործոց»-ը արդի հայերենի «լավագույն գործ, երկ» իմաստը չունի:

Ուշադրություն դարձնենք *մագաղաթ* բառի ՆՀԲ-ի մեկնությանը՝ «նուրբ մաշկ մորթոյ գառանց և ուլից. յղկեալ ի պէտս գրութեան որպէս թուղթ տեական. որ է դիրաւ զալարելի» (ընդգծումը մերն է՝ Լ.Հ.): Այս բացատրու-թյունը հաշվի առնելով՝ Եզեկիելի վերոհիշյալ հատվածի գրաբար *մատեան*, արևելահայերեն *մագաղաթ* պետք է հասկանալ «թղթի, մագաղաթի վրա գրվածք, որը գլանաձև փաթաթված էր, թղթափաթեթ»: Այդ նրբիմաստը ավելի ցայտուն արտահայտված է օտար լեզուներով թարգմանության մեջ. Հմմտ. ռուս. «съешь этот свиток», ֆր. Mange ce rouleau (Գ. 1), «... que tenait un livre, en forme de ruleau» (Բ, 9):

Ինչ վերաբերում է արևմտահայերեն թարգմանության *տոմս* բառին, այն հուն. τομός-ն է «պատառիկ, ձեռագրի մաս» (փաթեթի ձևով):

Տեսէք ինձ այր մի որ բարւոք երգիցէ եւ ածէք զնա առ իս (Ա թագ., ԺԶ, 17): Ուշադրության արժանի է *տեսէք* և *երգիցէ* բառերի թարգմանությունը: Արևելահայերեն՝ «Գտէ՛ք մի մարդ, որ լաւ է նուագում», արևմտահայերեն՝ «Հիմա ինձի աղէկ քնարահար մը գտէք»: Գրաբարի բառարանները *տեսնել*-ի

«գտնել» իմաստը չեն նշում: Հուն. εἶδω-ն բազմիմաստ է, և «տեսնել, նայել»-ից զատ ունի նաև «որոնել, գտնել» իմաստը⁴:

Երգել-ը գրաբարում բազմիմաստ է. ըստ ՆՀԲ-ի՝ «նուագել զերգս, եղանակել, յօրինել և ասել զերաժշտական բանս, սաղմոսել, երգել քնարա...»: Այս բազմիմաստությունը երբեմն *երգել*-ի ճիշտ թարգմանության հարցում, որոշակի դժվարություններ է ստեղծում. հիշենք Խորենացու «Երգեր ձեռամբը»-ը, որը տարբեր մեկնություններ ունի: Վերոհիշյալ օրինակում *երգել*-ի հուն. համապատասխանակը ψάλλω-ն է», որի բուն իմաստն է «ձգել, քաշել», ըստ այդմ էլ գործածվում է *լարային գործիքներ նվագելու դեպքում*⁵:

Շարժելով շարժեսցի երկիր... Իբրեւ զարբեալն եւ զսխալակ, զլորեսցի եւ և մի՛ կարասցէ կանգնել (Եսայ., ԻԴ, 20): Արմատական բառարանում *սխալ* և *սխալակ*-ը առանձին գլխաբառեր են: Վերջինիս համար նշվում է «հարբած» իմաստը՝ վկայակոչելով Ս.Գրքի վերոգրյալ հատվածը: Գ. Զահուկյանի բառարանում *սխալ* «սխալ, պակաս» բառահոդվածում *սխալ* արմատով բաղադրությունների շարքում առկա է և *սխալակ*-ը⁶:

Արբեալ-ը և *սխալակ*-ը հոմանիշներ չեն: *Սխալակ* նշանակում է «հարբածությունից երերող, օրորվող»: Այդպես էլ թարգմանված աշխարհաբար. «Հարբածի ու երերուողի պէս պիտի գլորուի եւ պիտի չկարողանայ կանգնել»:

Եթե Արմ-ի մատնանշած մի քանի այլ օրինակների դեպքում *սխալակ*-ը կարող է ունենալ «հարբած» իմաստը, ապա մեզ հետաքրքրող վկայության մեջ այդպես չէ:

Ի դեպ, ՆՀԲ-ն իրավացիորեն նշում է «գայթոս որպէս զարբեալ»: Գրաբարի և հունարենի նշված հատվածները համեմատելով՝ Ա.Մեյեն նկատել է շարադասական մի առանձնահատկություն, որով հիմնավորվում է *սխալակ*-ի նրբիմաստը: «Եսայի մարգարեի այս հատվածում Յոթանասնիցը և հայերեն թարգմանությունը, թեև վերջինս կախում ունի առաջինից, տողերի հերթակաության և այս հատվածն արտահայտելու ձևի մեջ ներկայացնում են բավականին մեծ տարբերություններ... սակայն արժե նկատել, որ հայերեն բնագրի ձեռագրային համեմատությունը լավ է բացահայտում *սխալակ* բառի իմաստը... երկիրը ինչպես հարբած մարդ, դողում է, երերում, տատանվում և փուլ գալիս»⁷:

Սխալակ-ը պահել է հ.-ե. համապատասխան արմատի (ըստ Արմ-ի sqhal, ըստ Մեյեի և Զահուկյանի *skhal- *skhel-) «սայթաքել, երերալ, տատանվել», նախնական իմաստը:

Իբրեւ դարձաւ նա ի պարսից եւ ի պարթեւաց (Ա Մկբ., Զ. 56): *Պարթեւ*-ը որպես տեղանուն կրկնված է նույն գրքի մեկ այլ հատվածում. «Եւ զթագա-

⁴ Տե՛ս *Дворецкій*, նշվ. բառարանը, հ. I, էջ 460: Արդի հայերենում էլ *տեսնել* ունի նաև «զրու-նել» իմաստը (Տե՛ս Է.Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976, էջ 1436):

⁵ Տե՛ս *Дворецкій*, նշվ. բառարանը, հ. II, էջ 1794-1795:

⁶ Գ.Զահուկյան, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010, էջ 682:

⁷ Ա.Մեյե, *Հայագիտական ուսումնասիրություններ*, Ե., 1978, էջ 64-65:

ւորսն, որ ըստ նման էին, տալ պատանդս եւ գրաւականս եւ զաշխարհն Հնդկաց և Պարթեւաց» (Ը, 8):

«Գիրք Մակաբայեցոց»-ի քննական բնագրի կազմող Հ. Ամալյանը գրքում է. «Մակաբայեցվոց գրքերի հայերեն թարգմանության համար հունարեն Յոթանասնից բնագրից բացի այլ բնօրինակ ենթադրելու հիմք չկա: Այդ բնօրինակից է թարգմանված ամբողջ Աստվածաշունչը... Եթե մի շարք այլ գրքերում հանդիպում են ինչ-որ ավելի հին բնօրինակներ ակնարկող լեզվական փաստեր, զվստիքապես աստրերենի հետքեր, ապա Մակաբայեցվոց գրքերն ազատ են նման իրակություններից և ամբողջությամբ թարգմանված են հունարենից»⁸:

Հայ թարգմանիչը «շեղվել է» բնագրից: Հունարենում Պարթեւ տեղանվան համապատասխանակը Միդիա է: «Περσιδος καὶ Μηδιας»: Լատիներեն, ֆրանսերեն Աստվածաշունչում ևս այդպես է «Perside et Media», «... de Perse et de Médie...»:

Մեդիան սովորաբար հայ թարգմանիչները թարգմանում են *Մարք, Մարաստան*, Մակաբայեցվոց գրքում՝ *Պարթեւ*: Եթե հունարեն բնագրի հետ անհամապատասխանությունը երկրի անվան հարցն է, ապա բովանդակային առումով հայերեն թարգմանությունը շեղում չպետք է համարել, որովհետև Մակաբայեցվոց գրքի նշված գլուխներում կատարվող իրադարձությունների ժամանակ Մարաստանը (Մեդիան) արդեն գոյություն չուներ, բացի դրանից, ինչպես նկատում է Խորենացին. «Աստուածային գիրն զամենայն Արեաց աշխարհն Պարթեւ կոչեն վասն թագաւորութեան ի նոցանէ լինելոյ»⁹:

Ս. Գրքի մեկ այլ գրքում նույնպես հանդիպում ենք *Պարթևք* բառին, որը թերևս միայն հայերեն Աստվածաշունչում է. «... անել յորդոց գերութեանն Բարայելի և ի զուակէ թագաւորութեանն եւ ի Պարթեաց Մանկունս անարատս» (Դան. Ա. 3): Ծանոթագրվում է, որ եբրայական բնագրում չկա «գերութեանն», իսկ *պարթևաց*-ի փոխարեն *իշխանաց* է: Այդպես է ռուսերենում. «...чтобы он из сынов Израилевых, из рода царского и княжеского, привел»: *Պարթևաց*-ը չկա և հունարեն բնագրում, որից օգտվել են հայ թարգմանիչները: Նշված անհամապատասխանությունը թերևս թարգմանիչների սուբյեկտիվ վերաբերմունքի արտահայտություն կարելի է համարել, յուրօրինակ հարգանք պարթևների նկատմամբ՝ կապված հայ իրականության մեջ նրանց ունեցած դերի հետ:

Մի՛ պատժէք եւ ոչ պատժիցիք, արձակեցէք և արձակիցիք (Ղուկ. Զ. 37): *Արձակել* նշանակում է «ներել». Հմմտ. «ներեցէք, եւ ներում պիտի զոնէք Աստծոց», ռուս. «простайте, и прощены будете», ֆր. «pardonnez aux autres et Dieu vous pardonnera»: Հուն. ἀπο-λύω-ն բազմիմաստ է և ունի «ներել» իմաստը¹⁰:

⁸ Գիրք Մակաբայեցոց. Քննական բնագիր. աշխատ.՝ Հ.Մ. Ամալյանի, Ե., 1996, էջ 6:

⁹ Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ յաւելումովը նախնեաց (Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2158):

¹⁰ См у Дворецкий, նշվ. բառարանը, հ. I, էջ 208:

Հայր մեր որ յերկինս, սուրբ եղիցի անուն քո (Մտթ. Զ, 10): Հունարեն բնագրի *πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς* հատվածը աշխարհաբար թարգմանված է տարբեր ձևով. «Հայր մեր երկնքում ես», «Հայր մեր երկնատը» (Անթիլիաս, 1993, Երևան, 2001):

Թարգմանական այս նրբությունները նկատելի են նաև այլ լեզուներով հրատարակված Աստվածաշնչում. Հմմտ. ռուս. «Отче наш, сущий на небесах», «Отец наш небесный»:

Իհարկե, *երկնավոր* ածականի կամ *երկնքում* գոյականի կիրառությունը ըստ էության չի փոխում նախադասության իմաստը: Մեր նկատառումը վերաբերում է *երկինք* գոյականի եզակի¹¹, թե՛ հոգնակի թվով թարգմանելուն:

Նշենք, որ գրաբարում թեև հաճախական է *երկինք*-ի հոգնակի ձևը, բայց այն անեզական չէ: Գործածվում է և *երկին*-ը: Այդպես է հենց Ս.Գրքի առաջին նախադասությունը. «Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկին եւ զերկիր» (Ծննդ., Ա., 1): Նկատել ենք, որ միայն պարսկերեն թարգմանության մեջ է *հայր մեր, որ յերկինս* հատվածի *երկին* բառը դրված եզակի թվով. «Փեղար ի մա, քե դար ասանի»:

Յերկինս գրաբարի *երկին* բառի հոգնակի ներգոյականի ձևն է, և կարելի է թարգմանել «երկինքներում»: Մեր այս դիտարկումն առաջարկը հիմնավորվում է օտար լեզուներով կատարված թարգմանությունների համեմատությամբ: Ստորև բերվող բոլոր օրինակներում *յերկինս* դրված է հոգնակի թվով. հմմտ. լատ. «Pater noster, qui es in caelis», ֆր. «Notre Père qui es dans les cieux», ռուս. «на небесах», թուրք. «Göklerde olan Babamıs»...:

Հավելենք, որ աստվածաբանական գրականության մեջ չի մերժվում երկինքների գոյությունը: Քննադատելով Մարկիոնի ուսմունքը՝ ըստ որի կա երեք երկինք, Եզնիկ Կողբացին գրում է. «Որտեղից է նա երրորդ երկինք ասում... հերձվածողները մոլորվեցին, որովհետև որը տաս երկինք է ասում, որը՝ յոթ, իսկ Մարկիոնը՝ երեք»: Ուշագրավ է Եզնիկի հետևյալ եզրահանգումը. «Եւ ի Գրոց սրբոց կամին հաստատել զմոլորութիւնս իւրեանց՝ թէ երկինս և երկնից երկինս բազմաբար ասէն Գիրք»¹¹:

Ըստ էության՝ Եզնիկը մերժում է մի քանի երկինքների գոյությունը և *երկինքներ* թարգմանելը համարում սխալ: Միայնի պատճառը, ըստ Եզնիկի, ասորերենի և եբրայերենի հոգնակիի կազմության առանձնահատկությունն է: «Ասորի լեզու չմարթի երկին ասել»: Եզնիկը հուշում է, որ ասորերենում և եբրայերենում *երկինքը* անեզական է: Մարկիոնի ուսմունքի քննադատը գրում է (բերում ենք աշխարհաբար թարգմանությունը) «Երբ հարցումներով ոչ ոքի կողմից չեն սանձահարվում, Սուրբ Գրքից դուրս են գրաբանում, իսկ հենց որ նեղն են ընկնում, Գրքին են ապավինում: Բայց «երկինք» և «երկնից երկինք» Ս. Գրքում գտնում ենք այն պատճառով, որ եբրայեցիների լեզվով չի կարելի

¹¹ Եզրնկալ վարդապետի Կողբացոյ Եղծ աղանդոց. թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա.Ա.Աբրահամյանի, Ե., 1994, էջ 212-213:

ասել «երկին», ինչպես որ ասորերեն լեզվով էլ չի կարելի ասել «ջուր» կամ «երկին, այլ եզակին հոգնակի ձևով է ասվում» (էջ 213):

Երրորդ *երկնքի* գոյությունը վկայում է և Պողոս առաքյալը. «Յափշտակեալ զայնպիսին մինչև յերրորդ երկնից» (Բ. Կորնթ., ԺԲ, 2): Ուշադրության արժանի է այդ հարցում Եզնիկի մի այլ լեզվաբանական դիտարկում: Խուսափելով Պողոս առաքյալի վկայության անվերապահ քննադատությունից՝ Եզնիկը գրում է. «Չև ես յայտ է թէ մինչև ցերրորդ երկինս ասիցէ, կամ թէ մինչև ցերրորդ ինչ մասն ի բազում մասանց միոյ երկնից ասիցէ» (212): Այսինքն՝ *յերրորդ երկնից*-ը պետք է հասկանալ «մեկ երկնքի բազմաթիվ մասերից ինչ-որ երրորդ մասը, որովհետև, հունարեն լեզվով այս խոսքը երկուսին էլ կարող է վերաբերել» (213): Մեզ հայտնի հունարենի բառարանում *երկնք* բառի «երկնքի մաս» իմաստը արձանագրված չէ:

Նշենք *երկնք* բառի մի նրբիմաստ ևս. «Ապաշխարեցէք, զի մերձեալ է արքայութիւն երկնից» (Մտթ. Գ, 2): Հունարենում նույնպես *երկնք* բառն է: Նոր կտակարանի աշխարհաբար թարգմանության մեջ ծանոթագրվում է. «Երկնք բառը երբեմն կը գործածուի նոյնինքն Աստուած ըսելու տեղ, Աստուծոյ անունը բերան առնելէ խուսափելու համար, ինչպէս կ'ընէին հրեաներ» (Անթիլիաս, 1996, էջ 864): ՆՀԲ-ն *երկնք* «աստված» բառիմաստը չի նշում, թեև բառահոդվածում *արքայութիւն երկնից* օրինակը կա:

Ամփոփենք: Բնավ հակված չենք վիճարկելու «երկնքում ես, թե՞» երկինքներում ես» թարգմանության աստվածաբանական հարցը. ուղղակի համեմատել ենք տարբեր լեզուներով կատարված թարգմանությունները:

Հարցի շոշափումը ավելի շատ միտված է հայ նշանավոր մատենագիրներից մեկի՝ Եզնիկ Կողբացու բանավիճային արվեստի, լեզվաբանական հարցերի իմացության իրազեկմանը:

Աստվածաշնչին վերաբերող դիտարկումներն էլ համարենք ոչ թե քննադատական, այլ՝ քննական:

Hovhannisyan Lavrenti - Remarks on Several Fragments of the Bible. - The paper examines several fragments of the Armenian version of the Bible. When comparing these fragments with the translations of the Bible in other languages, some peculiarities were found.

Ованнисян Лаврентий – Замечание относительно некоторых фрагментов Библии. – В статье исследуется несколько фрагментов армянской версии Библии. При сравнении эти фрагменты с переводами Библии на других языках были найдены некоторые особенности.

ԲԱՌԱՅԻՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

(ձեռագիր բառարանների նյութի հիման վրա)

Հ.Աճառյանի առանձնագրած մի քանի «նոր բառեր» հոմանիշների՝ XVIIIդ. ավանդված ձեռագիր բառարաններում¹ հանդիպում են նոր բառի-մաստներով կամ իմաստային երանգներով:

Բառիմաստային փոփոխություններ զանազանելու խնդիրը հոմանիշների ձեռագիր բառարաններում բավական բարդ է. դժվար է վստահաբար պնդել, որ բառը այլ իմաստ կամ իմաստային երանգ է ձեռք բերել, քանի որ բառարանները չունեն բնագրային օրինակներ: Բառիմաստի փոփոխությունը կամ իմաստային այլ երանգը հաստատվում է հետագայում (XVIIIդ. հետո) լույս տեսած բառարանների տվյալներով: Բառարանային պրպտումները հընարավորություն են ընձեռել առանձնացնելու նաև այդ բառերի՝ ժամանակակից հայոց լեզվում ձեռք բերած իմաստը:

Բառերից առաջինը *դերասան*-ն է՝ վկայված *ծաղրաբան. ծաղրածու. հացկատակ. կատակերգու. կատակախօս. կատակաբան* հոմանիշային շարքում (Ձեռ. Ձեռ. 566, 250ա. 3110, 93ա. 775, 63ա. 873, 199ա. 6762, 111բ)²:

Հ.Աճառյանը բառը ներկայացնում է «փոխանակ, տեղը. 2. սուտ, ներհակ, հակառակ» նշանակությամբ **Դեր** նախամասնիկի բառահոդվածում՝ նըշելով՝ «...նոր լեզուի մեջ՝ **դեր** «մեկի արած կամ անելիք բանը» (rôle), որից դերասան (արդեն գիտե Վարդան Յունանեան, Ձեռքածություն, 1671, էջ 304)....»³: Հ. Աճառյանի «արդեն գիտե...» դիտարկումից հետո, հաշվի առնելով նաև բառարանային տվյալները, փաստորեն կարելի է արձանագրել, որ հայ իրակա-նության մեջ *դերասան* բառը երկրորդ անգամ հանդիպում է XVIIIդ. ավանդված ձեռագիր բառարաններում:

¹ Ըստ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրացուցակների՝ XVIIIդ. ավանդված մի շարք ձեռագրերում ամփոփված են հոմանիշների առավել ամբողջական բառարանները՝ հետևյալ խորագրերով՝ «Նշանաբանն նոյնանշան բառից ըստ դասաւորութեանց մերոց տառիս» (Ձեռ. 566, 234բ-279ա), «Հաւաքումն բառից որք նշանակույթեամբ նոյն կամ մերձաւորք են. Մատթնոսի վ. Բաղդիք հոմանիշ բառից» (Ձեռ. 3110, 75ա-112ա), «Բառք նոյնանշանք՝ ժողով-եալք ըստ պարտեանից, ի միութեան Մատթնոսի գերերջանիկ վարդապետէ» (Ձեռ. 873, 185ա-220բ և Ձեռ. 775, 53ա-80ա): Նշվածներին հարկ է հավելել նաև Ձեռ. 6762-ում գետեղված անխորագիր բառարանը (101ա-130բ), քանի որ ձեռագրերի համեմատությունից պարզվում է, որ վերջինս և Ձեռ. 566-ինը որոշ տարբերություններով հանդերձ նույնն են: Հոդվածում պահպանված է ձեռագիր բառարանների ուղղագրությունը:

² Հոմանիշային շարքերը ներկայացվում են նշված բոլոր ձեռագրերի բառերի համատեղմամբ: Փակագծերում նշվում են ձեռագրի համարը և էջը:

³ **Հ. Աճառյան, Հայերեն արվեստական բառարան** (այսուհետև՝ ՆԱԲ), հ. 1, Ե., 1971, էջ 655: Բառը *ան*- նախածանցով բաղադրված բառերի շարքում «լատինաբան հայերենում պայմանակա-նորեն նորակազմություն» է համարում Վ. Համբարձումյանը. տե՛ս Վ. **Համբարձումյան, Լատինաբան հայերենի պատմություն (14-18-րդ դդ.)**, Ե., 2010, էջ 236:

Յ.Պոնայի «Ձեռքածություն յերկինս» գրքի թարգմանիչ Վ. Հունանյանը «բառարան գրքիս» հատվածում *դերասան*-ը բացատրում է՝ «...իրակօղ առասպելի, և ծիծաղունեաց իրաց. որ անձնայլակեցեալ, վիպէ զա՞ռս օտարաց, ընտեսարանում, կամ ի քաղաքայնում հրապարակի: Դերասան կոչի նս, ամենայն կատակառու, և խաղարկու»՝ նշելով նաև՝ բառը լատիներեն հնչում է «հիստրիո»⁴:

Այսինքն՝ ըստ Յ. Պոնայի *դերասան*-ը «կատակ, ծաղր անող»-ն է, ասել է՝ կատակերգական դերեր կատարողը, կատակերգություն խաղացողը: Հարկ է հիշեցնել, որ գրաբարում *խաղ*-ը և *կատակ*-ը նշանակել են «ծաղր. կատակ. այպև», իսկ *կատակ*-ը՝ նաև «կատակերգակ. ծաղրածու. հացկատակ»:

Թատերագետ Վ.Թերզիբաշյանի հավաստմամբ՝ «Մինչև 18-րդ դ. վերջը և նույնիսկ 19-րդ դ. սկիզբը դրամատիկ արվեստը հայ իրականության մեջ դեռևս խստորեն դիֆերենցիացիայի և բյուրեղացման չեն ենթարկված, և թատրոնը դեռևս հանդիսանում էր արվեստի մի բնագավառ, ուր երգը, պարը նույնիսկ կրկեսային արվեստը (լարախաղացությունը, ակրոբատիկան, ատլետիկան) միախառնվում էին»⁵, և ուրեմն ընդունելի կարելի է համարել *դերասան* բառի առկայությունը նշված հոմանիշային շարքում: Մանավանդ եթե նկատի առնվի նաև Վ.Թերզիբաշյանի հիշատակած մեկ այլ փաստ, ըստ որի՝ թեև «Հայ դպրոցական թատրոնի պատմության մեջ» «կոմեդիայի տարրերը» առկա են «դեռևս 17-րդ դարում....», այդուհանդերձ «...կոմեդիան (.... որում հանդես են գալիս «անարի ծույլերը և ընչասերները», որոնք ենթարկվում են ծաղրի ու արհամարհանքի....) որպես ժանր երևան է գալիս 18-րդ դ. վերջերին»⁶:

Դերասան բառն արձանագրել են Մ. Քաջունին⁸, Ոսկեան Կոմիտասը⁹, Ս.Մալխասյանը «արտիստ» (ՄՀԲԲ, հ.1, 1944, էջ 507), Ա.Խոդաբաշյանը նաև "комедіантъ"¹⁰ (այսինքն՝ կատակերգակ՝ Ն.Հ.) բացատրություններով:

Ուստի և ելնելով վերը նշվածից՝ կարելի է, թերևս, ենթադրել, որ հայերենում նախապես *դերասան* է անվանվել կատակերգուն, կատակերգակը:

⁴ Յ.Պոնա, *Ձեռքածություն յերկինս*, Հռոմ, 1671, էջ 23: Լատիներեն *histrion*՝ «актёр». տե՛ս **Ա. Малинин**, *Латинско-русский словарь*, М., 1961, стр. 301:

⁵ *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի* (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. 1, Վենետիկ, 1836, էջ 913 և էջ 1060: Ս.Մալխասյանը *խաղարկու*-ն «հզվդ.» նշումով բացատրում է որպես «խաղացող, ներկայացում տուող»։ **Ս.Մալխասեանց**, *Հայերեն բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ՄՀԲԲ), հ. 2, 1945, Ե., էջ 233:

⁶ **Վ.Թերզիբաշյան**, *Հայ դրամատուրգիայի պատմություն*, Ե., 1959, էջ 24:

⁷ **Վ.Թերզիբաշյան**, նշվ. աշխ., էջ 13, 172:

⁸ **Մանուկ Քաջունի**, *Բառգիրք արուեստից եւ գիտութեանց եւ գեղեցիկ դպրութեանց* (այսուհետև՝ ՔՄ), հ. III (Համառոտ հայերեն գաղղիերեն), Վենետիկ, 1893, էջ 55:

⁹ **Ոսկեան Կոմիտաս**, *Առձեռն բառագիրք հայերեն - գաղղիերեն* (այսուհետև՝ ՍԲՀԳ), Կ. Պոլիս, 1893, էջ 181:

¹⁰ **Ա.Խոդաբաշյանց**, *Բառարան ի հայկական լեզուի ի ռուսաց բարբառ* (այսուհետև՝ ԽԲՀՌ), հ. 1, Մոսկուա, 1838, էջ 314-315:

Լեզվաբանները բառին չեն անդրադարձել: Այն պարզապես ընկալվում է որպես «դեր ասող», թեև Լ.Հախվերդյանը գտնում է, որ «Իմաստաբանական առումով դերասան (դեր ասող) բառը ճիշտ չի բնորոշում մասնագիտության էությունը, քանի որ դեր անձնավորողը ոչ թե դեր է ասում, այլ գործում է, ըստ որում, դերի տեքստն ասելը ևս մտնում է այդ իրողության մեջ»¹¹:

Արդի հայերենի բացատրական բառարաններում տրվում է *դերասանի*՝ «Թատերական ներկայացումներում գործող անձանց դերերի մասնագետ կատարող, պրոֆեսիոնալ դերակատար» բացատրությունը¹²՝ Է.Աղայանի կազմած բառարանում հետևյալ հավելումով՝ «Արվեստի ստեղծագործությունները հրապարակավ կատարող մարդ, արտիստ»:

Ուրեմն կարելի է արձանագրել *դերասան*-ի բառիմաստի ընդլայնում:

Նշված հոմանիշային շարքից ՀԱԲ-ում «նոր բառեր» են դիտվում նաև *կատակաբան*-ը, *կատակերգու*-ն, *կատակախօս*-ը (ՀԱԲ, հ.2, էջ 536): *Ծաղրաբան*-ը նույնպես վկայված չէ գրաբարի տպագիր բառարաններում. Հ. Աճառյանը իբրև «նոր բառ» է նշում միայն *ծաղրաբանություն*-ը (ՀԱԲ, հ. 2, էջ 439):

Ժամանակակից հայերենում Ս.Գալստյանն առանձնացնում է *-բան* ածանցով երկու կառույց՝ գոյականից և այլ խոսքի մասերի արմատներից կազմված. առաջինը՝ «նախատիպի ցույց տված առարկայի ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտության ճյուղի մասնագետ» բառակազմական նշանակությամբ (*արվեստաբան, ախտաբան, երկրաբան, լեզվաբան* և այլն): Նրա հավաստմամբ մյուս տիպի բաղադրություններում *-բան* արմատի բառային նշանակությունը (որպես բաղադրության երկրորդ եզր գործածվելիս) «մթագնվում է», և դրանք ընկալվում են որպես ածանցավոր կազմություններ: Սակայն չի նըշվում, թե *-բան* բաղադրիչն այս կազմություններում ինչ բառակազմական նշանակություն ունի, բայց և *լսաբան*-ը բացատրվում է «ձայնագետ», *կոնծաբան*-ը՝ «հարբեցող, հարբեցողության մասնագետ»¹³:

Ըստ արդի հայերենի բացատրական բառարանների՝ *կատակաբան* բառում (այլև *դատարկաբան, զավեշտաբան, զվարճաբան* և այլն) *-բան* բաղադրիչի բառակազմական նշանակությունն է «խոսող» (թեև *կատակ*-ը գոյական է)՝ «կատակներ անող, կատակել սիրող (անձ), զվարճաբան, զուարճախոս» (ԱՀԲԲ, էջ 699. ԺՀԼԲԲ, հ. 3, էջ 65): Նույն բացատրությունն ունի նաև *ծաղրաբան*-ը (ԱՀԲԲ, էջ 629), որը հղվում է *ծաղրածու*-ին. վերջինս երրորդ-չորրորդ նշանակություններով, «թատր., հնգ.» նշումներով մեկնաբանվում է իբրև «3. Հուպիտախաղերի հերոս-կատակերգակը: 4. Շրջիկ ժողովրդական կատակաբան» (ԱՀԲԲ, էջ 630), «5. Հին կատակերգությունների՝ շրջիկ ներկայացումների մեջ ծիծաղաշարժ անձ» (ԺՀԼԲԲ, հ. 2, էջ 630):

¹¹ Լ. Հախվերդյան, *Թատերագիտական բառարան*, Ե., 1986, էջ 44:

¹² Է.Աղայան, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ԱՀԲԲ), Ե., 1976, էջ 291: *Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ԺՀԼԲԲ), հ. 1, Ե., 1976, էջ 499:

¹³ Տե՛ս Ն. Հովհաննիսյան, Գրաբարի տպագիր բառարաններում չվկայված բառեր. - *Պատմաբանասիրական հանդես*, 2, 2012, էջ 172:

Հարկ է ներկայացնել նաև XVIIIդ. հետո լույս տեսած բառարանների տվյալները՝ ճշտելու նշված բառերի բառիմաստային զարգացումները: Այսպես՝ Ա. Խոտաբաշյանը *ծաղրաբան*-ը բացատրում է իբրև "шутникъ", *կատակերգու*-ն հղելով *կատակերգակ*-ին՝ արձանագրում նաև "комедиантъ" նշանակությունը (ԽԲՀՆ, հ. 1, էջ 535, 567): Ս. Մալխասյանը *ծաղրաբան*-ը հղում է *գուարճաբան-գուարճախօս*-ին՝ որպես «գուարճալի կերպով խօսող, խօսքերով ծիծաղ շարժող, կատակախօս, հանաքչի» (ՄՀԲԲ, հ.2, էջ 32, 324), իսկ *կատակաբան*-ը, *կատակախօս*-ը և *կատակերգու*-ն՝ բացատրում համապատասխանաբար՝ «կատակներով խօսող, կատակներ անող, գուարճախօս, հանաքչի» և «դերասան, որ կատակերգական դեր է կատարում» (ՄՀԲԲ, հ.2, էջ 397): «Միջին հայերենի բառարան»-ում *կատակերգու*-ն «կատակախոս, ծաղրածու»-ն է¹⁴, արդի հայերենի բացատրական բառարաններում *կատակերգու*-ի երկրորդ իմաստն է «Կատակերգական դերեր կատարող դերասան» (ՄՀԲԲ, ն.տ. ԺՀԼԲԲ, հ. 3, էջ 66):

Արդի հայերենում, ըստ բառարանների տվյալների, վերոհիշյալ բառերի ունեցած իմաստներին զուգորդվել են նորերը, այսինքն՝ պահպանելով հինը դրանք ձեռք են բերել նոր իմաստներ¹⁵:

Հաջորդը *եփարան* բառն է վկայված *տան մասունք՝ ...խահանգ՝¹⁶ կամ խոհակերանգ....* հոմանիշային շարքում (Ձեռ. Ձեռ. 6762, 126բ. 566, 273բ. 775, 76բ. 873, 216ա. 3110-ում չկա): Պարզորոշ է, որ ձեռագիր բառարաններում վկայված *եփարան*-ը հենց *խոհանգ*-ն է:

Հ.Աճառյանը *եփարան*-ը համարում է նոր բառ՝ «ստամոքս» նշանակությամբ՝ դարձյալ քաղված 17-րդ դ. հրատարակված Յ. Պոնայի «Ձեռքածություն յերկիս» գրքից (ՀԱԲ, հ. 2, էջ 72)¹⁷: Բառը՝ -*արան* ածանցով, լատինաբան հայերենի նորակազմությունների շարքում արձանագրում է նաև Վ. Համբարձումյանը¹⁸: XVIIIդ. հետո լույս տեսած բառարաններից միայն ՄՀԲԲ-ն է «հզվդ.» նշումով տալիս Հ.Աճառյանի առանձնացրած «ստամոքս» նշանակությունը՝ նաև բացատրելով «որտեղ կերակուրը եփվում է» (ՄՀԲԲ, հ. 1, էջ 605):

¹⁴ Ռ.Ղազարյան, Հ.Ավետիսյան, *Միջին հայերենի բառարան* (այսուհետև՝ ՄՀԲ), հ.1, Ե., 1987, էջ 386:

¹⁵ Է.Աղայան, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Ե., 1984, էջ 101-102:

¹⁶ *խոհ* բառահոդվածում Հ.Աճառյանը փաստում է «Բառս ունի նաև հետևեալ ձևերը. **խոխ** ... **խահ** **խախ** «կերակուր».... =Իրանեան *xwarh- ձևից. այս բառը հյ. տուել է ***խարհ** և ***խորհ**, որոնց միջից **ք** ձայնը ընկնելով՝ **խահ** և **խոհ**....». ՀԱԲ, հ. 2, 1973, էջ 387-388: Լ. Հովհաննիսյանի հավաստմամբ *խոհարար- խահարար* «...բառերը իրանական փոխառություններ են: Հնչյունափոխությունը հայերենում չի կատարվել, ամենայն հավանականությամբ այդ բառաձևերը հայերենին են անցել իրանական տարբեր սկզբնաղբյուրներից». Լ. Հովհաննիսյան, Բառային տարբերակներ Վդարի գրաբարում. *Հայոց լեզվի պատմության հարցեր*, պրակ 3, Ե., 1991, էջ 9-10:

¹⁷ *Եփարան*-ը իբրև «նոր բառ» հիշատակում է նաև Գ. Զահուկյանը. Գ. Զահուկյան, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010, էջ 230:

¹⁸ Վ. Համբարձումյան, *Լատինաբան հայերենի պատմություն....*, էջ 225:

Քննվող ձեռագիր բառարաններից բացի բառի գոյությունը՝ «եփելու տեղ. օճախ» իմաստով¹⁹, հավաստում է նաև Մխիթար Աբբան՝ ասես նախապատ-րաստելով «եփելու տեղ. օճախ» → «խոհանոց» իմաստային անցում-զարգա-ցումը:

Ըստ բառարանների՝ *եփարան*-ը արդի հայերենում չի գործածվում:

Թարմ բառով է սկսում *փափուկ. կակուղ. խոնաւ. գողտր. զուարթ. նոր* (Ձեռ. Ձեռ. 6762, 108ա. 566, 245ա. 775, 60ա. 873, 194ա. 3110, 88ա) հոմանիշա-յին շարքը:

Ինչպես հավաստում է Ն. Բյուզանդացին, «Թարմ յիշի ի Նոր Հայկազեան. ի բառ Թաժայ եւ դնի լծորդ ընդ ջերմն»²⁰: Իրապես ՆՀԲ-ն փաստում է՝ «**ԹԱԺԱՅ**, կամ **ԹԱԺԱՀ**, կամ **ԴԱԺԱՅ** Բառ ունի. *թագա, թագէ*. այսինքն Նոր, ո՛չ հնացեալ. (գոր այլք Թարմ կոչեցին, լծ. ընդ ջերմն. յն. թէրմօս)» (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 791):

ՀԱԲ-ն արձանագրում է *թարմ*-ը իբրև միջինհայերենյան բառ՝ «թաժա, թագէ, նոր» նշանակություններով նշելով «յիշում են միայն Մխիթար Աբբան և Ջախջախյանը» (ՀԱԲ, հ. 2, էջ 161)²¹: ՀԱՃառյանը *թարմ*-ը համարում է բնիկ հայերեն բառ՝ համեմատելով նաև «պրս. ژ tar «թաց, թարմ», յն. тёрп «քըն-քուշ, մատղաշ, փափուկ», սաբին. tereno «կակուղ» և մի քանի այլ տարբերակ (ՀԱԲ, ն.տ.):

Ս. Ջախջախյանը բառը բացատրում է՝ «դալար, մատաղ, փափուկ»²²:

ՄՀԲԲ-ն և արդի հայերենի բացատրական բառարաններն առանձնացնում են *թարմ*-ի մի քանի նշանակություն, այդ թվում՝ «առոյգ, կայտառ, աշխոյժը վրան, չոզնած», որ առկա են նաև արևմտահայերենում²³ (ՄՀԲԲ, հ. 2, էջ 87. տե՛ս ԱՀԲԲ, էջ 423. ԺՀԼԲԲ, հ. 2, էջ 154): ՄՀԲ-ն վկայում է ՆՀԲ-ի առանձ-նացրած տարբերակները՝ իբրև «թարմ, նոր» (ՄՀԲ, հ.1, էջ 243):

Թեև վերոնշյալ բառարաններում արձանագրված «առոյգ, կայտառ, աշ-խոյժը վրան, չոզնած» նշանակությունները հուշում են «թարմ լինել»-ը, այդու-հանդերձ ձեռագիր բառարաններում առկա *զուարթ*-ը իբրև «թարմ» արձանա-գրում են միայն արդի հայերենի բացատրական բառարանները (ԺՀԼԲԲ, հ.2, էջ 51-52. ԱՀԲԲ, էջ 380):

Ասել է՝ արդի հայերենում, ըստ բառարանների տվյալների, կիրառվում է XVIIIդ. ավանդված ձեռագիր բառարաններում «թարմ» նշանակությամբ վը-կայված *զուարթ*-ը:

¹⁹ Մխ. Աբբա, *Բառգիրք հայկազեան լեզուի* (այսուհետև՝ ԲՀԼ), հ. 3, Վենետիկ, 1769, էջ 123:

²⁰ Նորայր Բիւզանդացի, *Բառագիրք ստորին հայերէնէ ի մատենագրութեանց ԺԱ-ԺԷ դարոց* (այսուհետև՝ ՆԲԲ), Ժնեւ, 2000, էջ 222:

²¹ *Թարմ*-ի մասին տե՛ս նաև Ա. Մուրվալյան, *Հայոց լեզվի բառային կազմը*, Ե., 1955, էջ 135:

²² Ս. Ջախջախեան, *Բառգիրք ի բարբառ հայ և իտալական* (այսուհետև՝ ՋԲ), Վենետիկ, 1837, էջ 563:

²³ Զ. Գայեան, *Բառարան- գանձարան հայերէն լեզուի*, Գափիրէ, 1938, էջ 145:

Հոշեղ բառն առկա է *կոչել, ձայնել, կարդալ, հրավիրել, ասել*, (եթե անուն տալ) *անուանել*, յորջորջել հոմանիշային շարքում (Ձեռ. Ձեռ.6762, 113ա. 566, 253բ. 775, 64բ. 873, 200բ. 3110, 95ա):

Հ.Աճառյանը *հոշեղ*-ը չի առանձնացնում որպես «նոր բառ» (բառը վկայված չէ գրաբարի տպագիր բառարաններում)²⁴, «առանձին անգործածական» *հոշ* արմատի համար բացի Անհաղթի, Թրակացու, Ստ.Սյունեցու քերականություններում հանդիպող *հոշական* «կոչական» բառի մի քանի գործածությունից նա նշում է միայն՝ «...**հոշել** «կոչել» Բառ. երեմ. էջ 185, որից նաև ՓԲ» (ՀԱԲ, հ. 3, 1977, էջ 114):

Այնպես որ ինչպես *եփարան* բառի, այնպես էլ *հոշեղ*-ի դեպքում կարելի է արձանագրել, որ XVIIIդ. ձեռագիր բառարաններից բացի բառի գոյությունը հավաստում են բառարանները²⁵:

Ըստ արդի հայերենի բացատրական բառարանների՝ *հոշեղ*-ը «կոչել» նշանակությամբ արդի հայերենում չի գործածվում:

*Բմաստուն. գիտուն. գերիմաստ. բաբունի. վարդապետ. իմաստասէր. բանասէր. բանիբուն. գրոց աշակերտ. կամ հմուտ գրոց. հանճարեղ. ուշիմ. մըտացի. կորովամիտ*²⁶, *կորովաբան. մտավարժ. նրբամիտ. (տե՛ս զհմուտն) ներհուն. բանախօս*²⁷ (Ձեռ. Ձեռ. 6762, 109ա. 566, 247ա. 775, 60բ. 873, 195բ. 3110, 95ա)²⁸ հոմանիշային շարքում առանձնանում է *նրբամիտ* բառը:

Հ.Աճառյանը *նուրբ* արմատով բաղադրված բառերի շարքում այն համարում է «նոր բառ» (ՀԱԲ, հ.3, էջ 473): *Նրբամիտ*-ը «սրամիտ, ուշիմամիտ» նշանակություններով առկա է ՋԲ-ում և ՓԲ-ում (ՋԲ, էջ 1090. ՓԲ, էջ 430): ՄՀԲԲ-ն առանձնացնում է «նուրբ մտածող, նուրբ խելքի տէր, մանր դիտող, խորաթափանց» իմաստները (ՄՀԲԲ, հ. 3, էջ 488): Նույնն են արձանագրում արդի հայերենի բացատրական բառարանները՝ հավելելով «նրբանկատ, փափկանկատ»-ը (ՄՀԲԲ, էջ 1089. ԺՀԼԲԲ, հ.3, էջ 52), իսկ ՀԼՀԲ-ն հոմանիշների շարքում արձանագրում է նաև *քաջիմաց, խորիմաստ, խորամիտ* բառերը (էջ 495):

Ձեռագիր բառարանների հոմանիշային շարքը, այլև ՀԼՀԲ-ն և արդի հայերենի բացատրական բառարանները հուշում են *նրբամիտ*-ի «իմաստուն» նշանակությունը:

Նուրբ արմատով բաղադրված բառերից «իմաստուն» նշանակությունն ունի նաև Գր. Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ում առկա *նրբահայեաց*-ը «....

²⁴ Խոսքը վերաբերում է հետևյալ բառարաններին՝ ՆՀԲ. *Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի* (այսուհետև՝ ԱԲ), Վենետիկ, 1865. ԲՀԼ. **Ն. Բիւզանդացի**, *Նոր բառգիրք հայկազնեան լեզուի*, հհ. 1-5, Ժնն. 1990. **Ռ. Ղազարեան**, *Գրաբարի բառարան* (այսուհետև՝ ԳԲ), հհ. 1-2, Ե., 2000. **Ռ. Ղազարեան**, *Գրաբարի հոմանիշների բառարան* (այսուհետև՝ ԳՀԲ), Ե., 2006:

²⁵ **Ե.Մեղրեցի**, *Բառգիրք հայոց* (այսուհետև՝ ԲՀ), Ե., 1975, էջ 189: **Փ. Փեշտըմալճեան**, *Բառգիրք հայկազնեան լեզուի* (այսուհետև՝ ՓԲ), հ. 2, Կ. Պոլիս, 1846, էջ 107:

²⁶ Ձեռ. Ձեռ. 6762, 566-ում առկա է *կորամիտ* տարբերակը:

²⁷ Ձեռ. 3110-ում առկա է *բնախօս* տարբերակը:

²⁸ Ձեռ. 3110-ում *նրբամիտ* բառը չկա:

այնպէս բթամիտն ոչ իմանայ, զոր իմանայ *նրբահայեացն* և ուսեալն յաստուծոյ....»²⁹:

Միայն Ձեռ. 566 (247ա)-ում՝ *խայտառակել*³⁰, *առակել*, *ծանակել*, *նշաւակել*, *ծաղր առնել*, *խաղ առնել*, *ամօթել*³¹ հոմանիշային շարքում է առկա *տընազել*-ը³², այն Հ. Աճառյանը համարում է «նոր բառ»՝ «արաբ. *طنز* tanz «ծաղր, կատակ»» -ից (ՀԱԲ, հ.4, էջ 415):

Ն.Բյուզանդացին *Տնազել*-ը հղում է *Թշահել*-ին. վերջինս ըստ բառարանագրի հանդիպում է Թրակացու քերականության մեջ «արհամարհող, այպանող, թլահող, անգոսնող»՝ փաղանունների շարքում (ՆԲԲ, էջ 713, 230): «Գռ. բառ կամ նշ.» նշումով *տնազել*-ն արձանագրում է ՄՀԲԲ-ն՝ բացատրելով «տնազն անել, ծաղրել, բամբասել, պախարակել» (ՄՀԲԲ, հ.4, էջ 424): ՄՀԲԲ-ն առադրում է «կատակել, այպանել» իմաստները (ՄՀԲ, հ.2, էջ 393), արդի հայերենի բացատրական բառարաններն արդեն այլ իմաստ են արձանագրում՝ «մեկի տնազն անել»՝ ԺՀԼԲԲ-ում «ծաղրել»-ի հավելումով (ԱՀԲԲ, էջ 1449. ԺՀԼԲԲ, հ.4, էջ 513):

Ինչ վերաբերում է *տնազել*-ի՝ ձեռագիր բառարաններում վկայված «խայտառակել» իմաստին, ապա Մխիթար Աբբան *տնազ*-ը, *տնազ ընել*-ը հղում է *խախք*-ին և *ծաղր ընել*-ին (ԲԼՀ, էջ 636): *Խախք*-ը նույն *խայտառակ*-ն է (հմմտ. *խաղք անել* «անպատվել, ծանակել, այպանել, խայտառակել»)՝³³, որը Հ. Աճառյանի հավաստումով հանդիպում է Երևանի, Նոր Բայազետի, Պոլսի, Վանի («գռ. խաղք (Ակն, Ասլ., Պլ. խախգ» «խայտառակ») բարբառներում (ՀԱԲ, հ.2, էջ 320)³⁴: Ըստ ՀԼԲԲ-ի *տնազել*-ը կիրառվում է Խարբերդի, *ղնազիլ*-ը՝ Սվեդիայի բարբառում՝ և դարձյալ միայն «տնազ անել, ծաղրել» բացատրությամբ (ՀԼԲԲ, հ.2, էջ 205)³⁵:

ՀԼՀԲ-ն *տնազել*-ը հղում է *ծաղրել*-ին՝ հոմանիշային շարքում նշելով *խայտառակել*, *ծաղրուծանակել*, *ծաղրուծանակի ենթարկել* բայերը (ՀԼՀԲ, էջ 628, 283):

Ձեռագիր բառարաններում *տնազել*-ի «խայտառակել» իմաստը հաստատվում է նաև *ամօթել* բայի առկայությամբ. ՄՀԲԲ-ն այն արձանագրում է իբրև «անպատվել, վիրավորել, խայտառակել» (ՄՀԲ, հ.1, էջ 41)՝ Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի՝ 16-րդ դ. արձանագրություններից քաղված միակ օրինակով: Այսինքն՝ կարելի է ենթադրել, որ բառն այդ նշանա-

²⁹ Գր. Տաթևացի «Գիրք հարցմանց»/համաբարբառ, կազմ.՝ Ս. Գրիգորյան, Գիրք Գ, Ե., 2012, էջ 1028:

³⁰ Ձեռ. 6762-ում առկա է *խայտառակել* տարբերակը:

³¹ Առկա է միայն Ձեռ. 6762-ում:

³² Ձեռ. 6762-ում՝ *տնազ ունել*:

³³ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Ե., հ. Բ, 2002, էջ 274:

³⁴ Տե՛ս նաև **Հ.Աճառեան**, *Հայերեն գաւառական բառարան*, Թիֆլիս, 1913, էջ 449:

³⁵ Հ.Աճառեանը Սվեդիայի բարբառում նշում է *տնազել*-ը՝ «այպանել, ծաղրել, բամբասել» նըշանակությամբ. տե՛ս ն.ու.:

կուրթամբ տվյալ ժամանակաշրջանում գործածվել է լեզվում, սակայն հետագայում իմաստը չի պահպանվել :

Այսպիսով, Հ.Աճառյանի առանձնացրած «նոր բառերը» հոմանիշների ձեռագիր բառարաններում ունեն նոր իմաստներ և բառիմաստային նրբերանգներ:

Hovhannisyan Nazik- Lexical Observations (on the material of manuscript dictionaries).- Some "new words", discussed by H.Acharyan, in the XVIII century manuscript dictionaries of synonyms are fixed by new lexical meanings and nuances.

The words դերասան (artist), եփարան (kitchen), թարմ (vivacious), հռչել (to name, to call), նրբամիտ (wise, sage) տնազել (to dishonour) are considered.

Оганесян Назик- Лексические наблюдения (на материале рукописных словарей синонимов XVIII века).- Некоторые "новые слова", рассмотренные Р. Ачаряном, в рукописных словарях синонимов XVIII века, зафиксированы новыми значениями и нюансами значений слов.

Рассмотрены слова դերասան (артист), եփարան (кухня), թարմ (новый, живой, оживлённый), հռչել (называть; давать имя), նրբամիտ (мудрый), տնազել (оскорблять, унижать).

**ԿԱՊԱՆԻ ՏԱՐԱԾԱԶՐՋԱՆԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ՀՆՁՑՈՒՆԱԿԱՆ
ՈՐՈՇ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄԵՐ**

(տարածամանակյա քննություն)

Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքները, լինելով **ՈԻՄ** և **(ԼԻ)Ս** ճյուղերի բարբառային միավորներ, քերականական ոչ բոլոր համակարգերում են ընդհանրություն դրսևորում, սակայն ունեն հնչյունական նույն կազմը և ենթարկվում են հնչյունափոխական միևնույն օրենքներին:

Բարբառների հնչյունական ենթահամակարգերի և նրանցում առկա մի շարք փոփոխությունների ժամանակագրությունը ստույգ որոշելը հնարավոր չէ հատկապես այն հնչյունների համար, որոնք հայերենի պատմական շրջանի սկզբնավույթում գրային ձև չունեին, ինչպես՝ **ան, օ, ու** և այլն: Նշված հնչյունների գոյությունը այդ ժամանակաշրջանում Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառային միավորներում բացատրվում է նրանով, որ դրանք նախապես ինքնուրույն հնչույթի արժեք չունեին, այլ «ա, օ, ու ձայնավոր հնչույթների դիրքային տարբերակներն էին»¹, ինչպես՝ կանաչ, աղբիւր, ճօրէ և այլն: Տվյալ հնչյունի դիրքային տարբերակներն էլ նպաստում են լծորդական շարքերի առաջացմանը, ինչը ձևավորվում է միևնույն ձայնավորի կոշտ ու փափուկ և փակ ու բաց հակադրությամբ՝ **ան- ա, օ-օ, է-է, ը-ը, ու-ու, ի-ի-ի²**, ինչպես՝ կանի, հաւըն, կօղ, մօրէ, հիլիլէր, մէս, կըլօխ, հընգեր, պիլանի, լիւս և այլն: Ձայնավորների այս հակադրությունը տեղի է ունենում շարքի ու բարձրացման աստիճանի փոփոխմամբ:

Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում **ան, օ, ու** հնչյունները որոշ գործածություններում հնչույթային արժեք են ստացել, օր.՝ կալ «կալ»-կանլ «գալ», հօլ«խաղալիք»-հօլ«ուլ», կում«կում»-կոմ «գոմ» և այլն: Նկատելի է, որ հնչույթային արժևորմանը նպաստել է մի դեպքում Աճառյանի օրենքը, մյուս դեպքում այդ օրենքին նախորդող շրջափուլը՝ ոչ ձայնեղ հնչյունների մոտ ձայնավորի քմայնացմամբ: Այս հակադրությունները թույլ են տալիս նշել, որ «ձայնավորների քմայնացումը ժամանակագրորեն նախորդել է ձայնեղ պայթականների խլացմանը»³, իսկ վերոնշյալ օրենքի տարածմամբ հետնալեզվային ձայնավորների առաջնային փակ արտասանությունն ընդհանրական բնույթ է ստանում ոչ միայն այդ հնչյունական օրենքի գործառության սահմաններում, այլև **գ, ժ** ձայնեղներից, խուլերից և լ ձայնորդից հետո:

¹ **Հ. Դ. Մուրադյան**, *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, Ե., 1982, էջ 56:

² **Մ. Աղաբեկյան**, Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն, *Հայերենի բարբառագիտական ատլաս (ուսումնասիրություններ և նյութեր)*, պ. 3, Ե., 2010, էջ 69:

³ **Հ. Դ. Մուրադյան**, *նշվ. աշխ.*, էջ 92:

Հնչյունական այս օրենքների գործառության պայմաններում էլ առաջացել են մի շարք համապատասխանություններ, ինչպես՝ **ա>է**, որը **ա** ձայնավորի առաջնային փակ արտասանության և դիրքի՝ դեպի քիմքը բարձրանալու հետևանք է: Այս համապատասխանությունը պատմականորեն հաջորդել է **ա>ան** անցմանը, որը բնորոշ է Սյունիք-Արցախ տարածաշրջանին, իսկ անցումային այդ զարգացումը պահպանվում է ինչպես Արցախի, այնպես էլ Սյունիքի բարբառային միավորներում, օր.՝ բան>պան (Գոր., Սիս.), բեմ/պեն (Մեղ., Կաք., Կարճ.), պեն (Կապ.): Հնչյունական հաջորդական անցումը, իբրև **ա-ի** համակարգային փոփոխություն, ընդհանրապես գործել է խնդրո առարկա տարածքի խոսվածքներում, օր.՝ գաթայ>քանթան, լավ>լիմ վ, բարձ>պերց, դանակ> տենակ, լաց>լեց և այլն:

Ոչ ձայնեղների մոտ քմայնացում է տեղի ունեցել **ոյ>ոն** և **եմ/իւ>ոն** անցումներում, որոնք ձևավորվել են երկբարբառների պարզեցմամբ, ապա՝ քմայնացմամբ՝ **ոյ>ոն>ոն** և **եմ/իւ>ոն>ոն**, օր.՝ շոյտ>շոն տ, թոյլ>թոն լ, աղբեր //աղբիր>ան խպոն ր, հարեր/հարիր>հան ր ու ր, նան>քոյր>քուր, օռոյց> օռուց(ք)//օռուս(կ), լայնութիւն>լեւօթուն և այլն: Նշված գրաբարյան երկբարբառների պարզեցումն առհասարակ ընթացել է կամ շրթնային բաղադրիչի գերակայությամբ, կամ բարձրացման փոփոխությամբ, ինչպես՝ ալիր>ան ր ու ր //ան լ եր, արին>ան ր ու ն//ան րին, ոյժ>ուժ//օժ, ճիւղ>ճօղըր և այլն:

Հավանական է, որ 5-րդ դարում Սյունիքը և Արցախը համարվել են առանձին բարբառային միավորներ, ունեցել են **է** երկբարբառային արտասանություն, որը, սակայն, պարզեցվել է և միտվել բառամիջյան **ե** և **է** հրնչյունների նույնացմանը: Պարզեցվել է նաև **այ** երկբարբառը՝ դառնալով **ա// ան** //է, ընդ որում, այս գուգաձևությունը մի կողմից պայմանավորված է ինչպես գրաբարի, այնպես էլ արևմտյան և արևելյան բարբառային խմբակցությունների ներթափացումներով, իսկ մյուս կողմից՝ **ա>ան>է** հաջորդական անցմամբ, ինչը բարբառային հիշյալ տարածքի առանձնահատկություններից է:

Հնչյունական համակարգերի փոփոխությունները հիմնականում առնչվում են լեզվի ներքին զարգացման օրինաչափություններին և արտաքին փոխազդեցական երևույթներին: Քմայնացումը այս տարածքի խոսվածքներում այնքան արտահայտված է եղել, որ նպաստել է ձայնավորների առաջընթաց և հետընթաց ներդաշնակությանը: Առնմանության առաջընթաց և հետընթաց լինելն էլ վկայում է, որ «ձայնավորների ներդաշնակությունը հայերենում թյուրքական լեզուների ազդեցությամբ չի ձևավորվել»⁴ (դրանցում գործում է միայն առաջնային ներդաշնակություն՝ բառարմատի ձայնավորի առմանությամբ), այլ, ինչպես Աճառյանն է փաստում, նրանցից անկախ⁵, քանի որ հայերենի բարբառներին հատուկ է նաև քերականական ձևային ձայնավորի ներգործությունը և արմատականների հարմարեցումը դրանց: Քմա-

⁴ Ժ. Միքայելյան, *Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները: Համաժամանակյա և տարաժամանակյա քննություն*, Ե., 2009, էջ 108:

⁵ Զ. Աճառյան, *Քննություն Ազուլիսի բարբառի*, Ե., 1935, էջ 153-154:

յին ձայնավորների առկայությունը որոշ բառաշերտերում պայմանավորված է ն' ներքին (Աճառյանի օրենք, ձայնավորների ներդաշնակություն), և արտաքին (փոխառություններ) հնչյունական երևույթներով, իսկ կոշտ ձայնավորների գործածությունը, որը լսողական տեսանկյունից դժվարությունների տեղիք է տալիս, ի հայտ է գալիս բառի շեշտյալ վանկում՝ այս տարածքի խոսվածքներին բնորոշ վերջընթեր սուր շեշտի ներգործությամբ, ինչպես՝ ա/ա՛ման, լէ՛ն, սը՛րտ, նօ՛նը և այլն: Նկատելի է, որ այս դիրքում՝

ձայնորդների մոտ, ձայնավորները բացի վերածվելու միտում ունեն, որի արդյունքում էլ ձևավորվել են հետընթաց կոշտ արտաբերությամբ **ա, է, ը,**

օ ձայնավորները, որոնք համալրել են լծորդական շարքերը: Կոշտ, բաց արտասանությամբ ձայնավորները ազդում են նաև բաղաձայնների բնույթի վրա, օր.՝ **լ** ձայնորդը քմայինների մոտ արտաբերվում է փափուկ, իսկ կոշտների մոտ՝ կոշտ, հետևաբար, ինչպես Աճառյանն է վկայում, «9-րդ դարի սկզբներին՝ «Աղվանքի սահմանակից հայոց մեջ»՝ այսինքն՝ Սյունիք-Արցախ տարածքում»⁶, տարբերակել են փափուկ ու կոշտ **լ**, իսկ վերջինից էլ զարգացել է **ղ**-ն: Նշենք, որ ձայնավոր հնչյունների փոփոխությունները բացատրվում են նաև դիրքային բաշխվածությամբ, որին կարելի է տալ հետևյալ սահմանումը. «նախկին ձայնեղներից և փափուկ լ՝-ից հետո ձայնավորները մեծ մասամբ ձգտել են ավելի փակ, առաջնային, իսկ պարզ և շնչեղ խուլերից, ձայնորդներից հետո՝ շեշտյալ դիրքում, ավելի բաց, հետին արտաբերության: Դա Սյունիք-Արցախ տարածքի ձայնավորների դիրքային բաշխվածության հիմնական օրենքն է»⁷: Ընդհանրացնելով կարևորենք այն իրողությունը, որ պատմականորեն հնչյունական այս օրենքը հաջորդել է աճառյանական օրենքին, ուստի այն պետք է սկիզբ առներ դեռևս II-III դդ.: Աճառյանի օրենքը, որն այս տարածքի բարբառային միավորներին բնորոշ է և ձևավորվել է մ.թ.ա. I հազարամյակում, բառասկզբում ձայնեղների խլացումը կանգ է առել, որը վկայում են գրական և այլ լեզուներից կատարված փոխառությունները, ինչպես՝ բւ՛րւն քւ՛ն, դւ՛ն, վէդւն, դուրբա և այլն: Այս օրենքը 6-10-րդ դդ. թուլացել էր, որին ժամանակագրորեն հաջորդել է ձայնեղ հպականների և պայթաշփականների խլացման սահմանափակումը (10-14-րդ դդ.), քանի որ 14-15-րդ դդ.՝ թուրք-ադրբեջանական փոխառությունների շրջանում, լեզվական այդ իրողությունը չէր գործում⁸: Տարածաշրջանի խոսվածքներում բառասկզբի ձայնեղների խլացման կողքին, սակայն, բառամիջում ռնգային հնչյունների մոտ ձայնեղները պահպանվել են, որը ներգործել է նաև նույն դիրքում խուլերի ձայնեղացման երևույթի ձևավորմանը, օր.՝ գանգատ>կէնգատ, ընտրել>հընդրել և այլն: Հնչյունական այս երևույթը կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ Աճառյանի օրենքի սկզբնավոր-

⁶ Մ. Աղաբեկյան, նշվ. աշխ. էջ 147:

⁷ Նույն տեղում, էջ 79-80:

⁸ Նույն տեղում, էջ 158:

ման ժամանակաընթացքում ձայնեղները բառի տարբեր դիրքերում հանդես են եկել անփոփոխ, իսկ հնչյունական այդ օրենքի ընդհանրականության շրջանում ձայնեղ հնչյունները բառամիջում և բառավերջում ենթարկվել են տարբեր տեղաշարժերի՝ դառնալով խուլ կամ շնչեղ խուլ, և մնացել անհընչյունափոխ: Աճառյանի օրենքը, հետևաբար, որոշ ժամանակահատվածում դադարել է, պապ լեզվի ներքին զարգացմանը գուցահեռ՝ ակտիվացել՝ պայմանավորված հնչյունական տարբեր ազդեցություններով:

Ձայնեղ-խուլ հակադրությունը ընթացել է նաև բառամիջում և բառավերջում, սակայն վերջինս «ձայնեղ բաղաձայնների համար թույլ դիրք է՝ ձայնալարերի թրթռման աստիճանական թուլացման ու վերջնական մարման առումով»⁹, ուստի տեղի է ունեցել շնչեղ խլացում, մասնավորապես **բ** ձայնորդից հետո, ինչպես՝ կարդալ>կանրթել/ի, ազի>հանքիւ, արջ>առ/րչ, բարձ>պերց, բուրդ>պնիւրթ, կարագ>կարաք: Բացառություն են մի քանի գրական և օտար լեզուներից փոխառություններ, որոնցում ձայնեղը մնում է անփոփոխ, օր.՝ դարդ>դանրդ և այլն: Այսպիսով, ձայնեղների շնչեղ խլացման երևույթը վերոնշյալ դիրքերում պատմական հնչյունափոխության վաղնջական է՝ «գուցե մ.թ.ա. VII-V»¹⁰ դդ., որը դրսևորվել է ոչ միայն քննության առարկա խոսվածքներում, այլև հայերենի տարբեր բարբառային միավորներում¹¹:

Հնչյունական մի շարք երևույթներ առնչվում են վերջնթեր շեշտին և պայմանավորված են դրանով, քանի որ այն պահպանել է հնդեվրոպական հիմք լեզվի տոնիկ շեշտի ուժգնությունը, որն էլ նպաստում է ձայնավորների ոչ միայն բառասկզբի, այլև բառամիջի՝ շեշտանախորդ դիրքի սղմանը, ինչպես՝ հավաքել>հրվաքել, անկանել>ընգնել, ուղղորդ>ղօրթ, երեխայ>րախա և այլն: Ժամանակագրորեն շեշտանախորդ դիրքի ձայնավորի սղումը կամ **ը**-ի վերածվելու հնչյունափոխական երևույթը գալիս է դեռևս XI դարից, իսկ բառասկզբի ձայնավորների նմանատիպ անկումը արձանագրվել է XII-XIII դդ.¹², ընդ որում, գրական արևելահայերենում բառասկիզբը **ղ** և **ք** հնչյունների համար բացառված դիրք է եղել, որը, սակայն, չէր կարող խոչընդոտել, որ դրանք դրսևորվեին տարբեր բառաձևերում, օր.՝ արա՝>րա՝, ուղարկել >ղարկել, ողորմի>ղօրմի և այլն:

Արդի հայերենի վերջնավանկային շեշտը ևս սերում է նախալեզվի վերջնթեր շեշտից, երբ շեշտի ուժգնության հետևանքով շեշտահաջորդ վանկաբարը սղվել է, և շեշտը դարձել է վերջնավանկային: Այսպիսով, ինչպես վկայում են տարածաշրջանի բարբառային միավորներում արձանագրված անհընչյունափոխ հնագույն բառաձևերը՝ պե՛(ր)ցո՛ւր(<*bhrgʰu-r(o)), թա՛նձուր// թա՛նզըր(<*tǵghu-r(o)), փո՛քուր(<*phō-ku-r(o)), վե՛սկեռ//վը՛սկեռ(<*ost-ko-(o))¹³,

⁹ Նույն տեղում, էջ 129:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 159:

¹¹ **Հ. Դ. Մուրադյան**, նշվ. աշխ., էջ 299:

¹² Նույն տեղում, էջ 89-91:

¹³ **Մ. Աղաբեկյան**, նշվ. աշխ., էջ 88:

ծօնգուն(<*g'onwi//g'o nwi¹⁴), հէրու (<*peruti-), ծոկուն(<*g'hu-), մօկուն (<*m ū s-¹⁵), սօնգուն(<*spongōs¹⁶), վերջըներ շեշտը գործառվել է մ.թ.ա. III դ. վերջերին¹⁷, որի ուժեղ ներգործությունն էլ նպաստել է, որ արդեն V դ. վերոնշյալ բառերը, բացառությամբ **հերու** բառի, դարձել են մեկուկես վանկանի՝ անշեշտ ձայնավորի սղմամբ, որին էլ միջնադարում հաջորդել է վերջնահանգ **ն**-ի անկումը: Հետագայում այդ ձևերը պահպանվել են ինչպես գրական լեզվում, այնպես էլ գրաբարյան շրջանում ձևավորված բարբառներում:

Հնչյունական փոփոխությունները և հնչյունական օրենքները ընթացել են անհամաչափ, տարբեր ժամանակահատվածներում, ընդ որում, հնչյունափոխական որևէ երևույթ, ընդհանարական բնույթ ունենալով, վերածվել է հնչյունական օրենքի: Հայտնի է, որ հնչյունական օրենքը գործում է որոշակի ժամանակահատվածում և սահմանափակ տարածքում, որից հետո այն աստիճանաբար թուլացել է՝ մեկ այլ օրենքի գերակայությամբ: Հնչյունափոխական երևույթները ևս կարող են ծագել նախագրաբարյան շրջանից՝ առնչվելով հնդեվրոպական հիմք լեզվին: Նմանատիպ երևույթ է խուլ **հ**-ի բառակերպի հավելումը ձայնավորասկիզբ մի խումբ բառերում, ինչպես՝ ալեւոր>հիլիլ վեր(<*p_li i ō-)¹⁸, արբել>հմ րփե/իլ(<*s_g bh-), երդ>հերթ (<*perto),

ուլ>հօլ(<*p ō [u]los), ուր>հօր(<*k^u u-) և այլն, որոնցում նախալեզվի ***p** և ***s** հնչյունները վերականգնելիս հայերենում տալիս են **հ**, իսկ ***k^u** -ն ունեցել է զրո կամ հագագային հնչյուն: Ժամանակագրորեն այս կարգի բառերին հաջորդել են այն բառերը, որոնց նախաձևերը չունեին բարբառային **հ**-ին համապատասխանող հնչյուն և գրաբարում առկա են առանց հավելականի, սակայն խնդրո առարկա բարբառային միավորներում արտացոլվել են **հ**-ով, ինչպես՝ ագանիլ> հաքնէլ, անդ>հանդ, անիծ>հանէծ, ափ>հափուռ, եռ> հէռ // հըռ, իսկ (ի)> հիսկի //ըսկի, ուղի>հըղէ(ցէ) և այլն: Հնչյունական նմանաբնույթ առանձնահատկությունները համարվում են հնդեվրոպական հնաբանություններ, որոնց ազդեցությամբ արդեն գրական լեզվի պատմական շրջանում տեղի է ունեցել **հ**-ի հավելում, օր.՝ երբ>հիբ, ընկեր>հընգեր, ընտրել>հընդդել, ով>հուվ, ուրազ>հօր ւ ք և այլն: Վերոնշյալների հետ չպետք է շփոթել **հ**(<յ)-ով սկսվող մի շարք բարբառային բառեր (օր. յաղթել>հախթէլ, Յակոբ>Հակոբի//Ակոբի յօնք> (հ)օնք //ունք, յիսուն>հիսուն//հիծուն//ի ծ ուն/ի ց ուն և այլն), որոնցում **յ~հ** համապատասխանությանը զուգահեռ առկա է անկում, որը ևս այս տարածքի խոսվածքներին բնորոշ հնչյունափոխական երևույթներից է: Հավելվել են նաև **ն**, **ր**, **դ**, **բ**, **կ** հնչյունները, որոնցից ավելի ընդգրկուն է **ն**-ի

¹⁴ **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Բ, Ե., 1973, էջ 473:

¹⁵ **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Գ, Ե., 1977, հմպտ.՝ էջ 89, 160, 354:

¹⁶ **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Դ, Ե., 1979, էջ 250:

¹⁷ **Մ. Աղաբեկյան**, նշվ. աշխ., էջ 93:

¹⁸ **Ն. Մ. Միմոնյան**, *Հայ բարբառների հնդեվրոպական հնաբանությունները.- Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր*, Ե., 1979, էջ 210-224:

հավելումը, այն էլ ոչ թե բառասկզբում, որը հատուկ է, օրինակ, Թիֆլիսի բարբառին, այլ հիմնականում բառամիջում և բառավերջում: Բառամիջում ընթացող հավելական երևույթները սերում են միջնադարից, ընդ որում հավելական հնչյուն ունեցող որոշ բառեր վկայվել են XII դ.¹⁹, օր.՝ ծանոթ>ծանդրը, կանաչ>կանանչ, համրել>հըմբարել և այլն, որոնցում հավելումը տեղի է ունենում բաղաձայն հրնչյունի մոտ:

Բառավերջում **ն**-ի ավելացման երևույթը մի կողմից առնչվում է գրաբարյան **ն** վերջնահանգին, մյուս կողմից՝ փոխառություններին: Նկատել են, որ վերջնահանգ **ն**-ով գրաբարյան բառերը սերում են հնդեվրոպական ***n**-ով հիմքերից (**-n, -mn, -en, -ĕn**), որոնք արտացոլում են հնդեվրոպական չեզոք, արական և իգական սեռերի հիմքերի հայցականի վերջավորությունը²⁰, նաև ուրարտերենի ուղղական հոլովի **ni** վերջավորությունից²¹, սակայն հավանական է **ն**-ի հավելումը զարգացել է ոչ միայն նախագրային ժամանակաշրջանում, այլև հետագա դարերում, քանի որ հին հայերենում ավաղված առանց **ն**-ի բառերը Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառային միավորներում ունեցել են վերջնահանգ **ն**, ինչպես՝ ածուխ>անձուղնը, բորբոս>փուփոսը //փըրփոսը, թրթուր>թըրթոսը, խուրձ>խօր՞նը//խօո՞նը և այլն: Այսպիսով, հնչյունների հավելումը սկսվել է նախագրաբարյան շրջանից՝ ձգվելով մինչև 12-13-րդ դդ.:

Հետաքրքրական է, որ հենց միջինհայերենյան ժամանակաշրջանում՝ մասնավորապես 11-րդ դ.²², ակտիվացել է նաև հնչյունների անկման երևույթը, որոնցից ամենատարածվածը **ր**-ի անկումն է, օր.՝ արժան>իժան, բարձր>պեցնի ր, դուրս>սո՞ւս, երբ>հիբ, խարշել>խան 2է/իլ, ջրաղաց>ճեղաց, ներս>նի և այլն: Հնչյունների անկումը, իբրև հնչյունափոխական երևույթ, նկատելի էր դեռևս 5-6-րդ դդ.²³ բառավերջի ձայնավորահաջորդ **յ**-ի ակմամբ: Հնչյունափոխական մի շարք երևույթներ՝ դրափոխությունը, պարզ հնչյունի բարդացումը և բարդի տարրալուծումն ու պարզեցումը, կրկնությունը կամ հնչյունի տևական արտասանությունը, պայմանավորված լեզվի զարգացման պատմական ընթացքով, բխում են գրաբարյան և հետգրաբարյան շրջաններից: Արդեն միջնադարում՝ 11-16-րդ դդ.²⁴, հնչյունափոխական այս ձևերը ակտիվ կիրառություն ունեին տարածքիս բարբառային միավորներում, օր.՝ դգալ>քըթօլ, ոտն>վէ նդ/վէ մ ը//վը նդ/վը մ ը, մէջք> մէշկ, կոծկել>կօզկել/կօսկել, կոճակել

> կօշկել/կօժկել, պատիժ>պատիճ և այլն:

Հնչյունափոխական վերոբերյալ երևույթները և հնչյունական հիմնական օրենքները, որոնք հատկանշական են Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներին, բարբառների պատմական-համեմատական հնչյունաբանու-

¹⁹ **Հ. Դ. Մուրադյան**, *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, էջ 329:

²⁰ **Գ. Բ. Զահուկյան**, *Հին Հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը*, Ե., 1959, էջ 254:

²¹ **Գ. Բ. Զահուկյան**, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., 1972, էջ 267:

²² **Հ. Դ. Մուրադյան**, նշվ. աշխ., էջ 333:

²³ Նույն տեղում, էջ 330:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 339:

թյան տեսանկյունից քննելով, ծագել ու սկզբնավորվել են հնդեվրոպական հիմք լեզվից, հետևաբար, Մ. Աղաբեկյանի վկայությամբ, «Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների հիմքում ընկած բարբառային միավորը՝ որպես այդպիսին, ձևավորվել է հայերենի նախագրային շրջանում՝ մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի կեսերից ոչ ուշ»²⁵: Հայերենի պատմական ընթացքին զուգահեռ՝ խնդրո առարկա խոսվածքների քննարկված հնչյունական առանձնահատկությունները եկել են վաղնջականությունից՝ հարատևելով դարեդար:

Manucharyan Svetlana - Some Phonetic Observations of Dialects in Kapan Region (asynchronous examination).-The dialects of Kapan region are considered to be dialectical units of the branches Um and (LI)S. During the historical study of the sound system, it has been observed that there are such linguistic facts, which are descended from not only writing but also prewriting periods; a similar image is represented by the palatal vowels, the tonic stress of the last syllable which was used at the end of the III century B. C. as well as the Acharyan's Law characteristic to Syunik-Artsakh region, descended from the II to III centuries.

Generally, the phonetic laws and phonemic changes have occurred unproportionally and acted with interruptions.

Манучарян Светлана -Некоторые фонетические наблюдения в говорах Капанского региона (асинхронные наблюдения).- Капанский говор представляет собой ветвь диалектной группировки на -ум и -(ли)с. При обсуждении исторической фонетической системы замечено, что в ней имеются такие языковые реалии, которые возникли ещё в дописьменный период. Подобные примеры представляют небные гласные и ударение на предпоследний слог, употребляющиеся с конца III века до нашей эры, а также “закон Ачаряна”, характерный на территориях Сюника и Арцаха со II-III веков.

Вообще-то фонетические правила и изменения фонем протекали неравномерно и периодически прерывались.

²⁵ Մ.Աղաբեկյան, նշվ. աշխ., էջ 160:

ԾԱՂԿԱԶԱՐԴԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱՐԺԵՔՆԵՐԸ

Ավագ շաբաթվա միաշաբթին նշանավորվում է Հիսուսի՝ Երուսաղեմ կատարած հանդիսավոր մուտքով. «Եւ բազում ժողովուրդք տարածեցին զհանդերձս իւրեանց ի ճանապարհին, եւ այլք հատանէին ոստս ի ծառոց եւ տարածէին ի ճանապարհին: Եւ ժողովուրդն, որ առաջին եւ զկնի երթային, աղաղակէին եւ ասէին՝ Արքնութիւն որդւոյ Դաւթի, արքնեալ որ գայ յանուն Տեառն. արքնութիւն ի բարձունս»¹: Այս մուտքը Երուսաղեմ հայ ժողովուրդը հիշատակում է *ծաղկազարդ* կամ *ծառզարդար* տոներով: Հեթանոս հայերի համար Ծաղկազարդը խորհրդանշել է զարնան գալուստը եւ բնության զարթոնքը:

Եկեղեցու հայրերը Հիսուսի առջև ովսանաններով հանդերձներ փռելը մեկնում են որպէս մեղքերից ազատվելու նշան, ձիթենու և արմավենու ճյուղերը՝ հարգանքի, նաև հարության հաղթանակի խորհրդանշ: Ծաղկազարդի սուրբ պատարագից հետո օրինված ձիթենու կամ ուռենու ոստեր են բաժանում ժողովրդին:

Տոնի վաղնջականությունը և համաժողովրդականությունը հիմք են հանդիսացել բազմաթիվ բառապաշարային միավորների ստեղծման: Բուն տոնի անունը հիմնականում կերտվում է կամ *ծաղիկ*, կամ *ծառ* առաջնային բաղադրիչներից, որոնց ավելանում է *զարդ* գոյականը կամ *զարդար* բայական հիմքը:

1) **Ծաղիկ առաջնային բաղադրիչով կազմություններ:** Ավագ շաբաթ երեկոյան՝ նախատոնակին, բացվում է խորանի վարագույրը, որը Արարատյան դաշտի բարբառախոսները, ինչպես և գրական հայերենում է, անվանում են *դռնբացէք*, և ավանդույթի համաձայն՝ բացողը նվեր է տալիս եկեղեցուն, որը կոչվում է *ժամոց*. Եկեղեցու խորանը զարդարվում է ծաղիկներով, որով և պայմանավորված է տոնի *ծաղկազարդ* անվանումը:

Ծաղիկ+ա+զարդ կազմությամբ հնչազուգաբանություններ. ծախկազարտ (Սուրմալուի Բլուր)², ձաղգազարդ (Սուչավա), ձնդգնգնրթ (Տիգրանակերտ), զաղգազարդ (Առտիալ), ձաղգէզարդ (Մասունի Արծվիկ), ծղղկազարթ (Հաղորթի Հին Թաղլար) և այլն: Ինչպես նկատում ենք, ընդհանուր բարբառային օրինաչափություն ներկայացնող հնչյունափոխություններից տարբերվում է Առտիալի հնչազուգաբանությունը, որում առնմանության կամ բաղաձայնների հերթագայության հետևանքով բառասկզբի *ծ* խուլ պայթականը վերածվել է *զ* սուլականի:

¹ Մատթ. 21. 8–9, Մարկ. 11. 1–11, Դուկ. 19. 28–40, Յովհ. 12. 12–19:

² Հոդվածի բարբառային օրինակները ըստ ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի», բարբառագիտական մենագրությունների, ինչպես նաև բարբառախոս վայրերում մեր կողմից կատարված գրառումների:

Համշենի տարածքում *գարդ* գոյականի փոխարեն գործառվում է *խաղ* երկրորդային բաղադրիչը՝ կազմելով ծաղիկների առատությունը շեշտող *ծաղգախաղ* հոմանիշը:

Արաբկիրի բարբառում և Սասունի Մառնիկի խոսվածքում Քրիստոսի հանդիսավոր մուտքը Երուսաղեմ համապատասխանաբար կոչում են *ծաղ-գազարթի կիրագի* և *ձաղգեզարտի դօն* բառակապակցություններով՝ ընդգը-ծելով կիրակի և տոն լինելու հանգամանքները:

Բարբառախոս մի շարք վայրերում Ծաղկազարդը հիշատակվում է որ-պես ծաղկի տօն (Մառնեուլի Դամիա) // ծաղգի տօն (Ախալքալաքի Մեծ Մամ-սար) // ծախկի տօն (Նախիջևանի Շուռուտ): Դարաբաղի բարբառի Գանձայի խոսվածքում նշված բառակապակցության փոխարեն գործառվում է *ծաղկա-տօն* իսկական բարդությունը: *Ծաղիկ* բաղադրիչի փոխարեն բարբառախոս-ները երբեմն կիրառում են պարսկերեն کج համարժեքը՝ թուրքերեն can բառի հետ կազմելով *ջանցյուլում* հոմանիշը. ջանցյուլում (Եղեգնաձորի Վերնաշեն) // ջանցյուլու (Սասունի Արփի) // ջանգուլում (Նախիջևանի Ագնաբերդ) և այլն:

Տվյալ դեպքում ակնհայտ է ծաղկազարդի շփոթությունը Համբարձման տոնի հետ, քանի որ այս տոնի ընթացքում «Ջա ն գյուլում» երգի ուղեկցությամբ է կատարվում ծաղիկ գովելու ծեսը: *Ջան գյուլում* բառարանային միավորի դի-մաց Ամատունին գրում է. «Պարսկերեն *կյուլ* և *ձան* բառերից. ժողովրդական ծաղիկ գովելու երգերի անուն և ծաղիկ գովելու գործողություն»³:

Ծաղիկ բաղադրիչով այս հոմանիշների առկայությունը ևս խոսում է տոնի՝ բնության զարթոնքը խորհրդանշող հեթանոսական բովանդակության մնացորդների մասին:

2) **Ծառ առաջնային բաղադրիչով կազմություններ:** Ծառի պաշտա-մունքը հատուկ է աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների, այդ թվում նաև հա-յերին: Կ. Ավետիսյանն այդ մասին գրում է. «Ծաղկազարդի տոնը, որը գալիս է հեթանոսական շրջանից և մեր ժողովրդի մոտ հայտնի է *ծառազարդ* ա-նունով, կապված է ծառի պաշտամունքի հետ»⁴: Ալաշկերտի դաշտում կա-տարվում էր ծառեր օրհնելու ծես:

Ծառի պաշտամունքի մնացորդները ձգվում են մինչև մեր օրերը. «Պատանեկան տարիներից հիշողությանս մեջ մնացել են մենավոր ծառերը (Բագրևանդի գավառ), որոնց մոտ ճամփորդները կանգ էին առնում, կտրում երեխաների կամ իրենց հագուստի մի կտոր, թեկուզ մի թել և կապում այդ ծառերին», - հավելում է Կ. Ավետիսյանը⁵:

Ծառի պաշտամունքի հիման վրա է կերտվել *ծառզարդար* տոնանունը, որն աչքի է ընկնում լայն տարածագործառականությամբ: Բարբառախոս սևերեկցին այդ մասին այսպես է վկայում. «Ձառգարտարին ժամ կացինք, օշնըված ջեղ պերեծ ինկ, հավաղկօվ դունը տրբեծ ինկ»:

³ Ս. Ամատունի, *Հայոց բառ ու բան*, Վաղարշապատ, 1912, էջ 706 :

⁴ <http://armenianhouse.org/avetisyan/sacred-forests.html>:

⁵ <http://armenianhouse.org/avetisyan/sacred-forests.html>:

Ծառ + զարդար անհոդակապ կազմությամբ հնչագուգաբանություններին էն. ծառզարդար (Մուշ), ծառզմաթմար (Գառնի), ծառզառթար (Արարատ-յան, Բյուրականի Երևանի մայլա), ծառզառթուր (Ուրմիա), ծմառզարթար (Նոր Բայազետի Կարմիր գյուղ), ծմառզարթար (Արտաշատ և Մասիս, Իգդիրի Հախվերիս), ծարզարտար (Մուշի Վարդենիս, Կարսի Քյուրագդարա), ծարզմարթմար (Հայոց ձորի Նոր գետ), ծառզառտար (Արծափի Կոզովիտ, Նաիրիի Քասաղ, Մարտունու Մադինա), ծառզառտառ (Ապարանի Վարդենիս), ծառզաթար (Ախալքալաքի Օլավերդ), ծարզարթար (Մեքաստիայի Մանջալիկ), ծառզարտուր// ծառզարտուր (Սվեդիայի Խտրբեկ), ծառզարթըր (Տավոռիկի Իրցանք), ծառզրթար (Մոկսի Կրճավ, Արտամետ), ծառզմարտմար (Վան), ծմառզմարտմար (Շատախի Արմշատ), ծմարզմարթմար (Ազա), ծրառզարթար (Լոռի), ծրառզմարթմար (Գորիս, Բոլնիս-Խաչեն), ծրառզէրդար (Մեղրի), ծմառզմաթմար (Վանի Կողպանց, Դիադին), ծմառզմարթմար (Խոշաբի Զենիս, Խոյի Կարալըզի և Բադիլբոյ), ծմառզմարտմար (Մոկս, Շատախ, Վան), ծառզմարդմար/ծմառզմարդմար (Ոզմ), ծառզառտար (Ապարանի Նիգավան), ծարզարտուր (Սվեդիա), ծառզարթառ (Կեսարիա) և այլն: Ըստ Կարսի Փաղորդան գյուղի բարբառախոսների վկայության՝ իրենց տարածքում կա Ծառզարթար անունով վանք:

Նշված օրինակները արտացոլում են հայերենի տարածքային տարբերակների ձայնավորական և բաղաձայնական գրեթե բոլոր հնչյունափոխական օրինաչափ իրողությունները: Մի շարք տարածքներում հրնթացս վերոնշյալ օրինաչափ հնչյունափոխությունների առկա է առնամանական կամ հերթագայական ծ>զ բաղաձայնական անցումը: Այսպես՝ զմառզմաթմար (Սիսիանի Ուզ), զառզարտար (Մասունի Հազգո), զարզառտար (Մասուն, Շատախի Գյարմավ), զմարմաթմար (Հավարիկ), զարզարտուր (Սվեդիայի Խտրբեկ), զայզայթար (Համշեն, Ճանիկ, Մամսոն, Օրմոնքոյ), զրրզարթար (Շամխորի Նյուզգեր), զրրզմարթար (Նախիջևանի Փառակա և Կաղ), զայզայտմեղ (Հաջըն) և այլն: Վերջին երեք օրինակների *ծառ* առաջնային բաղարիչում, ծ>զ բաղաձայնական անցումից բացի, տեղի է ունեցել ա>ը փոխարկում:

Ը ձայնավորի հավելման ենթ հանդիպում հատկապես Լեռնային և Դաշտային Ղարաբաղի տարածքում (զրրզզմաթմառ), Սյունիքում, Նախիջևանում: Չնայած տարածքային ամբողջականությանը՝ այստեղ գործառվում են իրարից տարբեր, ոչ նույնական հնչափոփոխակներ: Այսպես՝ զրրզզարթար (Բերդ), զրրզզմարթմար (Վարդաշեն, ԼՂՀ Ճարտար, Պողոսագոմեր), զրրզզմարթար (Շամխորի Լղարակ), զրրզզմարթմար (ԼՂՀ Ջանյաթաղ) և այլն:

Ծ >զ բաղաձայնական անցումով մի շարք տարբերակներում ընթացակցական ը-ի փոխարեն կամ զուգահեռ ի հայտ է գալիս նաև *խ* ձայնավորը՝ որպես արդյունք առաջին վանկի ա ձայնավորի կամ երկրորդ վանկի հավե-

լական ը-ի հնչափոփոխակ. զիրըզմրթմր (Շուշիի Բերդաձոր), զըրիզմրթառ (ԼՂՀ Վաղուհաս) և այլն:

Վերը բերված բազմաթիվ օրինակներից բացի, մի շարք բարբառային կղզյակներում գործածական են այնպիսի գուգաբանություններ, որոնք ներառում են արդեն իսկ նշված ձայնավորական և բաղաձայնական օրինաչափ և զարտուղի հնչյունափոխությունները, սակայն և հնչյունաբանական տեսակետից յուրօրինակ տարբերակներ են: Ներկայացնում ենք դրանք հնարավոր որոշակի խմբավորումով:

ա) *Օառ* հիմնական բաղադրիչի վերջնահնչյունի անկում. զըզմրթմր (Գորիսի Խնձորեսկ), զմզարտար (Աշտարակի Լեռնարոտ), զազարթար (Խարբերդ), զազարտոր (Քեսաբ), զմզմրթար (Հին Ջուղա), զմզմրթմր (Մուժումբար), ծըզառթար (Ստեփանավանի Վարդաբլուր և Կուրթան), ծըզարթար (Տավուշի Շավարշավան, Մանահին, Հաղբատ) և այլն:

բ) *Ա* հոդակապով իսկական բարդություն. ծառազարդ'ար (Ջուղա, Նոր Ջուղա), ծառազարդ (Նոր Նախիջևան): Շամախու Մաղյան բնակավայրի խոսվածքում առկա է ծառազմրթ'կ (ծառ + ա + զարդ + ակ) *ա* հոդակապով բարդ ածանցավորը:

գ) *Զ* հոգնակերտով կազմություն (< ծառազարդարք), որը, կարծում ենք, ընդգծում է տոնի հավաքականության, եկեղեցու ներսում և եկեղեցուց դուրս ծառեր զարդարելու իմաստը. զըրըզմրթմրք (Դաշքեսանի Չովդար), ծառզմրթմք (Շամախի):

դ) *Իզ* փաղաքշական վերջածանցավոր. զառզարտըրիզ (Մասուն), զայ-զայտըրիզ (Օրդու), ձառզարտըրիզ (Աշտարակի Լեռնարոտ):

ե) Հնչյունների հավելում. Դարադաղի Դասմաշենում և Քելվանում առկա է հնչյունաբանորեն չպատճառաբանված *վ* շրթնային բաղաձայնի հավելում (զըվզմրթմր):

«Բիւրակն» հանդեսը վկայում է Ադանայի թրքախոս հայերին բնորոշ *զարզարթար* հնչատարբերակը, որում տեղի է ունեցել երկրորդ վանկի *ր* ձայնորդի անկում և *դ* ձայնեղ պայթականի հնչյունափոխություն կրկնակ *թթ* շնչեղ խուլերի⁶: 2013թ. Ադանայի թրքախոս հայերի շրջանում հարցումներ կատարելիս նման տարբերակի չհանդիպեցինք:

զ) *Օառ* բաղադրիչի *ծ* խուլի և *զարդ* բառի *զ* սուլականի դիմաց ոչ համակարգային *ջ* ձայնեղ պայթական. ջօրջարթօր (Մարաշ): Ջօրջարթօրը իժօմէն զելթունա դօլդաբ (=ճյուղ) զօ բիրին (Մարաշ):

է) Ջարդար բառի *զ* սուլականի դիմաց *ծ* // *ձ* ոչ համակարգային բաղաձայնական անցում. ծառձարթար (Ախալքալաքի Ալաստան), ձոռձառթօր (Մարաշ):

⁶ *Բիւրակն*, 1900, էջ 454:

Կարինգիներով բնակեցված Ախալցխայի *ծարձաթար*, Ախալքալաքի Բուղաշենի, Աբուլի և Բեժանդի, Նինոծմինդայի Գանձայի *ծառձաթար*, Մամ-գարայի *ծառձաթառ*, Բալխոյի, Ծալկայի *ծառձաթար* հնչյունական զուգաբանություններում վերը նշված փոփոխությունն ուղեկցվում է *գարդար* բաղադրիչի ընթացումով:

ը) *Ջարդ* գոյական վերջնաբաղադրիչ կամ միայն բայական հիմք *գարդար* է գրանցված մի քանի վայրերում. ծանոթաբ (Ուրմիայից, Բարանդուզից, Սալմաստից եկածներով բնակեցված Արտաշատ), գնդաբ (Ղարաբաղ), գնդաբ (Հաղրուրի Քարագլուխ): Պարսկահայերով բնակեցված Եղեգնաձորի Ենգիջայում արտասանվում է առանձին շեշտադրությամբ՝ ծառ գնդաբ:

Լոռու խոսվածքի Ստեփանավանի Կուրթան գյուղի ենթախոսվածքում հանդիպում է իր բնույթով եզակի *տրզառթար* հնչազուգաբանությունը: Ենթադրում ենք, որ կազմությունն առաջացել է *տրրընդեզ* բառի հետ խաչասերումից:

թ) Բառավերջում *ն* ձայնորդ, որը, կարծում ենք, ընդգծում է տոնի ընթացքում *ծառ* զարդարելու գործողությունը, ձառգնդան (Մասունի Գոմք), ձառձառան (Ախալցխայի Ջուլդա և Ծղալթբիլա):

ժ) Բառակապակցություն. Չարմահալի Սինագանում ընդգծվում է *օր* (ծառզարթարի օր), Խուրի Թաղվում *կիրազի* (Ծառզարտըրի կիրազին ուռի ծառ զարտարեն, տըրեն կարմիր, կանանձ, տեղին հավզըսով, մօմերով), Բաղեշում և Մոսկանի Կոռում *գիշեր* բաղադրիչները (Չառթարի կիշեր կերթան էղեցի, գաղթին): Համշենից, Մամսունից եկածներով բնակեցված Արխազիայի Ալախաձեում գործառվում է *գայ-գայտար* կրկնավոր բարդությունը:

Նորնախիջևանցիները Քրիստոսի Երուսաղեմ փառավոր մուտքի տոնն անվանում են *ծառկոտրունք*: Ակնհայտ է, որ բառի հիմքում ընկած է գործողությամբ պայմանավորված իմաստափոխությունը, քանի որ տոնակատարության նպատակով պոկոտվում են ծառերի բազմաթիվ ճյուղեր:

3) **Հոմանիշներ:** Բավականին հարուստ է ծաղկազարդի տոնն անվանող հոմանշային շարքը, որը կարելի է դասակարգել իմաստային մի քանի խմբերով:

ա) **Ուռենի բաղադրիչով կազմություններ:** Չնայած հայ ժողովրդի համար սրբագործված ծառեր են համարվում սուփն և բարդին, սակայն Ծաղկազարդի տոնին, հրեական սովորության համաձայն, ուռենու կամ արմավենու ռստեր են օրհնվում և բաժանվում: Ծիսական այդ արարողության հիման վրա մի շարք տարածքներում իմաստափոխության է ենթարկվել *ուռ-օրհնեք* (ուռ+ենի+ օրհն+եք) բարդությունը՝ արտահայտելով տոնի բուն իմաստը: Նման զուգաբանություններ են գործառվում Նախիջևանի Մեծփում (ուռ-օռնօց), Ագուլխում (ուռօխնիք), Կաքավաբերդում (հրծօխնիք), Կարճևանում (հրծօխնիք), Մեղրիում (հրծօխնիք): Ինչպես նկատում ենք, նշված վայ-

րերը ներկայացնում են Հայաստանի հարավում տեղակայված Նախիջևան-Մեղրի բարբառային կղզյակը:

Քրիստոսի՝ Երուսաղեմ մուտքի իրադարձությունը օրինված ուռենու հետ առնչելը կարող է պայմանավորված լինել Արևիքում (Նախիջևան, Մեղրի) ուռենի ծառատեսակի տարածված լինելով կամ հատկապես դրա ոստերից հյուսված պսակը կարևորելով: Ինչպես հայտնի է, այդ օրը եկեղեցի գնացողներից յուրաքանչյուրի նպատակն է անպայման օրինված պսակ ձեռք բերելը և տան պատից մինչև հաջորդ տարի՝ Օաղկազարդի օրը կախելը:

բ) **Տոնանունների շփոթություն:** Տոնանունների շփոթությունը տարածված իրողություն է բարբառային միջավայրում: Օաղկազարդը Վարդավառի հետ շփոթելը, կարծում ենք, առաջացել է *ծաղիկ* և *ծողովդական* ընկալմամբ *վարդ* ընդհանուր և տեսակային միավորների համադրման հետևանքով: Ինչինչ, բայց որ ամեն մի հայ Վարդավառը ընկալում է որպես ջուր ցնցղելու օր, դա անհերքելի է:

ԼՂՀ Մարտակերտի Հասանդայա-Մարայյան Սարովում Օաղկազարդն անվանում են *վրրթելվուր*, Ճարտարում՝ *վրթելվուր*, արևմտյան բարբառատարածքից Սասունի Քոփում՝ *վարտեվար*: Եթե նշված վայրերի շփոթությունը պայմանականորեն անվանենք մասնակի, ապա Լոռու Շամուտ գյուղում տեղի է ունեցել ամբողջական շփոթություն: Տեղեկատու բարբառային *վարթելվոր* տոնանունը նշելուց հետո որպես ճշգրտում ավելացրել է տոնակատարության օրը, որ է հուլիսի վերջին կիրակին: Օանուցումը միանշանակ հավաստում է, որ գործ ունենք ոչ թե Երուսաղեմ մուտքի, այլ Քրիստոսի այլակերպությանը նվիրված տոնի հետ: Կարելի է ենթադրել, որ այս տարածքում ավագ շաբաթվա միաշաբթին որպես տոնական օր չի հիշատակվում, որի հետևանքով էլ *վարդավառ* ու *ծաղկազարդ* հասկացությունները նույնականացվել են:

Գեղարքունիքի մարզի Վերին Ճամբարակում Օաղկազարդի տոնն անվանում են վիճակ: Տվյալ դեպքում ևս ունենք ակնհայտ շփոթություն համբարձման տոնի հետ, քանի որ վիճակ հանելու, «Ջանցյուլում» երգելու ծեսերը միանշանակ տեղի են ունենում Քրիստոսի համբարձման տոնին: Վան – Վասպուրականի տարածքում ևս եղել է նման շփոթություն, և դա հաստատվում է Խինգշրպյաթ ծառզնրթար ի (Վանի Լեսկ) և Խիհշնպյթի ծառզնրթար ի (Վանի Կյուսնենց) օրինակներով, քանի որ ծաղկազարդի տոնը տեղի է ունենում ոչ թե հինգշաբթի, այլ ավագ միաշաբթի, իսկ համբարձման տոնը՝ անպայման հինգշաբթի:

Այդ երկու տոների շփոթություն կա նաև դիադինցիների մոտ: Նշենք նաև, որ ընդհանրապես տաղավար տոներին եկեղեցին զարդարում են ծաղիկներով: Օաղիկ քաղելու և ծաղիկ գովելու արարողությունը բնորոշ է համբարձմանը:

Նախիջևանի Ագա բնակավայրում տոնը շփոթված է անգամ Քրիստոսի հարության տոնի հետ: Հայտնի է, որ ձու ներկելն ու ձվախաղը բնորոշ են Քրիստոսի հարության տոնին: Նման երևույթի հանդիպում ենք նաև Շատա-

խի Գյարմավ բնակավայրում: Չի բացառվում նաև, որ այս բնակավայրերում ձու ներկելու սովորույթ եղել է մեկ շաբաթ առաջ, այսինքն՝ ծաղկագարդին: Ձու ներկելը խորհրդանշում է Քրիստոսի՝ մարդկության փրկության համար թափած արյունը, որը տեղի է ունենում ավագ ուրբաթ երեկոյան:

Համբարձման տոնին հաջորդող առաջին կիրակին կոչվում է երկրորդ ծաղկագարդ և խորհրդանշում է հրեշտակների ուղեկցությամբ Քրիստոսի մուտքը Վերին Երուսաղեմ: Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսն այս տոնը սահմանել է Գրիգոր Լուսավորչի Խոր վիրապում գտնվելու հետ կապված ավանդազրույցի հիման վրա: Տոնը ժողովրդի մեջ հայտնի է կանաչ - կարմիր կիրակիր անունով, իսկ եկեղեցական գրականության մեջ՝ բուն ծաղկագարդից տարբերակելու համար կոչում են *երկրորդ ծաղկագարդ*: Խարբերդի տարածքի բարբառախոսները այդ տոնը շփոթում են բուն ծաղկագարդի հետ՝ միավորելով այն ընդհանուր՝ *գանանչ գիրագի* բառակապակցությամբ: Ձեյթունցիները դարձյալ շփոթության հետևանքով անվանում են *գէնաչը-գայմույ գէյագի*, չնայած ունեն նաև *տուորն պաքը գէյագի* նկարագրական հոմանիշը, որի հիմքում ընկած է նախատոնակին կատարվող դռնբացքի ծեսը:

Ընդհանրապես ողջույն տալու և ողջույն առնելու եկեղեցական ծեսը կատարվում է բոլոր պատարագների ընթացքում: Հայաստանյայց եկեղեցու պատարագի տեքստում կարդում ենք. «Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան, եւ որք ոչ էք կարողք հաղորդիլ աստուածային խորհրդոյս, առ դրունս ելէք եւ աղօթեցէք»⁷: Կոտայքի մարզի Կապուտան գյուղի մուշ-բուլանուխի բարբառախոսների մոտ ծաղկագարդին է տպավորվել հատկապես այդ սրբազան արարողությունը: Կարելի է ենթադրել, որ բարբառախոսները պարբերաբար ներկա չեն գտնվում պատարագների, այդ իսկ պատճառով կարծում են, թե ողջույն առնելու կարգը բնորոշ է միայն ծաղկագարդի տոնին: Չի բացառվում նաև բարբառախոսների կողմից ողջույն առնելու ծեսն առանձնակի կարևորելը:

զ) Այլ կազմություններ, օտարաբանություններ: Պարսկահայերով բնակեցված Եղեգնաձորի Վերնաշենի ենթախոսվածքի *խէրօխնիք* փոփոխակի առաջին բաղադրիչում տեսնում ենք *հայր* բառը, այսինքն՝ տիրոջը՝ հորն ուղղված օրհնության տոն:

Կեսարացիները տոնն անվանում են *qüürü- qüçün*, որը, կարծում ենք, թուրքերեն *gelen gecen* «եկող- անցնող» արտահայտությունն է, որի հիմքում ընկած է Քրիստոսի այս աշխարհի գալու և գնալու աստվածաշնչական պատումը:

Արտաշատի Բուրաստանում գործառվում է գյաշթ (گياشث «պտույտ, շրջագայություն») պարսկաբանությունը, որով նշվում է աստվածորդու՝ մարդկանց շրջանում շրջագայելը:

Խարբերդի Հաբուսի բնակավայրի խոսվածքին բնորոշ է *դագգ'անագ*, Անտիոք-Բելյանի խոսվածքին՝ *ջանախթտօր* կամ *ջանախտօրին գիրագին*:

⁷ http://www.stnersess.edu/media/DivineLiturgy_ArmUnicode.pdf.

Հնարավոր է, որ սրանք ծառանուն կամ ծաղկանուն նշող օտարաբանություններ են:

Ձանախոտը-ը կարելի է մեկնաբանել՝ 1) թուրքերեն *can + aktarım* («նախիջևանել, անցնել»), այսինքն տվյալ դեպքում բառի հիմքում ընկած է Քրիստոսի՝ Երուսաղեմով անցնելը: 2) Հնարավոր է նաև *ջան + յաղթ + օր* կազմությունը, այսինքն՝ Քրիստոսի հաղթական մուտքի օրը ովսանաններով ու *ջա՜ն* բացականչականով դիմավորելը:

Ինչպես տոնական բոլոր օրերը, այնպես էլ Օաղկազարդն առանձնանում է տոնին համապատասխան զանազան ավանդույթներով, կերակրատեսակներով՝ հիմք դառնալով թեմատիկ բառերի ու հասկացությունների, որոնք առանձին քննություն են պահանջում:

Այսպիսով, ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ որքան համաժողովրդական և տարածված է տոնակատարությունը, այդքան բազմազան ու հետաքրքիր են դրանց խոսքային արտահայտչամիջոցները:

Օաղկազարդ և *ծառզարդար* կազմությունների համեմատությունից պարզվում է, որ *ծառզարդար* կցական բարդությունն օժտված է առավել լայն տարածագործառականությամբ: Դա էլ իր հերթին խոսում է տոնի համակարգում *ծառ* հասկացության կարևորության և առաջնային դերի մասին:

Mesropyan Haykanush - The Dialect Equivalents of Tsakkazard.- The article is about the dialect words referring to the glorious entrance of Jesus to Jerusalem. The name Tsakkazard is composed with the main components of “tsakhik” (Arm. flower) or “tsar” (Arm. Tree) added with the second component “zard” or “zardar” (Arm. decoration). The existence of the synonyms of the word “tsakhik” explains the heathern influence of the celebration of the start of spring. As a result of the tree worship the new celebration of “tsarzardar”(decorating tree) was created which is rather common. The comparison of the words Tsakkazard and “tsarzardar”(decorating tree) shows that the word “tsarzardar”(decorating tree) is more common. This fact make us conclude that in the idea of the celebration the concept of “tsar” (Arm. Tree) has more significant role

Месропян Айкануш - Диалектные эквиваленты Вербного воскресенья.- В статье говорится о диалектных эквивалентах, которые описывают торжественное вступление Иисуса в Иерусалим. Название этого праздника в основном состоит из двух исходных компонентов - цветок или дерево, к которым прибавляются существительное *զարդ* или глагольная основная часть *զարդար*. Синонимы со словом *ծաղիկ* (цветок) символизируют языческие контенты праздника. Название *ծառզարդար* отличается наиболее широким распространением. Сравнение названий *ծաղկազարդ* и *ծառզարդար* показывает, что *ծառզարդար* имеет широкое распространение. Это утверждает, что в концепции системы празднования дерево имеет главную роль.

**ԲԱՅԻ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ԽՐԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ**

Հայերենի արևելյան խմբակցության բարբառային միավորներում բայի երկրորդական վերլուծական ժամանակների՝ մեր կատարած ուսումնասիրություններից հետո, կարծում ենք, հարկ կա նման հետազոտության ենթարկել նաև արևմտյան տարածքի բարբառների բայական համակարգերը: Դրանով ավելի ամբողջական պատկերացում կարող ենք կազմել խոյրո առարկա հարցի վերաբերյալ: Ի դեպ, մենք ավելի վաղ արդեն քննության ենք ենթարկել Պոլսահայ բարբառում քերականական այս իրողության առկայությունը:

Եթե արևելյան բարբառներում հիշյալ ժամանակաձևերը բավականին կենսունակ են գործառում (շատ դեպքերում՝ մինչ այսօր), ապա դրանք արևմտյանում դրսևորման այլ նկարագիր ունեն:

«Քննություն Վանի բարբառի» աշխատության մեջ, խոսելով Վանի խոսվածքի բաղադրյալ ժամանակների մասին ընդհանրապես, Հ. Աճառյանը նշում է, որ դրանցով բարբառային այս միավորը այնքան էլ հարուստ չէ, ինչպես ասենք պոլսահայ բարբառն է: Եվ, իրոք, երբ մենք ուսումնասիրում էինք երկրորդական ժամանակների առկայության փաստը հատկապես Հ. Պարոնյանի գրական ստեղծագործություններում, եկանք այն համոզման, որ Պոլսի խոսվածքը ընդհանրապես հարուստ է վերլուծական ժամանակաձևերով, որոնց մեջ քիչ չեն երկրորդականները:

Վանի խոսվածքի վերաբերյալ Հ. Աճառյանը գրում է. «Վանի բարբառը ...չգիտե ոչ միայն շարունակական ձևը (կոր), ոչ միայն պայմանական եղանակը (եղեր), այլև նույնիսկ հարակատարի և գերակատարի *սիրած եմ, սիրած էի* ձևերը, այլ միայն *սիրեր եմ, սիրեր էի* »: Այնուհետև հեղինակը շարունակում է իր միտքը՝ ասելով, որ *-ած* դերբայական ձևով, այնուամենայնիվ, այդպիսի խոնարհում կա. *տիսած կամ, տիսած կաս, տիսած կա, տիսած կանք, տիսած կաք, տիսած կան, տիսած կի, տիսած կիր, տիսած կեր, տիսած կինք, տիսած կիք, տիսած կին*: Տողատակում բացատրություն տալով՝ Հ. Աճառյանը նշում է, որ այս ժամանակաձևերը համապատասխանում են Երևանի բարբառի *տէսած կամ, տէսած կայի*, Պոլսի բարբառի՝ *տէսած ունիմ, տէսած ունէի* բայական կազմություններին¹:

Ի դեպ, Վանի խոսվածքից բերված օրինակները տվյալ դեպքում հենց երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ են, որոնցում որպես օժանդակ բայ է ծառայում *կամ*-ը՝ իր խոնարհված ձևերով: Հիշեցնենք, երկրորդական են կոչ-

¹ Հ.Աճառյան, *Վանի բարբառը*, Ե., 1953, էջ 178:

վում վերլուծական այն ժամանակները, որոնք կազմվում են *էւֆից* բացի որևէ այլ օժանդակ բայով և հիմնական բայի հարակատար, ապառնի, ընթացակցական, երբեմն նաև անկատար դերբայներով (վերջինս առկա է *ՈԻՄ* ճյուղի բարբառներում): Վանի բարբառային միավորում *Հ. Աճառյանը* առանձնացնում է «տեսնել» բայի հարակատար և ապառնի դերբայներով խոնարհված այլ բաղադրյալ ժամանակներ ևս: Դրանցից առանձնացրել ենք միայն երկրորդական ժամանակաձևերը՝ եզակի առաջին դեմքով: Այսպես. *տիսած էլն՞էւ, տիսած էլնի, տիսած կէլն՞էւ, տիսած կէլնի, տիսած պիտի էլն՞էւ, տիսած պիտի էլնի, տիսնէլու էլն, տիսնէլու պիտի էլն՞էւ, տիսնէլու պիտի էլնի, տիսնէլու կէլն՞էւ, տիսնէլու կէլնի, տիսնէլու էլն՞էւ, տիսնէլու էլնի*: Խոնարհման այս հարացույցում հիմնական բայը՝ *տէսն՞էլ*, խոնարհված է սահմանական, հարկադրական, պայմանական, ըղձական եղանակներով:

Բայական վերլուծական կառույցներում ոչ հաճախ հանդիպող հրամայական եղանակը, ինչպես մեծ լեզվաբանն է անվանում այնուհետև իր հիշատակած բաղադրյալ բայաձևերի խոնարհված տեսակները, նույնպես տեղ է գտել նրա բերած օրինակների շարքում: Այսպես. *տիսած էլի՛, տիսած թօ՛ղ էլնէւ, տիսած թօ՛ղ էլնի, տիսնէլու էլի՛*²: Կարծում ենք՝ սրանք ևս երկրորդական կարելի է համարել:

Վերոբերյալ վերլուծական այս եղանակաժամանակային բոլոր տիպերը կազմվել են հարակատար, ապառնի դերբայների, ինչպես նաև որպես օժանդակ բայ ծառայող *ըլն՞էլ*-ի օգնությամբ, որը խնդրո առարկա կառույցներում մշտապես խոնարհված է հանդես գալիս, և որով էլ պայմանավորվում են հիմնական բայի խոնարհման եղանակն ու ժամանակը: Վանի խոսվածքին նվիրված հիշյալ աշխատության «Նմուշներ» բաժնում, ցավոք, խնդրո առարկա հարցին վերաբերող ոչ մի օրինակ չկար:

Վանի բարբառի մյուս Շատախի, Ոզմի, Մոկսի խոսվածքների համապատասխան աշխատություններում հեղինակները որևէ ակնարկ կամ օրինակ իսկ չեն բերել վերլուծական երկրորդական ժամանակների գոյության կամ բացակայության փաստին առնչվող: Այդ բնակավայրերի բանահյուսական նյութերում էլ դրանք չեն հանդիպում:

«Ալաշկերտի խոսվածքը» գրքի հեղինակ Ք. Մաղաթյանը գրում է, որ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները հատուկ չեն տվյալ բարբառային միավորին: Ի դեպ, Ալաշկերտի լեզուն, ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգման սկզբունքի, մտնում է Մուշ-Տիգրանակերտի բարբառախմբի Մշո³ բարբառի մեջ: Այն պատկանում է Կճյուղին:

² Տե՛ս *Հ. Աճառյան*, նշվ. աշխ., էջ 179:

³ *Գ. Ջահուկյան*, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., 1972, էջ 134:

Ալաշկերտի խոսվածքում հազվադեպ հանդիպող «...գ՛ալու կ՛էղնի, էր-տըլու կ՛էղնի, սօվրուզ կ՛էղնի, ըսէլու յա յէղ՛է և այլ բայական ձևերը գրական հայերենի ազդեցությամբ են գործածվում և օրինաչափ բնույթ չեն կրում»⁴։ *Գրական հայերեն* ասելով՝ հեղինակը, անշուշտ, նկատի ունի ժամանակակից արևելահայերենը, որի և՛ գրական, և՛ բարբառային տարբերակներում, ինչպես և մեր՝ ավելի վաղ կատարած ուսումնասիրություններն են վկայում, բավականին ակտիվ են գործառում բայական երկրորդական վերլուծական ժամանակները։

«Հայ ժողովրդական հեքիաթներ»-ի 9-րդ հատորում Մշո բարբառի Ալաշկերտի խոսվածքից մեզ հետաքրքրող եզակի մեկ օրինակ գտանք. *Ճօպան կտրէլու վախտ էտ տղի խէլք սըհաթ մի՝ էրկուս գլխից էրթած կէղնի*⁵ (ենթադր. եղ.-ի անցյալ ժամանակ)։

Տիգրանակերտի բարբառը միայն մեկ՝ *Կ* ճյուղին պատկանող Տիգրանակերտի խոսվածքով, ուսումնասիրել է Ա. Հանեյանը։ Աշխատության համապատասխան բաժնում հեղինակը գրում է, որ, ընդհանրապես, բայի հարադրական կազմություններով սույն բարբառը հարուստ է։ «Իբրև հարադրության բայական մաս գործառում են *էնիլ, էղնսյլ, առնիլ, իղսյլ* և այլ բայեր»⁶։ Քննվող նյութին առնչվող, մեզ հետաքրքրող այլ նկատառումներ զրբքում չկային։ Սակայն բարբառային նմուշների մեջ այսպիսի երկու օրինակ գտանք. *Նըսդուզ գէղնս* («նստած է լինում»), *էրիգէ գիյս, քի հօնախէ օրըջգը-դսց*։ *սիսիէրէ ձառված գէղնս* («ծարաված է լինում»)։⁷ Այս բարբառում հարակատար դերբայն ունի *ուզ և աձ* ածանցներ։ Բերված օրինակներում հարակատար դերբայների կողքին խոնարհվել է *լինել >էղնսյլ* օժանդակ բայը ներկա ժամանակով։ Այնուամենայնիվ, պետք է ենթադրել, որ վերլուծական երկրորդական ժամանակները գործառության մեծ ընդգրկում չեն ունեցել նաև Տիգրանակերտի բարբառում։

Առդեալի բարբառը՝ *Կ* ճյուղին պատկանող, Կուտիի և Սուչավայի խոսվածքներով (Լեհաստանի, Հունգարիայի, Սուչավայի և Ռումինիայի հայերի խոսակցական լեզուները), ուսումնասիրել է Հ. Աճառյանը։ Բաղադրյալ ժամանակներին վերաբերող բաժնում հեղինակը գրում է, որ բայը շարունակականի ձևեր չունի։ Իսկ Սուչավայի խոսվածքի մասին ասում է. «...այստեղ զրտնում եմ *գուգէի ձէձիս<կուգէի ծեծեմ* «պիտի ծեծել» ձևը, որ կարող է ընդհա-

⁴ Բ. Մադաթյան, *Ալաշկերտի խոսվածքը*, Ե., 1985, էջ 144։

⁵ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Ե., 1968, հ.9, էջ 18։

⁶ Ա. Հանեյան, *Տիգրանակերտի բարբառը*, Ե., 1978, էջ 106։

⁷ Նույնը, էջ 167, 168։

նուր եղած լինել նույն բարբառին»: Եվ բերում է *ձէձէլ* –ի խոնարհումը նշված ժամանակաձևի բոլոր դեմքերով ու թվերով. *գուզէի ձէձիս, գուզէիս ձէձիս, գուզէր ձէձէ, գուզէինք ձէձինք, գուզէիք ձէձիք, գուզէին ձէձին* : Այնուհետև ավելացնում է. «Այս բոլորը՝ ենթադրաբար»⁸: Դատելով խոնարհված բայի՝ հեղինակի կատարած գրական թարգմանությունից՝ «պիտի ծեծեի», ենթադրում ենք՝ գործառում է հարկադրական եղանակի երկրորդական անցյալ ժամանակը: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ հիշյալ կառույցներում օժանդակ բայից բացի խոնարհվել է նաև հիմնական բայը, տվյալ դեպքում՝ ըղձական եղանակի ներկա ժամանակով:

Հ. Աճառյանի նշած այդ բայաձևերը իրենց կազմությամբ մեզ հուշում են, որ դրանք կարելի է անվանել երկրորդական վերլուծական ժամանակաձևեր և որ արևելյան խմբակցության բարբառներում, ինչպես նաև մեր առօրյա հավանաբար բարբառներից թափանցած խոսակցական լեզվում, կենսունակ են եղանակաժամանակային նման կառույցները: Այսպես օրինակ՝ *ուզում եմ խօսամ, ուզում ես խօսաս* (Արարատ. բրբռ., խոսակցական), *օգում էմ խօսամ, օգում էս խօսաս* (Ղրբ. բրբռ.) և այլն: Թերևս կարող ենք ասել, որ *ուզէլ*-ը այստեղ հանդես է գալիս որպես, այսպես կոչված, կիսաօժանդակ բայ (նման տերմին կա, օրինակ, ֆրանսերենում. այն անվանում են *demi-ogiliaire*), որովհետև նրան գուզահեռ խոնարհվել է նաև հիմնական բայը:

Մեր ուսումնասիրած հաջորդ Մալաթիայի բարբառն ունի միայն մեկ բարբառային միավոր՝ Մալաթիայի խոսվածքը⁹: Այն պատկանում է *հա>u* ճյուղին: Այս մասնիկը խոնարհման համակարգում միշտ հետադաս գործառություն ունի: Իսկ եթե բայը սկսվում է ձայնավորով, սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակներում բառասկզբում ավելանում է նաև *կ > ր* մասնիկը: Այսպես. *գադամ ա* «աղում եմ», *գադայի յա* «աղում էի»: Թ. Դանիելյանի «Մալաթիայի բարբառը» աշխատությունում կա «Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ» վերտառությամբ ոչ ծավալուն մի բաժին: Հեղինակը գրում է, որ դրանք «...կազմվում են ապառնի և հարակատար դերբայների և *ըլիլ* բայի հարադրությամբ: *Ըլիլ*-ն այստեղ օժանդակ բայի դեր է կատարում»: Այնուհետև մեկական օրինակ է բերված *գրել >քրրել* բայի երկրորդական վերլուծական ժամանակաձևերից: Այսպես. *քրրած ըլիմ, քրրած ըլէի, քրրած գրլիմ, քրրած գրլէի, քրրած բիդ ըլիմ, քրրած բիդ ըլէի, քրրած էղա, քրրէլու ըլիմ, քրրէլու ըլէի, քրրէլու գրլիմ, քրրէլու գրլէի, քրրէլու բիդ ըլիմ, քրրէլու բիդ ըլէի, քրրէլու էղա*: Թ. Դանիելյանի վկայությամբ՝ եղանա-

⁸ Հ. Աճառյան, *Քննություն Առօրյալի բարբառի*, Ե., 1953, էջ 165:

⁹ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ., աշխ., էջ 133:

կաժամանակային այս բայաձևերը գործածվում են նաև պայմանականություն արտահայտող *նէ* թեական մասնիկի հարադրությամբ. *քըրէլու ըլիմ նէ, քըրաձ ըլիմ նէ, քըրաձ էղա նէ, քըրէլու ըլէի նէ* և այլն¹⁰: Հիշյալ գրքի բարբառային նմուշների բաժնից երկու օրինակ կարող ենք բերել. *Վաղը անի քալիք ըլին նէ* («եթե գալու լինեն»), *ինչ էրէս բիղ ունէնաւ. ...ըսի՝ չէղաձ չըլիր* («չէղաձ չի լինի»), *քիղցաձ էղի՛ր* («իմացաձ էղի՛ր» հրմյ.)*ու դանըղ համը, հողը գը փախչի*¹¹:

Սովորաբար երկրորդական վերլուծական ժամանակաձևերի ժխտականը, խոնարհվող բայի գլխավոր ժամանակների նման, կազմվում է չ- մասնիկի օգնությամբ, որը դրվում է օժանդակ բայից առաջ: Սակայն վերը բերված վերջին նախադասության մեջ չ- ժխտական է ստացել նաև հիմնական *ըլի* բայի հարակատար դերբայը:

Կեսարիայի բարբառն ունի երեք խոսվածք՝ Թումարգայի, Դարենդէի, Էվերեկի¹²: Բարբառին նվիրված աշխատության հեղինակ Ս. Անթոսյանը, խոսելով բայի հարակատար դերբայի գործառության մասին, գրում է, որ դերբանք խոնարհման համակարգում փոխարինում են վաղակատարի ձևերին: Իսկ «...մի քանի բայերի վաղակատարի եզակի 3-րդ դեմքը (հաստատական խոնարհմամբ միայն) օգտագործվում է այսպես կոչված պատմողական եղանակի գաղափար արտահայտելու համար. Ինչպես՝ *էղէր ան, ունցէր ան*»: Այնուհետև հեղինակը, վկայակոչելով պոլսահայ բարբառում Հ. Աճառյանի կարծիքը *էղէր* վաղակատար դերբայի գործառության մասին, որը Հ. Աճառյանը համարում է թուրքերեն *իմիշ* բայաձևի թարգմանությունը, և որը (Պոլսում՝ *յէղէր*-ը) պատմողական եղանակի կազմության ժամանակ է գործածվում, այն հակադրում է Կեսարիայի հայերենում *էղէր ան, ունցէր ան* բայաձևերին: Դրանք Ս. Անթոսյանը պարզապես եղանակավորող բառեր է համարում, քանի որ գործածական չեն դրանց եզակի 1-ին, 2-րդ դեմքերը և հոգնակի թիվն ամբողջությամբ¹³: Աշխատության բարբառային նմուշների բաժնում կան այսպիսի օրինակներ. *Գէղացը մը յէզ իլան էշ մը ունի էղէր ան: Մայնը աղան հայվամէրու լէզուէն գա հասգընա էղէր ան: Գրնգանը հէղը նըսղաձ էղէր ան...* Հայվամէրու լէզույէն գիղանալը մարթու ըսէ նան, *գը մառնը էղէր ան: անարա բազը քըսան-անսուն հաղ հալ, մէ քաձիգ գօծօղ ունի էղէր ան: Դասնըհինգին ֆաննանային*

¹⁰ Թ. Դանիելյան, *Մալաթիայի բարբառը*, Ե., 1967, էջ 150:

¹¹ Նշվ. աշխ., էջ 244:

¹² Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 133:

¹³ Ս. Անթոսյան, *Կեսարիայի բարբառը*, Ե., 1961, էջ 89-90:

մէշը Ասէրիգայէն էգօղ հայ գըլա մը բօմբա **գու շինէ եղեր ա՛**¹⁴: Բերված նախադասություններում հեղինակի բնորոշմամբ՝ եղանակավորող **եղեր ա՛**-ն գործառում է միայն եզակի երրորդ դեմքով խոնարհված բայաձևերի հետ, և տվյալ դեպքում դժվար է ասել՝ այն իսկապե՞ս եղանակավորող է, թե մի այլ դերակատարում ունի համակարգում: **Ունցեր ա՛** բառակապակցությամբ, սակայն, որևէ օրինակ չգտանք:

Հարկ է նշել, որ ազգագրական և բանահյուսական նյութերում, հատկապես արևմտյան բարբառներում, ինչ-ինչ պատճառներով շատ սակավ են հանդիպում մեզ հետաքրքրող բայական երկրորդական ձևերը:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ եզրակացնում ենք, որ արևմտյան խմբակցության՝ մեր ուսումնասիրած բարբառային միավորներում՝ Վանի, Մշո, Տիգրանակերտի, Առդեալի, Մալաթիայի, Կեսարիայի բարբառներում, բայի երկրորդական վերլուծական եղանակաժամանակային ձևերը, ի հակադրություն արևելյան բարբառների, ինչպես նաև Պոլսի բարբառի, գործառության մեծ ընդգրկում չունեն: Պատճառները կարող են զանազան լինել: Օրինակ՝ գուցե այդ կառույցները խնդրո առարկա տարածքներում ձևավորվել են բավական ուշ և, ի տարբերություն արևելյան խմբակցության միավորների, չեն հասցրել լայն տարածում ստանալ: Հիշենք, սակայն, որ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ գրաբարը նույնպես ունեցել է:

Mikayelyan Zhanna - The Secondary Compound Verb Tenses in Several Armenian Dialects of the Western Group. - From the Van accent of the Van dialect professor H. Acharyan brings several examples of verbal structures as *տխսած կաւ*, *տխսած կաս*, *տխսած կա*, which are in reality secondary tenses where *կաւ* is used as an auxiliary verb. But in the works devoted to the accents of the same dialect as Moks, Vozmi, Shamakhi as well as in the literary works connected with the dialect of Moush we haven't been able to find any examples which will interest us.

An exceptional example of the Tigranakert dialect is *Նըստուզ գեղնա՛* (was sitting), which we took from the section “Examples” of the consequent work. The forms used in the Malatya dialect as *քըրած ըլիմ քըրած ըլէի*, *քըրած գըլիմ*, *քըրած գըլէի*, *քըրած բիդ ըլիմ* and others are also the examples of secondary compound verb tenses. S. Antosyan considers *եղեր ա՛*, *ունցեր ա՛* verb forms to be modal words in the dialect of Kesaria. With the help of those modal words compound tenses are formed. In our opinion this is a very controversial issue.

Thus, in the dialects of Van, Moush, Tigranakert, Ardeal, Malatya, Kesaria from the western group, the secondary compound tenses have less frequency than in the dialect of eastern group. The reasons for this may differ: for instance, these structures might have been penetrated into the dialects later and didn't have further development.

¹⁴ Նշվ. աշխ., էջ 314 -315, 338:

Микаелян Жанна - Дескриптивные второстепенные времена глагола в армянских диалектах западной группы.- Р. Ачарян в своей книге “Ванский диалект“ в глагольной системе ванского говора приводит такие примеры, как *տիւիած իշիւ*, *տիւիած իշի*, *տիւիած իշ*, которые на самом деле являются *второстепенными составными формами* глагола. Слово *իշիւ* здесь функционирует в роли вспомогательного глагола. В других говорах данного диалекта – Мокс, Возм, Шатах, такие глагольные формы нам не встречались.

В книге тигранакертского диалекта в текстах мы нашли одну единственную фразу с глагольной второстепенной формой- *Նըսըռուզ գէղնիւ*. А в говоре Малатии более активно функционируют дескриптивные времена, как *բըրրած ըլիւ*, *բըրրած ըլիլի*, *բըրրած գըլիւ*, *բըրրած գըլիլի*, *բըրրած բիղ ըլիւ* и т.д.

Второстепенные составные формы глагола вообще функционируют почти во всех наклонениях, даже в повелительном, которое очень редко встречается в данных конструкциях. Но в западных диалектах в целом дескриптивные второстепенные времена, в сравнении с восточными диалектами, более редко встречаются. Эти времена формировались в более поздний период времени, и вероятно далее не развивались в данной группе.

ՅՑՈՑ ԵՎ ՊԱՐՈՒՑ ԵՐԳԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԶ

Նախաքրիստոնեական երաժշտական մշակույթի առանձնահատկությունների բացահայտումը, հայկական ինքնուրույն հոգևոր երգի սկզբնավորումն ու պատմական զարգացումը, ժողովրդական երաժշտարվեստին առընչվող բազմաթիվ հարցեր ուղղակի կամ անուղղակի արծարծվում են հայոց պատմություններում:

Բանահյուսական աղբյուրներն իրենց տեսակային անվանումներով՝ **երգք առասպելաց, երգք վիպասանաց, երգք թուելեաց, երգք ցցոց եւ պարուց**, ավանդվել են Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» միջոցով: Այդ անվանումների առաջին վկայողը Խորենացին է, իսկ նախորդ և հետագա աղբյուրներում այդ բառերը շատ չեն: Հետազոտողները բազմիցս անդրադարձել են դրանց մեկնություններին, այդուհանդերձ դժվար է եզրակացնել արդյոք դրանք ոճական տարբերակներ են Խորենացու բառապաշարում, թե որոշակի հասկացություններ ու տերմինային անվանումներ:

Մեզ հետաքրքրող հարցի առումով առանձնահատուկ է **երգք ցցոց և պարուց** անվանումը, որի մեկնաբանությանը շատերն են անդրադարձել (Մ.Էմին¹, Մ.Պալասանյան², Խորեն Ստեփանե վարդապետ³, Մ. Աբեղյան⁴, Հ. Հովհաննիսյան⁵): Ազգերի և տեղանունների առաջացման մասին Ոլիմպիոդորոս փիլիսոփայի հաղորդած անգիր գրույցների և իր լսած ժողովրդական ավանդությունների առիթով պատմիչը գրում է. «Բայց առաւել յաճախագոյն հինքն Արամագնեայց ի նուագս փանդան եւ յերգս ցցոց ու պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակաւ»⁶:

Մ. Էմինը ընդհանուր եզրեր է նշում **ցցոց և պարուց երգերի և գուսան** բառի միջև՝ մերժելով Նոր հայկազյան բառգրքում **ցուց** բառի դիմաց արձանագրված «ցունծք, այսինքն ցնծութիւն. կամ ցոյցք ուրախութեան. հանդէս. երգ ուրախութեան. ձայն նուագաց կամ նուագ ձայնից. շաչիւն. շառաչիւն» իմաստները⁷: «Գուսան առ մեզ, - գրում է Էմինը, - ...զկատակերգուն յայտ առնէ՝ յոյր սակս առաւել յարմար թուի մեզ ընդ անուամբն՝ զերգիչս խաղացողս իմա-

¹ Մ.Էմին, *Վեպք հնոյն Հայաստանի*, Մոսկվա, 1850:

² Մ.Պալասանյան, *Պատմություն հայոց գրականության*, հ. 1, Թիֆլիզ, 1865:

³ Մ.Խորենացու *Հայկական պատմություն*, աշխարհաբար թարգմանեց և լուսաբանեց **Խ. Ստեփանե**, Մ. Պետերբուրգ, 1889:

⁴ Մ. Աբեղյան, *Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ*, Վաղարշապատ, 1899:

⁵ Հ. Հովհաննիսյան, *Թատրոնը միջնադարյան Հայաստանում*, Ե., 1978:

⁶ **Մովսեսի Խորենացու** *Պատմություն Հայոց*, աշխ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիֆլիս, 1913, էջ 27:

⁷ **Գ. Աւետիքեան, Խ. Միսրիլեան, Մ. Աւգերեան**, *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հ. 2, Վենետիկ, 1836, էջ 917:

նալ, որք առաջի ժողովրդեան ի հրապարակս ձևացուցանէին զպարունակեալն յերգս վիպասանաց որպէս և առ զանազան ազինս»⁸: Այնուհետև շարունակում է. «երգք ցցոց և պարուց ոչ այլ ինչ յայտ առնէ, բայց եթէ երգք զուսանաց և երգչաց վէպս ասողաց ժողովրդեան, զնոքոք պար առելոց»⁹: Ստեփան Պալասանյանը նշում է, որ «երգք պարուց նշանակում են այն երգերը, որ երգիչները ասելիս միննույն ժամանակ պար էին գալիս»¹⁰: Խորեն Ստեփանն վարդապետը **երգ պարուց**-ը մեկնում է այնպիսի երգ, որ «պարելով էր երգվում», այնուհետև հավելում է. «Պարել բառի բուն սկզբնական նշանակությունն է բոլորել, շուրջ առնել, պըտըտվել, որ և ցույց է տալիս հին սկզբնական պարի խորհրդավորությունը»¹¹:

Նախնական համարելով **պար** բառի «շրջան» և «շուրջ» նշանակությունները՝ Հ. Աճառյանը նշում է նաև դրանց համարժեքները հին հունարենում (*περί*) և սանսկրիտում (*para, pari*)¹²: Ուշագրավ է Աճառյանի այն նկատառումը, որ բառի սկզբնական ձևը եղել է **պարք**, **ք**-ն սխալմամբ ընկալվել է որպես հոգնակիի վերջավորություն և ընկել: Հնարավոր է, որ Խորենացու բնագրում **պարուց**-ը անեզական իմաստ ունենար, մանավանդ, եթե բառը գործածվել է ժողովրդախոսակցական լեզվում: Աճառյանի նշած «խումբ», «հավաքույթ», «շարք» իմաստները **պարուց**-ին տալիս են հավաքական նշանակություն: Վաղմիջնադարյան հեղինակների երկերում **պար** բառին զուգահեռ գործածվում են նաև **խաղ**, **կայթ**, **կաքաւ** անվանումները: Նոր հայկազյան բառարանում **պար**-ը բացատրվում է որպես «բոլորումն» և իբրև բառիմաստի համարժեք՝ բառարանի հեղինակները նշում են հին հունարեն *χορός* (խորոս) բառը: Բացատրությունն էլ հետևյալն է. «Բազմութիւն բոլորեալ ի կաքաւել երգովք»¹³:

Քննելով հայ-իրանական լեզվական զուգադիպումները՝ Գ. Ջահուկյանն անդրադառնում է **գարշապար** բառի ստուգաբանությանը: Անբացատրելի համարելով **գարշ**-ը՝ նշում է, որ **պար**-ը ծագում է պարթևական *pad* (*p'd*)՝ «ոտք» բառից, որ հանգում է իրան. **pad*-ին, հմմտ. ավ. *pad*՝-, հ. պարսկ. *pada*՝ «ոտք»: Բառի ոտնահետք իմաստի համար հմմտ. ավ. *pada*՝ քայլ, հետք, ոտնահետք¹⁴: Այսինքն՝ **պար** արմատի ծագումը հնարավոր է բխեցնել հենց «քայլ», «հետք», «ոտնահետք» նշանակություններից: Ինչ վերաբերում է **պար(ա)**- ածանցին, ապա Գ. Ջահուկյանը հնարավոր է համարում, որ այդ ածանցի համար հիմք ծառայած հայերեն **պար** բառը հունարան հեղինակների

⁸ Մ. Էմին, *նշվ. աշխ.*, 1850, էջ 96:

⁹ Մ. Էմին, *նշվ. աշխ.*, էջ 97L:

¹⁰ Ս. Պալասանյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 175:

¹¹ Մ. Խորենացու *Հայկական պատմություն*, աշխարհաբար թարգմանեց և լուսաբանեց Խ. Ստեփանն, Ս. Պետերբուրգ, 1889, էջ 27:

¹² Հ. Աճառեան, *Հայերէն արմատական բառարան*, հ. 4, էջ 54-55:

¹³ Գ. Աւետիքեան, Խ. Մխրմէլեան, Մ. Ազգերեան, *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հ. 2, Վենետիկ, 1836, էջ 625:

¹⁴ Գ. Ջահուկյան, *Հայ-իրանական լեզվական զուգադիպումներ, Պատմաբանասիրական հանդես*, N 2, Ե., 1995, էջ 183:

կողմից կապված լինի իրանական ծագում ունեցող **պարիսպ** տիպի կազմություններին և հուն. **περι- շրջա-, պարա-** նախածանցին¹⁵:

Պար և **ցուց** անվանումները գործածվել են Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ **կայթիւք** բառաձևի և **զկաքաւսն** բառերի հետ. «...իբրեւ եկն եմուտ նա /Տրդատ առ Հռիփսիմ/ ...առ հասարակ մարդիկն...երգս առեալ բարբառեցան կայթիւք վագելով, ցուց բարձեալ մարդկանն, կեսքն ի բերդամիջին, եւ կեսք զքաղաքամէջ լցրին խմճոյիւք, առ հասարակ համարէին հարսանեացն զպարսն պարել եւ կաքաւսն յորդորել»¹⁶: Բուզանդի Պատմության մեջ հիշատակվում է. «...պարուցն կաքաւելով, ... զմեռեալսն յուղարկէին»¹⁷: Հովհան Մամիկոնյանը գործածում է **պարաւորքն** անվանումը. «Եւ իբրեւ մտին ի գիւղն, ընդ առաջ եղեն նոցա պարաւորքն եւ երգս առեալ բագում ինչ իրաց գովէին»¹⁸: Ուշագրավ է Ուխտանես եպիսկոպոսի հիշատակությունն այն մասին, որ Վահագնի առասպելը ևս «երգէին երգիչք ի պարս խաղուց»¹⁹:

Պար բառի նույնիսկ ուշ վկայություններն ունեն այն նույն իմաստային դրսևորումները, որոնք արձանագրված են Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Խորենացու Պատմություններում: Օրինակ՝ Նարեկացու մատենագրության մեջ կարդում ենք. «...դասիմ ի պարս հեզոց եւ ընդ այսս կաքաւեմ»²⁰: Օրինակներ կան նաև Գր. Մագիստրոսի Թղթերում. «...զքաղցրունսն գործել պար մեղուացն անդուստ անաշխատաբար ի բջիջսն...», «...իբրեւ գերկին յարդարեալ լուսաւորացն պարու...»²¹: Ակնհայտ է, որ **պար** բառը միջնադարյան բնագրերում գործածվում է հիմք ունենալով Աստվածաշնչում և դավանաբանական գրականության մեջ ընդունված և կիրառվող նշանակությունը, ինչպես՝ «պար մարգարէից», «պար հրեշտակաց», «պար աստեղաց» և այլն:

Առանձնացնելով **պարուց** և **ցցոց երգերը**՝ Մ. Աբեղյանը նշում է, որ **պարուց երգերը** կարճ քնարական երգեր են եղել, նման մեր երկտողերին ու քառատողերին, որոնք և բոլոր ազգերի ժողովրդական պարերգերի ամենահին տեսակն են: Իսկ **ցցոց երգերը** պարի մի տեսակի կամ հարսանյաց պարի իմաստ ունեն²²: Հնարավոր է, որ լինեին **ցցոց երգ** և **պարուց երգ** առանձին անվանումներ, բայց պատմիչները դրանք չեն վկայել: Ընդ որում, կապակցության մեջ **երգ-**ը ոչ թե տարանջատող, այլ միավորող բաղադրիչ է:

¹⁵ Գ. Զահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան*, Ե., 1987, էջ 566:

¹⁶ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 99:

¹⁷ Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 193:

¹⁸ Յովհաննու Մամիկոնենի եպիսկոպոսի պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 45:

¹⁹ Ուխտանես եպիսկոպոս, Պատմութիւն հայոց, Էջմիածին, 1871, էջ 99:

²⁰ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1840, ՀԱ, էջ 183:

²¹ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Ի լույս ընծայեց Կ. Կոստանյան, Աղեքսանդրապոլ, 1910, ԻԴ, էջ 72, ՀԷ, էջ 223:

²² Մ. Աբեղյան, *Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ*, Վաղարշապատ, 1899, էջ 256-257:

Ցուց բառը Արմատականը մեկնում է «ուրախության խաղ», «երգ», «պար», «կայթիւն»²³: Պատմիչների երկերում բառը գործածվել է «պար» նշանակությամբ: Գ. Լևոնյանը **ցցոց և պարուց երգերը** համարում է գուսանական երգի տեսակներից՝ նշելով, որ դրանք կատարվում էին հարսանիքներում, հասարակական տոնախմբությունների, խնջույքների ու գինարբուքների ժամանակ²⁴: **Ցուցք**-ի աշխարհիկ բովանդակությունն ակնհայտ է նաև Նարեկացու Մատյանում. «Կաքաւս կայթից եւ ցուցս վազից խաղալկացն դիւսց գարշելեաց ճարտար խաբողաց ծուլութեամբս իմով շնորհեցի»²⁵:

Վ. Առաքելյանը, անդրադառնալով Նարեկացու այս հատվածին, գրում է, որ վեճի առարկա **ցուց** բառը առաջին անգամ գործածել է Ագաթանգեղոսը: Այն նշանակում է «վազք», իսկ **ցուց բարձեալ**՝ «վազելով»: Որպես ապացույց բերում է գրաբարի սեռական հոլովով հավելադրության օրինակներ՝ «տեսիլ երագոյ», «դէմք երեսաց», «վախճան կատարածի» և նշում, որ Նարեկացին գործածել է նման զույգ հավելադրություն՝ **կաքաւս կայթից և ցուցս վազից**: Ցցոց երգերը տարբերվում պարերգերից՝ Առաքելյանը գրում է, որ հին հայոց մեջ դրանք կատարվում էին Նավասարդյան և այլ տոնահանդեսների ժամանակ, երբ հրապարակներում վազքի մրցություններ էին կազմակերպվում²⁶:

Ցուց բառը նշանակում է նաև աշխարհիկ բանաստեղծության տեսակ, քանի որ հետագա շրջանի մատենագրությունն առանձնացնում է **ցցասաց** անվանումը: «Ոչ ունկն լւե զլկտի և ցցասաց բանն», - գրում է Գրիգոր Մարաշեցին (12-րդ դար) իր «Վայք ողբոց» կոչվող աղոթագրքերից մեկում²⁷: Բառը կարելի է ընկալել երկու իմաստով՝ կամ ցուցքի ձևով, ցուցքի մեջ ասված, կամ ցուցք ասող, պատմող, հորինող: Ե. Մեղրեցու Բառգրքում **ցցասաց** բառի դիմաց գրված է «խաղասաց կամ երգիչ կտության»²⁸ : Հովհ. Սարկավազը իր նշանավոր «Մարեկ»-ում առանձնացնում է «ոտանավոր ու ցուցական ըստ քերդողացն տեսակի», որտեղ դեռևս հունաբան ժամանակներում ստեղծված **ցուցական** անվանումն ընկալվում է թերևս որպես բանաստեղծության մի տեսակ կամ արձակ ստեղծագործություն²⁹: Բոլոր դեպքերում Հովհ. Սարկավազի վկայությունը վերաբերում է խոսքարվեստի այնպիսի մի տեսակի, որի բանահյուսական ծագումը կամ բանավոր արվեստի հատկանիշներն ակնհայտ են եղել 10-11-րդ դարերում:

Հետաքրքիր է, որ Հ. Գաթրճյանը, անդրադառնալով Բուզանդի Պատմության բանավոր աղբյուրներին, առանձնացնում է «առակք, առասպելք, ցուցք», իսկ հայ հին բանահյուսության տեսակների մեջ նշում է «ցուցք, գե-

²³ **Հ. Աճառեան**, *Հայերէն արմատական բառարան*, Ե., 1926, հ. 4, էջ 464:

²⁴ **Գ. Լևոնյան**, *Թատրոնը հին Հայաստանում*, Ե., 1941, էջ 27:

²⁵ **Գ. Նարեկացի**, *նշվ. աշխ.*, ԻԱ, էջ 49:

²⁶ **Վ. Առաքելյան**, Բառքնական դիտարկումներ, *Պատմա-բանասիրական հանդես*, N 4, 1979, էջ 36:

²⁷ **Գ. Աւետիքեան, Խ. Միսրմէլեան, Մ. Աւգերեան**, *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հ. 2, Վենետիկ, 1836, էջ 920:

²⁸ **Ե. Մեղրեցի**, *Բառգիրք հայոց*, Ե., 1975, էջ 320:

²⁹ **Ա. Աբրահամյան**, *Հովհաննէս Բմաստասերի մատենագրությունը*, Ե., 1956, էջ 323:

դոնք, մըրմունջք»³⁰: Դրանք վաղմիջնադարյան հրապարակային զվարճությունների և նախարարական խնջույքների անբաժան մասն են: «Հնարավոր է, որ այլևայլ հրապարակական ուրախության նշաններուն մեջ ցուցք կամ ցցոց երգեր ըլլան,-գրում է նա,-և կամ ընչավետ ինչպես թագավորներ, ասանկ ալ ընչավետ նախարարներ իրենց որսին երեներէն շինված կերակուրներով զարդարված ու ծաղկալից սեղաններուն վարձակներ ու երգեցիկներ պակաս չէին ըներ»³¹: Կարելի է նշել, որ **ցուցք**-ը ենթադրում է ոչ միայն պարային, այլև երգային արտահայտություն և ամենայն հավանականությամբ ունեցել է աշխարհիկ-կատակերգական բովանդակություն: Պատահական չէ, որ թատերագետ Հ. Հովհաննիսյանը **ցուցք** է անվանում ազգային թատերախաղը կամ միջնադարյան թատրոնի բուն հայկական տեսակը³²:

Ըստ Աճառյանի՝ **ցուցք**-ը բարբառներում նշանակել է «հրեշային պատկեր, անկարգ տեսարան, այլանդակ դեմք», և դրանից էլ առաջացել են **ցուցանք** (հրեշ, հրեշային երևույթ, հրաշք), **ցուցարանք** (տգեղ, տձև, նաև ապիկար մարդ), **ցուցուլունք** (ցուցադրություն) բառերը³³: Բարբառներում գործածվում են նաև **ցուսկ** (Բայազետ), **ցուցկի** (Լոռի), **ցիցկո**, **ցիցարկա** (Ախալցխա), **ցուցք**, **ցուցանք** (Արմավիր): Այսինքն՝ գրականության մեջ քիչ գործածվող **ցուցք** բառն այսօր էլ կիրառվում է տարբեր բարբառներում:

Այսպիսով, **ցցոց** և **պարուց երգերը** պարերգական արվեստի տեսակ են, որ ունեն աշխարհիկ բովանդակություն և ընդգծված կատակային, ծաղրական բնույթ: Դրանք ժողովրդական ավանդությունները հիշելու, պահպանելու էական ձևերից են և որոշակի պատկերացում են տալիս հնագույն հայերենի ուղձ նախագրային փուլի որոշ առանձնահատկությունների մասին:

Mkhitaryan Gayane - Songs of Tsotsots and Paruts among Old Armenians.- Songs that have reached us through the history of Armenia by M.Khorenatsi have various renditions of different researchers. Nevertheless, it's difficult to conclude whether these are stylistic variants in Khorenatsi's lexicon or definite notions or terms. We can assume that Songs of tsotsots and paruts are types of dance-song art and have secular content and underlined quizzical, sarcastic nature. Those songs are essential form of keeping national traditions which give a notion about a later stage of Armenian language features.

Мхитарян Гаяне- Песни ццоц и паруц среди древних армян.- Эти песни достигли нас через "Историю Армении" М. Хоренаци. В научной литературе было много примечаний об этом термине. Тем не менее трудно сделать вывод – имеет ли термин стилистическую вариантность в лексике Хоренаци, или это определенное название. В заключении – термин имеет светское содержание и выраженный юмористическо-ироничный характер и дает очевидное представление о нескольких особенностях о древнейшем армянском языке.

³⁰ Հ. Գաթրճեան, Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց, Վիէննա, 1851, էջ 26:

³¹ Նույն տեղում:

³² Հ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 134:

³³ Հ. Աճառեան, Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 1058:

**ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻՒՄ ԵՎ ՄՇՈ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ԳՈՐԾԱՌՈՂ
ՀՈԳՆԱԿԵՐՏ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐԸ¹**
(ընդհանրություններն ու տարբերությունները)

Միջին հայերենը և Մշո բարբառը կցական կառուցատիպով լեզվավիճակներ են: Կցականությունն արտահայտվում է նաև գոյականների թվակազմության մեջ՝ պահպանելով թվի քերականական կարգի՝ եզակի/հոգնակի իմաստային հակադրությունը: Միջին հայերենը 12-16-րդ դդ. «գրախոսակցական» լեզուն է, իսկ Մշո բարբառը Կենտրոնական Հայաստանում ձևավորված ու կազմավորված, ապա ՀՀ տարածքում և այլուր գործածվող, լայն ընդգրկում ունեցող բարբառ է՝ իր ենթաբարբառներով, տասնյակ խոսվածքներով: Այն լեզվական մի շարք հատկանիշներով աղերսվում է հայերենի տարբեր լեզվավիճակներին, ի մասնավորի՝ միջին հայերենի: Երկու լեզվավիճակները հոգնակիակազմության հարցում հայտաբերում են հոգնակերտների նորատիպ՝ գուգամիտվող և տարամիտվող համակարգեր*:

Միջին հայերենում ձևավորված հոգնակիակազմության նոր տիպն իր մասնակի արտացոլումն ունի նաև Մշո բարբառում: Թե՛ միջին հայերենում, թե՛ Մշո բարբառում տարբերակվում են միավանկ, երկվանկ, բազմավանկ հիմքատեսակներ: Ինչպես Հ. Պետրոսյանն է գրում, հիմքատեսակների և հիմքատարբերակների համակարգումը հիմնվում է վանկարարության սկզբունքի և հնչյունաբանական այլ գործոնների վրա²: Նշված հիմքատեսակների գործառումը երկու լեզվավիճակները միավորող հատկանիշ է: Եթե Մշո բարբառում դրանք գործող համակարգեր են և ներկայանում են հնչյունական տարաբնույթ փաստերով, ապա միջին հայերենում դրանք ի հայտ են գալիս այդ լեզվավիճակի կազմավորմանը գուգրնթաց՝ բազմաթիվ հարցերում մնալով անբացատրելի: Հիմքատեսակների տարբերակումը նախորդ լեզվափուլերում չի կարևորվել, քանի որ **ք, ս, ց** հոգնակերտները տարբեր հիմքատեսակներով գոյականներին կցվել են առանց խտրության:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № SCS 13-6B382 *գիտական թեմայի շրջանակներում*:

* Միջին հայերենի հոգնակերտ մասնիկների քննությունը կատարվում է ըստ 12-16-րդ դդ. գրավոր աղբյուրների, ուստի համապատասխան եզրահանգումները տրվում են այդ դարերից ավանդված լեզվական փաստերի դիտարկումներով, և դրանց գիտական ուսումնասիրությունը «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» աշխատության երկրորդ հատորն է /Ե., 1975 թ./, իսկ Մշո բարբառի տվյալները բերվում են ըստ առկա ուսումնասիրությունների, ՀԲԱ ծրագրով լրացված տետրերի՝ 354 /Մուշ, Մուշի գավառ, Վարդիսաղ գյուղ/, 401 /Մուշ, Մուշի գավառ, Վարդենիս գյուղ/, 447 /Մուշ, Խլաթ գավառ, Ծղզակ գյուղ/, 353 /Մուշ, Ալաշկերտի գավառ, Խաստուր գյուղ/, և ՀՀ Ապարանի, Մարտունու տարածաշրջաններում ապրող մշեցիների կենդանի խոսքի:

² Հ. Պետրոսյան, *Գոյականի թվի կարգը հայերենում*, Ե., 1972, էջ 149:

Ըստ մատենագրական տվյալների՝ միջին հայերենի հոգնակերտները 44-ն են, որոնցից 23-ը ներկայացվում են որպես կազմությամբ պարզ, թեև վիճարկելի է նրանցից շատերի պարզ հոգնակերտ լինելը, 21-ը՝ բաղադրյալ³, իսկ Մշո բարբառում, ըստ առկա տվյալների, գործում են 32 հոգնակերտներ, որոնցից 28-ը բաղադրյալ են, իսկ 4-ը՝ պարզ:

Հետազոտությունները ցույց են տալիս՝

ա) Դիտարկվող երկու տարածքներում ընդհանուր են հետևյալ պարզ հոգնակերտները՝ **-ք, -եր/-եր, -վի, -ան** /իշան, ջորեան/, **-իկ/ք** /մարդիկ/:

բ) Միայն միջին հայերենին հատուկ պարզ հոգնակերտներ են՝ **-նի** /ախոռնի/, **-անի** /անձրևանի/, **-ունք** /ազգունք/, **-այք** /իշխանայք/, **-որայք** /գեղորայք/, **-իք** /այծիք/, **-տի** /այրկտի/, **-աք** /տեղաք/, **-ենի** /բախչենի/, **-արեք** /գեղարեք/, **-եան** /իշեան/, **-իք** /այծիք/, **-ոք** /շատոք/, **-ոնք** /շատոնք/, **-ունաք** /ծաղկունաք/: Բերվածները վկայում են, որ հոգնակերտ **ք**-ի և նախորդող հիմքակազմ ձայնավորների կապակցությունները գիտակցվում են որպես առանձին հոգնակերտ մասնիկներ՝ տարածվելով մաքուր հիմքերի վրա, սակայն ակնբախ է դրանց ոչ պարզ հոգնակերտ լինելը: Դրանք միջին հայերենին նախորդած լեզվափոփոխ մնացած հետքերն են, որոնք կան նաև Մուշի տարածքում՝ **շատոք/շաղօկ, օրթունք/օրտունկ, սերմանք/կ, ծաղգունկ**:

գ) Մոսկ Մշո բարբառում գործառող պարզ հոգնակերտներ չկան, եղածները, ինչպես տեսանք, կան միջին հայերենում:

դ) Վիճակագրական հաշվարկները ցույց են տալիս, որ միջին հայերենում և Մշո բարբառում ընդհանուր են բաղադրյալ հետևյալ հոգնակերտները՝ **-ներ, -ստան, -երք** /գետերք/, **-վներ/-վրներ** /ճղովրներ/, **-անիք** /կնանիք/, **-անք** /փշրանք/, **-եք** /փեսեք/, **-վանք** /իշվանք/, **-տիք/դիք/կ** /ծակտիք/, **-վան** /տիրվան/, **-րանք** /դեղրանք/, **-վտանք/-վդանք** /ճիծվրդանք/:

ե) Միայն միջին հայերենին հատուկ բաղադրյալ հոգնակերտներ են՝ **-նիք** /կնկնիք/, **-վիք** /իրվիք/, **-եանք** /գրեանք/, **-իկք** /մարդիկք/, **-երայք** /դեղերայք/, **-երնի** /սրտերնի/, **-վնի** /աչվնի/, **-վանի** /իշվանի/, **-վեր** /ականջվեր/, **-վտի** /քուրվտի/, **երվի** /զօղուածերվի/, **-տիկ** /մանկտիկ/, **-ստներ** /լեռնաստներ/:

զ) Մշո բարբառին հատուկ բաղադրյալ հոգնակերտներ են՝ **-վրդիք/կ, -դ/տան, -տ/դանք/կ, -վանք/կ, -վրտ/դանք/կ, -վրդան, -ունք/կ, -ենք/կ, -րունք/կ, -անիք/կներ, -եք/կներ, -աներ, -րան, -րաներ, -իդեք** /խնամիդեք/, **-ուշկ, -նք, -երներ**:

Միջին հայերենում և Մշո բարբառում գործառող բաղադրյալ հոգնակերտների առանձին բաղադրիչների քննությունը հանգում է հետևյալին՝ **-նիք** /նի+ք/, **-վիք** /վի+ք/, **-եանք** /եան+ք/, **-իկք** /իկ+ք/, **-երայք** /եր+այ+ք/, **-երնի** /եր+նի/, **-վրնի** /վի+նի/, **-վանի** /վի+անի/, **-վեր** /վի+եր/, **-վնե/եր** /վի+նի+եր/, **-վտի** /վի+տի/, **-վան** /վի+ան/, **-երվի** /եր+վի/, **-տիկ** /տի +իկ/, **-ստներ** /ս+տի+ան+եր/, **-ենք** /են+ք/, **-եք** /այ+ք/, **-ներ** /նի+եր/, **-դիք** /տի+ք/, **-վրդիք**

³ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Բ, Ե., 1975, էջ 38:

/վի+տի+ **ք**/, **-դանք** /տի+ան+ք/, **-վըդանք** /վի+տի+ան+ք/, **-անք** /ան+ք/, **-վան** /վի+ան/, **-վանք** /վի+ան+ք/, **-րան** /եր+ան/, **-վանք** /վի+ան+ք/, **-րանք** /եր+ան+ք/, **-ունք** /ու+ան+ք/, **-րունք** /եր+ու+ ան+ ք/, **-ստան** /ս+տի+ան/, **-երք** /եր+ք/, **-էկներ** /այ+ ք+նի+եր/, **-իդէք** /տի+այ+ք/, **-ուշկ** /ուշ+կ/, **-նք** /ան-ք/, **-վըդան** /վի+ եր+ տի+ան/, **-երներ** /եր+նի+եր/, **-անիքներ** /ան+իք+նի+եր/:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ բաղադրյալ հոգնակերտների երկու ձայնավորներից առաջինը շեշտափոխության օրենքներով ընկնում է: Այս օրինաչափությամբ հնչյունափոխվում են **-վի**, **-նի**, **-տի**, **-ստան**, **-եր**, **-անք** /վերջին երկուսը միայն մեկական օրինակով/ մասնիկների ձայնավորները՝ կա՛մ սղվում են, կա՛մ վերածվում են գաղտնավանկ **ը**-ի: Մյուս հոգնակերտները հնչյունափոխության չեն ենթարկվում: Մշո բարբառին հատուկ **-էք** հոգնակերտի է ձայնավորը բաղաձայն **ք**-ից առաջ **այ** երկբարբառի մենաբարբառացման հետևանք է:

Մշո բարբառում մեծ տարածում ունեցող բաղադրյալ հոգնակերտները հիմնականում ներկայանում են **-ք** մասնիկի հավելումով, սակայն այդ մասնիկները առանց **ք**-ի էլ են գործածվում՝ **-դան/-դանք**, **-վան/-վանք**, **-րան/-րանք**, **-րուն/-րունք**, **-ան/-անք**, **վըդան/-վըդանք**⁴ *ընգերդան- ընգերդանք, իշվան-իշվանք, գճորան-գճորանք, դճորուն-դճորունք, իձվան-իձվանք, քուր-վըդան-քուրվըդանք*: Առանց **-ք**-ի տարբերակները գրանցվում են հատկապես Մուշի տարածքի Ալաշկերտի խոսվածքում⁵: Բացառություն են միայն **-դիք** և **-վըդիք** մասնիկները, որոնք առանց **ք**-ի չեն կիրառվում՝ **քուրվըդիք, ախպըրդիք**:

Հիմքերը, որոնց վերջից կցվում են թե՛ պարզ, թե՛ բաղադրյալ հոգնակերտները, միջին հայերենում և Մշո բարբառում երկու կերպ են դրսևորվում. անփոփոխ «մաքուր» հիմքեր, այսինքն՝ չհնչյունափոխված, և քերականական ծանրաբեռնվածություն չունեցող, բայց հնչյունափոխված հիմքեր, որոնք լինում են շեշտով պայմանավորված և շեշտից անկախ:

Միջին հայերենում և Մշո բարբառում հոգնակի թվի ընդհանրական ցուցիչ չկա: Գործածության հաճախականությամբ միջին հայերենում առաջատար են **-եր**, **-ներ**, **-նի**, **-ք**, իսկ Մշո բարբառում՝ **-եր**, **-ներ**, **-ք** հոգնակերտները: Նախորդ լեզվափոփոխ երբեմնի սակավադեպ կիրառություն ունեցող հոգնակերտները, որոնք հավաքականության իմաստ արտահայտող ձևությոներ են եղել⁶, միջին հայերենում ստացել են սովորական ու լայն կիրառություն, տարածվել այնպիսի գոյականների վրա, որոնք հավաքականություն չէին կարող արտահայտել, և այդ ամենի արտացոլումը կա նաև Մշո բարբառում: Միջին հայերենում կիրառման հաճախականությամբ գործառական որոշակի ծանրաբեռնվածություն ունեն **-ունք**, **-վի**, **-անի**, **-ստան**, **-այք**, **-որայք** հոգնակերտները, որոնց գործառումը վերաբերում է տասից մինչև մի քանի տասնյակ գոյականների: Մյուս՝ **-իք**, **-տի**, **-աք**, **-ան**, **-ենի**, **-արէք**, **-իկ**, **-եան**, **-ոք**, **-ոնք**, -

⁴ Ք. Մաղաթյան, *Ալաշկերտի խոսվածքը*, Ե., 1985, էջ 71:

⁵ Ա. Աբրահամյան, *Գրաբարի ձևեր*, Ե., 1976, էջ 20:

ունաք, -էք հոգնակերտներից ամեն մեկով հոգնակի են կազմում մեկ տասնյակից էլ ավելի քիչ բառեր, երբեմն միայն՝ մեկ բառ: Իսկ Մուշում գործառական լայն ընդգրկում չունեցող մյուս հոգնակերտներն ընդգրկում են երկու տասնյակը չգերազանցող բառախմբեր, երբեմն մեկ բառ կամ մի քանի բառ: Հատկապես մեծ թիվ են կազմում **-ան/ք** հոգնակերտով կազմությունները: Պետք է կարևորել, որ Մշո բարբառում ընդհանրացումները ավելի մեծ են, քան միջին հայերենում: Բոլոր այն բառերը, որոնք բարբառում հոգնակիի իմաստ են արտահայտում այլ մասնիկներով, կարող են հոգնակի թիվ կազմել նաև **-եր**-ով և **-ներ**-ով ևս, մինչդեռ այն բառերը, որոնց հոգնակին կազմված է այս մասնիկներով, սակավադեպ են այլ հոգնակերտներ ստանում՝ **սերմեր/սերմանք/կ, ճըվեր/ճըվան, լընդեր/լընդերք:**

Այդ անմիատարրությունը միջին հայերենում պայմանավորված է պատմահասարակական իրադրությամբ և գրական լեզու չլինելով, իսկ Մշո բարբառում պատմահասարակական իրադրությանը հավելվում է ոչ միայն անմշակ և խոսակցական լեզու լինելը, բարբառախոսների անընդմեջ տեղահանությունները, այլև լեզվական փաստերի կենսունակությունը: Ընդ որում, թե՛ միջին հայերենում, թե՛ Մշո բարբառում ընդհանուր է միավանկ բառերի **-եր**, բազմավանկների **-ներ** մասնիկներ ստանալը: Միջին հայերենում երկվանկ բառերն ու մեկուկես վանկանի հիմքերը ստանում են **-նի՝ գըլուխ-գըլխնի, մըզկիթ-մըզկիթնի** և այլն, բազմավանկ բառերը կարող են ստանալ նաև **-նի** և **-եր** մասնիկներ: Միջին հայերենի հոգնակերտների այսօրինակ բաշխվածության վկայությունն են նաև միջինհայերենյան հիշատակարանների լեզուն և դրանց լեզվական փաստերը⁶: Մշո բարբառում մեկուկես, երկվանկ բառերը համաչափորեն ստանում են **-եր, -ներ** մասնիկները՝ **արգըղեր, սանդըրներ, մանդըրներ** և այլն: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Ալաշկերտի խոսվածքում **-ներ** մասնիկը կարող է տարածվել նաև միավանկ բառերի վրա՝ **գինդ- գընդըներ, լուծ-լըձներ**⁷, **թուշ-թուշներ** /Ալաշկերտ, Խաստուր գյուղ/, **ծառ-ծառներ, դոշ-դոշներ, թել-թելներ**⁸ և այլն: Մշո տարածքին բնորոշ են նաև **և** բաղաձայնով վերջացող բազմաթիվ բառերի ոչ թե **-ներ**, այլ **-եր** մասնիկ ստանալու վկայությունները, որոնցում փոխադրեցական հնչյունափոխության օրենքներով ընկնում է երկու նույնանման հնչյուններից մեկը՝ **մաձ-ներ, բօստըներ, չօրներ, փառըներ, ամներ, յեղներ** և այլն: Մշո բարբառում բազմավանկ հիմքերի հոգնակերտ ստանալու համակարգայնությունն ավարտված իրողություն է, քանի որ համատարած գործածվում է **-ներ** մասնիկը, իսկ միջին հայերենում բազմավանկ հիմքերը չունեն այդ համակարգավածությունը:

⁶ Լ. Հովսեփյան, *ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն*, Ե., 1997, էջ 18:

⁷ Ք. Մաղաթյան, *նույն տեղը*, էջ 70:

⁸ Գ. Մկրտչյան, *Ապարանի տարածաշրջանի բարբառային և խոսվածքային տարբերակների քննություն* [ատենախոսություն, ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ], Ե., 2011, էջ 66:

Ինչպես տեսանք, սրանք միավանկ հիմքերին հակադրվում են երբեմն **-եր**, երբեմն **-ներ**, նույնիսկ **-նի** մասնիկ ընդունելով՝ **այգեպներ, աղախներ, հեքիաք-նի, սալիտակուցնի** և այլն: Միջին հայերենում հատկապես դիտարկելի են բազմավանկ հոգնակիակազմ հիմք**+-եր** կաղապարի սահմանափակ վկայությունները՝ **կերակրեր, սենեսկալեր**: Սրանք էլ չի բացառվում, արհեստական կառույցներ են՝ սպրդած լեզվական հուշարձաններում:

Միջին գրական հայերենում հոգնակի ուղղականի թվակազմության մեջ գործում են երեք կարգի կաղապարներ՝ **ա/չեզոք** վերջնահանգով հիմք**+ք**, **բ/ոչ** չեզոք, ընդ որում բաղաձայն**+(ը)**ն վերջնահանգով հիմք**+ք**, **գ/այս** երկու կաղապարների նորակազմ ձևեր: Առաջին և երկրորդ կաղապարները «ժառանգորդային» են՝ ավանդված նախորդ լեզվափուլերից: Ի հակադրություն միջին հայերենի՝ Մշո բարբառում թվակազմության կաղապարների սահմանափակություն կա. այստեղ հիմնականում գործում են բուն միջինհայերենյան կաղապարները: Բարբառը բնութագրվում է նաև յուրահատուկ ձևերով, իսկ չեզոք վերջնահանգով հիմք**+ք** կաղապարը որոշակի օրինաչափ սահմանափակումներով է ներկայանում՝ **ւ՞որդիք, այգիք, կաղնիք, օսկիք, քամիք** և այլն: Միջին հայերենի և Մշո բարբառի համար բնորոշիչ է այն, որ եզակի ուղղականի ձևը հոգնակիակազմ հիմք է, որը թեև միջին գրական հայերենում ավարտուն տեսք չի ունենում, սակայն այս տիպը, ինչպես ուսումնասիրություններն են ցույց տալիս, այսօր գործում է Մշո բարբառում և, առհասարակ, արդի հայերենում: Միջին հայերենում և Մշո բարբառում նորակազմ ձևերի հոգնակի ուղղականում վերականգնվում է **ն** հիմքակազմ տարրը՝ **ձեռներ, վօտ/դներ, մըկներ** և այլն:

Դիտարկված ձևախմբերը ցույց են տալիս, որ միջին հայերենում և Մշո բարբառում գոյականների թվակազմությունն արտահայտվում է գործառական ծանրաբեռնվածության խիստ արտահայտված անհամաչափությամբ: Եթե միջին հայերենում գոյականների մեծամասնությունը հոգնակի է կազմում չորս հիմնական ձևայիններից որևէ մեկով՝ **-ք, -եր, -ներ, -նի**, ապա Մշո բարբառը հիմնականում կենսունակ է **-եր, -ներ** ձևայիններով: Մյուս հոգնակերտներն ունեն սահմանափակ գործածություն: Մշո բարբառում **-ք** հոգնակերտի գործածությունը սահմանափակվում է **ի** ձայնավորով վերջացող երկվանկ և բազմավանկ բառերի կցվելով՝ **հօքիկ, ւ՞որքիք/կ, տընեծիկ** և այլն, մի շարք բաղադրյալ հոգնակերտների կազմությանը մասնակցելիս, որով **-ք** մասնիկի գործառական ծանրաբեռնվածությունը կտրուկ աճում է, երբ կարևորվում է բառավերջի դիրքը, ինչպես նաև այն կա **քեռակին** բառի հոգնակին կազմելիս՝ **քեռնգիք**՝ բառավերջյան **ն**-ի անկմամբ: Բարբառում այն ունի նաև **քեռնգրդիք** /Մուշ, Ծղակ գյուղ/, **քեռնգիներ** տարբերակները:

Խնդրո հարցում միջին հայերենն ու Մշո բարբառը բնորոշվում են մեկ այլ յուրահատկությամբ ևս. բառը կարող է միաժամանակ ստանալ մեկից ավելի հոգնակերտներ: Սակայն այս հարցում ևս կան սահմանափակումներ. ոչ բոլոր հոգնակերտներն են համակցվում: Միջին հայերենում և Մշո բարբառում համակցմամբ զուգորդվում են գործածության լայն շրջանակներ ունեցող,

հիմնականում բաղադրյալ ձևայինները: Միջին հայերենում **-ունք, -որայք, -իք, -աք, -ենի, -արեք, -ոք, -ունաք, -եք** հոգնակերտները մնում են անկախ և չեն զուգորդվում: Պետք է կարևորել, որ բաղադրյալ մասնիկները զուգորդվելով են ձուլվել և ժամանակի ընթացքում գիտակցվել որպես մեկ հոգնակերտ, սակայն նորատիպ ձևերում այդ տարբերակների գոյությունը հիմնավորվում է հոգնակերտներից մեկի՝ առաջինի իմաստի մթազնամբ և պասիվությամբ⁹: Միջին հայերենում այս երևույթն այնքան է խորացել, որ **-եր, -նի, -ներ** հոգնակերտների իշխող դիրք ձեռք բերելը և ընդհանրացման միտումը պայմանավորվում են զուգորդումների առատությամբ, որոնք տարածվում են անգամ երկակի և անեզական թվերի վրա: Մշո բարբառում բառին կցվում է առավելագույնը երկու հոգնակերտ, միջին հայերենում կան դեպքեր, երբ երեք հոգնակերտ է կցվում բառին: Այսպիսի զուգորդումները՝ որպես բաղադրյալականության դրսևորում, սահմանափակ են, հաճախ, վկայված ընդամենը մեկ բառով: Մշո բարբառում կրկնակ հոգնակիներ ձևավորվում են ի հաշիվ **-ք** և **-ներ** հոգնակերտների՝ **տիրվղան/ տիրվղանք/ տիրվղաններ, հոքստան- հոքստանք/ հոքստաններ, տըղեկ/տըղեգ-ներ, դվեկ/ դվեկներ, ախչըկներ/ ախչըկերք, լընդեր/լընդերք**: Հոգնակերտների այս դրսևորումները ցույց են տալիս, որ բառահիմքի և վերջին հոգնակերտի միջև ընկած ձևային աստիճանաբար մթազնամբ է և միտում ունի վերջին մասնիկի հետ ձևավորել բաղադրյալ հոգնակերտ: Ինչպես նկատելի է, սրանք հատկապես այն բառերն են, որոնք վերջանում են **ա, ի** ձայնավորներով և հոգնակիանում են **-ք/-կ** մասնիկով: Վերոբերյալ վկայությունների բառավերջյան **ք-ն** ունի հոգնակիության իմաստ, իսկ այն բառերում, երբ **ք-ին** հաջորդում է մեկ այլ հոգնակերտ, չի պահպանում հոգնակերտի իմաստը: **Ք/կ-ի** իմաստը սկսում է մթազնամբ գրաբարյան **ք-ի** համաբանությամբ, որը միջին հայերենից սկսած ձեռք է բերել նաև ածանցի արժեք. հատկապես մեկ, մեկուկես, երկվանկ, նաև անեզական բառերում **ք-ն** այլևս չի գիտակցվել որպես հոգնակերտ՝ **աչք- աչքեր, ձեռք-ձեռքեր, միտք-մըտքեր, խեղ-խեղեր, պարտք-պարտքեր, բալնիք-բալնիքներ** և այլն: Այս պատճառներով է, որ բառին այլ մասնիկ հավելելու անհրաժեշտություն է առաջացել, ու այն համակարգայնացել է: **-Ք** ձևայինը հոգնակիի իմաստով գործառում է միայն բառավերջում, իսկ հիմքատեսակի և հոգնակերտի միջև այն կա՛մ բառակազմական ձևային է, ինչպես **աչքեր, ունքեր, հաւքեր, քնքեր** և այլն, կա՛մ բաղադրյալ հոգնակերտի աստիճանաբար մթազնամբ տարր: Մշո բարբառում գրանցվում է անգամ **-եք** հոգնակերտի մթազնաման փաստ **տեղ բառում՝ տեղեր-տեղերներ**՝ ձևավորելով բաղադրյալ **-երներ** հոգնակերտը:

Անդրադառնանք ոչ եզակիության մեկ այլ խնդրի նս: Միջին հայերենն ու Մշո բարբառն ունեն նաև նախնական երևույթ համարվող երկակի թվի որոշակի արտահայտվածություն, որն իրացվում է **-ու/-վի** ձևայինով: Սակայն միջին հայերենում և Մշո բարբառում երկակի թվի իմաստը հստակ ձևավոր-

⁹ Ս. Հ. Բաղդասարյան-Թափալցյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

ված արտահայտություն չունի, իմաստաբանորեն չի արդարացվում. այդ մասնիկն են ընդունում նաև մի շարք այնպիսի գոյականներ, որոնք մարմնի կրկնակ անդամների անվանումներ չեն. այդ մասնիկը պարզապես հոգնակերտ է՝ համաբանությամբ պայմանավորված: Միջին հայերենում ու Մշո բարբառում գործ ունենք երկակի թվի մասնակի արտահայտության հետ: Ինչպես տեսանք, **-վի** մասնիկը հանդես է գալիս և՛ պարզ տեսքով, և՛ բաղադրյալ մասնիկների կազմում՝ **ականջվի, խօսվի, դովնի, աչւեր** /միջին հայերեն/, **ճ՛/ձեռ-վի, ոսովի/օղվի, Գաչվի, ունքվըներ, իշուանք** /Մշո բարբառ/:

Միջին հայերենում ու Մշո բարբառում թվակազմությունը ձևավորել է որոշակի համակարգային օրինաչափություններ, թեև կան նաև բազմաձևություններ ու անմիօրինակություններ: Գործում է նաև թվային իմաստների հակադրություններից ամենակարևորը՝ եզակի-հոգնակի հակադրությունը՝ համապատասխան բազմաձև մասնիկներով՝ պարզ ու բաղադրյալ, իսկ մյուս հակադրությունները պահպանվում են լեզվական մնացուկների տեսքով: Հատկանշական է, որ միջին հայերենում ու Մշո բարբառում անհոգնական գոյականներ գրեթե չկան: Իսկ անեզականները թե՛ միջին հայերենում, թե՛ Մուշի տարածքում մեծ թիվ են կազմում՝ որպես նախորդ լեզվափուլերի մնացուկներ: Եթե միջին հայերենում դրանք նախորդ լեզվափուլից փոխանցումներ են, ապա Մշո բարբառում դրանք ունեն որոշակի օրինաչափություններ: Այս տարածքում հավաքականության համար գործում են **-ներ** և **-անք** մասնիկները՝ **Սուկօներ, Տեր Սըգըրդիճներ, աներանք, կիսրանք, հերանք, սերմանք** և այլն:

Mkrtchyan Garik - Plural Forming Particles in Middle Armenian and the Dialect of Moush (similarities and differences).-The article touches upon the author's observation of the plural forms of the nouns in Middle Armenian and the dialect of Moush, reveals the existence of new converging and diverging systems. Research shows that the new typology of forming the plural established in Middle Armenian is partially reflected in the dialect of Moush, as well. According to the statistical data, the plural forming endings in Middle Armenian are 44 in number 23 of which are presented as simple and 21 as compound. Whereas, in the dialect of Moush there are 32 plural forming endings 28 of which are compound and 4 are simple.

In Middle Armenian the most productive endings are: -եր [er], -ներ [ner], -նի[ni], -ք[k] and in the dialect of Moush they are: -եր [er], -ներ[ner], -ք [k]. In the observed areas the plural forming endings are freely interchangeable.

Мкртчян Гарик - Употребляющиеся в мушском диалекте и среднеармянском языке частицы, образующие множественное число (сходства и различия). -Исследования показывают, что сформировавшаяся в среднеармянском языке новая типология образования множественного числа имеет свое частичное отражение в мушском диалекте. По статистике в среднеармянском языке слов, образующих множественное число - 44, из них 23 слова - простые, 21 - составное. А в мушском диалекте, слов, образующих множественное число - 32, из которых составные - 28, а 4 слова - простые.

В среднеармянском языке главными частицами являются **-եր, -ներ, -ի, -ք**, а в мушском диалекте- **-էր, -ներ, -ք**. В исследуемых территориях частицы, которые образуют множественное число, имеют функцию свободной взаимозаменяемости.

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՇԵՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Գիտաժողովը նվիրված է վաստակաշատ լեզվաբան ակադեմիկոս Գևորգ Ջահուկյանին, ուստի կարևոր էմ համարում մեջբերելու նրա՝ ուշադրության արժանի հետևյալ եզրահանգումը հայ-իրանական փոխառնչությունների պատմության մասին: Ըստ նրա «Կարելի է ասել, որ իրանական ժողովուրդների վերաբերյալ առաջին տեղեկությունների ժամանակներից էլ սկսվում է՝ հայ-իրանական շփման պատմությունը, եթե մանավանդ հայերը կազմել են ուրարտական պետության հիմնական ժողովուրդներից մեկը»²:

Հայերենի և իրանական լեզուների հնամյա հարաբերությունները շարունակվում են մինչև 7-րդ դ., ապա նոր ընթացք են ստանում նոր պարսկերենի շրջանում՝ 9-10-րդ դդ., որը համընկնում է միջին հայերենյան շրջանի ուրվագծման դարերին: «Իրանական լեզուների՝ իրանագետների կողմից տարբերվող հին, միջին, նոր շրջանները չեն համընկնում հայերենի զարգացման համապատասխան շրջաններին: Այս տարբերությունները կապված են ինչպես երկու կողմերի զարգացման առանձնահատկությունների, այնպես էլ դրանց շրջանաբաժանման տարբեր սկզբունքների հետ: ... Իրանական լեզուների գրավոր հուշարձանները սկսվում են հայերենի գրավոր հուշարձաններից ավելի քան մեկ հազարամյակ առաջ»³:

10-րդ դարը աշխարհառչակ Ֆիրդուսու դարաշրջան է, երբ ստեղծվում է նրա գլուխգործոց «Շահնամե»-ն, որն զգալի ազդեցություն է ունեցել նոր պարսկերենի ձևավորման ասպարեզում: Իրականում «Շահնամե»-ն իրանական ազգային ինքնության փաստն է: 10-րդ դ. սկսվող նոր պարսկերենը, անցնելով մի ամբողջ հազարամյակ, լիովին հասկանալի է այսօրվա հասարակության կողմից. սա նոր պարսկերենի կարևոր առանձնահատկություններից է: «Շահնամե»-ի բանաստեղծությունների «բազմաբովանդակ և բազմերանգ պատմականն ու առասպելականը, իրականն ու երևակայականը, քնարական հոսուն մրմունջներ, խոր և թախծոտ խորհրդածություններ ամեն առիթով, դյուցազնական ուրույն դրվագներ, և վերջապես մայրենի հարազատ բարբառը»⁴ իր բոլոր առանձնահատկություններով և երանգավորումներով կարդացվում, հասկացվում և հաճույք է պարգևում այսօրվա ընթերցողին:

¹ Ըստ Է. Ա. Գրանտովսկու, որ հենվում է հատկապես հատուկ անունների ուսումնասիրությունների վրա, իրանական ցեղերն Իրանում երևացել են դեռևս մ.թ.ա. 11-րդ դ.:
Э. А. Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии, М. 1970.

² **Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 492:**

³ **Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 492:**

⁴ **Ն. Ադոնց, «Շահնամե»-ի քաղաքական ավանդը, Իրան-նամե, հ. 8, 1994, էջ 4:**

Ինչ վերաբերում է հայ-իրանական լեզվական առնչությունների հին շրջանին, ապա հին հայերենի իրանական փոխառյալ բառապաշարի վերաբերյալ կատարվել են բազմաթիվ ստուգաբանական և վերլուծական հետազոտություններ: Այդ ուսումնասիրությունները լրացումներով և ճշգրտումներով հիմնականում ամփոփվել են Հ. Հյուբշմանի, Հ. Աճառյանի, Լ. Հովհաննիսյանի և ուրիշ լեզվաբանների աշխատանքներում⁵: Միջին հայերենի շրջանում լայնածավալ հայ-իրանական և հայ-արաբական գիտական, մշակութային և գրական առնչությունները հիմք են հանդիսացել հայերենում բազմաթիվ իրանական և արաբական փոխառությունների համար: Միջին հայերենի (12-16-րդ դդ.) բազմոլորտ թարգմանական և հեղինակային մատենագրությունը գիտական կարևորություն է ներակայացնում: Սակայն միջին հայերենի բառապաշարի զգալի մասն առ այսօր անտիպ մատենագրության և միջին հայերենի չիրատարակված բառարանների պատճառով դուրս է մնացել բանասիրական և ստուգաբանական ուսումնասիրությունների տեսադաշտից:

Ինչպես հայտնի է, միջին հայերենը, որի հիմնական առանձնահատկություններն ուրվագծվել են 10-րդ դ., տարբերվել է գրաբարից իր հնչյունական քերականական համակարգով և բառապաշարի հիմնական դրսևորումներով: Միջին հայերենի լեզվական նոր երևույթներին զուգահեռ դրսևորվել են փոխառված բազմաթիվ բառերի կիրառությունները⁶:

Ի դեպ գրաբարի իրանական փոխառությունների մի ստվար մասն անցել է միջին հայերենին: «Միջին հայերենի բառապաշարը հին փոխառություններին զուգահեռ շարունակաբար համալրվել է փոխառյալ նոր բառերով ու տերմիններով, որոնց հիմնական աղբյուրն են արաբերենը, պարսկերենը, հունարենը, թուրքերենը, ֆրանսերենը, լատիներենը, վրացերենը և ասորերենը»:⁷

Ըստ պրոֆ. Ռ.Ղազարյանի՝ «Միջինհայերենյան փոխառությունների մեջ քանակական առումով նախ և առաջ աչքի են ընկնում արաբերեն բառերը, որոնցով պարզապես ողողված են գեղարվեստական և գիտական մի շարք ինքնուրույն և թարգմանական գործեր: Այնուհետև բավականին մեծ թիվ են կազմում պարսկերեն, հունարեն և թուրքերեն լեզուներից կատարված փոխա-

⁵ Հայոց լեզվի հին շրջանի փոխառությունների մասին տե՛ս *Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի*, հհ. Ա, Բ, Վենետիկ, 1836-1837: **Հ. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, Ե., 1926-1935: **Գ. Զահուկյան**, *Հայերեն ստոգաբանական բառարան*, Ե., 2010: **Գ. Զահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*: Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987: **Լ. Հովհաննիսյան**, *Հայերենի իրանական փոխառությունները*, Ե., 1990: **Լ. Հովհաննիսյան**, *Հայ-իրանական նոր ստուգաբանություններ*, Ե., 2005: **Լ. Հովհաննիսյան**, *Գրաբարի բառարան*: Նոր Հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր, Ե., 2010: **Մ. Մալեք Մոհամմադի**, Եզնիկ կողբացու «Եդ Սղանդոց» երկում վկայված փոխառյալ բառապաշարի խնդրի շուրջ, Բազմավեպ, 2004, էջ 206-237:

⁶ Միջին հայերենի առանձնահատկությունների մասին մասին տե՛ս.

- **Ա. Այտընեան**, *Քննական քերականություն արդի հայերեն լեզուի*, 1866, էջ 142-146:

- **Մ. Ղազարյան**, *Միջին հայերեն*, գիրք Ա, Ե., 1960:

- *Ակնարկներ միջին հայերենի պատմության*, հհ. Ա, Բ, Ե., 1972-1975:

- **Ռ. Ղազարյան, Հ. Մ. Ավետիսյան**, *Միջին հայերենի բառարան*, Ե., 2009:

- **J. Karst**, *Historische Grammatik des kilikisch-Armenischen*, Strassburg, 1901.

⁷ **Ռ. Ղազարյան**, *Միջին Հայերենի բառապաշարը*, Ե., 1993, էջ 13:

ռությունները, որոնց հաջորդում են լատիներեն, վրացերեն, ասորերեն բառերը»⁸: Սակայն, ինչպես նշվեց, պետք է նկատել, որ առ այսօր միջին հայերենի ժամանակահատվածին վերաբերող բազմաթիվ ձեռագրեր են հրատարակվել, որոնք նախկինում չեն ընդգրկվել միջին հայերենի փոխառությունների ուսումնասիրությունների ոլորտում: Քանի որ վերջին տասնամյակներում միջինհայերենյան ժամանակաշրջանին վերաբերող բազմաթիվ ձեռագրեր են հրատարակվել, կազմվել են բառարաններ, առավել կարևորվում և մատչելի է դառնում միջին հայերենի իրանական բառաշերտի ուսումնասիրությունը: Պետք է նկատել, որ այդ աղբյուրներում մի շարք փոխառություններ սակավադեպ են օգտագործվել և անհասկանալի են: Այդ իսկ պատճառով դրանք տարբեր մեկնաբանություններ են ստացել, իսկ որոշ փոխառություններ էլ հատուկ են միջին հայերենին և օգտագործվում են նաև ժամանակակից հայերենում: Տվյալ ժամանակաշրջանի փոխառյալ բառապաշարի ուսումնասիրությունը օգտակար կլինի միջին հայերենի բառապաշարին նվիրված ստուգաբանական և բացատրական բառարաններ կազմելիս նաև բնագրագիտական և մատենագրական հետազոտություններ կատարելու համար:

Պետք է նշել, որ միջին հայերենում հանդիպում են օտար բառերի ու բառակապակցությունների պատճենումներ, որոնք հիմնականում գործածվել են գիտական գրականության մեջ և զգալի դեր են խաղացել գիտության տարբեր բնագավառներին առնչվող նոր տերմինների ստեղծման գործում:⁹

Ինչ վերաբերում է միջին հայերենի փոխառությունների անցման հարցին, ապա հայտնի է, որ փոխառությունները կատարվում են բանավոր (ժողովրդական փոխառություններ) կամ գրավոր ուղիներով (գրական փոխառություններ): Ըստ պրոֆ. Ռ. Ղազարյանի «միջնադարում փոխառված բառերի մեծագույն մասը ժողովրդական փոխառություններ են: Այդ կարգի փոխառությունները միջին գրական հայերենի բառապաշարի մեջ մուտք են գործել ժամանակի ժողովրդախոսակցական լեզվից և տարբեր բարբառներից»¹⁰: Հաճախ ժողովրդական փոխառությունները դժվար է սահմանազատել գրականից և որոշել, թե դրանցից որոնք են ժողովրդական և որոնք գրական, այլ կերպ ասած՝ փոխառությունների անցումը ինչպե՞ս է կատարվել՝ խոսակցական ճանապարհով, թե՞ գրավոր»¹¹:

Միջինհայերենյան շրջանում հատկապես արաբերենից, պարսկերենից և թուրքերենից փոխառյալ բազմաթիվ բառեր ոչ միայն պահպանվել են ժամանակակից բարբառներում ¹², այլև դրանց մի որոշ մասը մուտք է գործել գրական լեզվի մեջ:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Ռ. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 14:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Այս կապակցությամբ մանրամասն տե՛ս **Հ. Մեսրոպյան**, Իսլամաբանությունները հայերենի բարբառներում, *Հայագիտական և իրանագիտական երկրորդ գիտաժողովի դրույթներ* «Մա-

Միջին գրական հայերենի բառապաշարի մեջ զգալի տեղ են գրավում իրանական բազմաթիվ փոխառություններ, որոնց աղբյուրը նոր պարսկերենն է: Ինչպես նշվեց նոր պարսկերենի ժամանակաշրջանը սկսվում է 10-րդ դ., հետևաբար բուն միջին հայերենում կատարված պարսկական փոխառությունները կատարվել են նոր պարսկերենից: Պրոֆ. Ռ. Ղազարյանը միջին հայերենի փոխառությունների քանակի մասին արտահայտվելիս պարսկերենից փոխառված բառերի թիվը դասում է արաբական փոխառություններից հետո և նշում է, որ «պարսկերենից փոխառված բառերի թիվը հասնում է հարյուրների»¹³: Սակայն պետք է նկատել, որ միջին հայերենում արաբական փոխառությունների մի զգալի մասը մինչ այդ օգտագործվել են պարսկերենում, և շատ հավանական է, որ պարսկերենի միջոցով են անցել հայերենին:

Միջին հայերենում կատարված պարսկական փոխառությունների մի սովոր մասը մինչև այժմ օգտագործվում է հայերենի թե՛ արևելյան, թե՛ արևմտյան բարբառներում: Օրինակ՝ աշքարայ, արախճին, արապայ, արմաղան, աւարայ, բազար, բագրկան, բադ, բաղչայ, դաստե, դուշման, դրուստ, դօստ, եար, եօնճայ, գահլէ, գահր, գնճիլ, թաժայ, թիւար, թուռշի, լակլակ, լուլայ, խալի, խան, խիար, խոնչայ, մաթթուլ, մուռտառ, նալբանդ, շաֆթալու, շիրայ, շիրին, շիւան, շորվայ, ուսթայ/ ուստայ, չանկալ, չարիս, չոպան, չուխայ, բօստան, սուրմայ, փահլաւան, փանչարայ, փարտայ, փէշայ, փէշքէշ, քալամ, քիշմիշ: Միջին դարերում փոխառված մի շարք բառեր գործածվում են նաև ժամանակակից գրական հայերենում, ինչպես՝ աստառ, բահրա, գիծ, դարդ, դիռլ, թարխուն, լաչակ, լղար, խուրմա, նամագ, նարգիզ, նարինջ, նշտար, շալ, չարչի, ջան, սումախ, սպանախ, սպանդ, տօշակ, փալան, փարչ, փլավ, քաթան, քաչալ:

Հյուբշմանը իրանական փոխառությունները ըստ ժամանակաշրջանների չի դասակարգում, «Քանի որ, - ինչպես գրում է նա-, շատ դեպքերում տարբերակումն անհնար է»¹⁴: Հատկանշական է, որ ըստ ակադ. Գ. Զահուկյանի՝ «Հ.Աճառյանը փոխառությունների դասակարգման հարցում «հին շրջանի» ըմբռնումը զգալիորեն տարբերվում է արդի ըմբռնումից և չունի տարբերական որոշակի չափանիշներ. Ըստ Զահուկյանի կարծիքի Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմության» 1-ին հատորում հանդիպում են մեծ թվով այնպիսի բառեր, որոնք արդի շրջանաբաժանմամբ փաստորեն պատկանում են միջին հայերենի շրջանին /12-16-րդ դդ./ կամ չունեն ժամանակագրական ճշտորոշում»¹⁵:

Խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրության անհրաժեշտության մասին պետք է նշել, որ Հ. Աճառյանը «Հայերեն արմատական բառարան»-ի նախաբանում հիշատակում է, որ ոսկեդարյան և հետոսկեդարյան հայերենի շրջանի

տենեդարանի հին ձեռագրերի իրանագիտական արժեքը, խմբագիր՝ Մ. Մալեք Մոհամմադի, Ե., 2011թ., էջ 29:

¹³ Ռ. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 18:

¹⁴ Հ. Հյուբշման, *Հայերենի քերականություն*, Առաջին մաս, Ե., 2003, էջ 14:

¹⁵ Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., 1987, էջ 508:

բառերն են միայն հավաքված Արմատական բառարանում, իսկ ստորին կամ միջին հայերենի շրջանի բառերը չեն հավաքված¹⁶:

Միջին հայերենի արաբական փոխառությունների հարցը: Միջին հայերենի արաբական փոխառությունների մի զգալի մասը կատարվել է պարսկերենի միջոցով. սա հաստատվում է հնչյունական օրինաչափություններով: Ուշագրավ է Հ. Աճառյանի վերլուծությունը այս կապակցությամբ. «Հատկապես ԺԱ դարում, երբ հայոց Բագրատունի թագավորությունն արդեն վաղուց հաստատված էր, արաբները Հայաստանից հեռացած և նույնիսկ անկման շրջանն էին մտած: Այս պատճառով ազդեցությունը պիտի վերագրենք ոչ թե ուղղակի արաբերենին, այլ մեր հարևան պարսիկներին»¹⁷: Ըստ այդմ պարսկերեն և արաբերեն բառերը կարելի է իրարից չտարանջատել, մանավանդ որ հիմնական մասը հավասարապես գործածված է եղել և՛ պարսկերենում, և՛ արաբերենում, և՛ թուրքերենում:

Ինչպես նշվեց, հայերենում մի շարք արաբական փոխառություններ կրել են իրանական հնչյունական համակարգի ազդեցությունը. սա ապացուցում է, որ այդ փոխառությունները անցել են պարսկերենի միջոցով: Հ. Աճառյանն իրավամբ դրանք իրանական փոխառությունների շարքում է դասում:

Հ. Հյուբշմանը և Հ. Աճառյանը ընդհանրապես ժխտում են հայերենում արաբական ծագման բառերի առկայությունը մինչև 7-րդ դարը (Hübschmann, 1892, 126-268. 1895, 1, 259-280, Հյուբշման, 1894. Աճառյան, ՀԼՊ, 2, 169-217)¹⁸: Սակայն ըստ սկադ. Գ. Բ. Ջահուկյանի՝ «5-րդ դ. մատենագրության մեջ կան մի շարք բառեր, որոնք սեմական լեզուների համապատասխան բառերի մեջ ամենից ավելի մոտ են արաբականներին: Այսպիսի դեպքերում Հ. Հյուբշմանը և Հ. Աճառյանը կամ ընդհանրապես ժխտում են հայերեն բառերի սեմական ծագումը, կամ ենթադրում փոխառություն ասորական բարբառներից»¹⁹: Ակադեմիկոսն իր այդ համոզմունքը ապացուցում է արաբական ցեղերի առկայությամբ Իրանի և Բյուզանդիայի սահմանամերձ վայրերում 7-րդ դարից ավելի վաղ, Հայաստանի հարավային շրջաններին մերձավոր վայրերում «յուրատեսակ ասորա-արաբական կոյնեի» առկայությամբ²⁰:

Mohammad Malek Mohammadi- On the Iranian Word Stock Level of the Medieval Armenian Language.- This article discusses the comparison of the Persian and Armenian languages development cycles, both the medieval Armenian and New Persian languages linguistic ties the issue of the Arabic loan words of Armenian language.

¹⁶ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ.1, Ե., 1971, էջ 7:

¹⁷ Հր. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, հ. Բ, Ե., 1951, էջ 183:

¹⁸ H. Hübschmann, *Die Semitischen Lehnwörter in Armenischen*, ZDMG 1892. H. Hübschmann, *Persische studien*, Strassburg, 1895. Հ. Հյուբշման, *Սեմական փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ*, Վիեննա, 1894:

¹⁹ Գ. Ջահուկյան, էջ 485:

²⁰ Նույն տեղում:

Моаммад Малек Моаммади- Иранская лексика среднеармянского языка,- В статье приводится сравнение циклов развития персидского и армянского языков, В обоих языках, и в среднеармянском и в новоперсидском, лингвистические связи исходят из арабских заимствований армянского языка.

**ԿԱՊԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑ + ԳՈՅԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՈՎ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՈՒ
ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ**

Ժամանակակից գրական հայերենում **կապային կառույց + գոյական լրացյալ** բառակապակցական կաղապարները որպես շարահյուսական յուրահատուկ կառուցվածքներ, խիստ տարածված են և հաղորդման մեջ երբեմն լրացական իմաստների ձևավորման անփոխարինելի միջոցներ են: Նրման կաղապարներն ինքնատիպ են և՛ իրենց կառուցվածքով, և՛ արտահայտած իմաստով, և՛ գործառնությամբ: Դրանցում ուշագրավ են ինչպես լրացյալ գոյականի, այնպես էլ լրացումը ձևավորող կապերի իմաստային, ծագումնաբանական և բառակազմական հատկանիշները:

Չնայած այս կաղապարները միշտ էլ գոյություն են ունեցել մեր լեզվում և այսօր էլ գործուն են, սակայն դիտարկվել ու արժևորվել են մեր օրերում միայն: Դրանց անդրադարձել են մի դեպքում կապերի խոսքիմասային առանձնահատկությունները բացահայտելու, մյուս դեպքում՝ նախադասությունների մեջ որոշիչ - որոշյալ կապակցությունները քննելու առնչությամբ¹:

Հատկանշական է, որ կապային կառույցներով գոյականական բառակապակցությունները ըստ էության դուրս են մնացել լեզվաբանների տեսադաշտից, քանի որ կապն ու ինդիքը դիտվել են որպես սոսկ բայի լրացում կազմող միավոր, մինչդեռ մի շարք կապեր (**պես, նման, չափ**) լրացում են ձևավորում նաև առարկայանիշ գոյականներով:

Խնդրո առարկա կառույցները՝ որպես գոյականի լրացում, արդի գրական հայերենի երկու տարբերակում էլ ազատորեն գործածվում են և այն դեպքում, երբ լրացյալի անհրաժեշտ իմաստային ծավալումն ունի միայն կապային լրացումով արտահայտություն, և՛ այն դեպքում, երբ կապային կառույցով լրացումն ունի հոլովական տարբերակ:

¹ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, *Հայոց լեզվի տեսություն*, Ե., 1965: Ա.Մարգարյան, *Արդի հայերենի կապեր*, Ե., 1955: Մ. Ասատրյան, *Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր*, հ.Ա, Ե., 1970: Վ. Առաքելյան, *Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները*, Ե., 1965: Ս.Աբրահամյան, *Չթերվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1965: Հ. Ա. Հարությունյան, *Կառավարումը ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1983:

Այժմ ներկայացնենք գոյականի՝ կապային կառույցներով լրացումների հիմնական առանձնահատկությունները կազմավորման և գործառության մանրամասներով:

Գոյականի կապային կառույցներով լրացումներն իրենց հաճախակա-նությամբ, իմաստային բազմազանությամբ արևելահայերենում արևմտա-հայերենի համեմատությամբ ավելի գործուն են և ունեն զարգացման միտում: Լինելով արդի գրական հայերենի մի տարբերակը՝ արևմտահայերենը զար-գացել է սոցիալ - քաղաքական տարբեր պայմաններում, որի հետևանքով էլ նրանում քերականական իրողությունները հանդես են բերում տարբե-րություններ: Արևմտահայերենի քերականության թերևս ամենաբնորոշ հատ-կանիշն այն է, որ սերտորեն կապված է հայերենի նախորդ շրջաններին (գրաբար, միջին հայերեն), ու նրանում կողք կողքի հանդես են գալիս և՛ կա-պերով, և՛ նախդիրներով ու նախադրություններով լրացումներ: Դա հետևանք է այն բանի, որ նախ արևմտահայ հեղինակները հակված են պահպանելու գրաբարյան կապակցությունները և դրանց արդեն խաթարված ձևերը, ապա՝ նախդրավոր և նախադրությամբ կառույցները տեղի են տալիս նոր ձևե-րի՝ կապային կաղապարների:

Օրինակ՝ Տակաւ **ի կուծ, ի կարաս փոփոխումի** ճամբուն վրայ Դուք սսփոռներ էք լեցուն գինիներով քաղցր ու զով (ՎԹԵ, 379): Չեմ մոռցած դեռ **արցունքներդ յանուն պատառ մը հացի** (ՎՈԿ, 126):

Ուշագրավ է, որ ժամանակակից գրական արևելահայերենում գրա-բարյան նախդրավոր կառույցների և գոյականի կապակցությունները սահմա-նափակ են. դրանք գործածվում են միայն ոճական նկատառումներով: Օրի-նակ՝ Նկատելով որդու ջերմեռանդ սերը և բարեպաշտ **նվիրվածությունն առ աստված**² ծնողները նրան նվիրում են հոգևոր ծառայության (ԶԴՄՆ, 1, 69):

Սկսած Մ. Աբեղյանից՝ թեև նախդրի և նախադրության փոխարեն արևելահայերենում գործածվում է **կապ** անվանումը, բայց բոլոր դեպքերում խոսքը վերաբերում է քերականական միևնույն երևույթին և «էական տար-բերություն չկա **նախդիր + խնդիր** և **կապ + խնդիր** կառույցների միջև»³, քանի որ դրանք արտահայտում են շարահյուսական նույն բնույթի հարաբե-րություններ:

Ժամանակակից հայերենի շուրջ 100 կապերից, որպես գոյականի իմաստային ամենատարբեր ծավալումների իրացման միջոցներ, արևելա-հայերենում առավել հաճախադեպ են՝ **առթիվ, դեպի, կից, համար, համա-ձայն, հետ, միասին, մեջ, միջև, մոտ, նկատմամբ, չափ, նման, պես, վերա-բերյալ, վրա**³ կապերը, իսկ արևմտահայերենում՝ **առ, ընդ, ըստ, ի** գրաբար-յան նախդիրները, **առանց, դեմ, դեպ, յանդիման, յետոյ, շուրջ, պես** նախա-դրությունները, **ընդմեջ, ի պատիւ, ի վար, ի վեր** նախդրավոր կառույցները,

² Վ. Քոչյան, *Բառակապակցական կաղապարների զարգացումը հայերենում*, Ե., 1990, էջ 309:

³ Հայերենի կապերի մի մասը ծագմամբ հնդեվրոպական է և իր գուգահեռներն ունի ազգակից մյուս լեզուներում: Այս բառերի ստուգաբանությունը տրված է Հ. Աճառյանի «Հայերեն ար-մատական բառարան»-ում (հ. 1-4, Ե., 1971-1979):

նախադրությունների հնչյունափոխությունից և նախդրի անկումից՝ **առջև, մեջ, վերայ**, նախդրի միացմամբ՝ **դեպի (դեպ+ի)**, հոլովածնի քարացմամբ՝ **առթիւ, դուրս, մասին, ներս, միջոցաւ, նկատմամբ, շնորհիւ**, արևմտահայերէն հոլովածներից՝ **երեսէն, կողմէ, կողմից, կապակցությամբ, հասցէին** և այլն:

Արդի հայերենի երկու հատվածների՝ **կապային կառույց + գոյական կապակցությունների** կազմավորման հիմքերը հիմնականում նույնն են՝ լրացյալի խոսքիմասային, բառային, բառակազմական հատկանիշները, սերումը, փոխանվանական գործածությունը, ինչպես նաև՝ կապերի առաջացման գործոնը, բայի գեղչումը: Այսօրինակ կադապարների դիտարումներից կարելի է անել այսպիսի հետևություններ՝

ա) Բոլոր բառերի մեջ խիստ ընդգծված են բայի ու որակական ածականի հատկանիշները: Այստեղ **կապն** (նախդիրը և նախադրությունը) ու իր խնդիրն ավելի հաճախ լրացնում են բայանուն և ածականական, երբեմն նաև մակբայական ծագմամբ գոյականներին: Սրանք հիմնականում արտահայտում են լրացական այնպիսի հարաբերություններ, ինչպիսիք առկա են կապային կառույցների և լրացյալ գոյականներին հարաբերակից բայերի, ածականների ու մակբայների կապակցություններում: Այսպես՝ հանգման իմաստ արտահայտող **ազդեցություն, արշավանք, հարձակում, պայքար** և մի շարք այլ բայանուններով ու **դեմ, դեպի, ընդդեմ, հանդեպ, նկատմամբ, վերաբերմամբ, վրա** և նման կապերով ձևավորված կառույցներով լրացում ստանում են նաև նույնարմատ բայերը:

Օրինակներ՝ արևելահայերենից՝ Ամեն անգամ, երբ երիտասարդ բըծիշը նայում էր այլայլվող երեսին, նրա խոշոր աչքերի մեջ կարդում էր յուր թովիչ **ազդեցությունը** կուսական անարատ **հոգու վրա** (ԱՇԵ, 2, 374), արևմտահայերենից՝ Ինչ իմաստ ունի անվերջ **կոիւր ճակատագրի դէմ** (ԼՇԸԵ, 375):

Անկեղծություն, անտարբերություն, կատաղություն, անհավատարմություն, վստահություն, արագություն, հեռավորություն և այլ ածականական ու մակբայական ծագմամբ գոյական լրացյալների կապով ձևավորված լրացումներն էլ դրվում են վերջինների իմաստի պահանջով, օրինակներ՝ արևելահայերենից՝ Նա հավատում էր Լևոնի **անկեղծությանը իր նկատմամբ** (ՆԶ, 3, 352): Հայր - Մարդպետը, **տարիքին համապատասխան արագությամբ** ձիուց իջնելով, կանգնեց ճանապարհի մեջտեղը (ՍԶՊԹ, 67), արևմտահայերենից՝ Էյուպի մեջ երկու սուրբ կա, որ **կես ժամու չափ հեռաորութիւն** ունին: Զէ՞ որ արդէն ինքնին բացառիկ բան մըն էր այդ մտերմութիւնը, **մտերմութիւնը** դեռատի **աղջկան մը հետ** (ԼՇԸԵ, 179):

բ) Առանձին կապակցություններում լրացումը գոյականի մոտ դրվում է լրացյալի բառային իմաստի պահանջով, այսպես՝ հայերենի երկու տարբերակում էլ մի շարք գոյականներ (**աշխատություն, գիրք, իդեալ, հողված, պատմվածք, վեպ, օրենք** և այլն) ունեն վերաբերության իմաստ. **մասին, վերաբերյալ** և այլ կապերով կառույցները դրանց լրացումն են դառնում հենց

այդ նշանակությամբ, օրինակներ՝ Իմ կարծիքով առաջ պետք է իմանալ հայ երիտասարդի **իդեալը կնոջ մասին** (ԱՇԵ, 2,474): Նրանում կարդացի մի մանրամասն **յոթուած** Գրիգորեան կոչուած մեծահարուստի դրամական **գործերի մասին** (ՄՓ., 73):

Արևելահայերենում **գայրույթ, բողոք** բայանուն գոյականները կարող են պահանջել և՛ հանգման խնդրային, և պատճառի պարագայական իմաստով լրացումներ, ինչպես՝ Երեկույթից հետո մի քանի օր շարունակ նրա ականջին հնչում էին օրիորդի վիրավորական խոսքերը՝ իբրև սուր **բողոք** յուր անարժան **վարմունքի դեմ** (ԱՇԵ, 2,435), իսկ **կոփվ, մենամարտ, պատերազմ** և մի քանի այլ նման գոյականներ՝ ընդդիմության իմաստով, օրինակ՝ Բայց և այդուհե նա մտաբերեց Նիգ գավառի **պատերազմը**, դավաճան **Գագիկ Արծրունու դեմ** (ՄԳՄ, 330): Արևմտահայերենում ավելի հաճախադեպ են տեղի ուղղության իմաստ դրսևորող բառակապակցությունները: Դրանցում լրացյալ են դառնում **խոյանք, սլացք, գաղթ, թիավարում, ճամփորդություն** և նման այլ բայանուն գոյականներ, որոնց իմաստի պահանջով էլ դրվում են համապատասխան կապային կառույցով լրացումները: Օր.՝ Ոյժ տուր իմ հոգիիս, որպէսզի կարենայ ան գլուխ հանել այս **հոսանքն ի վեր թիավարումը** (ՄԶԵ, 226):

զ) երբեմն կապն իր խնդրի հետ լրացյալին կապվում է որևէ դերբայի գեղչմամբ: Նման բառակապակցությունները արևելահայերենում տարածված են, օր.՝ Հասկացավ նրա **կսկիծը** ընկերոջ **կորուստի առթիվ** (ՄՇԶ, 393):

Արևմտահայերենում դրանք հաճախադեպ են հատկապես տեղի իմաստ արտահայտելիս, ինչպես՝ Փախչի՛լ - յետոյ ինչպես նայիլ հայելիին, ինչպե՛ս չարհամարիել իր **պատկերը հայելիին մէջ** (ԳԱՄԿ, 90):

Ձևով սրանց նման են այն կապակցությունները, որոնցում կապային կառույցով լրացման առկայությունը պայմանավորվում է ոչ թե լրացյալի հատկանիշներով, այլ նախադասության կառուցվածքով: Այս կաղապարներն ավելի շատ կշռույթային են չափածո խոսքում, ուր դրան նպաստում են բանաստեղծական խոսքի ոիթմն ու հանգավորումը: Օրինակներ՝ արևելահայերենից՝ **Եղինջի մոտ** մի **թուփ** խոնարհ, **թփի վրա**՝ մի վառ **գատիկ**՝ Մանկությունս է թռել, ցնդել Ինչպես ցողի մի ջինջ **կաթիլ**՝ Տարիներ **արևի դեմ** (ՊՄ, 1,120), արևմտահայերենից՝ **Աչքերուս մէջ** հիմա **արցունք** միմիայն Ուր տառապանք անսահման (ՄԳ, 403): Երեկոեան վերադարձաւ աշխատանքէն, խորհրդաւոր **ժպիտը շրթերուն վրայ** (ԳԱՄԿ, 25):

զ) Կապային կառույցը լրացում է դառնում նաև գոյականաբար գործածված ածականին, թվականին, դերբային, որը պայմանավորվում է հրապարակախոսության, գեղարվեստական և գիտական լեզվի օրավուր զագացմամբ: Օրինակներ՝ արևելահայերենից՝ Շեն կենա հաստատ պահողիդ տունը, Որ ունի իր մոտ **քեզ պես իմաստուն** (ՀԹ, 5, 78), արևմտահայերենից՝ **Ինծի պէս հազարներ** կան, պատերազմը գնաց, մենք մնացինք (ԳԱՄԿ, 57):

Քննության առարկա կապակցությունները ժամանակակից հայերենի երկու տարբերակում էլ ունեն նաև կառուցվածքային առանձնահատկություններ: Ավելի հաճախադեպ են հետևյալները.

ա) Որոշ բայանուններ և ածականական ծագմամբ գոյականներ ստանում են կապային կառույցով լրացում, իսկ հարաբերակից բայը կամ ածականը նման խնդրառություն չունի: Այդպիսի բայանուն գոյականներից են՝ արևելահայերենում՝ **արհամարհանք, անտարբերություն, ատե-լություն, զայրույթ, կարոտ, համակրանք, հարգանք, հալածանք, հավատ, սեր,** և այլն, արևմտահայերենում նաև՝ **ակնարկ, զգվանք, նախատինք, նուաստություն, ծանօթություն, նվիրում, վստահություն** և այլն: Օրինակներ՝ արևելահայերենից՝ ...մահմեդական մի ոստիկանի տված ունայն թագը մեռցրել էր նրա սրտում զգացմունքներից ազնվագույնը՝ **սերը** (սիրել)՝ **դեպի հայրենիքը** (ՄԳՄ, 305), արևմտահայերենից՝ Իր ունեցած միակ **ծանօթությունը** (ծանօթանալ) մեր **ժողովուրդի մասին**՝ կուգայ ջարդերուն ու սրբերուն շուրջ լաճներից (ՎՄՀԲ, 18) :

բ) Նկատելի է, որ արևմտահայերենում գործածական են այնպիսի կադապարներ, որոնք խորթ են արևելահայերենի համար, ինչպես՝ **ակնարկ դեպի բան մը, բարեացակամություն մեկուն մասին, յարգաք կամ պատկառանք մեկու մը նկատմամբ, համակրություն մեկուն մասին, պատմուճք մեկուն վրայ** և այլն: Օր.՝ Սօֆի կը շրջէր իր սենեակին մէջ, զգուական **ակնարկներով դեպի** բոլոր **առարկաները** (ԱԶԵ, 321):

գ) Ե՛վ արևելահայերենում, և՛ արևմտահայերենում սովորաբար կապային կառույցով լրացում ունեցող լրացյալ գոյականները նախադասության մեջ գործածվում են ուղղական կամ հայցական հոլովներով: Մակայն դրանք հանդիպում են նաև թեք հոլովաձևերով, ինչպես՝ արևելահայերենում՝ Օ՛ն, ուրեմն մի վշտացնիր իմ սիրտը, որ լի է **սիրով դեպ քեզ** և ցանկությամբ տեսնել իմ թագավորը նորեն յուր փառաց բարձրության վրա (ՄԳՄ, 333), արևմտահայերենում՝ Կրաւորական կեանք մը կապրէր կարծես, ուր գլխաւոր դէրը տիկին Նուարդին կիյնար կերպով մը, մեծ քրոջ մը խանդավառ **գուրգուրանքովը իր նկատմամբ** (ՄՊ, 2, 522):

դ) Առանձին կապակցություններում լրացյալը կարող է իր հերթին լինել մեկ այլ կապային կառույցի խնդիր, օր. արևելահայերենից՝ Հայտնի է, որ հայ դասական պատմավեպում գլխավոր կոնֆլիկտը օտար **նվաճողների դեմ** հայ ժողովրդի հերոսական **պայքարի** վրա է կառուցված (ՍԱՄՎ, 2), արևմտահայերենից՝ Երկու շաբաթ է ի վեր անընդհատ **շփման** մեջ եմ գիւղի բոլոր **բնակիչներու հետ** (ԵՕԼՓ, 33):

ե) Կապային կառույցով լրացումը կարող է վերաբերել մեկից ավելի լրացյալների, որոնք համադասական հարաբերության մեջ են միմյանց նկատմամբ: Օր. արևելահայերենից՝ ...մտածեց գնալ Պապի մոտ՝ հարցնել նրա առողջությունը, իմանալ նրա **ցանկություններն** ու **կարգադրությունները պալատի մասին** (ՍԶՊԹ, 3), արևմտահայերենից՝ **Յարգանքն** ու **պատ-**

կառանքը միսսի ժակի նկատմամբ գրեթե երկիւղածութեան կը հասնէր ամէնուն քով (ԵՕԸՓ, 1, 416):

զ) Ե՛վ արևելահայերէնում, և՛ արևմտահայերէնում գործուն են այն կապակցութիւնները, որոնցում համադաս կապային կառույցով լրացումները ձևավորված են լինում տարբեր կապերով, ինչպէս՝ Լինում են գերազանց **մե-նագրութիւններ** այս կամ այն **խնդրի շուրջ**, այս կամ այն **անհատի մասին** (ՊՄ, 5, 364): Երկուքը, մայր եւ որդի, խօսեցան մինչեւ ուշ գիշեր, զրոյց չէր, **մենախօսութիւն**՝ ամէն մէկը **ինքն իրեն համար, ինքն իր հետ** (ԳԱՄԿ, 52):

է) Բայց առավել տարածված են այն կառույցները, որտեղ միննայն կապով կա՛մ համադաս լրացումներն են լրացյալին կապվում, կա՛մ էլ համադաս լրացյալները՝ լրացմանը, օրինակներ՝ արևելահայերէնից՝ Մթնածորում սկսվեց անհավասար **կոիվ մարդու և գազանի միջև** (Բակ, 1, 6): ...անդառնալիորեն **անցածի, կորցրածի համար ցավն ու մորմոքը** տակնուվրա էր անում նրա միտքն ու հոգին (ՇԹՆՃ, 1, 27), արևմտահայերէնից՝ Հեթանոս տաճարի մը կամարներու ներքեւ պէտք էր գրէի քեզ այս տողերը, այս խոստովանութիւնը, որը **մեղանշումն է քո հոգիիդ եւ վեղարիդ դէմ** (ՄՊ, 2, 437): Քիչ ժամանակուա մէջ դպրոց հաճախողներու թիւը բազմացաւ, միաժամանակ **դէպի մայրենի լեզուն** անոնց **հետաքրքրութիւնը, սէրը** աճեցաւ (ն.տ., 2, 152):

ը) Մյուս դէպքում կապը կրկնվում է՝ խնդիրներին առանձին- առանձին շեշտելու նպատակով, ինչպէս՝ արևելահայերէնից՝ Տեսել ես իմ մեջ մի ամենափոքր **չարություն դէպի** իմ **ազգակիցը, դէպի** ամեն մի մարդ, որ հայ անունն էր կրում (ՄԳՄ, 142), արևմտահայերէնից՝ Նա գրել էր, թէ ես ունեմ **ատելութիւն դէպի տաճիկը** եւ **դէպի մեծահարուստները** (ՄՓ., 80):

Արևմտահայերէնում երբեմն հանդիպում են նաև այլ դրսևորումներ՝

- կապային կառույցի համադաս լրացյալները նույնատիպ լրացում են ստանում, թէն դրանցից մէկն այդպիսի խնդիր չի պահանջում, օրինակ՝ Աբդուրահման աղային **մտերմութիւնն ու համակրանքը** այդ **«առիծներուն» հանդէպ** նոր չէր (ՄՊ, 2, 70),
- կապային կառույցին համադասվում է հոլովական լրացումը: Օր.՝ Կուգեմ որ մտածես զիս մտածես քեզ զիս քու մէջդ – քեզմով մտածեմ **յարաբերութիւնդ** ինծի **հետ ու կեանքին** (ՄԳ, 225):
- կապային կառույցը կարող է վերաբերել նաև ստորոգյալին: Օրինակ՝ **Դպրոցին համեմատ հագուստ - կապուստ** պէտք է (ՄՊ, 2, 79):
- կառույցը կարող է վերագրվել կա՛մ ածականին, կա՛մ գոյականին, երբ կապային կառույցով լրացման և լրացյալի միջև կա ածական. ստեղծվում է երկակի մեկնաբանություն, օր.՝ **Մարտեանի նման լուրջ գրողներ** բազմիցս ստորագրած էն անոր էջերուն մէջ (ՄԳ, 271),
 - կառույցը երբեմն էլ կարող է հավասարապէս վերագրվել թե՛ բայանվանը, թե՛ ածականին և թե՛ բային, օր.՝ Թունավոր **նետերու նման ցասկոտ բացազանչութիւններ** արձակեցին, որոնք ուղղակի մխւեցան տղուն սիրտը (ՄԳ, 238):

- հանդիպում են բառակապակցություններ, որոնց լրացյալը կրկնվում է որպես կապի խնդիր, ինչպես՝ Պահածոյի խոշոր **տուփի պէս տուփ** մըն առդրաւ շան գգեստներուն քով (Մ, 42):

- կրկնությունից խուսափելու համար նման դեպքերում կապի խնդիրն ավելի հաճախ փոխանվանական սեռականով է հանդես գալիս, ինչպես՝ Պատահեցաւ, ինչ որ պիտի պատահեր **ձերինին նման քաղաքի** մը մէջ (ն. տ., 15):

- փոխադարձ կապի իմաստ արտահայտող գոյականական բառակապակցություններում լրացում են դառնում կապային ու նախդրավոր կառույցները՝ **ընդ** նախդիրով կամ դրա և **մէջ** կապի գուգորդումով (**ընդմէջ**), ինչպես՝ Քառասունէն վերջ, ով տէր, կապաւինինք փոխնիփոխ... **ընդ մէջ հոգոյն և մարմնոյն բախումներուն** ահարկու (ՎԹԵ, 209):

Արևելահայերենում բուն գոյականի լրացման դերում կապային կառույցները կարող են՝

- լինել ոչ համադաս հարաբերությամբ: Դրանք, սակայն, խիստ հազվադեպ են, օրինակ՝ Բայց ձախորդություններից **խուսափելու հարցում նշանառության չափ վարպետ** չեն (ԳԹ, 19/10, 2):

- հանդես գալ որպես բաղադրյալ անվանումներ: Սրանք կայունացել են կապային կառույցով լրացման և գոյական լրացյալի ազատ բառակապակցություններից, ինչպես՝ **գիտահետազոտական աշխատանքների գծով պրոռեկտոր, կարևորագույն գործերի գծով քննիչ** և այլն:

- դրսևորել իմաստային տարբեր նրբերանգներ, ինչպես՝ Թող որ առաջնեկին **Քեզ պես ու քեզ նման** մի **աղջկա** տան (ՊՄ, 3, 120):

Պետք է նշել, որ արդի գրական հայերենի երկու տարբերակում էլ բայանուն գոյականները երբեմն կարող են ստանալ կապային կառույցներով արտահայտված մեկից ավելի տարբեր լրացումներ: Դրանցից մեկը սովորաբար դրվում է լրացյալի բառային իմաստի պահանջով, մյուսը պարաազայական բնույթի լրացում է: Այդպիսի կազմությունները բայանվան՝ բայի հատկանիշների շնորհիվ բազմարժույթայնության դրսևորում են. այն հատուկ է հայերենի երկու տարբերակներին, բայց առավել ակտիվությամբ հանդես է գալիս ժամանակակից արևելահայերենում, օրինակ՝ **Վերաբերություն - ներգործող խնդիր** Չեմ հիշում **Մայանի հասցեին տրտունջներ ուսանողների կողմից** (ԱՄԵ, 202):

Արևմտահայերենում ավելի ակտիվ են տեղի իմաստով կապային կառույցները՝ տարբեր իմաստներով այլ կապային կառույցների հետ: Օրինակ՝ **Տեղի և նպատակի** ...սափոր մը ջուրի համար **փամփուշտներուն տակ** խելահեղ **վազքը** (ԳԱՄԿ, 40):

Աննշան տարբերություններով նույնանում են նաև այդ կարգի կապակցությունների գործառության առանձնահատկությունները: Դրանք հանդես են գալիս և՛ նախադասություններում, և՛ անվանողական-վերնագրային կառույցներում: Օր.՝ արևելահայերենում՝ **Երգ ժողովրդի մասին** (ԵՉ): **Թրի դեմ գրիչ** (ՊՄ): արևմտահայերենում՝ **Գեղօնի պատիւ հայ լեզու ւի** (ԱՉԵ):

Կապակցության անդամների շարադասության հարցում նկատելի է այսպիսի օրինաչափություն. իրանիշ գոյականի լրացումները դրվում են նրանից առաջ, բայանուն կամ ածականական սերումով գոյականի լրացումները՝ նրանից հետո: Բայց նախադասության մեջ շարադասությունը հաճախ չի պահպանվում:

Այսպիսով, համեմատելով խնդրո առարկա կապակցությունների կառուցվածքային ու գործառական առանձնահատկությունները հայերենի երկու տարբերակներում՝ կարելի է անել այսպիսի եզրահանգում՝ այս կապակցությունները՝ որպես շարահյուսական յուրահատուկ կառուցվածք ներ, պահպանել են իրենց հիմնական հատկանիշները՝ կազմության և իմաստային արտահայտությունների առումով: Փոփոխությունները պայմանավորվում են լեզվի զարգացման ընթացքով: Նման կառույցները ոչ միայն հարստացնում են լեզուն, այլև առավել աշխույժ և կենդանի են դարձնում շարադասանքը: Պատահական չէ, որ ակադ. Գ.Բ. Ջահուկյանը կատարյալ է համարում այն լեզուն, որտեղ կենսունակ են կապային կառույցները⁴

Muradyan Anahit - Structures with Conjunctions + Form of Noun Functional and Structural Peculiarities of Word Combinations in Eastern and Western Armenian. - Thus, comparing semantic, structural and functional features of prepositional (postpositional) structures+ substantive combinations in two variants of the Armenian language, you can come to the following conclusion: these combinations as peculiar syntax retained their basic qualities in the value of the structure and semantic expressions. Changes are caused by the process of language development. Such structures not only enrich the language, but also make the presentation more agile and alive. No coincidence that Academician G. B. Jahukyan considers perfect such a language in which prepositional constructions are viable.

Мурадян Анаит - Функциональные и структурные особенности предложных субстантивных словосочетаний в восточном и западном вариантах современного армянского языка.- Сравнивая смысловые, структурные и функциональные особенности предложных (послеложных) конструкций + субстантивных сочетаний в двух вариантах армянского языка, можно прийти к следующему заключению: эти сочетания как своеобразные синтаксические конструкции сохранили свои основные качества в значении строения и смысловых выражений. Изменения обуславливаются процессом развития языка. Подобные конструкции не только обогащают язык, но также делают изложение более подвижным и живым. Не случайно академик Г.Б. Джаукян считает совершенным такой язык, в котором жизнеспособны предложные конструкции.

⁴ Գ. Ջահուկյան *Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն*, Ե., 1989 էջ 105:

**ՊԱՏԿԵՐԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱՀԱՅՏՉԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐՈՒՄ**

Գեղարվեստական ոճի յուրաքանչյուր դրսևորում ամենից առաջ առանձնանում է պատկերավորման և արտահատչական միջոցների լայն գործածությամբ: Ժողովրդական բանահյուսությունն այդ առումով բացառություն չէ և ունի արտահայտչամիջոցների հարուստ համակարգ:

Հանելուկը ժողովրդական ստեղծագործության տեսակներից մեկն է, որը «առարկան, երևույթը պատկերում է այլաբանորեն, նրա հատկանիշները նկարագրում գաղտնագրված ձևով»¹: Ինչպես նշում են Էդ. Ջրբաշյանը և Հ. Մախչանյանը, հանելուկների գեղարվեստական առանձնահատկություններից են պատկերման այլաբանական ձևը, սուր դիտողականությունը, պատկերավոր արտահայտիչ մտածողությունը²:

Հանելուկ բառն ունի շատ պարզ կազմություն՝ *հանել* բայ + *-ուկ* ածանց, և նշանակում է «մի բան՝ ի ներքուստ վեր հանելիք, այսինքն՝ ներքին իմաստի բացահայտում»³: Եզրույթն «առաջին անգամ հանդիպում է Անանիա Շիրակացու մոտ, որին վերագրվում է 19 հանելուկ՝ «Հանելուկ դիմակք» վերնագրով»⁴:

Ինչպես նշում է Ս. Հարությունյանը, «հանելուկները վաղ անցյալում ունեցել են գործնական տարբեր կիրառություններ և հնուց անտի կենցաղավարել են իբրև մտավոր ունակությունները զարգացնող, բանականությունը մարզող մտախաղ »⁵: Նույն աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ տարբեր ժողովուրդների կյանքում հանելուկները հնում կիրառվել են տարբեր կերպ և տարբեր նպատակներով՝ թե՛ հարցահանելուկների ձևով (հարցուպատասխան), թե՛ կրոնական-ծիսական արարողություններում (երբեմն հանելուկների միջոցով լուրջ փորձությունների են ենթարկվել մարդիկ), թե՛ իբրև մտախաղ երկու մասնակիցների միջև, և այլն:

Անշուշտ, քաղաքակրթության զարգացմանը զուգահեռ՝ հանելուկները ժամանակի ընթացքում կորցրել են իրենց հասարակական գործառնություններից շատերը և վերածվել ժողովրդական զվարճալի ժամանցի միջոցների: Մեր օրերում հանելուկները դարձել են մանկական բանաստեղծության ամենասիրված և տարածված տեսակներից մեկը:

Գաղտնիք չէ, որ պատկերավորությունը խոսքի կարևորագույն և հիմնական արժանիքներից է, որը բնորոշ է գործառական տարբեր ոճերի՝ այս

¹ Էդ. Ջրբաշյան, Հ. Մախչանյան, *Գրականագիտական բառարան*, Ե., 1980, էջ 177:

² Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 178:

³ Ս. Հարությունյան, *Բանագիտական ակնարկներ*, Ե., 2010, էջ 250:

⁴ Ս. Հարությունյան, *Հայ ժողովրդական հանելուկներ* (ուսումնասիրություն), Ե., 1960, էջ 7:

⁵ *Բանագիտական ակնարկներ*, 253:

կամ այն չափով: Պատկերավորությունը բնորոշ է հատկապես գեղարվեստական ռճին, նրա զանազան դրսևորումներին, ինչպես նաև ժողովրդախոսակցական լեզվին, որն էլ յուրահատուկ դրսևորում է ստացել հայկական ժողովրդական հանելուկներում:

Հանելուկը, լինելով գուշակման ենթակա խոսք, կառուցվում է փոխաբերությունների և համեմատությունների հիմքի վրա՝ ստեղծելով համապատասխան իրի կամ երևույթի պատկերը: Չէ՞ որ հանելուկի հիմք է կազմում հանելուկային առարկան, որի այլաբանական պատկերը սովորաբար ձևավորվում է հանելուկային առարկայից սեռով ու տեսակով բոլորովին տարբեր այլ առարկաների կամ երևույթների հատկանիշների հիման վրա՝ հատկանիշների, որոնք մերձավոր կամ հեռավոր որևէ նմանություն ունեն. հանելուկների մեծամասնությունը հորինված է ոչ թե հանելուկային առարկայի ձևական, այլ երկրորդական, երրորդական հատկանիշների նմանության վրա, ինչով խիստ դժվարանում է հանելուկների գուշակումը⁶:

Այս առումով շատ հետաքրքրական առանձնահատկություններ են դրսևորում հայ ժողովրդական հանելուկները, որոնց լավագույն գիտակը, անշուշտ, Սարգիս Հարությունյանն է. նա ոչ միայն բարեխղճորեն հավաքել և կազմել է ժողովրդական հանելուկների համահավաք բնագիրը, այլև զբաղվել է դրանց ուսումնասիրությամբ: Պատահական չէ, որ նա Վիլյամ Սարոյանի կողմից ստացել է «Հանելուկ Սարգիս» բնորոշումը⁷:

Ժողովրդական հանելուկներում գործածված պատկերավորման միջոցներին Ս. Հարությունյանն անդրադարձել է իր ուսումնասիրության «Հանելուկների արվեստը» գլխում, մասնավորապես՝ համեմատություններին, անձնավորմանը, խորհրդանիշին, չափազանցությանը: Բանագետն այստեղ բացահայտել է այն պատճառահետևանքային կապերն ու հարաբերությունները, որոնք հիմք են դարձել այդ միջոցների կիրառման համար: Մեր նպատակը, սակայն, հանելուկների զուտ լեզվական կողմի քննությունն է, որի արդյունքները ներկայացնում ենք ստորև:

Այսպես՝ հանելուկներում բառը սովորաբար գործածվում է ուղիղ իմաստով, և միայն պատասխանը գուշակելուց հետո այն վերածվում է փոխաբերական գործածության:

Փոխաբերության տեսակներից ակնհայտ դրսևորում ունեն թե՛ անձնավորումը, թե՛ չափազանցությունը և թե՛ նվազաբանությունը: Երկխոսությամբ արտահայտված հետևյալ հանելուկում, օրինակ, անձնավորված է արևը՝

Էն ի նչն ա, ի նչք.

-Այսմա (աշխարհից) գեղան (զնացող), որդիա՞ն էս գալի:

-Ծովիցն եմ գալի:

-Բա ի՞նչ էս թաց:

⁶Տե՛ս նշվ.աշխ., էջ 252:

⁷Տե՛ս Վ. Դավթյան, *Բարի հսկան (Հանդիպումներ Վիլյամ Սարոյանի հետ)*, Ե., 1979, էջ 112:

- *Գիսիցն եմ գալի* (արև, 5):⁸

Այլ տարբերակում անձնավորված է լուսինը՝
Էն ի շ (ինչ) տղա էլավ մորուց՝ դրեցին թագյավոր,
Տասը խինգ տարի թագյավորութեն արեց,
Տասնվեց տարուց խիվնդցավ,
Եռսուն տարին թմեց (լրացավ)՝ մեռավ (լուսին, 5):

Անձնավորված ներկայացված են ոչ միայն բնության երևույթներն ու լուսատուները, այլև սովորական կենցաղային առարկաները, պտուղներն ու բանջարեղենը, բնության երևույթները, ինչպես՝

Անշունչը շնչավորին բռնում ա (թակարդ, 203):
Էն ի նչն ա, ի նչը.

Գեղնի տակից դուս ա գալի,
Շորերով մտնում ա տաք-տաք բաղնիս,
Որ դուս ա գալիս բաղնիսից՝
Տկլորվում ա (կարտոֆիլ, 45):

Աղբյուր իմ, չորս դիս կամարները մազ է,

Ալ (հենց որ) տուրտում (տխուր, տրտում) եկա, ջուրըս կը վազե (աչք և արտասուք, 93):

Պապիկ էկավ վազնեվազ,
Խոնջան (գոտի) իթալ (զցել) քյառսուն գյազ (ծիածան, 15):
Երկան տերտեր, Կարդալեն կերթա (ջուր, գետ, 19):
Մե տախ (տարեց) ախչիկ կա, Խով չունի (ջուր, գետ, 19):

Հանելուկներում վառ կերպով դրսևորվել են նաև չափազանցությունը և նվազաբանությունը:

Օրինակ՝ Բուլլուր (ջուրջը) ծմակ (անտառ),
Էծերը մեչը լիկը (գլուխ, մազեր, 83):

Այստեղ նախ գլուխը չափազանցությամբ ներկայացված է որպես անտառ, ապա՝ ոջիլը՝ այծ: Հաջորդ օրինակում չափազանցությամբ աչքերը ներկայացված են որպես գոմեշներ՝

Մեզի մի ջուխտ գոմեշ ունինք,
Արար աշխարհին վարում է,
Մեր տան հետեն չի վարում (աչքեր, 90):

Ներկայացնենք նվազաբանության օրինակներ՝

Մի հավանոց ունեմ, Մեջը էրկու թուխս կա՝ իրանց ճուտերովը (երկինք, արեգակ, լուսին և աստղեր, 10): *Կապուտ քաֆիկ* (սփռոց), *Ջմեն նիշունիկ* (երկինք, 3): *Մեկ բակ օխչար ունիմ, Քնա էլա՝ մեկ հատ չկեր* (երկինք և աստղեր, 8):

⁸**Ս. Հարությունյան**, *Հայ ժողովրդական հանելուկներ* (համահավաք բնագիր), Ե., 1965, էջ 15 (այսուհետև էջը կնշվի բնագրին կից): Հանելուկները գրի են առնված տարբեր տարածքներում և տարբեր բարբառներով, որոնք նշված են համահավաք բնագրում, և մենք նպատակահարմար չենք համարել նշել դրանց գրառման վայրերը:

Երբեմն հանելուկներում չափազանցությունն այնքան մեծ է լինում, որ այն կարելի է պարզապես սուտ համարել: Օրինակ՝ *Էն ի նչն ա, ի նչ. Անգե-րան շինած ա, Անսին կաղնած ա* (երկինք, 3): *Եզ ծնալ՝ բերեց կով* (Ադամ-Եվա, 197):

Որոշակի թիվ են կազմում նաև համեմատությունները: Օրինակ՝

Մարեն կուգա սարի պես,

Թները բուդադի պես, Կզում է (կռանալ) թե ջուր խմե,

Բղավում է երեխի պես (ամպ և որոտ, 10):

Միպտակ ա կաթի նման,

Մն ա, սաթի նման,

Բլիկ ա, իլիկ նման,

Պուլիկ (կավե փոքր աման)՝ պուլիկ նման (կաշաղակ, 76):

Անշուշտ, թաքնված համեմատություն ատկա է գրեթե բոլոր հանելուկներում, որոնցում կա փոխաբերություն: Չէ՛ որ «փոխաբերությունը այլաբերության տարատեսակ է, խոսքի պատկերավորման, ոճավորման այնպիսի միջոց, որի հիմքում ընկած է երկու առարկաների կամ երևույթների նմանությունը»⁹: Մինչդեռ բուն համեմատությունները հանելուկներում քիչ են հանդիպում:

Հազվադեպ են նաև մակդիրի գործածությունները, քանի որ, ինչպես արդեն նշել ենք, պատասխանը գուշակելուց հետո է միայն բառը փոխաբերական գործածություն ստանում: Այնուամենայնիվ, կարելի է նշել մի քանի օրինակ, ինչպես՝

Մի *հրեղեն* ձի ունեմ, Ամեն տեղից կը թռչի.

Մի պճիր (փոքր) կլուխը կհանի,

Համա (բայց) չի կարա տուրս գա (լեզու և ատամներ, 98):

Ոսկորե չափար (ցանկապատ),

Մսե պահակ (լեզու և ատամներ, 98):

Փետե օրոցք, *փետե* տղա,

Քանի օրեմ՝ վրդվրդա (քամանչա, 183):

Լեզվի արտահայտչամիջոցներից կամ բանադարձումներից գործածական են կրկնությունը, աստիճանավորումը, հակադրությունը: Խիստ գործուն է հատկապես հակադրությունը, որն արտահայտվում է լեզվական տարաբնույթ միջոցներով: Օրինակներ՝

Քույր ու եղբայր են.

Մինն առավոտն է ծնում, երեկոյան մեռնում,

Մյուսը՝ երեկոյան ծնում, առավոտյան մեռնում (արև և լուսին, 7): *Ծնունդս երկինք,*

Թաղումս գետին (անձրև, 13):

Կը կապիմ՝ կը քալե,

Կը արձկիմ՝ քուն կըլա (տրեխ, 120):

⁹Լ. Եզեկյան, Հայոց լեզվի ոճագիտություն, Ե., 2003, էջ 345:

Մասնա սավան ունի՝ ծալել չի կրնա,
 Պապաս ստակ (դրամ) ունի՝ համրել չի կրնա (Երկինք և աստղեր, 8): *Տանեմ*
դուսը՝ ծրծրդա,
Բերեմ ներսը՝ լա (սառույց, 20):
Աչքեր ունի, ոտքեր չունի,
Ձու է ածում՝ փետուր չունի (օձ, 64):
Աշխարք է՝ տուն չկա,
Ծով է՝ ջուր չկա (քարտեզ, 181):
Ոսկորն չափար (ցանկապատ),
Մեն պահակ (լեզու և ատամներ, 98):

Ներկայացված օրինակներում հակադրությունն արտահայտված է ինչ-պես հականիշային գույգերով (գոյականական՝ *քույր-եղբայր, երկինք - գետին, ծնունդ-թաղում*, բայական՝ *կը կապիմ- կը արձկիմ, ծնում-մեռնում, տանեմ-բերեմ*, դերանվանական՝ *մինը- մյուսը*), ոչ հականիշային, սակայն հակադիր իմաստներ արտահայտող գույգերով (*մեն չափար-ոսկորն պահակ*), այնպես էլ հակադրական հարաբերություն արտահայտող համադաս նախադասություններով (*Ծով է՝ ջուր չկա, Ձու է ածում՝ փետուր չունի*):

Կրկնությունը հաճախ հանդես է գալիս հակադրության հետ միասին, ինչպես՝

Հատի պուպուզ, քնդի պուպուզ,
 Մըն էլ տեհար,
 Կըտրովը դուս (արեգակ, 5):
Բերան ունի՝ լեզու չունի,
Կաշի ունի՝ մազ չունի (տիգ, 83):
Կրակն ընկնի՝ էրվիլ չի,
Ձուրն ընկնի՝ խեղդվիլ չի (դոդ, 202):
 Շատ գործածական է նաև այլաբանությունը, ինչպես՝
Սարի վրա ածը (այծը) կը մրկըկա (քահանա և բեմ, 88):
Պոլատ (պոչատ) գըղեկ (գղալ), Գեղի դընտեր (տանուտեր) (զգիր, 88): *Մին ծառ*
եմ ջրդում (պատվաստել),
Բարը (պտուղը) օրիշը օտում (աղջիկ, 87):
Էն ի նչ պտուղ է,
Քանի խակ է՝ քաղցր է,
Իփոր (երբ որ) հասնում է՝ դառը (որդի, 87):
 Աստիճանավորումը հիմնականում վերաբերում է այն առարկաներին ու երևույթներին, որոնք իրենց բաղադրիչներով են ներկայացվում, ինչպես օրինակ, մարմնի մասերը: Ի դեպ, այն արտահայտվում է ն՝ բուն բնագրում, և՛ պատասխանական մասում: Օրինակներ
Մեկ սուն,
Կելնի վերն՝ մեկ տուն, մեջը լիքը ուրազ,
Կելնի վերն՝ մեկ սուն, էրկու տուն,
Կելնի վերն՝ էրկու լուսնակ,

Ընտից վերն ՝ բաղ ու բոստան,

Խոզեր մեջը կարածան (վիզ, քիթ, աչքեր, գլուխ, միջատ, 101):

Երկու իլիկ վրան տիկ,

Տիկին վրա խաչ,

Խաչին վրա գունտ,

Գնտին վրա մերի (անտառ),

Մերին մեջը հարեմի (ավազակ) (ոտներ, փոք, իրան և թներ, գլուխ, մազեր, միջատ, 101):

Մի քաղաք ունեմ ՝ տասերկու բազար ունի.

Ամեն բազարին ՝ եռեսուն մարթ,

Ամեն մարթին ՝ քսանչորս բեխա (տարի, 16):

Մե տունըմ կա տուն ի,

Տան մեջ խսիր ի,

Խսրի տկից նաչեն (փոքր պայտ) գնաց (երկինք, ամպ լուսին, 7):

Մեկ հոգու շատ է,

Երկու հոգու ՝ հերիք է,

Երեքին հիչ է (գաղտնիք, 202):

Էկան լցվան,

Բռնին կցվան,

Էլան ցուցվան.

Տըռտոզեցին (օրորվել), տըռտոզեցին,

Բան չը խասկցան, էլան գացին (հարսանիք և պարողներ, 88):

Բերն ամփոփում՝ նշենք, որ ժողովրդական հանելուկները հետաքրքրություն են ներկայացնում ոչ միայն իրենց գործածությամբ առհասարակ, այլև պատկերավորման և արտահայտչական միջոցների հարուստ համակարգով, որը ցայտուն կերպով ներկայացնում է մեր ժողովրդի լեզվամտածողության տարբեր կողմերը:

Nersisyan Varsik -The Descriptive and Expressive Means in Armenian National Riddles. -The descriptive and expressive means in Armenian national riddles are presented in this research displaying different sides of Armenian national linguistic thinking. From the descriptive means exaggerations, personalization, diminution, gradations are widely used in the riddles. The comparison and epithet are rarely used.

From the expressive means, repetition, gradation, opposition, allegory are widely used.

Нерсисян Варсик - Описательные и выразительные средства в армянских народных загадках - В исследовании представлены описательные и выразительные средства в армянских народных загадках, представляющие разные стороны армянского народного языкового мышления.

Широко применяются олицетворение, гипербола, литота, менее употребительны сравнение и эпитет.

Из выразительных средств используются повтор, градация, аллегория, антитеза.

**ՀՈԳԵՀԱՅ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ԲԱՌԱՅՅՐ
ԴՐՄԵՎՈՐՄԱՆ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Հոգի բառը ծագում է հ.-ե. **roγio-* ձևից՝ **peu-* «փչել, շնչել» արմատից (ՀԱԲ¹, 3, 107-108): Ըստ Ջահուկյանի՝ հ.-ե. **rouio-* **pəu-* **pau-* «փչել, ուռչել արմատից» (ՀՄԲ², 464): Սկզբնական նշանակությամբ՝ «*ոգի, շունչ, քամի, օդ*», նաև՝ «անձ, մարդ, շունչ, սիրտ» (ՆՀԲ³, 2, 113): Կրոնական պատկերացումներով՝ մարդուն կենդանիներից տարբերող և Աստծու հետ կապող ոչ նյութական անմահ էություն մարդու մեջ: Քրիստոնեական կրոնում՝ Սուրբ Երրորդության անձերից մեկը՝ Սուրբ Հոգի: Հետագայում բառը ձեռք է բերել նոր իմաստներ՝ «մարդու հոգեկան աշխարհ, բնավորություն, խիղճ, ոգևորություն»: Փոխաբերաբար նշանակում է «որևէ բանի հիմնական էությունը», «հակում, խառնվածք»: Թվականների հետ գործածվելիս նշանակում է անձ, մարդ՝ *երեք հոգի*: Գործածվում է որպես կոչական բառ (հատկապես *ս* հոդով)՝ «սիրելիս, հարազատս» նշանակությամբ (ՀԲԲ⁴, 3, 123): «Բառարան Սուրբ գրքում»⁵ բառը բացատրվում է. «Նախնիք կը կարծէին թէ մարդուս հոգին կը բնակէր մարդուս շունչին մեջ, և շունչին հետ կը մեկնէր մարմնէն: Ուստի եբրայեցերէն և յունարէն բառերը, երբ խոսքը մարդու վրայ է, կը թարգմանուին մեր Աստուածաշունչին մեջ «հոգի», կը թարգմանուին «կենդանութիւն» կամ «շունչ», երբ անասնոց վրայ է խոսքը: ...մարդուս մեջ կայ հոգևոր, բանաւոր և անմահ հոգի մը, որ է նիստ մեր մտածութեան, զգացմանց և իմաստասիրութեան, որ և կը զատէ զմեզ անբան արարածներէ, և յորում կը կայանայ գլխաւորապէս մեր նմանութիւնն ընդ Աստուծոյ»:

Հոգի բառը Աստվածաշունչ մատյանում գործածված է 460 անգամ⁶: Օրինակներ Ս. Գրքից. «Եւ ստեղծ Տէր Աստուած զմարդն հող յերկրէ. եւ փչեաց երեսս նորա *շունչ* կենդանի, եւ եղև մարդն *յոգի* կենդանի» (Օճն. Բ.7), ռուսերենով՝ "И создал Господь Бог человека из праха земного, и вдунул в лице его дыхание жизни, и стал человек *душею* живою" (Быт. 2. 7), «Նոքա եւ ամենայն զազանք ըստ ազգի իւրեանց, եւ ամենայն սողուն շարժուն ի վերայ երկրի ըստ ազգի իւրեանց, եւ ամենայն հաւ թռչուն ըստ ազգի իւրում, մտին առ Նոյ

¹ **Հ.Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, (այսուհետև՝ ՀԱԲ) հհ. 1-4, Ե., 1971-1979 թթ.:

² **Գ.Ջահուկյան**, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան* (այսուհետև՝ ՀՄԲ):, Ե., 2010

³ *Նոր Բառգիրք հայկազեան լեզուի* (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հհ.1-2, Վենետիկ, 1836-1837.:

⁴ **Ս.Մալխասեանց**, *Հայերեն բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հհ. 1-4, Ե., 1944-1945:

⁵ *Բառարան Սուրբ գրքոց*, Կոստանդնուպոլիս (այսուհետև՝ ԲՍԳ), 1881 (վերատպ. 1992), Ե., 1992, էջ 305:

⁶ Տե՛ս «Համաբարբառ գրաբար Աստվածաշնչի», Հայաստանի աստվածաշնչային ընկերություն, Ս.Էջմիածին, 2012, էջ 1121:

ի տապան անդր երկու յամենայն մարմնոյ յորում է *շունչ* կենդանի» (Օսն. Է.15), «...и вошли к Ною в ковчег по паре от всякой плоти, в которой есть *дых* жизни» (Быт. 7. 15):

Օրինակներ մեր մատենագրությունից.

«Քանզի ոչ որպէս զարուեստ ուսուցանէր, այլ իբրև *զհոգի* առաքելաբար աշակերտացն տայր»⁷: «*Հոգի* երեսաց եւ զօրութիւն դեղոյ, Տէր Քրիստոս, օրհնեալ ի բարձունս»⁸: «Այսպէս *հոգին* եութիւն է և ընդունակ բարոյ և չարի»⁹:

Հոգի բառը բաղադրության մեջ է մտնում *հոգե-* (հոգի+ա) և *հոգի* - ձևերով՝ *հոգեբույս*, *հոգեգալուստ*, *հոգեգեշ* (գիշերները գերեզմանից դուրս եկող և թափառող մեռել), *հոգեգրգիռ*, *հոգեդարձ*, *հոգեգավակ*, *հոգեզմայլ*, *հոգեզուրկ*, *հեգեթաս*, *հոգեթափանց*, *հոգեթով*, *հոգեխոռով*, *հոգեմաշ*, *հոգեշարժ*, *հոգեպարար*, *հոգեպահուստ*, *հոգեվարք* և այլն, հոգի՝ *հոգիանալ*, *հոգիունակ*, *հոգիախաղաց*, որպէս բարդ բառի երկրորդ բաղադրիչ՝ *հեգահոգի*, *դառնահոգի*, *երկայնահոգի*, *կարճահոգի* և այլն:

Հոգի արմատով միջինհայերենյան բառեր՝ *հոգեվարել* (հոգեվարքի վիճակում լինել), *հոգեպահ*, *հոգեփրկանք*, *հոգոյցալուստ* (հոգեգալուստ) և այլն (ՄՀԲ¹⁰, 2, 43-44):

Հոգի բառը ԱՀԲԲ-ում բառն ունի 18 իմաստ (ԱՀԲԲ էջ 885):

Անդրադառնանք հոգի արմատից բաղադրված *հոգեհաց* բառին:

Հոգեհաց բառը վկայված չէ գրաբարի մեզ հայտնի բառարաններում, ՄՀԲ-ում. վկայված է ՀԲԲ-ում՝ «հոգու հաց, որ ննջեցեալի տէրերը թաղումից հետո տալիս են յուղարկաւորներին և աղքատներին»¹¹ իմաստով (Մալխասյանցը ունի նաև *հոգեճաշ* բառը՝ նույն նշանակությամբ): Աճառյանը համարում է նոր բառ: Դժվար է ասել, թե *հոգեհացի* ծեսը եղել է հնում, թե՞ ոչ: Հին հայերի թաղման ծեսի նկարագրության մեջ Վ. Բդոյանը¹² նույնպես չի արձանագրում այդ բառը: Հավանաբար, այդ արարողությունն անվանվել է այլ բառով:

Հոգեհաց-ի արարողության համար թերևս կարելի է ենթադրելի համարել *գինեձօնութիւնը*-ը՝ «...եթէ անմահ է հոգին, վասն զի իւրովի ամենայն մարդ *գինեձառնութիւնս* առնէ գնացելոցն և երդնուն նոքաւք»¹³:

⁷ Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն հայոց, Տիփլիս, 1913, էջ 340:

⁸ Գ.Նարեկացի, Մատենանոցերգության, Պուհնոս Այրեւ, էջ 340:

⁹ Գ.Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Կոստանդնուպոլիս, 1729, էջ 23:

¹⁰ Ռ.Ղազարյան, Հ.Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, հհ. 1-2, Ե., 1987-1992:

¹¹ *Հոգեհաց*-ը ռուսերեն թարգմանվում է *тризна* - “У древних славян пиршество в память умершего” կամ поминки - “пережиток религиозной старины- утешение после похорон в память умершего” (С.Ожегов, Словарь русского языка, М., 1970, стр. 550): “Славяне. Тризна может объяснено как производное от тризъ, откуда первоначальное знач. Тризна – “жертвенное заклинание трехгодовалого животного” (М.Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. 4, с. 102).

¹² Տէ՛ս Վ. Բդոյան, Հայ ազգագրություն, Ե., 1974, էջ 171-179:

¹³ Դավիթ Անյաղթ, Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք, «Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի», Ե., 1980, էջ 204 (համահավաք քննական բնագրերը և առաջաբանը Ս. Արևշատյանի)(ցավոք, Դավիթ Անհաղթի այս երկի աշխարհաբար և ռուսերեն թարգմանություն-

Գինեձօնություն բառը արձանագրված է Լ.Հովհաննիսյանի «Գրաբարի բառարանում»՝ «Որևէ բանի հիշատակին գինի նվիրելը» բացատրությամբ¹⁴: *Գինեձօնության* համապատասխան զուգահեռներ գտնում ենք այլ ժողովուրդների թաղման ծիսակարգում: Հին հնդեվրոպական ցեղերի թաղման արարողությունների մասին Թ.Գամկրելիձեն և Վ.Իվանովը գրում են, որ դիակիզման հաջորդ օրը՝ *լույսը բացվելուն պես*, կանայք գալիս են «հավերժական կրակի մոտ», հավաքում են մահացածի ոսկորները՝ կրակի վրա լցնելով զարեջուր, գինի և մեղրագինի¹⁵: Հին հույները դիակիզումից հետո կրակի վրա կարմիր գինի էին լցնում: Այսպես, Հոմերոսի «Իլիականում» Պատրոկլեսի դիակիզումից հետո Աքիլլեսը գինի է հեղում կրակի վրա, ապա ոսկորները հավաքելով ոսկե սավորի մեջ՝ նույն տեղում թաղում: «...Փշում էին գիշերն ի բուն, արծարծելով կրակը բորբ: Եվ Աքիլլեսն ամբողջ գիշեր կրկնատաշտակ իր բաժակով Ոսկյա կժից կարմիր *գինին* առնում ու հեղում էր գետնի վրա: Թրջում էր հողն ու ձայն տալիս Պատրոկլեսի թշվառ հոգուն»¹⁶: Հեկտորի դիակը Աքիլլեսից վերցնելիս Պրիամոսը՝ Հեկտորի հայրը, խնդրում է. «Շնորհի՛ր ուրեմն մեզ ինը օր, որ սուգ անենք նրա վրա, Ու տասներորդ օրը թաղենք, որ *հոգու հաց* ուտեն մարդիկ» (ն.տ., էջ 461):

Հին սլավոնները թաղման հաջորդ օրը գերեզման այցելելը անվանում էին «արթնացնել ննջեցյալին» կամ նախաճաշ (завтрак) տանել: Ուշակովի բառարանում «հոգեհաց»- «тризна» բառը բացատրվում է. «У древних славян поминки умершем, сопровождавшиеся пиршеством» - Ковши круговые запелясь шипят на тризне плачевной Олега (Пушкин)¹⁷, ըստ wikipedia համացանցային հանրագիտարանի՝ «часть языческого погребального обряда у восточных славян, состояла из песен, плясок, пиршества и военных сояззаний в честь покойного/ru.wikipedia.org/wiki/ (тризна). Մեկ այլ բացատրությամբ՝ 1. Заключительная часть похоронного обряда у древних славян, состоявшая из жертвоприношений, военных игр, состязаний, борьбы, а позднее из поминального пиршества. 2. Церковный обряд похорон или поминовения усопшего. Обрядовое угощение с вином в память умершего после похорон или в день годовщины его смерти: “При возвращении с кладбища начинался тризна в честь покойника, и родственники и друзья бывали пьяны два, три дня или целую неделю” (Пушкин, История села Горюхина)¹⁸:

ԻՎ. Սամուէլեանը՝ Հայ ընտանեկան պաշտամունքը հողվածում¹⁹, անդրադառնալով հայերի՝ մեռյալների հոգիներին կերակրելու և խմեցնելու հա-

ները չկան. այն մեզ է հասել միակ ձեռագրով և թերի վիճակում (Մատենադարանի թիվ 1930 ձեռագիր). պակասում է աշխատության մեկ երրորդը:

¹⁴ Լ.Հովհաննիսյան, *Գրաբարի բառարան. ՆՃԲ-ում չվկայված բառեր*, Ե., 2010, էջ 85:

¹⁵ Գ.Գամկրելիձե, Վ.Իվանով, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, т.2, Тбилиси, 1984, с.826.

¹⁶ Հոմերոս, *Իլիական*, Ե., 1987, էջ 424 (թարգմ.՝ Մ.Խերանյանի):

¹⁷ Толковый словарь русского языка, Госиздат. иностранных и национальных словарей, т. 4, М., 1940, с. 802:

¹⁸ Словарь русского языка АН СССР, Институт Русского языка, т 4, изд. “Русский язык”, М., 1984, с. 413.

¹⁹ Ազգագրական հանդես, 1904, 12-րդ գիրք, էջ 203-234:

վատալիքներին, կարծում է, որ դա, անշուշտ, պատմական ժամանակներից է հասել մինչև մեր օրերը: «Գերեզմանի վրայ խմելու սովորութեան մասին մեզ տեղեկություն է տալիս Վաղարշապատի 4-րդ ժողովում յօրինած (426թ.) կանոնների ԻԱ յօդուածը. «մի թոյլ տացեն քահանայք *գիներբուս* առնել ի սուգս մեռելոց և կամ կոծ դնել և աշխար առնել»²⁰: ՆՀԲ-ում *գիներբուս* բառի բացատրությունը հղվում է *գինարբուս* բառին՝ «ուտելն և ըմպելն. խնջոյք, խրախուսք, կոչումք» (ՆՀԲ, 1, 552): Հայաստանի տարբեր շրջաններում պահպանվել է գերեզմանի վրա խմիչք լցնելու սովորությունը: Ննջեցյալի ազգականները ողորմաթաա են խմում՝ նախապես մի քիչ օղի կամ գինի լցնելով գերեզմանի վրա, ապա նստում են գերեզմանի կողքին և ուտում տնից բերած ուտելիքները: «Ի վերջոյ ճաշի մնացորդները թողնելով գերեզմանի վրայ և անլացած խմիչքներն ածելով գերեզմանի վրայ՝ վերադառնում են» (ն.տ., էջ 232):

Հոգեհաց բառը շատ հոմանիշներ ունի՝ *հոգեճաշ*, *հոգու հաց*, *մեռելահաց*, *ողորմաճաշ*, *այգալաց*, *գիշերժամ*, *սգահաց* ևն: Հոմանիշային շարքում *այգալաց* բառի առկայությունը հուշում է, որ հասկացությունը գոյություն է ունեցել քրիստոնեությունից առաջ: *Այգալաց* բառը ՀԲԲ-ում հետևյալ բացատրությունն ունի. «1. Կրօնական արարողություն, որ կատարվում է ննջեցեալի գերեզմանի վրայ թաղման յաջորդ օրը: 2. Այդ նոյն օրը և նոյն տեղում կատարված սուգը՝ լացը: 3. Էզլաց, հացկերույթ, որ ննջեցեալի տէրը տալիս էր թաղման քառասունքին, կամ քառասունքի բոլոր կիրականամուտներին» (ՀԲԲ, 1, 74):

Այգալաց-ը որոշ առնչություններ ունի *այգողբ* բառի հետ, որ ժողովուրդն անվանում է *այգողբ*, *էզնահող*, *ինքնահող*: Տեղի է ունեցել *այ>է*, ապա *է>ի* հնչյունափոխություն: *Այգը*՝ «առավոտյան պահը արևածագից առաջ, վաղ առավոտ» իմաստով (ԱՀԲԲ, 38) որպես արմատ բարբառներում չի պահպանվել, բայց կան դրանից բաղադրված բառեր²¹՝ *այգուց > էգուց*՝ առաջացած *այ>է* հնչյունափոխությամբ, *էքլաց* (Հմշ.)՝ «քելեխ» իմաստով, *էքպարեկ* (Վն.)՝ «այգբարն» ամուսնության հաջորդ առավոտյան նորապսակ գույգի կտուր բարձրանալը և նվագածուների ուղեկցությամբ արևին ողջունելը» (ՀԱԲ, 1, 166):

Այգաողբ (այգողբ) բառը թյուրմբոնման հետևանքով դարձել է *ինքնահող*՝ իբր «իբ հողին այցելելը»: Բարբառներում անվանում են նաև *էզաֆողեք*, *ըքնաֆողեք* (Ար, Լ, Աշտ. Ղրբ.), *էգողբ* (Մշ.)՝ «Թաղման հաջորդ օրը ննջեցյալի գերեզմանը այցելելը, գերեզմանի վրա կատարվող սուգը և դրա հետ կապված արարողությունները, այգլաց»:

Թեև *հոգեհաց* բառը վկայված չէ գրաբարի մեզ հայտնի բառարաններում, բայց կա բարբառներում (Ար., Ակն., Կր., Խրբ., ՆՆ.)՝ *հոգեհաց* կամ *հոգուհաց*, Սեբաստիայի բարբառում՝ *հոգիք*: Հայերենի մի շարք բարբառներ-

²⁰ Աբել արքեպ. Մսիթթաբեան, *Պատմություն ժողովոց Հայաստան. եկեղ..*, էջ 52 (հղումը՝ ըստ Խ.Սամուկեան, նշվ. աշխ., էջ 2):

²¹ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան (այսուհետև՝ ՀԼԲԲ), Բ, Ե., 2002, էջ :

րում (Ար., Թբ., Ուրմ., Ամս., Կր., Խտջ.) *հոգեհաց*-ի համար գործածվում է *ժամահաց* բառը՝ «հոգեհաց, որ տրվում է ննջեցյալի հիշատակին պատարագից հետո» (ՀԼԲԲ, Բ, 154): Ի դեպ, Ղարաբաղի բարբառում *հոգեհացի* արարողությունը անվանում են *բաղարաքյի* (*պատարաքյի*), որ ննջեցյալի հարազատների կողմից հիշատակի ծիսային ճաշկերույթ է: Բայազետի բարբառի Սարուխանի խոսվածքում *հոգեհաց*-ին ասում են «պաղարաք». «պաղարաք լցնել» արտահայտությունը նշանակում է հոգեհացին տրված ուտելիքը լցնել, բաժանել:

Արարատյան բարբառում *պատարագատուն* նշանակում է «մեռելատուն»:

Բարբառներում *ժամ* բառն էլ, «եկեղեցի» իմաստից բացի, ունի «ննջեցյալի հիշատակին պատարագ և հոգեհաց», *ժամատուն* բառը՝ նաև «մեռելատուն, որտեղ հոգեհաց է տրվում», *ժամ անել* կապակցությունը՝ «ննջեցյալի հիշատակին հոգեհաց տալ» իմաստները (ՀԼԲԲ, Բ, 152-153):

Շատ դեպքերում *ժամ* և *պատարագ* բառերը հանդես են գալիս որպես շաղկապական բարդություն՝ *ժամ ու պատարագ* (Էն մենավոր ծառի տակ փոս փորեցին մի խորին, Առանց ժամ ու պատարագ, Մեջը դրին Մարոյին (Հ. Թումանյան, Մարոն):

Պաշտումահաց բառը Արարատյան և Ղարաբաղի բարբառներում ունի «հոգեհաց, հուղարկավորությունից հետո ննջեցյալի հոգու համար տրվող հացկերույթ» իմաստը՝ «Իրիկույ ժամը որ դուս էկաւ...էկան ննջեցելատիրոջ տունը, պաշտումահաց կերան».

Հոգեհացի համար կարելի է աղերսներ որոնել հունարենից փոխառյալ *ագապ/ե/* բառի հետ: *Ագապ (ե)*՝ հունարեն ἀγάπη, ՆՀԲ -ն բացատրում է. Մէր. սիրելու. որպէս հացկերույթ. կերակուր արարեալ ի սիրոյ և միաբան սիրով՝ մանաւանդ ի պէտս ողորմութիւնէ աղքատաց, և յօժանդակութիւն հոգւոց ննջեցելոց՝ (ՆՀԲ, 1, 3): ՀԲԲ-ում բառը բացատրվում է՝ '1.Քրիստոնեության սկզբնական շրջանում հավատացյալների համայնական ընթրիք ի հիշատակ խորհրդավոր ընթրիքի, որի Ժամանակ մասնակցողները համբուրում էին միմյանց ի նշան հաշտության: 2. Մատաղ (ՀԲԲ, 1, 3):

Հին հունարենում *ագապ/ե/* (սեր) բառից բաղադրված բայը՝ ἀγαπάω, իր հիմնական՝ «*սիրել*» իմաստից բացի՝ ունի «ննջեցյալին պատիվներով հուղարկավորել, մասնակցել հուղարկավորությանը» իմաստները²²:

Ագապ/ե/ բառը բազմիցս գործածված է «Հայոց կանոնագրքերում»: «Կանոնագիրք հայոց»-ում կա այսպիսի օրինակ՝ «Ի յիշատակ վախճանելոցն յընտանեաց նոցա, որ ինչ ըստ կարգի արինաց քրիստոնեութեան, զոր հրամանաւ սուրբ հարցն կատարեն զմխիթարութիւն նոցա կամ զքառասունս եւ զազապս ի հանգիստ նոցա...»²³:

²² Дворецкий И.Х., Древнегреческо-русский словарь, М. 1958:

²³ Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, Ե., 1964, էջ 15 (աշխատասիրությանը՝ Վազգեն Հակոբյանի):

Ազապ բառը ժողովուրդը չի գործածում, բայց հասկացության հետքերը պահպանվել են, ինչպես Զատկի և Սուրբ խաչի մեռելոցներին հասարակաց ճաշեր կազմակերպելը:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով վերոշարադրյալը *հոգեհաց* հասկացության և նրա բառային դրսևորումների մասին, կարելի է ենթադրել, որ հեթանոսական գաղափարախոսության հետ առնչվող թաղման այս ծիսական արարողությունը անվանվել է այլ բառերով, սակայն հասկացությունը (հնարավոր է նաև բառը) պահպանվել է բարբառներում և, հավանաբար, բարբառներից էլ անցել է գրական հայերենին:

Paikyan Silva-From the History of the Concept «հոգեհաց» hogehac̣, (repat) and Its Display.- The word «հոգեհաց» “hogehac̣”, formed by the root word «հոգի» “hogi” (soul), is not certified in Ancient Armenian dictionaries. For this word in Ancient Armenian, it is supposed to be the word «գինեձօնութիւն» “ginedzonutyun”. The word was used by Davit Anghaght. We can find similarities of the «գինեձօնութիւն» “ginedzonutyun” ritual in other nations’ burial rites. The word «հոգեհաց» “hogehac̣” has many synonyms: hogechaš, hogu hač, meřelahač, aygalač, gišeražam, sgahač etc. The presence of the word “aygalač” among synonyms proves that the concept has existed before Christianity.

Папикиан Сильва - Понятие слова “hogehac̣” и его лексическое значение.- Слово “հոգեհաց” (hogehac̣) образованное от слова “hogi” не встречается в словарях древнеармянского языка. Для обозначения этого понятия в древнеармянском языке употреблено слово գինեձօնութիւն (ginejonuṭyun). В похоронных ритуалах других народов мы можем найти параллели “ginejonuṭyun”. Слово “hogehac̣” имеет много синонимов - hogechaš, hogu hač, meřelahač, aygalač, gišeražam, sgahač и т.д. Присутствие “aygalač” в синонимическом ряду подсказывает, что это понятие существовало еще до христианства.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒԽ

Համանունությունը լեզվական միավորների (բառերի, բառաձևերի, մասնիկների, քերականական կառույցների) ձևախմբատալիս այնպիսի փոխաբաբերություն է, երբ դրանք արտասանությամբ, հնչյունական կազմով նույնն են կամ նման, իսկ իմաստով և ծագմամբ՝ տարբեր:

Հայերենագիտությունը համանունության հարցերը բավականաչափ ուսումնասիրել է, առավել հանգամանալից քննություններ են կատարել Ն. Պառնասյանը, Էդ. Աղայանը, Ա.Աբրահամյանը¹: Հարցին առավել մանրամասն անդրադարձել է Ն.Պառնասյանը, որն իր «Քերականական համանունները ժամանակակից հայերենում» աշխատության մեջ մանրամասն շարադրում է տեսական բոլոր հարցադրումները:

Տարբեր հեղինակներ համանունները դասակարգում են տարբեր սկզբունքներով: Նախ առանձնացվում են բառային և քերականական համանունները: Բառային համանունները ձևով նույնական, իմաստով տարբեր բառերն են: Քերականական համանունների դրսևորման դաշտն առավել լայն է: «Քերականական համանունություն ասելով հասկանում ենք այն քերականական ձևույթները, բառաձևերը և շարահյուսական կառույցները, որոնք լինելով նույնական արտահայտության պլանում, տարբերվում են բովանդակային պլանում, այսինքն՝ տարբեր են իրենց իմաստով և ունեն գործառության և գուգորդելության տարբեր ոլորտներ»²: Այդպիսի միավոր է, օրինակ՝ *ու* մասնիկը, որ կարող է լինել սեռական հոլովի վերջավորություն՝ *ամուսնու*, պատճառական բայերի հրամայականի ձևեր՝ *մոտեցրու*, ապառնի դերբայ՝ *գրելու*, ածանց՝ *հատու*, *ու* շաղկապ և այլն:

Բառային և քերականական հիմնական տարատեսակներից գատ մատնանշվում են համանունության մասնակի այլ խմբեր:

ա) Ըստ համանուն միավորների ձևային նմանության առանձնացվում են բացարձակ համանուններ, որի դեպքում միավորները ձևային առումով համընկնում են լիապես, օրինակ՝ *մարտ* «ամսանուն» և *մարտ* «պատերազմ»: Հաճախ նշվածներն անվանում են համահունչ (*անօդ-անոթ*), համագիր կամ նույնագիր (*բազմակնություն* «շատ աչքեր ունենալը» և *բազմակ(ը)նություն* «մի քանի կին ունենալը») և այլն:

¹ Նկատի ունենք հատկապես հետևյալ աշխատությունները. Ն.Պառնասյան, *Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1970: Ա.Աբրահամյան, *Հայերենի քերականական համանունության շուրջը. Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1, 1974: Ռ. Շալունց, *Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենում. -Լեզվի և ոճի հարցեր*, 4, Ե., 1977: Էդ. Աղայան, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Ե., 1984: Ե. Գևորգյան, *Ժամանակակից հայոց լեզվի համանունների բառարան*, Ե., 1978:

² Ն.Պառնասյան, *Քերականական համանունները ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1979, էջ 21:

բ) Ըստ առաջացման ուղիների տարբերակում են. համանունություն հնչյունափոխությամբ. *հարկ (յարկ)–հարկ*, համանունություն փոխառությամբ՝ *շինեղ* (կառուցել) – *շինեղ* (վերարկուի տեսակ), համանունություն քերականական ձևերի նմանությամբ՝ *արի* (քաջ)–*արի՛* (բայաձև), համանունություն բազմիմաստ բառերի իմաստների հեռացումով՝ *ճակատ* (ռազմաճակատ) – *ճակատ* (մարմնի մաս): Թեև վերջին այս դեպքում դժվար է հստակ սահման դնել բազմիմաստության և համանունության միջև:

Լեզվաբանական գրականության մեջ խոսվել է նաև համանուն դարձվածքների մասին. *ձեռք տալ* (դիպչել) – *ձեռք տալ* (ձեռքը սեղմելով ողջունել) – *ձեռք տալ* (բավարարել):

Դժվար չէ նկատել, որ նշված բոլոր տարատեսակներն ի վերջո հանգում են երկու հիմնական խմբի՝ բառային և քերականական համանունների:

Հայերենագիտության մեջ քննարկման նյութ է դարձել նաև համանունության և բազմիմաստության փոխհարաբերության հարցը: «*Եթե տվյալ միավորը կարելի է դիտել որպես տարբեր հարացույցների անդամ, ապա մենք գործ ունենք համանունության հետ: Եթե տվյալ միավորի իմաստային տարբերությունները կախված են տարբեր կոնտեքստներից, ապա մենք գործ ունենք բազմիմաստության հետ*», – սահմանում է Ա.Աբրահամյանը³:

Համանունության դրսևորման և դրա վերլուծության մասին վերը շարադրած համառոտ ակնարկի նպատակն է՝ ցույց տալ, թե ինչ դիրք են գրավում մեր մատնանշած պատմական համանունների օրինակները համանունության շարքում:

Հայերենի հին և ուշ միջնադարի աղբյուրները թերթելիս աչքի էին ընկնում մի շարք բառեր, որոնք ունեն նույն կազմությունը, բայց իմաստով ու նաև ծագմամբ տարբեր են, այսինքն՝ լիովին բավարարում են համանունության հատկանիշները: Խոսքը վերաբերում է մի կողմից գրաբարի կամ միջին հայերենի, մյուս կողմից՝ աշխարհաբարի աղբյուրներին: Հայերենի տարբեր փուլերում ծագած լինելով՝ բառային այդ միավորները (շարքերը) նույն ձևն ու կազմությունն են ստացել իրարից անկախ և տարբեր են նաև իմաստներով, ինչպես օրինակ՝ *յոտնաչափ* – մեր քաղած բնագրում ունեցել է «ոտանավոր, չափածո» իմաստը, իսկ գրաբարի բառարաններում⁴ հանդիպում է «ոտքի բնական չափ» իմաստով, *դարակել* հանդիպում է «դասակարգել» իմաստով, ՀԲԲ-ում՝ «դարանակել՝ գաղտնիքը դուրս հանել», *խոյակապ*՝ «թագակապ՝ գմբեթավոր», ԱԲ-

³Ա.Աբրահամյան, Հայերենի քերականական համանունության շուրջը, – *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1974, 1, էջ 26:

⁴Բառարանային տվյալները համեմատելիս օգտվել ենք՝ Գ. Աւետիքեան, Խ. Միսրմելեան, Սկ. Աւգերեան, *Նոր բառգիրք հայկազնան լեզուի* (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հհ. Ա-Բ, Ե., 1936-37: Գ. Ճեղալեան, *Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի* (այսուհետև՝ ԱԲ), Անթիլիաս, 1865: Ստ. Մալխասեանց, *Հայերեն բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հհ. I-IV, Ե., 1944-45: Նորայր Բիզանդացի, *Բառգիրք սոտրին հայոց, ի մատենագրութեանց ժԱ- ժԷ դարուց* (այսուհետև՝ Ն. Բիզ.), Ժնև, 2000 (Պ-Ֆ տառերը անմշակ): Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, *Միջին հայերենի բառարան* (այսուհետև՝ ՄՀԲ), Ե., 2009: Լ. Հովհաննիսյան, *Գրաբարի բառարան* (ՆՀԲ-ում չվկայված բառեր), (այսուհետև՝ ՀԳԲ), Ե., 2010:

ում՝ «հոյակապ» և այլն: Նույնահունչ համանուն բառեր են ներկայացրած միավորները, որոնք իրարից անկախ գոյացել են մեր լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում:

Լեզվի տարբեր փուլերում իրարից անկախ առաջ եկած պատմական համանունների առաջացման ուղիները տարբեր են: Առանձնանում են հետևյալ մի քանի հիմնական խմբերը:

Ա) Պատմական համանունություն հնչյունափոխման հիմունքով, այս դեպքում համանուններն առաջանում են հայերենի տարբեր փուլերում ի հայտ եկած հնչյունափոխական իրողությունների պատճառով, օրինակ՝ *այգենալ* - ԱԲ և ՀԲԲ *այգենալ* բառն ունի «այգը բացուել, լուսանալ» իմաստը, իսկ մեր քաղած բնագրում գործածվել է «հագենալ» իմաստով, որն առաջացել է *յագ-այգ* հնչյունափոխությամբ:

Բ) Պատմական համանունություն խոսակցական տարբերակի առաջացմամբ, որի դեպքում համանուն շարքի անդամներից մեկն ունի խոսակցական, բարբառային ծագում, ինչպես՝ լիս - ՀԲԲ ունի *լիս* «լոյս» (ոյ>ի), իսկ մեր դիտարկած աղբյուրներում հանդիպում է *լիս* «լիքը, լեցուն» իմաստով. «Զմեծամեծ համբարանոցս լիս ցորենովք եւ ամենայն բարութեամբք իբրեւ միջաբեր զաւակի թողի ի ժառանգութիւն սմա» (Յիշ. Ուլն., 294): Տրուպ (գրք. տրուպ) - բոլոր բառարաններում «նուաստ, խոնարհ» իմաստով գործածվող տրուպ> տրուպ բառի դիմաց ՀԲԲ-ն ունի *տրուպ* «փոխակերպություն»:

Գ) Պատմական համանունություն բառակազմական նոր տարբերակի առաջացմամբ: Այս դեպքում համանուններ են դառնում բաղադրյալ (ածանցավոր կամ բարդ) բառերը, որոնցից մեկը ծագել է ուշ՝ հետգրաբարյան շրջանում և իմաստով որևէ կերպ չի առնչվում գրաբարյան նույնակազմ բառին, օրինակ՝ *բիրեղէն* - հանդիպում է «բիրեղեայ» իմաստով, մինչդեռ ՄՀԲ ունի *բիրեղէն* «շատ» իմաստով: *Ճաշակ* - «գեղեցիկը ըմբռնելու ունակություն» իմաստից գատ մեր աղբյուրներում հանդիպում է «ճաշակելիքի զգայարան» իմաստով:

Դ) Պատմական համանունություն բազմիմաստության հիմունքով: Շատ հաճախ միննույն բառն այնպիսի իմաստային կերպարանափոխություն է ապրում, որ նման եղանակով ի հայտ եկած բառը պետք է համարել ոչ թե բազմիմաստության, այլ համանունության դրսևորում, օրինակ՝ *անփորձ* - գործածվում է ոչ թե «փորձ չունեցող», այլ՝ «անփորձանք, փորձանքից զերծ» իմաստով: *Ստորոտ* - վաղաշխարհաբարյան աղբյուրներում կազմվել և գործածվել է ոչ թե «ստորին կողմ», այլ՝ «ցած, անարգ» իմաստով: *Ստորոտ* բառը նշված իմաստով հանդիպում է գրաբարի ստորոտաքարշ «նշանակ ցոփութեան» բառում (ըստ ՆՀԲ-ի), և *ստորոտ* բառի հատկապես այդ իմաստը անկախաբար գործածված հանդիպում ենք վաղաշխարհաբարյան բնագրերում: *Տէրունի* - ունի «անմիջապես Էջմիածնին ենթակա, նրան պատկանող» (ըստ Լեոյի), նաև՝ «անմիջականորեն արքունիքին ենթակա ժողովուրդ, բնակավայր» իմաստները, մինչդեռ ՀԲԲ և ՄՀԲ *տէրունի* ունեն «կիրակի» իմաստով:

Նշված դեպքերում գործ ունենք լեզվի պատմական զարգացման արդյունքում ի հայտ եկած համանուն շարքերի, այլ կերպ ասած՝ պատմական

համանունների հետ: Այստեղ անպայմանորեն առաջին պլան է մղվում տվյալ բառը լեզվի երկու տարբեր փուլերում իրարից անկախ ծագած լինելու հանգամանքը: Այսպիսով՝ պատմական համանուն ենք համարում լեզվական այն միավորները, որոնք ձևով նման կամ նույն լինելով՝ ծագել են լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում իրարից անկախ (ստորոտ «լեռան ստորոտ» և ստորոտ «ցած, անարգ»):

Ստորն ներկայացնում ենք պատմական համանունների օրինակներ բնագրային վկայակոչումներով, որոնք քաղված են ուշ միջնադարի հայերեն ձեռագիր և տպագիր աղբյուրներից, որոնց ցանկը տրվում է հրապարակման վերջում:

Անպար - ամբար, շտեմարան: ԱԲ և ՀԲԲ անպար «պարելու անվարժ»: Այլ ի վայր անպարն զարույ, որ է մինն նստեալ արքունեան (Քեօմ., 26, 28):

Գեղջուկ - գյուղ, գյուղակ: ՀԲԲ և ԱԲ և այլուր՝ *գեղջուկ*՝ «գյուղացի, ռամկական»: Երկուշաբթին յայն կոյս անցեալ մտաք ի գեղջուկ մի Միջին անուն (Մխմ. Լեհ., 6):

Դաշտիկ - փոքրիկ դաշտ: ՄՀԲ *դաշտիկ* «խոց»: Դաշտիկ ծաղկալի, որոյ սկիզբն է նախագգուշացումն խոստովանահարց եւ կոչնակիկն զարթուցողական (Գալ. Կենս., 291):

Դարակել - դասակարգել, ճանաչել: ՀԲԲ ունի *դարակել*՝ «տե՛ս դարանակալել» հղումով: *Դարակել* - ճանաչեմ այնքան նրբագունիս խուզմամբ և հետազոտմամբ, մինչ մնայ և ո՛չ ինչ յենթակայումս ճանաչելուց, գաղեցեալ յիմոյս ճանաչմանէ (Վ. Յուն., 23): Դարակել - ճանաչել (ՄՄ 2019, 185բ):

Խոյակապ - թագակապ՝ զմբեթավոր: ԱԲ և ՀԲԲ *խոյակապ* «հոյակապ»: Խոյակապ - թագակապ և թագէ կաթուղիկէն (ՄՄ 1528, 2ա):

Կտուած - թեփահան արված: Ն.Բիւզ. *կտուեմ* «կեղնել, ի կտն բառէն, որ է կեղն», ՄՀԲ կտուած «արծն, արծնապակի»: Առ յունապ Ի հատ... զարի կտուած Ժ տրամ (Բունիաթ, 70):

Հագագ - թանկարժեք քարերի հղկիչ, ողորկիչ: ԱԲ-ն ունի *հագագ* «ձայն հանող շունչ» իմաստով: Այս լոսած ալմաստովն զմեծագին ալմաստն թրաշ կու անեն հագագներն (Դարիժ., 444):

Հայաթաղ - թաղում հայկական ավանդությամբ: ՀԲԲ *հայաթաղ* «հայաբնակ թաղ»: Շատ ապրեցաւ, հայութիւն արար, հայաթաղ արարին (Ջ. Ագուլ., 89):

Ճոխել - ձոխացնել, զարգացնել: ՄՀԲ-ն նույն բառն ունի «փետել» իմաստով: Ջանայր զուսումն ձոխել ազգիս նախնի սրբոց յար հանգէտ (Թորգ. Տապան., 176):

Մարգամեջ - մարգերի մեջ (առու): ՀԲԲ-ում կա *մարգամիջի* «խնձորի մի տեսակ, մանրը ու քաղցր» համանունը: Է ձորակն, յորում է առու մարգամեջ (Կամենից, 158):

Մսածաղ - մսի վաճառանոց, խանութ: ՀԲԲ-ում *մսածաղ* բառը բերված է «մսով պատրաստած ծաղ, մսով կարկանդակ» իմաստով: Ոչ գտանելին

կերակուր ամենեքեան մարդիք եւ անասունք, զի փակեալ եղեն ամենայն դրունք եւ ամենայն մրքածաղք, մսածաղք եւ հացածաղք (ՄԺ I, 212):

Յարակ - միշտ, հարատև, հմտ. գրաբարի *յարակունութիւն* «տևողություն» բառի հետ: ԱԲ և ՀԲԲ *յարակ* բառը բերում են «ա. գ. կպած, կցուած» իմաստներով: Յարակ - մակբայ ժամանակական, ընդ երկարածություն ամանակի, լատ. տի՛ու (Վ. Յուն., 55):

Որդորել - հորդորել: ՄՀԲ-ում առկա է *որդորել* «առատացնել, շատացնել» բառը: Խիստ ատապով տաշեր չոր միս, Քաջալերեր եւ յորդորեր զիս (ՈԻՄՀԲ I, 180):

Ուսկայ - որտեղից: Նույն բառը *հուսկայ, օսկայ* տարբերակներով ՀԲԲ և ՄՀԲ-ն բերում են «այժմ, հիմա» իմաստով: Անքուն որդունք են ի աշուն / Թե՛ ո՛ւսկայ կու գայ անուշ լոզման (ՈԻՄՀԲ I, 343):

Սիրամայրք - սիրամարգ: ԱԲ և ՀԲԲ ունեն *սիրամայր*՝ «մօրը սիրելի կամ մայրասեր, կամ սիրող մայր»: Ջետ զսիրամայրք կամկարագնաց ես, Գունգ-գուն գեղով պայծառացեալ ես (ՈԻՄՀԲ I, 103):

Վահ - Մաշտոցյան Մատենադարանի թ. 1528 ձեռագիր բառարանում բառի բացատրությունն է՝ «հին», իսկ ԱԲ և մյուս բառարանները բերում են «վախ»:

Վայրենիք - հարազատ վայր, *հայրենիք* բառի համաբանությամբ: ԱԲ-ն ունի *վայրենի* «վայրի, կատաղի»: Միշտ որոնեմ վայրենիք ինձ երթալոյ/Զի չկայ երբէք զիս հոգացող, ափսոս ս ինձ (ՈԻՄՀԲ I, 180):

Վարիս - ժառանգ, թուրք. varis բառից: ԱԲ-ն ունի *վարիս* «համարում, կարծիք»: Ես՝ Աղա Խաչիկս... իմ յօժարութեամբն և այլ վարիսներովն այս հինգ գիրս ընծայ և վախմ արարաք (Յ. Քիւրտ., 10):

Տեսակ - տեսողություն, տեսողության զգայարան՝ ի տարբերություն բոլոր բառարաններում առկա «հատկություն, որով մի առարկա տարբերվում է մյուսից» հանրահայտ իմաստի: Ծանօթութիւնս այս յառաջագայի ի հնկից զգայութեանց գլխաւորաց մարմնոյ, այսինքն ի տեսակէ, որ է յաչս, ի լսակէ, որ է յակնջս, ի հոտոտակէ, որ է ի քիմս, ի ճաշակէ, որ է ի բերանն և ի շօշափակէ, որ է ի ձեռս (Նոր. ծաղ., 4):

Տրամագոյց - ոչ զույգ, ընդդէմ զուգության: ՀԲԲ-ն նույն բառն ունի «զուգահեռական» իմաստով: Տրամագոյց - անգոյց, հակագոյց, անհանգէտ, այսինքն՝ ընդդէմ զուգութեան և հաւասարութեան (Վ. Յուն., 74):

Լուսոյմօտ - գործածվել է ոչ թե «պատուհան, լուսամուտ», այլ՝ «լուսադեմ, լուսանալուն մոտ, առավոտ» իմաստով: «Թվին ՌՃՁԱ ապրիլի Ա օր, որ օրն է շաբաթ լուսոյմօտն Ովսէփն մօրէն ընծայեցաւ, աշխարհ Եկաւ» (ՄԺ I, 294):

Ուղղական - Եփրեմ Ղափանցու (17-րդ դ.) «Ընդդէմ երկաբնակաց» ոտանավորում բառն ունի «ուղիղ՝ ուղղադավան» իմաստը, և սոսկ համանուն է հանդես գալիս *ուղղական* (հոլով) բառին. «Մոյն այս կերպիս օրինաց բան / Միշտ պարսաւեն յազգս թորգումեան /Թէ՛ ձեր օրէնքն չէ ուղղական/Այլ է խտտան և անպիտան» (ՈւՄՀԲ I, 569):

Վեհերեւել -ԱԲ-ում բառն ունի «վախենալ, ծուլանալ» իմաստները՝ բաղադրված *վեհեր* արմատից, մեր քարտագրած բնագրում գործածվում է «վեհ տեսքով երևալ՝ ներկայանալ» (վեհ+երևալ) իմաստով: Յյոթանդակությամբ սրբազան և վեհերևեցեալ հայրապետիս ... մեք ամենեքեան կնիք ունողքս կնքեցաք (Դիւան Նոր Զուղ.81):

Տարբերանալ - ուշ միջնադարի աղբյուրներում գործածվել է ոչ թե «տարբերակել, տարբերել», այլ «տարուբերվել, թարթել» իմաստով, նույն իմաստով ՆՀԲ-ն ունի *տարբերիլ* բառը: Բուրաստանեացն շուշանք և ի ջուրս, որ վայելչանայ / Գին չեն մագ մի թարթիչիդ վեր ի վայր, որ տարբերանայ (ՈւՄՀԲ I, 445):

Պատմական համանունների ներկայացված շարքը կարելի է շարունակել: Կարծում ենք՝ պետք է պատասխանել այն հարցին, թե թվացյալ լեզվական իրողություն չէ՞ արդյոք պատմական համանունությունը, արդյոք այն ներքնապես կապված է լեզվի զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների հետ, թե՞ պատահական նմանությունների արդյունք է: Մանավանդ որ պատմական համանունությունը մեր ընկալմամբ վերաբերում է «ոչ թե բուն լեզվական նշանների նույնությանը և տարբերությանը (որոնց հետ գործ ունի լեզվաբանը), այլ միայն երկու կամ ավելի միավորների նույնությանը»⁵:

Այս հարցադրմանն ի պատասխան նշենք, որ, այո, պատմական համանունները լեզվի ոչ պարտադիր միավորներ են: Սակայն և կտրված չեն լեզվի պատմական զարգացման ընթացքից այնքանով, որքանով համանունություն կարող է ի հայտ գալ լեզվի մեկից ավելի փուլերի դիտարկման դեպքում, համանուն շարքի միավորները պարտադիր պետք է ծագած լինեն լեզվի տարբեր փուլերում: Այդպիսով՝ պատմական համանունությունը լեզվի պատմական զարգացման ու փոփոխման եթե ոչ անհրաժեշտ, ապա նույն լեզվի փոփոխություններից բխող ուղեկից լեզվական երևույթ է:

Եվ, անկախ ամեն ինչից, համանունները հայերենի բոլոր շրջաններում ոճավորման հիանալի հնարավորություն են ստեղծել: Մի քանի օրինակ ենք ներկայացնում Պետրոս Ղափանցու՝ լեզվաոճական առումով անգնահատելի և դեռևս ոչ լիովին բացահայտված երկերից⁶:

Հոգիք յոգունք հոգօք հոգնին,
Վասն բանից նոր ոգելոյ,
Եւ ոչ հոգան յհոգիս իւրեանց՝
Ի հնութենէ նորոգելոյ:
* * *

Յերկուց ականց մինչ արտասուք ի վայր իջեալ յորդանան,
Լինին հոգւոց նոր աւազան, իսկ եւ երկրորդ Յորդանան:
* * *

Բանըն բանիւ ըզբանաւորս ահացուցանէ,
Մըտաւորաց բանայ յայտնի, ահա՛ ցուցանէ:

⁵ **А. В. Исаченко**, *О грамматическом значении*, Вопросы языкознания, N 1, 1961, стр. 29:

⁶ **Պետրոս Ղափանցի**, *Բանաստեղծություններ*, Ե., 1990:

Ակոռ. - Հակոբ Փափազյան, Ակոռու Ս. Հակոբ վանքի քյոթուկը, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 12, Ե., 1977:

Բունիաթ - Բունիաթ Մեքաստացի, Գիրք բժշկութեան (ԺԷ դար), աշխատ. Դ. Մ. Կարապետյանի, Ե., 1987:

Գալ. Կենս. - Գրիգորիս Ծ. Վ. Գալէմբեարեան, Կենսագրութիւն երկու հայ պատրիարքներու և տասն եպիսկոպոսներու, Վիեննա, 1915:

Դաւրիժ. - Առաքել Դաւրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատ. Լ. Ա. Խանլարյանի, Ե., 1990:

Դիւան Ն. Զուլ. - Դիւան Նոր Զուլայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի, մասն Ա, Էջմիածնի կաթողիկոսների կոնդակներ (1652-1705), աշխատասիրեց՝ Խաժակ Տէր-Գրիգորեան, Անթիլիաս, 2003:

Դիւ. Ս.Յակ. - Դիւան Սուրբ Յակոբայ (Ա-ԺԹ), «Սիոն», 1930 նոյեմբեր - 1941 յուլիս-օգոստոս:

Զ. Ագուլ. - Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրութիւնը, Ե., 1938:

Թորգ. Տապան. - Վահրամ Յ. Թորգոմեան, Կ. Պոլսոյ հայ պատրիարքներու տապանագիրները, «Բազմավէպ», 1918:

Կամենից - Կամենից, Տարեգիր հայոց Լեհաստանի և Ռումենիոյ, աշխատ. Ղևոնդ Ալիշանի, Վենետիկ, 1896:

ՄԺ I - Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դ.), հ. I, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Ե., 1951:

ՄԺ II - Մանր ժամանակագրություններ (XVII-XVIII դ.), հ. II, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Ե., 1956:

ՄՄ 1528 – Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռագիր թ. 1528, 1649-1651, Թարգմանութիւն բառից ի Նահապետ ծաղկողէ, էջ 1ա-2բ:

ՄՄ 2019 - Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռագիր թ. 2019, 1600 թ., Հանդէս բանաստեղծաց, էջ 162բ-170ա:

ՄՄ 2281 - Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռագիր թ. 2281, ԺԷ դ., Այս բառք գեղջուկք, որ կարի պիտոյ է վարժասիրաց. Հանդէս բանաստեղծաց, էջ 122բ-136ա:

Յ. Կարն. - Յակոբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց (յիշատակարան ԺԷ դարու), Վաղարշապատ, 1903:

Յ. Քիւրտ. - Յ. Քիւրտեան, Զուլայեցի խօջայ Նազար և իր գերդաստանը (առանց տպ. թվ. և վայրի):

Նոր ծաղ. - Նորագոյն ծաղիկ զօրութեանց, թարգմ. Յ. Կոստանդնուպոլսեցու, Վենետիկ, 1685 (ըստ ՄՄ 786 օրինակի):

ՈԲՄՀԲ I - ՈԲՀ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI-XVII դդ.), աշխ.-մբ Հասմիկ Սահակյանի, հ. I, Ե., 1986:

Սիմ. Լեհ. - Սիմեոն Դպրի Լեհացոյ ՈԲղեգրութիւն, հրատ. Ներսէս Ակիմեան, Վիեննա, 1936:

Վ. Յուն. - Վարդան Յունանեան, Բառարան գրքոյս:- Յովհաննէս Պոնայի Ձեռքածութիւն յերկինս, Հռոմ, 1674:

Քէօմ. - Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, Ստամբուլոյ պատմութիւն, հրատ. Վահրամ Թորգոմեան, Վիեննա, 1913:

Poghosyan Norayr - The Display of Historical Homonymy in Armenian.- Homonymy is a kind of interrelation of linguistic units (words, particles, grammatical structures) which are identical or similar in accent and phonetic constructions, but different in meaning and origin. The issues of homonymy have examined sufficiently in Armenian. N. Parnasyan, Ed. Aghayan, A. Abrahamyan classify homonyms in different groups. Unlike lexical homonyms, we point out the historical homonyms, relying on Armenian of sources from old and late Middle ages. Historical series of homonyms have originated in different stages of Armenian, which have the same form and structure, but are independent from each other and have different meanings.

For example the word «յոսնաշափ»- in early ashkharabar had the meaning of “verse”, but in Old Armenian dictionaries has the meaning of “natural foot size”. A number of historical examples of homonyms are brought in the article, and we came to the conclusion, that although those are the units of non-binding language, they are not cut from the process of historical development of the language.

Погосян Норайр - Проявление исторический омонимии в армянском языке.- Омонимия - отношение языковых единиц (слов, форм слов, частиц, грамматических конструкций), схожих фонетическим составом и произношением и отличающихся значением и происхождением. Вопросы омонимии в арменистике подробно рассмотрены и изложены в теоретических исследованиях.

В древнеармянских и средневековых источниках можно найти разнообразные слова, которые имеют тот же состав, но отличаются по смыслу и происхождению. Возникшие в разные периоды развития языка эти лексические единицы имеют одинаковую форму и структуру независимо друг от друга. Мы называем их историческими омонимами. В статье представляются типы и примеры исследуемых единиц.

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾՔԸ ՈՐՊԵՍ ԶԱՎԵՇՏԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆԸ
ՆՊԱՍՏՈՂ ՄԻՋՈՑ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԻԾՄԱԿԱՆ
ՄԱՆՐԱՊԱՏՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԶՎԱՐՃԱՄՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատումներում և զվարճախոսություններում զավեշտի հենք են դառնում նաև ժողովրդական պատկերավորության տարատեսակ միջոցները, մասնավորապես կայուն բառակապակցությամբ և առած-ասացվածքներով արտահայտված դարձվածքները: Բավական մեծ քանակ կազմող նմանատիպ կառույցներով երգիծական ստեղծագործություններում փոխաբերաբար ասված խոսքը՝ կոռ ու անտարանջատելի դարձվածքները, զանազան հնարքներով են ներկայանում, շատ հաճախ բացվում՝ արտահայտած ուղիղ իմաստներով խորացնելով զավեշտը: Բերենք ասվածը հավաստող օրինակներ:

Բազմազգ խորհրդային Միության բնակչության շրջանում կիրառվող և մամուլում անվերջ շրջանառվող *հայր Ստալին, ժողովուրդների հայր* արտահայտությունները սփյուռքահայերի համար խորթ ու անհասկանալի էին: Հայրենադարձությանն առնչվող քաղաքական անեկդոտաշարում այդ նորաստեղծ ու պարտադրված դարձվածքները յուրովի են մեկնաբանվում. դրանց ամբողջությամբ ընկալումը «հիմնավորվում է ավելի վաղ շրջանառվող *մայրիկը լացացնել կամ մայրիկը նետել /մեկին խստորեն պատժել/* դարձվածքները ուղիղ իմաստով գործողության մեջ ներկայացնելով.

*Մեր հոնտեղը կրսեին՝ Հա՛յր Ստալին, Հա՛յր Ստալին, մենք չէինք հասկնար՝ ի՞նչու աղանկ կրսեն: Բայց երբ հայրենիք էկանք և ան մերին մայրիկները մեկի՜կ-մեկի՜կ նետեց, ան ատեն միայն հասկցանք անոր Հա՛յր ըլլալը...*¹

Տարբերակ՝ *Արտասահման եղած ժամանակ կրսեին՝ հայր Սթալին, չէինք հասկնար՝ ինչու աղանկ կրսեն: Բայց երբ Հայաստան եկանք, և ան մերին մայրիկները մեկիկ-մեկիկ լացացուց, ան ատեն հասկցանք անոր հայր ըլլալը*²:

Զվարճախոսություններից մեկում զավեշտի ստեղծման միջոց է դառնում *շան տեղ չդնել /հաշվի չառնել, բանի տեղ չդնել/* դարձվածքը, որը կիրառելիս ժխտական խոնարհմամբ արտահայտված նախադասությանը հակադարձվում է խոսակցի՝ դրական խոնարհմամբ անսպասելի ծիծաղ հարուցող պատասխանը:

Ամուսինը՝ կնոջը.

- *Այ կնիկ, երևում ա՝ ինձ հեջ շան տեղ չես դնում, այ:*
- *Ո՛վ ասեց, շատ էլ լավ դնում եմ*³:

¹Վ. Մվազյան, *Գիլիկիա*, Ե., 1994, էջ 113:

²Ա. Ստեփանյան, *20-րդ դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում*, Ե., 2010, էջ 254:

³Գ. Բալայան, *Միամիտ մտքեր: Լոռվա ժպիտներ*, Ե., 2002, էջ 3:

Ժողովրդական ծիսակարգի հետ կապված երգիծապատումներից մեկում էլ զավեշտի մեխը փոխաբերությամբ ասված խոսքն է ու դրանից բխած հակադարձվող պատասխանը:

Աղջիկ ուզելու նպատակով մայրաքաղաքից Քյավատ գնացածների՝ *Մենք եկել ենք ձեր այգուց վարդ քաղելու*: պատկերավոր խոսքին հետևում է աղջկա հոր՝ *Մեր բոստան հրմմեն կորսող ա* անսպասելի ծիծաղ հարուցող պատասխանը⁴:

Հարսանեկան ծիսակարգի խնամախոսության դրվագին առնչվող մեկ այլ պատումում օգտագործվում է *ձեռքը խնդրել* դարձվածքը: Այս դեպքում, սակայն, պատասխանը մերժողական չէ. մաս-մաս տանելուն դեմ լինելով՝ շուկայական մեծածախ առևտրի ժամանակ կիրառվող գործարքային բառապաշարի միջոցով առաջարկվում է ամբողջությամբ՝ *բիրիք* տանելու տարբերակը:

Երևանից գնում են Աբարան՝ աղջիկ ուզելու: Խնամոնց տուն մտնելով՝ պատկերավոր ներկայացնում են գալու նպատակը:

– *Մենք եկել ենք ձեր աղջկա ձեռքը խնդրելու:*

Աղջկա հերն ասում ա.

– *Մեր աղջկան մենք մաս-մաս չենք տալիս, թե տանում եք, բիրիք տարեք...*⁵

Մի բան պատմելիս երբ բառ է մոռացվում, ժողովուրդը օգտագործում է *լեզվի ձերին* դարձվածքը՝ ակնարկելով, թե ուր որ է, կհիշի: Հենց այս պատկերավոր արտահայտությունն էլ հիմք է հանդիսացել վանեցիների *Տաճկերեն կիտցող գեղական* զվարճապատումի ստեղծման:

Մի քանի ամիս Ստամբուլում եղած վանեցին վերադառնալուց հետո ընկերների մոտ պարծենում է տաճկերենի իր իմացությամբ ու թվարկում սովորած բառերը.

– *Իշու անուն աղուր կասեն, // Քուռկե անուն՝ ասպատուր, // Կոռ էրկըթին չալիզ կասեն, // Խավու ճիտուն փիլիջ կասեն...*

Սրանք թվարկելուց հետո կարկամած մի պահ կանգ է առնում ու դարձվածքով արտահայտելով իրավիճակը՝ ասում է. ... *Պամ էլ կա՝ վեր լեզվիս ձերին, չեմ կանա խանե: Խա, քյաքին կասեն փոխի:*

Ինչ խոսք, դարձվածքին հաջորդած բառն է ունկնդրին պարտադրում, որ ուղիղ իմաստով ընկալվի բառակապակցությունը և զավեշտալի իրավիճակի մեջ գցի արտաբերողին:

Անհաշտություն և անհանդուրժողականություն արտահայտող *հրար միս ուտել* դարձվածքը դառնում է երկխոսական զվարճախոսություններից մեկի հենքը: Զուտ հայկական ճաշատեսակները նշելու՝ առաջին հայացքից անմեղ թվացող հարցին հետևում է իր իսկ հարց առաջադրողի անսպասելի ծիծաղ առաջացնող պատասխանը՝ արտահայտված ժողովրդական պատկե-

⁴ **Արմեն Սարգսյանի** անձնական հավաքածու:

⁵ **Արմեն Սարգսյանի** անձնական հավաքածու:

⁶ *Ծիծաղում են վանեցիները*, Կազմողներ՝ Հարությունյան Վ., Մելիքյան Ն., Ե., 2006, էջ 157:

րավոր խտացումով: Անտարանջատելի դարձվածքի տարանջատմամբ շեշտվում և սպանիչ ծաղրով քննադատվում է իրար նախանձելու, իրար չգնահատելու, իրար տակը փորելու մեր ազգային խոտելի բնավորությունը.

– *Ձուտ հայկական ի՞նչ ճաշատեսակ գիտեք:*

– *.... Տոլմա, խորոված...*

– *Ոչ, իրար միս ուտել...*⁷

Ի դեպ, այս զվարճախոսության տարբերակներից մեկին հանդիպում ենք նաև հայագետ Հակոբ Չոլաքյանի անեկդոտների ժողովածուում՝ սակայն տեղայնացված որոշակի միջավայրում. *Ուրֆացիները միս շատ կ'ուտեն, իսկ երբ միս չըլլայ՝ իրարու միս կ'ուտեն...*⁸

Զվարճախոսություններից մեկում հարադրավոր բայով կազմված *Էփող-թափող* (ամեն ինչ անող, աշխատասեր) դարձվածքը մասնատվում է և ուղիղ իմաստով ընկալվելով՝ զավեշտ է առաջացնում՝ դրական բնութագրումը հանգեցնելով բացասականի.

Գնրվ են Ռուբենի ախշրկան ուզելու: Տղի հերը հարցնրմ ա .

– *Ռուբեն դայի, ախշիկըդ էփել-թափել գիդի :*

– *Այտա, ո՞նց չգիդի. էփել էլ գիդի, թափել էլ: /Տարբ.՝ – Տո էփրմ էլ ա, թափրմ էլ/*⁹:

Հայկական անեկդոտ-զվարճախոսությունների համատեքստում քիչ չեն նաև ժարգոնային դարձվածքները: *Իրան դողերի բախչեն գցել, էլ քեզ մի գցի դողերի բախչեն, իրան էլի գցեց դողերի բախչեն* դարձվածքը նշանակում է «իրեն չիմացողի տեղը դնել, չքմեղ ձևանալ»: Ծիծաղ առաջացնելու համար այն զվարճախոսության մեջ ուղիղ ընկալմամբ տեղայնացվում է՝ ըստ համապատասխան մականվան. *Աբարանցին իրան գցրմ ա դողի բախչեն, ախրանը /իմա՝ պահակախումբը/ բռնրմ տփրմ ա:*¹⁰

Յար բռնել ժարգոնային արտահայտության մեջ *յար*-ը հարադիր բայական կառույցում երեխայի կողմից ընկալվում է որպես ձկնատեսակ: Նման եզրակացության հանգեցնողը, անշուշտ, թե՛ գործողության վայրը՝ ծովն է, թե՛ փոխաբերաբար արտահայտված խոսքի ուղղակի ընկալումը.

Ընկեր Մարգոն հարցնում ա.

– *Երեխանե՛ր, ի՞նչ ձկնատեսակներ գիտեք:*

Դասարանցիներից մեկը ասում ա՝ իշխան, մյուսը՝ սիգ, մեկն էլ՝ սազան, Վարդանիկն ասում ա՝ յար:

– *Վարդանի՛կ, բա յար-ը ձկան տեսակ է՞:*

– *Հըբբ ի՞նչ է, ընկե՛ր Մարգո. մի օր պարայիս ընգերը մեր տանն ըսավ՝ էս ամառ չես գա՞՝ գնանք ծովափ՝ յար բռնենք*¹¹:

⁷ Արմեն Մարգարյանի անձնական հավաքածու:

⁸ *Միջ-գաւառական անեքթոտներ*: Հաւաքեց եւ ներկայացուց Յակոբ Չոլաքեան, Հալէպ, 1988, էջ 79:

⁹ Արմեն Մարգարյանի անձնական հավաքածու:

¹⁰ Արմեն Մարգարյանի անձնական հավաքածու:

¹¹ Արմեն Մարգարյանի անձնական հավաքածու:

Տանձին չի /անտարբեր, անարձագանք է/ ժարգոնային արտահայտությունը մեր գրառած զվարճապատումային կառույցներից մեկում ինքնատիպ լուծում է ստացել: Այստեղ արդեն ոչ թե դարձվածքի ուղիղ իմաստով ընկալումն է դարձել անսպասելի ծիծաղի դրսևորման միջոցը, այլ իրադրության մանրամասն նկարագրությունն ու դրանից բխած դարձվածքային եզրակացություն-ամփոփումը:

– Տանձ բառով ո՞վ կարող է նախադասություն ասել, – հարցնում և ընկեր Մարգոն:

Վարդանիկը ձեռք ա բարձրացնում:

– Վարդանիկ, ասա:

– Մինում 47 աստիճան ցուրդ է, պլիտա չենք կրքնա վառենք. էդքան լույսի փողն ուրդի ց՞ կրնանք տա...

– Վարդանիկ, չասացի՞ տանձ բառով, – ընդհատում է ընկեր Մարգոն:

– Հիմի կըսեմ, ընգե ր Մարգո: Շոր չունեմ հագնելու, քեռուս շորերն եմ հագնում..

– Վարդանիկ, էդ քո պատմածներն ի՞նչ կապ ունեն տանձ բառի հետ, – նորից է ընդհատում Մարգոն:

*– Ունեն, ընգեր Մարգո, հըբբ չունե՞ն, էն ինչ օր ըսի, հեչ հորբս տանձին չի...*¹²

Ժողովրդական դարձվածքի հետաքրքիր կիրառության ենք հանդիպում մեկ այլ զվարճապատումում, որտեղ ուղիղ իմաստով կիրառությունն արտահայտվում է ոչ թե խոսքի, այլ գործողության միջոցով: Ս. Բաղդասարյան-Թափալցյանի «Մշո բարբառը»-ում տեղ գտած *Գեղացին ու քախքըցին*¹³ նմուշը և *Հ.Նազարյանի հրատարակած* պատումը¹⁴ անսպասելի ծիծաղի ինքնատիպ դրսևորումներ են: Մածունը դեմքին շպրտելու գործողությամբ արտահայտված գայրությունից հաջորդած հովվի խոսքը՝ արտահայտված *ձերմակերես (պարզերես) լինել* դարձվածքով, նրան «փրկում է» չպատճառաբանված արդարացումներից էլ ավելի խորացնելով ու արտահայտիչ դարձնելով զավեշտալի իրավիճակը:

Զվարճապատումի հենք կարող է հանդիսանալ ժողովրդական դարձվածքի (*խելքի պուտուկ, խելքի տոպրակ* (Երեխա խոմ չի, խելքի տոպրակ ա, իմա՝ շատ խելացի է) հեգնախառն օգտագործումը (տո խե՛լքի պուտուկ), ինչը ևս հանգեցնում է զավեշտի.

– Աղջի, նրա բո՞յն ինչ էր, որ բերին դրին դպրոցի ուսմասավար:

– Ուսմասավարությունը բոյով չի, խելքով ա:

– Որ խելքով ըլնեք, էն ա՝ Կծու Վաղոն հիմի դիրեկտոր կլնեք: Ամեն անգամ մարդու հետ կոխվ անելիս Եղսոն ասում ա՝ խելքի պուտուկ՝¹⁵:

Լոռու խոսվածքում *տուն անել* դարձվածքը մի քանի նշանակություն

¹² Արմեն Մարգարյանի անձնական հավաքածու:

¹³ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյան, *Մշո բարբառը*, Ե., 1958, էջ 208-209:

¹⁴ *Անեկդոտներ*, աշխատասիրեց՝ Յովի. Նազարեանց, Բաքու, հ. 1, 1876, էջ 56:

¹⁵ Խ. Գյուլնազարյան, *Մեր գյուղի հանաքները*, Ե., 1991թ., էջ 59-60 :

ունի՝ «բանտարկել, կալանել», նաև «ներս տանել» : Զվարճախոսություններից մեկում այդ դարձվածքով տրված հարցին հետևող պատասխանը խոսակցի հոգու հետ խաղալու, իբր ուղիղ իմաստով ասված անհեթեթ խոսքի ժխտումն ու ճիշտ գործողության հիմնավորումն է:

Չանգահարում են.

– *Մերգո՛, ոչխարը հանդիցը էկա՞ վ:*

– *Հա՛:*

– *Տուն արի՞ր:*

– *Չէ, գոմն արի՞՛6:*

Էշի տեղ դնել դարձվածքն արտահայտում է հիմարացնել իմաստը, սակայն, ի տարբերություն նախորդ կառույցների, այստեղ ոչ թե ուղիղ իմաստի կիրառությունն է զավեշտի հենքը, այլ փոխաբերաբար ասված խոսքը՝ իբրև ապացույց ներկայացվող փաստով: Գունատեսակի և տեղանվան անհամապատասխանությունն էլ դառնում է անսպասելի ծիծաղի առաջացման պատճառը:

Ապարանցիները Սպիտակի ավտոբուսը կանգնեցնում են, մարդկանց իջեցնում ու սկսում ծեծելը:

Զարմացած ուղևորները երբ հարցնում են պատճառը, ասում են.

– *Իսկականից մեզ Էշի տեղ է՞ք դրել. կարմիր ավտոբուսի վրա գրել եք սպիտակ՞7:*

Երգիծական մանրապատումներից մեկում չխոսկան հարսի կողմից ժողովրդախոսակցական լեզվում առկա գոեհիվ դարձվածքի *ակամա* արտաբերումը ոչ միայն խախտում է ավանդապահության նորմերը, այլև ծիծաղելի վիճակի մեջ է գցում բոլորին:

Հարսը չխոսկան ա ըլլում: Մի անգամ կեսրարի հրմա բըլուզ ա կարքում:

Որ պրծնրմ ա, հաքքընրմ ա, լավ ու վատը նայրմ ա, տենրմ՝ յախենին փչացրել ա. լավ չի նստրմ: Ըրեխին ասրմ ա.

Ապին ասա՛, ամեն ինչ լավ ա էլեկ, մենակ յախիդ միչին ք...լ ես՞8.../իմա՝ օձիքը փչացրել եմ/:

Անհաշտություն արտահայտող *Իմ ու քու է՞ք իրար հետ չեն արածում* ժողովրդական դարձվածքի որոշ բառեր խոսքի մեջ ակամա կամ դիտավորյալ շոտ տալով նույնպես կարող է անսպասելի ծիծաղ առաջացնել:

– *Հա՛, հա՛, ասա՛, ասա՛, ես լավ գիտեմ, որ դուն ու իմ է՞ք են գլխիցը իրար հետ չեք արածըմ՞9:*

Հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատումներում և զվարճախոսություններում քիչ չեն նաև բանարվեստի այնպիսի նմուշները, որոնցում անսպասելի ծիծաղի առաջացման հենքը դարձվածքի մեկ այլ տեսակ՝ առած-

¹⁶ Ս.Աբաղյան, *Նոյեմբերյան կատակներ, անեկդոտներ, սրամտություններ*, Վանաձոր, 1999, էջ 38:

¹⁷ Արմեն Մարգարյանի անձնական հավաքածու:

¹⁸ Արմեն Մարգարյանի անձնական հավաքածու:

¹⁹ Ս. Քոչարյան, *Զվարճապատումներ և իրադատումներ*, Ե., 2008, էջ 54:

ասացվածքներն են :

Աստված էլ բեթարեն ազատի ասույթը վատի և դրանից վատթարի ժողովրդական փիլիսոփայության հիմնավորումն է: Զվարճապատումներից մեկում ահա թե ինչպես է այն դրսևորվում:

Մեկը հարևանին պատմում ա.

– *Բա իմացա՞ր ինչ էլավ:*

– *Ի՞նչ:*

– *Էրեկ մեր հարևան Վադոն կամանդիրովկից շուտ ա տուն գալի, տենըմ ա հարևանը՝ կնգա ծոցին: Տալիս ա համ կնգանն ա սրպանըմ, համ հարևանին:*

– *Աստված էլ բեթարեն ազատի:*

– *Հա, բայց դրա էլ բեթարը ո՞րն ա, համ կնգանն ա սրպանել, համ հարևանին :*

– *Որ երեզ չէ առաջի օրը բռնացներ, ինձ էր սրպանելու...²⁰*

Բնավորության դրական և բացասական գծերի ժառանգական փոխանցման երևույթը ժողովուրդը խտացրել է «*Պտուղը ծառիցը հեռու չի ընգնի*» իմաստախոսության մեջ: Այս առածի հիմքի վրա ստեղծված զվարճապատումով ժողովրդական ասույթի ուղիղ իմաստով ընկալումը գավելշտի առաջացման միջոց է դառնում:

Աբարանցին էշին նստած գնալիս ա ըլում, էշը տոտինգ ա տալի, աբարանցուն քցում ցած: Աբարանցին գլուխը վերն ա բարձրացնում, նայում էշին ու ինքնիրեն խոսում.

– *Ժողովուրդն ինչ էլ ճիշտ ա ասում, որ պտուղը ծառիցը հեռու չի ընգնի²¹:*

Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքին առնչող բազմաթիվ անեկ-դոտ-զվարճախոսություններ են ստեղծվել *վերջը լավ կըլլա-վերջը լավ ա լինելու* արտահայտության միջոցով՝ կապված կա՛մ հայրենադարձների համար ստեղծված աննպաստ պայմանների, կա՛մ էլ ընդհանրապես սոցիալական ծանր վիճակի հետ:

Միցեն մի ախպարի ասում ա.

– *Վերջըտ վատ ա ըլելու:*

– *Ինչո՞ւ նրման բան կըսես:*

– *Հա, քեզ ասում եմ՝ վերջըտ վատ ա ըլելու:*

Էս ախպարը էլ չի համփերքում ու մի հատ մըլիցի ըռխամիչըմը հասցընում ա: Մըլիցեն սըրբան տանըմ ա քաղմաս: Պետը հարցընում ա.

– *Դու գիտե՞ս՝ ինչ հանցանք ես կատարել. դու ի՞նչ իրավունքով ես հարվածել միլիցիայի աշխատակցին:*

– *Երբ հայրենիք կուգայինք, բոլորը մեզի կըսեին՝ վերջը լավ կըլլա: Ան իրենից ի՞նչ կներկայացնե, որ կըսե՝ վերջըտ վատ կըլլա: Ի՞նչ է, լավը ավարտ-*

²⁰ **Արմեն Սարգսյանի** անձնական հավաքածու:

²¹ **Արմեն Սարգսյանի** անձնական հավաքածու:

վե՞ց...²²

Նյութական ծանր վիճակում ապրող ամուսինը կնոջը անընդհատ հույս էր տալիս.

– Այ կնիկ, վերջը լավ ա ըլելու, ա՛յ, կտեսնես...

Մարդը մեռնում է, կնիկն ամուսնանում է մի մեծահարուստի հետ ու սկսում առք-փառք ապրելը։ Մի օր էլ հիշում է իր անցկացրած դառը օրերը, մահացած ամուսնու հուսադրող խոսքերն ու ինքնիրեն ասում է. «Հղորմա՝ ծրկի սիրտը ինչ էլ ճիշտ էր գուշակել էր, որ լավ ա ըլելու...»²³

Այս արտահայտությամբ ապրած ողջ կյանքի խտացված նկարագիրը տրված է հայաստանաբնակի՝ «Վերջը լավ է լինելու, դու ասա ընթացքը լավ լինի»²⁴ և հայրենադարձի գերեզմանաքարային գրություններից մեկում՝ «Լավ կըլլա ըսելով՝ հոս հասանք»²⁵ ձևակերպումներում։

Մոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքից ունեցած բազմաթիվ դժգոհությունները ժողովուրդը արտահայտել է երգիքը երգիք չի դարձվածքով, որով ստեղծված երգիծապատումները ևս մեծ քանակ են կազմում։ Սակայն տեղին-անտեղի տրտնջացողների համար նա ստեղծել է սարկազմի հասնող մի զվարճապատում, որի զավեշտի մեխը մեկ այլ դարձվածք է։

Հարսանիքի հաջորդ օրը հարսին հետ են կուղարկեն։ Աղջկա հերը կուգա խնամու մոտ, կըսէ.

– Ա՛յ խնամի, ախչկաս ինչի՞նչ ես հետ ուղարկել։

Կըսէ՝

– Ախչիկըդ աղչիկ չէր։

– Պահ, պահ, պահ, մըթում թե երգիրդ երգիր է՞, օր ախչիկըս էլ ախչիկ ըլեր՝²⁶

Ձավեշտ է ստեղծվում նաև առածի իմաստին հակադրվելու միջոցով։ Ձվարճապատումներից մեկում *Հոնեկ* -ի պատկերացման յուրօրինակ դրր-սևորումը ներկայացվում է սեփական ընկալման չափանիշի տեսանկյունից.

– Ժողովուրդը իզուր չի ասել. «Էրկու Հոնեկ մի տեղ չի լինում», – փիլիսոփայում է հավաքվածներից մեկը։

– Ո՞նց չի ըլըմ, ըլըմ ա, – միջամտում է աբարանցին։

– Ո՞նց, գոնե մի օրինակ կարա՞ս բերես, – հարցնում են։

– Հա, ո՞նց չէ. օրինակ՝ կնգանըս ծըծերը, – հիմնավորում է ապարանցին.²⁷

Մեկ այլ զվարճապատումում էլ զավեշտը երկխոսությամբ և բառախաղով է դրսևորվում. սկզբում խոսակիցը առածի միջոցով փորձ է անում հեզնել խոսակցին, սակայն խոսակցի՝ նույն առածից բխող հիմնավոր պատասխանը

²² Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու։

²³ Նույն տեղում։

²⁴ Նույն տեղում։

²⁵ Նույն տեղում։

²⁶ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու։

²⁷ Արմեն Սարգսյանի անձնական հավաքածու։

բառախաղ սարքած, ջախջախում է հեգնողին:

Մի օր աները փեսի հոգու հետ խաղալու համար ասում ա.

– Փեսա ջան, լսել է՞ս ժողովրդի էն խոսքը, որ ասում ա՝ փեսեն անոր դռան էջն ա:

– Դե որ դա ճիշտ համարենք, ուրեմն դուն էլ քու անոր դռան էջն ես:

– Բայց ես որ ամուսնացել եմ, աներ չեմ ունեցել:

– Ուրեմն անդեր էջ ես էլել, – ասում է փեսեն²⁸:

Այսպիսով, երգիծական մանրապատումների և զվարճախոսությունների ժանրային տարանջատիչ հատկանիշներից ամենաեականը նրանց սեղմ կառուցվածքի մեջ անսպասելի ծիծաղի դրսևորումն է, որի ժամանակ էլ, անշուշտ, օգնության են գալիս անտարանջատելի կայուն բառակապակցությունները՝ ժողովրդական դարձվածքներն ու առած-ասացվածքները: Նմանատիպ կառույցներով հարուստ հայկական անեկդոտ-զվարճախոսությունները, թեմատիկ լայն ընդգրկում ունենալով հանդերձ, ինչ-որ տեղ անհասանելի են օտարներին, քանզի դրանց թարգմանությունը շատ դեպքերում նմանվում է պատկերավոր ասած, շուռ տված գորգի:

Sargsyan Armen - The Stable-phrases and Proverbs as Base in Fun in Armenian Jokes.- The base of fun in Armenian jokes are also different of folk illustration, particularly the locutions, which are expressed by stable-phrases and proverbs. Among large quantity of such structured humorous works the metaphorically pronounced speech (solid and inseparable phrases) is presented in different tricks. They are often opened by direct meanings making deep fun. They are separated bringing positive character to negative one as well. The Armenian jokes which are based on folk locutions are mostly unreachable for foreigners, because their translation often looks like upturned carpet.

Саркисян Армен- Выраженные фразеологических оборотов в армянских анекдотах.- В армянских анекдотах основой смешного служат также разнообразные восприятия народного представления, в частности, выраженные фразеологические обороты с устойчивым словосочетанием, пословицами, поговорками. Слова в переносном значении, неотделимые фразеологизмы в большинстве юмористических произведениях представляются различными способами. Они очень часто выступают в прямом значении, выделяя смешное или устойчивое словосочетание делится, что приводит положительное описание в отрицательное.

²⁸ Նույն տեղում:

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

Մի շարք տերմինահամակարգերի (կիրառական տնտեսագիտություն, իրավաբանություն, համակարգչային տեխնիկա) ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ հայերենը հավատարիմ է մնում դարեր առաջ իր որդեգրած ազգային սկզբունքին. այն է՝ պատճենել, փոխառել օտար տերմինները՝ ունենալով բառակազմական կաղապարների ճկուն համակարգ և տերմինաշինության լայն հնարավորություններ:

Այդ եղանակով հարստացնելով տերմինաբանության ոլորտների բառապաշարը՝ գրական հայերենն ապահովում է գիտական, տեխնիկական, մշակութային և այլ ոլորտների զարգացումը:

Հատկապես վերջին երկու-երեք տասնամյակներում, երբ տեղի է ունենում ինֆորմացիոն – տեխնոլոգիական համակարգերի անսախաղեպ առաջընթաց, նորաստեղծ ու նորիմաստ տասնյակ հազարավոր բառեր են ներթափանցում գրական հայերեն (թե՛ արևմտահայերեն և թե՛ արևելահայերեն): Այդ նորակազմությունների հարցում արևելահայերենը համեմատաբար ազատ է, իսկ արևմտահայերենն անհամեմատ բծախնդիր, որն ունի իր հիմնավոր պատճառները. վերջինս առ այսօր իր մտավորականության, գրական մշակների, մամուլի և ուսումնական հաստատություններում գործող անխոնջ անհատների ջանքերի շնորհիվ է փորձում պահպանել իր ինքնատիպությունը և ըստ հնարավորին զերծ մնալ օտարամուտ ազդեցություններից: Ուստի ցանկացած փոխառության դիմաց փորձում է գտնել բնիկ հայկական համարժեքը: ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արևմտահայերենի բաժնի արտասահմանյան մասնաճյուղի անդամ Նշան Որբերյանն արտահայտել է այն տեսակետը, թե որքան անընդունելի է ծայրահեղ մաքրամոլությունը, նույնքան դատապարտելի է լեզվական անհիմն օտարամոլությունը, և միջազգային տարածում ունեցող օտար բառերի հայերեն համաժեքները պետք է միասնական լինեն և՛ արևելահայի, և՛ արևմտահայի համար, սակայն առ այսօր կան օտար բառերի՝ արևելահայերենում դեռ չվավերացված համարժեքներ (*կալորիա* - ջերմութ, *վիտամին* – կենսանյութ, *ռեկորդ* - մրցանիշ, *ֆեյսբուք* – դիմատետր, *մեսիջ* – ուղերձ կամ պատգամ, *ռոտացիա* - հերթագայում, *պարադոքս* – հարակարծություն նաև հարըմբոնում և այլն), որոնք միայն և առավելապես սփյուռքում են գործածվում: Այսինքն, արևմտահայերենում օտար տերմիններ սկզբունքորեն չեն կիրառվում:

Ն. Որբերյանը կարևորում է, ըստ հնարավորին, տերմինը մեկ բառեզրով արտահայտելը և արդեն վավերացված թարգմանությունների մեջ փոփոխություններ է առաջարկում (շեղագիր թավատառը իրենն է՝ Ս. Տ.)՝ Գլաու-

կումա - ներերակային ճնշում = *ակնաճնշում*, Տրախումա - կուպի հատիկաբորբ = *կուպաբորբ*, Լեյկոմիա - եղջերենու սպիաբիծ = *եղջերաբիծ*:

«Մինչդեռ լեզուն,- գրում է Ռոբերտ Տեր Մերկերյանը,- չի կարող խուսափել օտար ազդեցություններից կամ փոխառություններից, այն չի կարող մեկուսանալ, կղզիանալ, ի վերջո, անխառն լեզու գոյություն չունի»¹:

Ինչպես վկայեց վերջերս (2014թ. ապրիլին) Վենետիկից Երևան ժամանած հայտնի հայագետ Լևոն Զեքիյանը (ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի արևմտահայերենի բաժնի աշխատակիցների և ԳԱԱ նախագահության ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ժամանակ), իտալերենի նման հզոր լեզուն անգամ ներկայումս իր լեզվակիրների խոսքում ներկայանում է տասից հինգը օտար բառերով (նույնը՝ ֆրանսերենի դեպքում):

Հայտնի է, որ հասկացություն-տերմին հարացույցի հենց առաջին դիտարկման ժամանակ հիմք է ընդունվում մեկ գիտական հասկացությանը մեկ բառ սկզբունքը: Իրականում, ինչպես վերը նշվեց, գրեթե անհնար է գտնել որևէ տերմինահամակարգ, որ հասած լինի այդ սկզբունքի հարյուր տոկոսանոց արդյունավետ գործադրմանը:

Փոխառությունների և պատճենման միջոցով հասկացությունները մայրենի լեզվում ներկայացնելու եղանակին անդրադառնալիս և, մանավանդ, ծայրահեղություններից խուսափելու նպատակով պետք է նշենք, որ անհրաժեշտ է տարբերել **բուն տերմինային** միավորները (գուտ տերմինները), որոնք որոշակի հասկացությունների լեզվական միավորներ են (*հայց, հակընդդեմ, հայց, ներում, համաներում, բեռնում, ներբեռնում, գերբեռնում, շահառու* և այլն) **անվանակարգային** (նոմենկլատուրային) բառերից (որևէ տերմինային համակարգում մանր մասերի անվանումները՝ *ֆայլ, կոդ, չիֆ, բիթ* և այլն): Նման տարբերակման դեպքում ավելի կոյուրանա հայերենում լեզվի ներքին միջոցներով, լեզվի նախորդ փուլերից վերցրած բառերի վերաիմաստավորմամբ տերմինային համակարգ ստեղծելը:

Երկրորդ խնդիրը՝ միտումները հստակեցնելու ճանապարհին տերմինային գուգաձևություններից ձերբագատվելու հարցն է: Երբ տերմինները թարգմանաբար են անցնում հայերենին (արևելահայերենի դեպքում՝ անգլերենից ռուսերեն, ռուսերենից հայերեն՝ միջնորդաբար, իսկ արևմտահայերենի դեպքում՝ այսօր արդեն անգլերենից, ֆրանսերենից ու գերմաներենից հայերեն՝ փոխառության անմիջական ճանապարհով), գուգաձևության աղբյուրը հիմնականում փոխատու լեզուներն են. օրինակ՝ **control** բառը ռուսերենում ունի հետևյալ երեք համարժեքները՝ **управление, регулирование, 2. контроль**, ռուսի և հայերենն էլ մեկ բառի դիմաց երեքն է կառուցում՝ 1. կառավարում, կարգավորում, 2. հսկում. control- 1. управлять, регулировать 2. контролировать. 1. կառավարել, կարգավորել 2. Հսկել:

Արևմտահայերենը նման դեպքերում, որպես կանոն, բնիկ բառ է ընտրում, և այս դեպքում հարցն այն է, թե արդյո՞ք հայերեն հոմանիշը «ծածկում

¹ Ուղեցոյց Ա, Արեւմտահայ աշխարհաբարի եզրաբանական խորհուրդ, Մարսել, 1993, էջ 4:

ե» տվյալ տերմինի ամբողջական ոլորտը (**ֆիզիոլոգիա** տերմինը թարգմանելիս արևելահայերենում գերապատվությունը տրվել է «**ֆիզիոլոգիային**», իսկ արևմտահայերենում՝ «**բնախոսությանը**», որից էլ երբեմն օգտվում ենք, մինչդեռ, մեր կարծիքով, ոչ բոլոր դեպքերում է այն համարժեքորեն փոխարինում ֆիզիոլոգիային): Նույն շարքում է հանրահայտ *համակարգիչ*-ը, որը, իր ժամանակին մերժված լինելով անգամ Տերմինաբանական կոմիտեի կողմից և «շփոթեցնելով» *կոմպյուտեր*-ի հասկացական ոլորտը, լայնորեն կիրառվում է երկու գրականներում էլ. ընդ որում, մեզանում լայնորեն գործածվող թարգմանական բառարաններից մեկում² այդ բառի բառակազմական բնույթը բոլոր կազմությունները *համակարգչ*-ով են՝ **թվային համակարգիչ, խոշոր համակարգիչ, անհատական համակարգիչ, միահարթակ համակարգիչ, միաշիփ համակարգիչ** և այլն (ընդամենը 60 բառային միավոր), իսկ մյուս բառարանում³ միայն *կոմպյուտեր* -ով՝ **կոմպյուտերային հանցագործություն, կոմպյուտերային գիտություններ** և այլն:

Ներկայում միտում է նկատվում փոխառության՝ արևմտահայերենից արևելահայերեն, ըստ որում՝ մանրամասնորեն ճշգրտված տարբերակներով. օրինակ, Ն. Որբերյանը **ռեզլամենտ - աշխատակարգ** եզրի համար առաջարկում է՝ 1. **վարույթակարգ** (ժողովի), 2. **վարվելակարգ** (դիվանագիտական պահանջվող կարգ) տարբերակումը, որը մեր կարծիքով, խիստ անհրաժեշտ է:

Մեր ուսումնասիրած տերմինահամակարգերում այդ միտումը պարզորեն գծագրվում է, և դա սկսում է փոխադարձ դառնալ:

Այդ գործընթացին մեծապես նպաստեցին Արևմտահայ աշխարհաբարի լեզվաբանական խորհրդի հրատարակած չորս «Ուղեցույցները»⁴, որոնք օրենքի ուժ և պարտադրելու հավակնություններ չունենալով հանդերձ ընդգրկում են՝

ա) լեզվում արդեն գոյություն ունեցող և երկու գրականներում էլ շրջանառվող տերմիններ՝ **արտոնել, գերտերություն, գաղտնագրծել, ծածկաբառ, հրամանաշար, ստեղնաշար, սակարկել, սեղմագիր, իրազեկիչ, նպաստառու, վիճահարույց, չարաշահում** և այլն,

բ) նշված կոմիտեի կազմած և առաջարկված նորագույն տերմիններ, որոնք արտահայտում են նոր գաղափարներ, և որոնք կարող են ընդունել կամ մերժել լեզուն կիրառողները՝ **նմանակ** (analog), **ասեղնատայիչ, հեռապատճեն, միջերեսակ** (interface), **ցուցան, թվանշագրիչ** (scanner), **ընտրանք** և այլն:

Արևմտահայերեն այս ցանկերը արևելահայերենի բառապաշարի հարըստացման առաջին և հիմնական աղբյուրն են, քանի որ՝ ա) նույն լեզվանյութից են կերտված, բ) լեզվամտածողական միևնույն սկզբունքներով են աշխատում, գ) բառակազմության «խնայողական» միևնույն հայեցակետերին են

² **Խ. Գրիգորյան**, *Անգլերեն - հայերեն համակարգչային եզրերի բառարան*, Ե. , 2004, էջ 73-75:

³ **Է. Ա. Ղազարյան, Ա. Ա. Ստեփանյան**, *Բնֆորմատիկա, Բնություն, Անգլերեն - ռուսերեն - հայերեն բացատրական բառարան*, Ե. , 2000, էջ 34:

⁴ *Ուղեցույց Ա*, Մարտի, 1993, *Ուղեցույց Բ*, Մարտի, 1995, *Ուղեցույց Գ*, Մարտի, 1998, *Ուղեցույց Դ*, Մարտի, 2002:

հարազատ մնում: Երբ որևէ նոր հասկացություն արտահայտելու համար արևելահայերեն բառ է անհրաժեշտ լինում, և դա արդեն կա արևմտահայերենում, այլևս չենք դիմում նորակազմությունների, այլ գործածում ենք արևմտահայերեն բառը⁵: Ասվածը հաստատում են **խոսնակ, կարգախոս, աղաճ, ահաբեկիչ, փաթեթ (օրինագծի փաթեթ), ավազանի, համայնք, հանրահավաք, մարդասիրական միջանցք, ազատ ձեռներեց, առանձնագրույց, բացախոս, բռնաբարք** այլևայլ հազարավոր բառեր: Արդի արևմտահայերենը նույնպես սկսել է անհրաժեշտ եզրերը վերցնել արևելահայերենից: Այս միտքը հաստատում է նաև Անդրանիկ վրդ. Կռանյանը. «...մեր (արևմտահայերենի բառարան՝ Մ.Ս.) Բառգիրքին մաս կը կազմեն նաև Հայաստանեն ծնունդ առած կարգ մը դիպուկ բառեր, ինչպես՝ **բեռնաթափել, արտահերթ (նիստ), հավատարմատար, փոխշահավետ, մրցունակ, տարադրամ** են»⁶:

Լեզվական այսպիսի փոխներթափանցումները դիտվում են որպես լեզվական փոխհարստացում, փոխհամալրում և լեզվակիրների փոխըմբռնում, ուստի և տերմինաբանության զարգացման յուրահատուկ միտում:

Արևմտահայերենի զարգացման և կանոնարկման գործընթացը հաջողությամբ իրականացնելու համար անհրաժեշտ է, որ Հայերենի բարձրագույն խորհրդի կազմում գործի Արևմտահայերենի եզրաբանական խորհուրդը: Այդպիսով, կապահովվի մեր երկու գրական լեզուների մերձեցման գործընթացը բառապաշարի ոլորտում, որն իր հերթին կդառնա տերմինաբանության զարգացման ուղենիշ:

Sargsyan Artem, Tioyan Susanna-Tends in the Development of Terminology in the Modern Armenian Language.-In the update period of development of the language the problems of systemizing the terminology became very urgent. The utmost attitude of both branches of literal Armenian language towards this problems is being discussed in the article. Both branches use wide opportunity of termin building in Armenian language.

The process of the translation of borrowed terms is direct in western branch and indirect in eastern branch. Term translation process is greatly based on eastern branch which makes the process of two branches becoming closer to each other easier.

Саркисян Артем, Тиоян Сусанна- Тенденции развития терминологии современного армянского языка.- Проблема систематизации терминологии весьма актуальна на современном этапе развития языка. Ее решение будет способствовать процессу сближения лексических систем двух вариантов литературного армянского языка, поскольку они оба имеют широкие возможности терминообразования.

Перевод заимствованных терминов в западноармянском носит прямой, а в восточноармянском – опосредственный характер.

Процесс перевода терминов в основном базируется на западноармянском языке, который и обеспечивает сближение двух литературных языков.

⁵ Ուղեցույց Գ, էջ 64:

⁶ Անդրանիկ վրդ. Կռանեան, Բառգիրք հայերէն լեզուի, Պէյրութ, 1998, էջ 8:

ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Սույն հոդվածի նպատակը զուտ գործնական է: Ուզում եմ առիթն օգտագործել՝ բարձրաձայնելու իմ և շատ շատերի մտահոգությունները ներկայումս ՀՀ-ում լրատվամիջոցների, հեռուստատեղիների ու համացանցի լեզվում և մանավանդ պատասխանատու անձանց ելույթներում տեղ գտած բազմաթիվ, մեղմ ասած, անկանոնությունների մասին: Ուշադրությունս սևեռվելու է ոչ թե բառերի ու բառաձևերի անկանոն օգտագործման, այլ լեզվական միավորները կապակցելու եղանակների մեջ տեղ գտած մի շարք թերացումների վրա: Եվ քանի որ իմ նկատի առած թերացումների հիմքը խնդրառության կանոնների զանցառությունն է, տեղին է անդրադառնալ խնդրառության մի քանի հարցերի:

Նշեմ, որ «խնդրառություն» եզրույթը բայերի նկատմամբ օգտագործում եմ որոշ վերապահումով, քանի որ այդ եզրույթը միայն մասնակիորեն է արտացոլում քննարկվող լեզվական երևույթի էությունը: Որքան էլ որ այսօր «խնդրառություն» բառը շարունակում է պայմանականորեն օգտագործվել որպես «արժույթայնության»¹ համանուն, այս հոդվածում այն դիտվելու է որպես բայի արժույթայնության դրսևորումներից մեկը:

Մինչև անցյալ դարի 70-ական թվականները հայ լեզվագիտական գրականության մեջ կատարվել է մեծ աշխատանք բայերի ամենատարբեր խնդրառությունները՝ հոլովառումները, կապառումներն ու պարագաառումները ուսումնասիրելու ուղղությամբ: Սակայն այդ գրականության մեջ խնդրառությունը, որը կոչվել է նաև «կառավարում» և «կառավարություն», դիտարկվել է շարույթի և ոչ նախադասության սահմաններում: Լեզվաբանները անտեսել են նախադասության ենթական, որը նույնպես բայի կողմից պահանջվող նախադասության անդամ է և հաճախ բայի միակ լրացումը: Գ. Ջահուկյանը հայ լեզվագիտության մեջ առաջինն էր, որ Լ. Տենիերի մշակած արժույթայնության տեսության համատեքստում մանրակրկիտ քննարկել է արևելահայերենի բայերի արժույթայնությունը և դասակարգումն ըստ նրանց արժույթի: Ըստ բայի հետ կապվող միավորների բնույթի՝ Գ. Ջահուկյանը տարբերակում է արժույթի հետևյալ դրսևորումները. ա/ ենթակաառություն, բ/ ստորոգառություն, գ/ խնդրառություն, դ/ պարագաառություն²:

Այսօր արդեն բոլորի կողմից ընդունված է արժույթայնության տեսության դրույթը, որ բայը՝ որպես նախադասության միջուկ կամ նրա գլխավոր դերակատար, կանխորոշում է ոչ միայն որոշակի շարույթի, այլև ամբողջ նախադասության կառուցվածքը: Նախադասության մեջ հանդես գալով՝ բայն իր

¹ L. Tesniers, *Éléments de syntaxe structurale*, Paris, 1959:

² Գ. Ջահուկյան, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ*, Ե., 1974 թ., էջ 461-491:

շրջապատում ստեղծում է թափուր տեղեր, որոնք պետք է զբաղեցվեն, որպեսզի նախադասությունը ավարտուն լինի, ըստ որում՝ դա եկթաղում է որոշակի քերականական ձևավորում, որը հատուկ է ամեն մի լեզվի: Հայտնի է, որ ըստ նախադասության մեջ ստեղծված թափուր տեղերի քանակի՝ տարբերվում են զրո արժույթով («անարժույթ»), մենարժույթ, երկարժույթ, եռարժույթ և երբեմն նույնիսկ քառարժույթ բայեր: Դրան համապատասխան՝ լեզվից լեզու փոխվում են բառերի կապակցման եղանակները, և չկա երկու միևնույն արժույթայնություններն ունեցող լեզու:

Տենիերի արժույթայնության տեսության յուրացումով 60-ականներից սկսած՝ աշխարհում փոխվեցին մոտեցումները: Արժույթային տեսությունը լայն կիրառում ստացավ ոչ միայն օտար և մայրենի լեզուների դասավանդման, այլև մանավանդ բառարանագրության մեջ: Տարբեր լեզուների համար ստեղծվեցին և մինչ օրս էլ շարունակում են ստեղծվել բայերի արժույթային բառարաններ, որոնք մանրակրկիտ տեղեկություն են տալիս բայերի արժույթների և այլ բառերի հետ նրանց կապակցելիության մասին:

Ցավոք, և՛ Գ. Ջահուկյանի, և՛ մյուս հայ լեզվաբանների արժեքավոր ուսումնասիրությունները չեն ունեցել իրենց գործնական կիրառումը: Բավական է մի հայացք նետել մեր լեզվում բայերի արժույթների իրացման այսօրվա եղանակներին, և կհամոզվենք, թե որքան ետ է մնացել մեր կիրառական լեզվաբանությունը: Բայերի արժույթների մասին տեսական լեզվաբանության հարուստ տվյալները չեն դրվել արժույթի վերաբերյալ գեթ մեկ տեղեկատվական ձեռնարկի կամ բառարանի հիմքում: Այդ պակասն զգալի և՛ արևելահայերենի, և՛ էլ արևմտահայերենի դեպքում: Դա անշուշտ պատիվ չի բերում հայերիս՝ որպես հայտնի բառարանագիրների: Բայերի արժույթայնության վերաբերյալ մեր լեզվաբանների հսկայական աշխատանքը հարկին չի արտացոլվում նաև հայոց լեզվի դպրոցական կամ բուհական մեր դասագրքերում: Իսկ այդ ամենի հետևանքը: Արժույթայնության անգիտությունից բխող սխալներն են, որոնցով աղավաղվում է այսօր մեր հանրության կենդանի խոսքն ու մամուլը: Ստորև անդրադառնալու ենք այդ սխալներից երկու տիպի (**I և II**)³:

I. Ինչպես հայտնի է, հայերենի անորոշ դերբայը չի մասնակցում բայերի խոնարհման համակարգին և հետևապես չունի դիմավոր ձևեր, սակայն իր ուղիղ կամ անփոփոխ ձևով հանդես է գալիս եղանակավորող բայերի (ուզենալ, կարողանալ, սկսել և այլն) դիմավոր ձևերի հետ (Ուզում եմ/կարող [անում] եմ/սկսում եմ *զգալ/տեսնել/սել* և այլն): Այս դեպքում անորոշ դերբայը բաղադրյալ ստորոգյալի մաս է կազմում, և այն չի կարելի դիտել որպես խնդիր⁴: Որպես ստորոգյալի բաղադրիչ՝ անորոշը պատասխանում է «ի՞նչ անել» հարցին:

Հայտնի է նաև, որ ի տարբերություն մեզ ծանոթ լեզուների՝ հայերենի անորոշ դերբայը հոլովվում է: Այն հետևում է *-ու* հոլովման և ունի եզակի թվի

³Տեղի սղության պատճառով սխալներ պարունակող օրինակների աղբյուրները չեն բերվելու:

⁴ **Ս.Գ. Աբրահամյան** և այլք, *Հայոց լեզու*, 2-րդ մաս, Ե., 1975, էջ 221:

երկու հարացույց՝ անորոշ և որոշյալ առումով օգտագործվելու համար: Այս առանձնահատկությունները հայերենի անորոշ դերբային տալիս են նախադասության մեջ իրացվելու մեծ ճկունություն: Հայերենի ոչ բոլոր բայերն ունեն անորոշ դերբայ, և դա կախված է բայերի իմաստային առանձնահատկություններից: Այդ նկատի ունենալով է, որ Գ. Ջահուկյանը խնդրառության մի դրսևորումը համարում է անցողականություն-անանցողականությունը, այսինքն՝ ուղիղ խնդիր ստանալը կամ չստանալը, իսկ մի այլ դրսևորում՝ դերբայառությունը, այսինքն՝ անորոշ դերբայ ստանալը կամ չստանալը⁵:

Հայերենում կան երկարժույթ բայեր, որոնց արժույթայնության մաս է կազմում դերբայառությունը: Օրինակ՝ հրամայում է/ ստիպում է/ հորդորում է *գնալ*: Այստեղ հայցական հոլովով դրված անորոշ դերբայը նախադասության մեջ կատարում է ուղիղ խնդրի դեր: Կան նաև բայեր, որոնք պարտադրում են տարբեր հոլովներով ձևավորված անուղղակի խնդիրներ. օրինակ՝ գործիակալում՝ բավարարվում է *բարևելու*, բացառականով՝ հրաժարվում է *գնալուց* և այլն: Շատ ավելի մեծ է սեռական/տրական պահանջող բայերի քանակը. օրինակ՝ պատրաստվում է *հեռանալու*, (դերբայի անորոշ առումով), սպասում է նրա *գալուն* (դերբայի որոշյալ առումով): Տրականի իրենց մշտական խնդրառությամբ աչքի են ընկնում որպես ստորոգյալ գործող ածական+հանգույց և գոյական+բայ եղանակավորող կապակցությունները. օրինակ՝ ունակ է *դիմադրելու*, հնարավորություն ունի *աշխատելու* և այլն:

Իսկ ինչպիսի՞ հոլովաձևերով է ներկայանում անորոշ դերբայը մեր այսօրվա մամուլում: Ցավոք, չկա որևէ հետևողականություն, և տարբեր տեղերում նույն ստորոգյալից հետո պատահում են անորոշի և՛ ուղիղ, և՛ թեք ձևերը, ըստ որում նկատելի է որոշակի համահարթեցման միտում՝ անորոշ դերբայի ուղիղ ձևերի օգտին: Եվ այսպես՝ հրաժարվում է/ դադարում է/ խուսափում է/ ի վիճակի է/չէ/ նպատակ ունի/չունի *գնալ/գալ/սկսել* և այլն: Տեղի է ունենում համատարած համահարթեցում, որի մեջ այլևս չեն տարբերակվում տիպարային ու կերպային նրբություններ: Ահա թե է գրում Գ. Ջահուկյանը. «Անորոշի հետ գործածվող բայերը հարաբերակից են եղանակային և կերպային իմաստ ունեցող ածականներին՝ տիպարային և կերպային տարբերությամբ՝ պատրաստ եմ գրելու – պատրաստվում եմ գրելու, պարտավոր եմ գրել – պարտավորվում եմ գրել և այլն»⁶:

Ոմանք կարող են առարկել՝ անորոշի չթեքված ձևերի այսպիսի լայն տարածման մեջ տեսնելով հայոց լեզվի զարգացման մի նոր փուլ: Անորոշի այդ ոչ կանոնավոր դրսևորումներն անշուշտ ունեն իրենց պատճառները, որ կարելի է վերագրել տարբեր գործոնների, ինչպես արտալեզվական (ռուսերենի ազդեցություն) և կամ ներլեզվական (հայերենում անորոշի ուղիղ ձևերի գերակշռություն): Եվ թեև դժվար է ասել, թե ապագան ինչի կհանգեցնի, պարզորոշ է, որ այսօր «պատրաստ եմ գնալ» տիպի նախադասությունները

⁵ Գ. Ջահուկյան, նշ. աշխ., էջ 467:

⁶ Գ. Ջահուկյան, նշ. աշխ., էջ 473:

հայոց լեզվի տրամաբանության մեջ որևէ հենարան չունեն։ Այս միտքը հաստատելու կամ, ավելի ճիշտ, անորոշ դերբայի՝ որպես խնդրի գործածության ամեն դեպքի վավերականությունը ստուգելու համար առաջարկում եմ հետևյալ քառաստիճան քննությունը.

1. անորոշին ուղղված հարցադրում.
2. անորոշի փոխարկում գոյականով.
3. անորոշի փոխարկում դերանվամբ.
4. նախադասության շարադասության շրջում:

Ստուգենք անորոշ դերբայի օրինաչափությունը հետևյալ (ա, բ և գ) նախադասություններում:

ա/ Նա հրաժարվում է *ծխել*: [սխալ]

Նա հրաժարվում է *ծխելուց*: [ճիշտ]

1. Ինչի՞ց է նա հրաժարվում:
2. Նա հրաժարվում է ծխախոտից:
3. Նա հրաժարվում է *դրանից*:
4. Նա *ծխելուց* է հրաժարվում:

բ/ Երեխաները պատրաստ են *գնալ*: [սխալ]

Երեխաները պատրաստ են *գնալու*: [ճիշտ]

1. Ինչի՞ են պատրաստ երեխաները:
2. Երեխաները պատրաստ են *ձմեռվան*:
3. Երեխաները պատրաստ են *դրան*:
4. Երեխաները *գնալու* պատրաստ են:

գ/ Ես իրավունք ունեմ աշխատանք *ստանալ*: [սխալ]

Ես իրավունք ունեմ աշխատանք *ստանալու*: [ճիշտ]

1. Ես ինչի՞ իրավունք ունեմ:
2. Ես իրավունք ունեմ *աշխատանքի*:
3. Ես *դրա* իրավունքը ունեմ:
4. Ես աշխատանք *ստանալու* իրավունք ունեմ:

Ստորև բերված համարակալված օրինակները մամուլից են:

(1) Ազգային բյուրոն դադարել է *գործել*. (Ճիշտը՝ դադարել է *գործելուց*.
Հարց՝ դադարել է *ինչի՞ց կամ ի՞նչ անելուց*):

(2) ՄՊԸ-ն հրաժարվում է *փոխհատուցում տալ*: (Ճիշտը՝ հրաժարվում է *փոխհատուցում տալուց*. Հարց՝ հրաժարվում է *ինչի՞ց կամ ի՞նչ անելուց*):

(3) Խուսափում է *հարցերից*, բայց չի խուսափում ինքը հարցեր *տալ*: (Առաջին նախադասության *խուսափել* բայի խնդրառությունը ճիշտ է, երկրորդում՝ սխալ: Ճիշտը՝ խուսափում է հարցեր *տալուց*):

Անորոշ դերբայի՝ որպես խնդրի սխալ ձևերը մեր մամուլում շատ ավելի տարածված են ածական+հանգույց (պատրաստ/իրավաստ/ունակ/ընդունակ/ի գորոմ/ ի վիճակի *լինել*) և գոյական+բայ (հնարավորություն/իրավունք/ հրա-

ման/առիթ *ունենալ/տալ/ստանալ*) եղանակավորող կապակցություններից հետո: Օրինակ՝ պատրաստ է *գնալ*, ի վիճակի չէ *խոսել*, իրավունք ունի *ասել*, հրաման ունի *աշխատել* և այլն: Այսպես, օրինակ՝

(4) Հրաման ունեինք ամեն ինչ անխտիր *բռնագրավել*: (Ճիշտը՝ ամեն ինչ *բռնագրավելու*: Հարց՝ *ի՞նչ* կամ *ի՞նչ անելու* հրաման ունեինք):

(5) Նրանք ընդունակ են *գրադվել* արվեստներով (Ճիշտը՝ ընդունակ են *գրադվելու*: Հարց՝ *ի՞նչ* են ընդունակ կամ ընդունակ են *ի՞նչ անելու*):

(6) Չեմ կարծում, որ որևիցե հասարակական կազմակերպություն ի գործ է *սեպ խրել* Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև: (Ճիշտը՝ ի գործ է *սեպ խրելու*: Հարց՝ ի գործ է *ինչի՞* կամ *ի՞նչ անելու*):

(7) Հոնկոնգում դավաճանված կինը իրավունք ունի *սպանել* իր ամուսնուն (Ճիշտը՝ իրավունք ունի *սպանելու*: Հարց՝ *ինչի՞* կամ *ի՞նչ անելու* իրավունք ունի):

(8) Դպրոցական այդ համակարգը հնարավորություն կտա երեխային *դրսևորվել*: (Ճիշտը՝ *դրսևորվելու*: Հարց՝ *հնարավորություն կտա ինչի՞* կամ *ի՞նչ անելու*):

Մի բան պարզորոշ է. քանի դեռ մեր լեզվում գործում են նախորդ էջի քառաստիճան քննության հիմքում ընկած հայերենի քերականական օրենքները, (1)-ից (8)-ի տակ բերված նախադասությունները պետք է սխալ համարել:

II. Մեր օրերի և մամուլում, և՛ առօրյա խոսքում կարծես թե նախասիրված բառերից մեկն է դարձել ***որպեսզի*** գրական հայերենի ստորադասական բնույթի նպատակի շաղկապը: Հայտնի է ասացվածքը, որի մեջ այդ շաղկապն օգտագործվում է երկու անգամ. «Ուտում ենք, ***որպեսզի*** ապրենք. չենք ապրում, ***որպեսզի*** ուտենք»: ***Որպեսզի***-ն պատասխանում է «ի՞նչ նպատակով», «ինչո՞ւ» կամ «ինչի՞ համար» հարցերին: Այսօր այդ շաղկապի հաճախականությունը մեր առօրյայում անհամաչափորեն ավելացել է և մեծ մասամբ աչքի է ընկնում հայերենի համար անհարկի կիրառումով: Կարծես լեզվի մակաբույծի դեր ստանձնած այդ շաղկապը հանդես է գալիս հետևյալ տեղերում.

1. Եղանակավորող (գոյական+հանգույց) միադիմի նախադասություններից հետո, որոնք արտահայտում են ցանկություն, նախընտրություն, նպատակ: *Իմ երազն է, Մեր իղձն է* և այլ նման կապակցությունները միարժույթ են և նրանց ենթակայի տեղը կարող իրացվել *որ* շաղկապով սկսվող ենթակա երկրորդական նախադասություններով: Տարածված ոչ ճիշտ ձևեր են Մեր երազն է, *որպեսզի* ..., Մեր իղձն է, *որպեսզի* ... և այլն: Այսպես օրինակ՝

(9) Իմ ցանկությունն է, *որպեսզի* մեր աշխատանքը հաջողվի: (Ճիշտը՝ Իմ ցանկությունն է, *որ* ... Հարց՝ *ի՞նչ/ն՞րն է* իմ ցանկությունը):

(10) Մեր նպատակն է, *որպեսզի* ՀՀ քաղաքացիները կարողանան Սևա-նում հանգստանալ: (Ճիշտը՝ Մեր նպատակն է, *որ* ... Հարց՝ *ի՞նչ/ն՞րն է* մեր նպատակը):

(11) Մեր երազանքն է, *որպեսզի* բոլորը վերադառնան և փոխեն Հայաստանը: (Ճիշտը՝ Մեր երազանքն է, *որ* ... Հարց՝ *ի՞նչ/ն՞րն է* մեր երազանքը):

2. Եղանակավորող՝ ցանկություն, կամք, պահանջ արտահայտող երկարժույթ բայերից (*ուզենալ, երազել, առաջարկել և այլն*) հետո, որոնց թափուր խնդրի տեղը կարող է լրացվել խնդիր երկրորդական նախադասություններով: Մեր օրերում շատ հաճախ այդ երկրորդական նախադասությունների սկզբում *որ*-ի փոխարեն կարդում կամ լսում ենք **որպեսզի**

(12) **Մենք ցանկանում ենք, որպեսզի նման հավաքները պարզապես իրենց շարունակությունն ունենան:** (Ճիշտը՝ ցանկանում ենք, *որ* ... Հարց՝ *ի նչ ենք ցանկանում*):

(13) Ուզում եմ, *որպեսզի* դա տեղի ունենա խաղաղ ճանապարհով: (Ճիշտը՝ ուզում եմ, *որ* ... Հարց՝ *ի նչ* եմ ուզում):

(14) Առաջարկում ենք, *որպեսզի* տվյալ հարցը քննարկվի: (Ճիշտը՝ Առաջարկում ենք, *որ* ... Հարց՝ *ի նչ* ենք առաջարկում):

3. Միադիմի (ածական+հանգույց) եղանակավորող կապակցություններից հետո՝ որոնք արտահայտում են անհրաժեշտություն, կարելիություն, պարտավորություն. օրինակ՝ *կարևոր է, անհրաժեշտ է, պարտադիր է, հնարավոր է* և այլն: Այս կապակցությունները միարժույթ են և կարող են ստանալ ենթակա երկրորդական նախադասություններ: Այստեղ ևս տարածված սխալներից է՝ երկրորդական նախադասության սկզբում *որ*-ի փոխարեն օգտագործել **որպեսզի** շաղկապը: Այսպես՝

(15) ՀՀ-ի համար կարևոր է, *որպեսզի* ՆԱՏՕ-ն եւ Ռուսաստանը «պահպանեն երկխոսության խողովակը» (Ճիշտը՝ կարևոր է, *որ* ... Հարց՝ *ի նչն է* կարևոր):

(16) Պարտադիր է, *որպեսզի* համաժամանակյա թարգմանություն ապահովվի: (Ճիշտը՝ պարտադիր է, *որ* ... Հարց՝ *ի նչն է* պարտադիր):

(17) Չպետք է թույլ տալ, *որպեսզի* այդ մարդիկ շարունակեն վերահսկել այդ հարաբերությունները: (Ճիշտը՝ Չպետք է թույլ տալ, *որ* ... Հարց՝ *ի նչը* չպետք է թույլ տալ):

(18) Շատ կարևոր է, *որպեսզի* այդ օրենքը կյանքի կոչվի, բայց պետք է շատ զգույշ լինենք մեր հայտարարություններում, *որպեսզի* չխանգարենք, չնեղացնենք որեւէ կողմի:

Վերևում (18)-ի տակ բերված օրինակում **որպեսզի** շաղկապը հանդես է գալիս երկու անգամ: Առաջին գործածությունը սխալ է (Ճիշտը՝ կարևոր է, *որ* ... Հարց՝ *ի նչն է* կարևոր), իսկ երկրորդը՝ ճիշտ: (Հարց՝ *ի նչ նպատակով* կամ *ի նչո՞ւ* պետք է զգույշ լինենք):

Հարց է ծագում՝ ինչո՞վ կարելի է բացատրել այս՝ մանավանդ վերջին մեկ-երկու տասնամյակներում տարածում գտած **որպեսզի** շաղկապի անհարկի գործածությունը: Դրա պատասխանը միայն մեկն է՝ ռուսաց լեզվի ազդեցությունը: Փորձենք ռուսերեն թարգմանել (9)-(18)-ից 10 նախադասությունների ճիշտ տարբերակները, և ամենուրեք կհայտնվի ռուսերենի համար օրինական *чтобы* շաղկապը: Օժեգովի «Ռուսաց լեզվի բառարան»-ում նշվում է, որ *чтобы* շաղկապը ռուսերենում, բացի նպատակի շաղկապ լինելուց, գլխա-

վոր նախադասությանն է կցում երկրորդական նախադասություններ, որոնք արտահայտում են ցանկալին, պարտադիրը, թույլատրելին, հնարավորը⁷:

Եվ այսպես՝ ռուսերենի քերականական կանոնները թույլ են տալիս երկրորդաբար օգտագործել *чтобы* շաղկապը ենթակա և խնդիր երկրորդական նախադասությունների սկզբում և ասել.

(19) Наша цель, *чтобы* все дети воспитывались в семьях.

(20) Необходимо, *чтобы* вся система работала.

(21) Он хочет, *чтобы* операция была оплачена из своих средств.

Ուրեմն և համոզվեցինք, որ հայերենի համար ենթակա և խնդիր երկրորդական նախադասությունների սկզբում *որպեսզի* նպատակի շաղկապի օգտագործումը օտարամոծություն է և հայերենի համար ընդունելի չէ:

Հատկանշական է, որ *чтобы* շաղկապով սկսվող (19), (20) և (21) տիպի երկրորդական նախադասությունների համար ռուսերենի հարցադրումը նույնն է, ինչ որ հայերենինը, և դա պատահական չէ, քանի որ երկրորդական նախադասությունների գործառնությունները նույնն են.

(22) Он хочет, *чтобы* я совершал чудеса. Что он хочет?

Նա ուզում է, որ ես հրաշքներ գործեմ: Ի՞նչ է նա ուզում:

Մեր լեզվում ներկայումս տարածված արժույթային բնույթի սխալների այս երկու տիպերի թեկուզ նախնական քննարկումը ցույց է տալիս, որ (1)-(18)-ի կիրառումներն անընդունելի են, քանի որ հակասում են հայոց լեզվի քերականական օրենքներին:

Կա նաև մեկ այլ մտահոգություն: Մխալների այս անսանձ տարածումը ավելի է խորացնում այն անջրպետը, որ առանց այն էլ գոյություն ունի մեր լեզվի երկու ճյուղերի՝ արևելահայերենի ու արևմտահայերենի միջև լեզվական որոշ մակարդակներում: Այս անգամ կարծես հերթը հասել է շարահյուսությանը և մասնավորաբար բառերի ու նախադասությունների կապակցման այնպիսի տիպերին, որոնց դրսևորումներն այդ երկու ճյուղերում դեռևս ամենամոտիկ անցյալում հետևողականորեն համընկնում էին:

Առհասարակ, այն կարծիքին եմ, որ գրական լեզուն պատշաճ մակարդակի վրա պահելու համար հարկ է գիտակցել ոչ միայն այն լավ ուսումնասիրելու, այլ նաև արտաքին ազդեցությունների խաթարումներից պաշտպանելու անհրաժեշտությունը: Չմոռանանք, որ ժողովրդի ինքնությունն ապահովող ազգային արժեքներից առաջինը մայրենի լեզուն է: Ուստի մեր լեզուն գիտականորեն զննելու կարողություն ունեցող մարդիկ կամա թե ակամա պետք է ստանձնեն նաև լեզվի պահպանների պատվաբեր դերը: Պետք է ամեն գնով փրկել իրավիճակը՝ օգտագործելով դասական և արդի հայ քերականների՝ հարցի վերաբերյալ կուտակված մշակումները, ինչպես նաև հայ մեծ գրողների գրականությունը: Հարկ է տեսական հարուստ նյութերի հիման վրա զարգացնել կիրառական լեզվաբանությանը՝ ստեղծելով արժույթայնության

⁷ С.И. Ожегов, *Словарь русского языка*, М., 1961, էջ 872:

արդիական բառարաններ և տեղեկատվական ձեռնարկներ՝ նկատի ունենալով թե՛ դպրոցականներին, թե՛ լայն հանրությանը:

Sakayan Dora - On some questions of case government.-This paper is practice-oriented. It focuses on two types of case government errors widely spread in the present-day Armenian press: I. Incorrect use of the Armenian infinitive in subject and object position; II. Incorrect use of the subordinating conjunction *նրպեսզի* in subject and object clauses.

To verify whether forms discussed under type I are supported by Armenian grammar, the author offers her own tried-and-true method, which is a four-step test:

1. Asking a question to the infinitive
2. Substituting the infinitive by a noun
3. Substituting the infinitive by a pronoun
4. Changing the word order in the sentence

Based on linguistic data, the author proves that the incorrect forms discussed under type II are influenced by extra-linguistic factors.

Сакаян Дора - О некоторых вопросах управления.- Предлагаемая статья имеет практический характер. В ней рассматриваются два типа ошибок в управлении глаголов, широко распространенных в современных средствах массовой информации Армении: I. Неправильное употребление армянского инфинитива в позиции подлежащего и дополнения; II. Неправильное употребление подчинительного союза *նրպեսզի* в подлежащих и дополнительных придаточных предложениях.

Для проверки грамматической корректности сомнительных случаев типа I, автор предлагает свой опробованный метод, который включает в себе четырех-этапный тест:

1. Постановка вопроса к инфинитиву
2. Замена инфинитива существительным
3. Замена инфинитива местоимением
4. Изменение порядка слов в предложении

Основываясь на языковых фактах, автор доказывает, что ошибки типа II являются влиянием внеязыковых факторов.

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ՝ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐՈՎ
ԿԱԶՄՎԱԾ ԿՐԿՆԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐԸ**

Կրկնությունը հին և շատ տարածված բառակազմական եղանակ է: Հնդեվրոպական լեզվում կրկնավորների կազմության և գործառնության, նրանց իմաստային առանձնահատկությունների վերաբերյալ հնդեվրոպաբանների տեսակետները հիմնականում միասնական են:

Կրկնության տեսակների, նրանց բառակազմական և ձևաբանական գործառնությունների քննությանը մենք անդրադարձել ենք այլ հրապարակումներում (տե՛ս «Հայերենի բայակազմության մի քանի հարցեր (ծագումնաբանական քննություն)», «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր», պրակ 3, Ե., 1991, էջ 277-312, ինչպես նաև «Հայերենի հնդեվրոպական ծագման կրկնավոր բայերը», «Հայերենագիտական միջազգային 5-րդ գիտաժողովի նյութեր», Նյու Յորք, 1996, էջ 63-75):

Հայերենում կան այնպիսի կրկնավոր բայեր, որոնք կազմված են նույն արմատի տարբերակային ձևերից, ինչպես *աղաաղեն-այլայլեն, ողողանալ-ուլուլալ, թաթախեն-թաթալեն, թառամ/իմ/-թարշամ/իմ/-թորշում/իմ* և այլն:

Այս հոդվածում կանդրադառնանք արմատի տարբերակային ձևերով կազմված այն կրկնավոր բայերին, որոնք կա՛մ հավաստի ստուգաբանություն չունեն, կա՛մ դրանց վերաբերյալ հայտնվել են տարբեր կարծիքներ:

Գ. Զահուկյանը իր «Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ գրում է. «Ունենալու, ստանալու և տալու, նվիրելու վերաբերյալ հայերենի ժառանգած բնիկ հնդեվրոպական ընդհանուր նշանակումները բավականաչափ հարուստ են...: Ունիմ, կալում, առնում, ստանամ, տամ, ընծայեմ, ձանեմ, *որոնեմ*, գտանեմ բառերը հայերենի բառապաշարի կայուն տարրերից են» (ընդգծումը մերն է)¹: Նույն աշխատության մեջ հնագույն հայերենի բառային տարբերակների մեջ Գ. Զահուկյանը բերում է *որոնեմ – պտոնեմ – փնտոնեմ* հոմանիշները:

Որոնեմ բայի վերաբերյալ Հ.Աճառյանը որոշակի կարծիք չի հայտնում. նշում է Բուզգեի՝ բնիկ հայերեն արմատ լինելու, Հյունքարայեյետյանի՝ փոխառյալ լինելու, կարծիքները՝ չհակվելով ոչ մեկին. այս բառի համար ենթադրում է հնիս. *reu- «հետագոտել, հարցուփորձել, հարցնել» և նշում այդ նախաձևից հայերենի *որոնեմ* անցման հնչյունական դժվարությունը²:

Գ. Զահուկյանը *որոնեմ* բառը կապում է հ.-ե. *ereu-(*oreu-) *orou- նախաձևի հետ (ՀԼՊ, էջ 123). նա չի բերում հ.-ե. այլ լեզուների համապատաս-

¹ Գ. Զահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան* (այսուհետև՝ ՀԼՊ), Ե., 1987, էջ 266-267:

² Հ.Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԱԲ), Ե., 1977, հ. 3, էջ 585:

խանութիւնները: Յ.Պոկորնու բառարանում *ereu- արմատի համար նշվում են «որոնել, հետազոտել, տեղեկանալ, հարցուփորձ անել որևէ մեկի կամ որևէ բանի մասին» իմաստները³ և հնդեվրոպական լեզուներից բերվում են հունարենի ձևերը *έρειμι, *έρυμεν, έρέ[ϝ]ω, έρέ[ϝ]ομαι (ἀοι. έρεύω), έίρομαι (έίρομαι) «հարցնել, որոնել, փնտրել», կրետ. (հին հունարենի բարբառ) έρευστά, έρευνάω «հետազոտել, հարցնել, հետաքրքրվել որևէ մեկով, մի բանով» և հին հյուսիսային raun «հետազոտություն, փորձ», reyna «ստուգել, հարցուփորձ անել» զուգահեռները:

Ինչ վերաբերում է մյուս երկու՝ *փնտռել/փնդռել* և *ստռել*, հումանիշ-ներին, դրանց մասին արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ:

Հ.Աճառյանը բերում է *փնտռել* կամ *փնդռել* «պահանջել, որոնել» իմաստով բայերը և գրում. «Օագում է նախաւոր *ստռել* ձևից, որի վերայ տե՛ս *ստիռ*» (ՀԱԲ, հ.4, էջ 508): *Պտիռ* բառահոդվածում Աճառյանը բերում է «որոնում, փնտրտութիւն» իմաստները նշելով, որ այն առանձին անգործածական է և հանդես է գալիս ինչպես *աղբաստիռ* բառում, այնպես էլ *ստռել* «հողը փոր-փրկելով պրպտել» բայի մեջ. նշվում են նաև բարբառային *ստրիլ* (Տփ.), *սլռտռռել* (Ղրբ.), *բլլբլլիկ* (Զթ.) ձևերը, և հավելում է, որ Մարաղայի բարբառում կա *ստռռռել* ձևը. այս վերջինը Զեյթունի *բլլբլլիկ*-ի հետ այդ բառի կրկնական ձևերն են⁴:

Գ. Զահուկյանը *փնդռել*, *փնտռել* արմատների համար «պահանջել, որոնել» իմաստով բերում է գոթ. fandan «գտնել, ճանաչել», հին վերին գերմ. fandōn, հին անգլ. fandian «որոնել, հետազոտել», նոր վերին գերմ. fahnden «հետախուզել, հետազոտել», հին սաքս. fundon «ձգտել, գնալ», որոնց համար կանխադրում է հ.-ե. *pent- «գնալ, ստիպել, գտնել» նախաձևը⁵: Նույն տեղում 41-րդ ծանոթագրության մեջ նա նշում է նաև *ստռել* ձևը, որի համար կանխադրում է հ.-ե. *peu-t- *peu-ից «հետազոտել, հասկանալ». նույն նախաձևից է համարում ռուսերեն ис-пыт-ывать, пыт-ать բառերը:

Պրպտել բառը իբրև գլխաբառ չկա ՀԱԲ-ում. այն գործածված է *որոնել* բառի բացատրության մեջ (ՀԱԲ, հ.3, էջ 585): Այդ բառը չկա նաև «Նոր բառ-գիրք հայկազեան լեզուի» բառարանում: Այստեղ բերվում են «*ստռել*, *սլռտիռ*/ յորմէ աղբաստիռ/ բրել և պեղել գերկիր իբր յուզելով և որոնելով. ուստի և ռմկ. փնտռել»⁶:

Պտռել բառի բացատրության մեջ *սլռստռել*-ը գործածված է նաև «Առ-ձեռն բառարան Հայկազեան լեզուի» բառարանում՝ «պրպտել, փնտռել հո-ղին»⁷:

³ J.Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 1-2, Bern-München, 1959-1969, p. 337.

⁴ Նույն տեղում, էջ 111:

⁵ Г.Джаукян, *Очерки по истории дописменного периода армянского языка* (далее Очерки...), Ер., 1967, стр. 104.

⁶ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ), Վենետիկ, 1837, հ.2, էջ 665:

⁷ Առձեռն բառարան Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1865, էջ 702:

Հ. Աճառյանի գավառական բառարանում նշվում է *պրպտել* «ամեն կողմ փնտռել»⁸:

Պտռել, պտռոսկ, պտռոսկ անել ձևերը «փնտրել, փնտրտուք, փնտրել» իմաստներով կան Ղարաբաղի բարբառում⁹: *Պտռել, պտռոտել, պտռոցք, պտռոտել, պտռոտոտել* ձևերը բերվում են նաև «Հայոց լեզվի բարբառային բառարան»-ում¹⁰:

Ս. Մալխասյանցի բառարանում կան *պտռել, պտռոցք, պտռում* բառերը, իսկ *պտռոտել*-ը համարում է *պտռել*-ի «յաճախական ձևը»: *Պրպտել*-ը բացատրում է «մանրամասն և ուշադրությամբ փնտռել, կրկտել, որոնել»¹¹:

Ինչպես երևում է վերը բերված օրինակներից, հայերենի բարբառներում *պտռել* բառը ավելի հաճախական կիրառություն է ունեցել թե՛ իբրև բայ, թե՛ իբրև գոյական:

Կարծում ենք, որ *պրպտել*-ը *պտռոտել/պտռել* բայի հնչյունափոխության (դրափոխություն՝ *պտռել-պտռել-պրպտել*. հմմտ. *սառ-սարսուռ, բառ-բարբառ, տարմ-տարտամ*) ենթարկված տարբերակն է (հմմտ. Հ.Աճառյանի նշած Զեյթունի բարբառի *բըբըդիլ* ձևը) և նույնպես ունի հնդեվրոպական ծագում:

Հ. Աճառյանը կրկնության տեսակների մեջ նշում է կրկնության ժամանակ *ը*-ով վերջացող արմատի *ը*-տ փոփոխության հնարավորությունը, ինչպես, օրինակ, *կարել-կարկատել*¹²: Այս դեպքում ևս հնարավոր է *պտռել-պտռել-պրպտել* անցումը:

3. Պոկոռնու բառարանում *pet- նախաձևի տակ բերվում է լատ. petō, petere ձևը՝ «պահանջել, խնդրել, սաստիկ ցանկանալ որևէ բան, որոնել, փնտրել» իմաստներով: Լատիշերենում կա pēīt-ը՝ «ցանկություն ունենալ, փնտրել, որոնել» իմաստներով¹³: Ալոիս Վալդեի լատիներենի ստուգաբանական բառարանում նույնպես բերվում է լատիներեն petō, -ēre, -īvi «հասնել որոնաձին, փնտրել» իմաստներով¹⁴: Այս արմատից են լատիներենի petitor «խնդրող, հայցորդ», petītum «պահանջ, խնդրանք», petitrīx, īcis «կին հայցորդ»: Այստեղ տեղին է հիշել, որ գրաբարում *խնդիր* բառը ունեցել է «որոնում, փնտրտուք, հարցուփորձ, պահանջ, աղերս, աղաչած բանը» իմաստները (ՀԱԲ, հ. 2, էջ 379), իմաստներ, որոնք համահունչ են հ.-ե. այլ լեզուներում պահպանված իմաստներին:

Հետաքրքրական է, որ Կ. Բաքի՝ հնդեվրոպական լեզուների հոմանիշների բառարանում բերվում են վուլգար (ժող.) լատիներենի circare, իտալերեն-

⁸ Հ.Աճառյան, *Հայերեն գաղառական բառարան, Էմինենտ ազգագրական ժողովածու*, հ. Թ, Մոսկվա, 1902, էջ 934:

⁹ Գ. Բաղդասարյան, *Արցախի բարբառի բառարան-հանրագիտարան*, հ. Բ, Ստեփանակերտ, 2010թ. էջ 234:

¹⁰ *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, հ. Ե., Ե., 2008թ., էջ 128:

¹¹ Ս.Մալխասյանց, *Հայերեն բացատրական բառարան*, Ե., 1945, հ. 4, էջ 131:

¹² Հ.Աճառյան, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, Ե., 1957, հ. 3, էջ 95:

¹³ Նշվ. աշխ., էջ 826:

¹⁴ A. Walde, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1910, p.580.

նի cērcāre «փնտրել, որոնել», cercata «փնտրտուք, որոնում» իմաստներով՝ նույնպես կրկնավոր կազմությամբ՝ r-տ համապատասխանությամբ, ինչպես հայերենում¹⁵: Այստեղ կարելի է նշել նաև ֆրանսերենի *cherche* ձևը՝ նույնպես կրկնավոր կազմությամբ:

Մյուս բայը, որին կանոնադաշտանք ստորև, *փայլել*-ն է:

Փայլել բայը հանգում է հ.-ե. *(s)p(h)el- նախաձևին (տե՛ս ՀԱԲ, հ. 4, էջ 476-477, Очерки..., էջ 65): Այս արմատի տարբեր ձայնավորումով տարբերակներն են *փողիմ*, *փողփողիմ*, *փաղփաղիմ*, *փողփողիմ* ձևի համար Գ. Ջահուկյանը նշում է հ.-ե. *phol-, իսկ *փաղփաղիմ* ձևի համար՝ *phel- նախաձևը (տե՛ս ՀԼՊ, էջ 152): Նույն նախաձևից է համարում նաև *պաղ*, *պաղպա(ն)ջ* կազմված *փ/պ* տարբերակով: Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ հայերենում հ.-ե. *ph-ն սովորաբար արտացոլվում է իբրև *h-* և *ph-*, բայց կան արմատներ, որոնցում հ.-ե. *ph-ի դիմաց առկա է *պ* (տե՛ս ՀԼՊ, էջ 253), և բերում է *պաղ* «փայլ» (*պաղպալանձ* բառում) և *պաղպա(ն)ջ* «փայլ, ցոլք»:

Պաղ արմատը Հ. Աճառյանի արմատական բառարանում վկայված է երեք իմաստով՝ «սառոյց, քար և փայլ, փայլին, ցոլք» (ՀԱԲ, հ. 4, էջ 12-13): Վերջին՝ «փայլ, փայլին, ցոլք» իմաստներով *պաղ* բառի կրկնավոր ձևն է համարում *պաղպաջ*, որի ածանցված ձևերից են *պաղպաջել* (նաև *բաղբաջել*), *պաղպաջուն*, *պաղպաջումն*, *պաղպաջունք* «զարդարուն» (ՀԱԲ, հ. 4, էջ 14-15): *Փայլ* «պայծառ վառիլը, շողալը, պայծառություն» բառահոլովածում Հ. Աճառյանը նույնպես բերում է *փաղփաղիլ*, *փողել*, *փողփողել* բառերը, որոնք համարում է *փայլ* արմատի «միւս ձևերը» (ՀԱԲ, հ. 4, էջ 476-477): Հնդեվրոպական նույն *(s)p(h)el- նախաձևը հայերենում արտացոլված է ն՝ փ-ով, և՛ պ-ով: Փ-ով ձևերը ներկայացված են ձայնդարձային *ա-ո* տարբերակներով, իսկ *պ*-ով (*պաղ*) ձևը հանդես է գալիս ոչ թե արմատի պարզ կրկնությամբ, այլ վերջին բաղաձայնի փոփոխությամբ ուղեկցվող կրկնությամբ՝ *պաղպաջ*:

Պաղպաջ բառի ծագման մասին այլ կարծիք է հայտնում Է. Աղայանը: Նա Մեղրու բարբառում «1.կայծ, 2.փայլ, ցոլք» նշանակությամբ գործածվող *բուղ* բառի հնագույն ձևն է համարում *բող*-ը, որի զուգահեռն է, ըստ նրա, Ղարաբաղի բարբառի *պող* «կարմիր կրակ կտրած ածուխ» բառը: Նա գրում է. «Այս բառը ծագում է հնիւ. *bhel-/*bhal-, *bhəl, *bhol/ արմատից», և բերում է սանսկրիտի bhāla «1.փայլ, 2.ճակատ» և հունարենի φολός «փայլուն, շող-շողուն, սպիտակ» զուգահեռները¹⁶: Նա շարունակում է. «Բարբառային այս բառերը (*բուղ*, *պող*)... անկասկած զուգահեռ *բող* ձևն են ներկայացնում հին գրաբարյան *պաղ* արմատի, որ առանձին չի գործածվել, բայց որից ունենք *պաղապանձ*, *պաղապանձական*... և կրկնությամբ՝ *պաղպաջ*, *պաղպաջել*: ...Իմաստով *պաղ* արմատը և կրկնավոր *պաղպաջ* բառը միանգամայն համընկնում են Մեղրու և Ղարաբաղի բարբառների *բուղ* և *պող* բառերին»¹⁷, և

¹⁵ C.D. Buck, *Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago, 1949, p. 764, և Գ.Փ. Зорько, *Новый большой итальянско-русский словарь*, М., 2006, стр. 187:

¹⁶ Է. Աղայան, *Բառարանական և ստուգաբանական հետազոտություններ*, Ե., 1974, էջ 130:

¹⁷ Նշվ. աշխ., էջ 131:

գտնում, որ գրաբարյան *պաղ* արմատը ծագում է հնիւ. *bhel- արմատի *bəl- ձևից՝ եզրակացնելով՝ այդ բոլոր բառերը (բուք, բող, պող, պաղպաջ, փայլել, փաղփաղիմ, փողփողիմ, փայլ, փութ, փշել) հանգում են հ.-ե. *bu, *bhu արմատին, որ ունի «փշել» նշանակությունը¹⁸: Իհարկե, նա միանգամայն ճիշտ է, որ *բուղ*-ը, *պող*-ը նշանակում են «կայծ, ցուք, կրակ կտրած ածուխ», նաև «փայլ», որ կարող են ծագել կրակը փշելով արծարծել, բորբոքել իմաստից (հմմտ. հայ. *բորբ* (հ.-ե. *bho-bhr-o), բրբ. *բերփել, պերփել*): Իսկ *փողփողել, փաղփաղել, պաղպաջել* բառերի համար վերականգնվում է *sphel, *phel նախաձևը «փայլել» իմաստով: Կարծում ենք՝ այս արմատները իմաստային առումով դժվար է աղերսակցել «փշել» իմաստով արմատներին: Բացի այդ՝ հ.-ե. *sphel-, *phel- ձևերը հ.-ե. մյուս լեզուներում ևս չունեն «փշել» իմաստին աղերսվող զուգահեռներ. հ.-ե. լեզուներում առկա են հետևյալ զուգահեռները՝ հինդկ. sphuṅga «կայծ», vi-sphuṅga- «կայծեր արձակել». g աձականով *sp/h/el-g- ձևից են լեթթ. spuṅgōt «փայլել, կայծկլտալ», spuṅgans, spiṅgans «փայլուն», գերմ. *flinka- «փայլել, առկայծել», նոր վերին գերմ. flunkern «փայլել, կայծկլտալ»: Հ.-ե. նախաձևը հանդես է գալիս նաև d- աձականով՝ հուն. σπληδός «մոխիր», լատ. splendeō, ēre «փայլել, առկայծել», հին լիտ. spėndziū, spendėti «փայլել, առկայծել, պսպղալ, լուսավորել», հնարավոր է նաև հին իռլ. lēss «լույս, լուսավորություն», միռլ. lainnech «փայլուն» (տե՛ս J.Pokorny, p. 987):

Simonyan Nektar - Reduplicative Verbs of Armenian Composed by Root Variants. - The article is devoted to the investigation of two reduplicative verbs of Armenian «պրպտել» and «պաղպաջել». An attempt has been made to reveal the etymology of the verb «պրպտել». It is suggested to be considered a word of Indo-European origin composed by reduplication of the verb «պտտել». Some problems connected with the etymology of the verb «պաղպաջել» are also being defined more accurately.

Симонян Нектар - Редупликативные глаголы армянского языка- Статья посвящена редупликативным глаголам армянского языка, образованными вариантами одного и того же корня. Исследуются глаголы *պրպտել* и *փողփողիմ, փաղփաղիմ, փողփողել*. Предлагается новая этимология глагола *պրպտել*, которому приписывается индоевропейское происхождение.

¹⁸ Նույն տեղում:

**ԼԱՏԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԽԹԱՐ ՄԵՔԱՍՏԱՑՈՒ
ԹԱՐԳՄԱՆԱԾ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐՈՒՄ**

Լատինաբան գրաբարը նահանջի որոշ դադարներով գործածվել է 14-18-րդ դդ.¹, բառային և քերականական օտար կաղապարները հաղթահարվում են Մխիթարյանների ջանքերով, իսկ արդեն Մ. Զամչյանի քերականությամբ գրաբարի լատինատիպ նկարագրությունների փուլն ավարտվում է²: Գրաբարյան բուն ձևերին անցումն սկսել է Մխ. Մեքաստացին, բայց լեզուն զտելու նրա փորձը զգուշավոր էր, նախորդող քերականություններում արդեն կայունացել էին արհեստական ձևեր, և դրանց անտեսումը կարող էր հակառակություն առաջացնել³, այդ ինքնուրույնությանը դեմ կլիներ նաև կաթոլիկ եկեղեցին, որ հովանավորում էր լատինաբանությունը⁴: Գ. Ջահուկյանը նշում է այլ պատճառներ ևս. նախ որ հայտնաբերված հին ձեռագրերի քանակը բավարար չէր հավաստի ճշգրտումների համար, ապա խոչընդոտ էր քերականության ռացիոնալիստական ըմբռնումը, որին հարում էր Մեքաստացին: Հետևելով նոր հեղինակներին, հատկապես՝ Հովհաննես Հոլովին, Մխ. Մեքաստացին իր քերականության մեջ գրեթե չեզոք կրկնությամբ գործածել է լատինաբան ձևեր, զուգահեռ կատարել է մի շարք փոփոխություններ, շտկումներ: Բայց տեսական նկարագրությունը լիովին չի բացահայտում Մեքաստացու նախընտրությունները տեքստում. նա ինքը նշում է, որ հարացուցային ձևը կարող է շարադրանքում տարբերվել⁵: Այդ հակասությունը բնորոշ էր ժամանակի գրաբարին. քերականություններում տեղ գտած լատինատիպ ձևերը միշտ չէ, որ հաստատվում էին գրավոր գործածությամբ, երբեմն դրանք սոսկ հարացուցային միավորներ էին, որոնք մուտք չունեին տեքստի քերականություն⁶:

Բառային, քերականական անցումները որոշելու համար ինքնուրույն աշխատությունները, որ հարաբերված չեն լատիներեն տեքստերին, բավարար տվյալներ չեն պարունակում, լատիներենի անմիջական ազդեցությունը կրում են թարգմանական երկերը, որոնց բնագրերի հղումով կարելի է պարզել անսովոր կազմությունների նախատիպերը:

¹ Տե՛ս Վ. Համբարձումյան, *Լատինաբան հայերենի պատմություն*, Ե., «Նաիրի» հրատ., 2010, էջ 103-118:

² Տե՛ս Գ. Զահուկյան, *Գրաբարի քերականության պատմություն*, Ե., Երևանի համալսարանի հրատ., 1974, էջ 210:

³ Տե՛ս Մ. Զամչեանց, *Քերականություն Հայկազեան լեզուի*, Վենետիկ, 1779, առաջաբան, էջ դ, ե:

⁴ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, ն.տ.:

⁵ Տե՛ս Մխ. Մեքաստացի, *Քերականություն գրաբարի լեզուի Հայկազան սեռի*, Վենետիկ, 1730, էջ 352:

⁶ Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, *Գրաբարի երկու դրսևորում XVII դարում, Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1980, 4, էջ 176:

Միս. Սեբաստացու գրական գործերից երկուսը թարգմանական են⁷ «Բովանդակություն բոլոր Աստուածաբանութեան» առաջին մասի երկրորդ հատորը («Summa Theologiae», prima pars, quaestio 50-119), որը 1712-ին հանձնարարել էր թարգմանել Հ. Հովհաննեսին և իրականացել է նրա աշխատասիրությամբ. «Որչափ ինչ թարգմաներ նա, նոյն ինքն Աբբահայրն մեր բազում աշխատասիրութեամբ սրբագրեր եւ զբանսն ի մեր բարբառն ըստ պատշաճին կարգեալ ի լոյս ածեր»⁸: Գործը հրատարակված չէ, ձեռագիր օրինակը պահվում է Մատենադարանում⁹: Երկրորդը Ալբերտ Մեծի «Դրախտ հոգւոյ» երկն է («Paradisus animae»)*, թարգմանված նույն Հովհաննես վարդապետի գրչակցությամբ և հրատարակված 1727-ին:

1. Նորակազմ բառեր՝ լատիներենի կաղապարով: Թարգմանական տեքստերի բառապաշարում նկատելի է նախաձանց դիրքի ակտիվություն՝ լատիներենի բառակազմության օրինակով, հավանաբար նաև՝ հունարան ավանդույթին հետևելով¹⁰: Սա հանգեցրել է բառի կառուցվածքի փոփոխության, աճման, իսկ հասկացական պլանում՝ իմաստի կոնկրետացման, մասնակիացման՝ ձևավորվելով նոր կազմություններ¹¹: Լատիներենի նախաձանցների և հայերեն համարժեքների ուղղակի և իմաստային համապատասխանությունը տրված է հետևյալ աղյուսակում.

com- / համ-	«compesco» (PA 22)- «համազպել» (ԴՀ 198), իմաստային թրգմ. com- / ներ-՝ «compello» (PA 2)- «ներմղեցեալ» (ԴՀ 7)
re- / վեր-, բաց-	«recogito» (PA 3)-«վերամտածել» (ԴՀ 21), «abstraho» (PA 24)-«բացաբարշել» (ԴՀ 217)
in- / ներ-	«incarnatio» (STh,q.64,a.1 ad4)- «ներմարմնութիւն» (ԲԲԱ 157).
in- / ան-	«indeterminatus» (STh,q.50,a.2 ad1)- «անբացորոշաբար» (ԲԲԱ 9)
ad- / առ-	«admisceo» (STh,q.54,a.1 co.)- «առխառնել» (ԲԲԱ 40), իմաստային թրգմ. ad- / վեր-՝ «aspicio» (PA 29)- «վերահայիմ» (ԴՀ 264), ad- / համ-՝ «approbo» (PA 10)- «համահաստատել» (ԴՀ 87)
prae- / նախ-	«praexigo» (STh,q.62,a.7,ad2)- «նախապահանջել» (ԲԲԱ 128)

⁷Տե՛ս և Ա. Ալիսեան, Մխիթար տոնագիրք, *Հանդէս ամսօրեա*, 1949, էջ 411:

⁸ Ա. Ալիսեան, ն. տ.: Նաև՝ Պ. Տեր-Պօղոսեան, Մխիթար, *Հանդէս ամսօրեա*, 1976, էջ 30:

⁹ *Բովանդակություն բոլոր Աստուածաբանութեան սրբոյն Թովայի Ազովինացոյ հրեշտակայնոյ վարդապետի*, առաջնոյ մասին՝ հատոր երկրորդ, Վենետիկ, 1713, Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռագիր 118, թերթ 420: Համեմատությունների համար օգտվել ենք Թ. Աքվինացու աշխատությունների էլեկտրոնային կորպուսի (Corpus Thomisticum) նյութերից՝ [http:// www.corpusthomaticum.org/iopera.html](http://www.corpusthomaticum.org/iopera.html):

¹⁰ Գիրք *Երանելոյն Ալպերտի որ կոչի Դրախտ հոգւոյ*, Վենետիկ, 1729, 300 էջ: Ալբերտ Մեծի աշխատությունների երկու լիակատար հրատարակություն կա՝ 1651 թ., Լիոն, և 1890-99 թթ., Փարիզ: Համեմատությունների համար օգտվել ենք առաջին հրատարակությունից. Albertus Magnus, *Opera omnia*, ed. P. Jammy, *Paradisus animae*, vol. 21, p. 1-33, Lyon, 1651:

¹¹ Տե՛ս Գ. Մուրադյան, *Հունարանությունները դասական հայերենում*, Ե., «Նաիրի» հրատ., 2010, էջ 33, նաև «Լատինաբան հայերեն և նրա առնչությունը հունաբան հայերենին» գլուխը:

¹² Բառերը նորակազմ են համարված Հայկազյան բառարանի տվյալների համեմատությամբ, ներառյալ նրանք, որ նշված են Վ. Համբարձումյանի «Լատինաբան հայերենի պատմություն» աշխատության մեջ, բայց աղբյուրի ժամանակից դատելով՝ ավելի վաղ կազմություններ են, կամ քաղված են նույն աղբյուրից:

e-, ex- / արտ-, վեր-, անդր-	«existens» (Sth,q.119,a.2 ad4)- «արտագոյոյ» (ԲԲԱ 808), «emendatio» (PA 8)- «վերուղղութիւն» (ՂԶ 66), «excedo» (PA 27)- «անդրանցանէն» (ՂԶ 242)
sub- / ստոր-	«subtrahere» (Sth,q.50,a.5 ad3)- «ստորաբառնալ» (ԲԲԱ 17), իմաստային թրգմ. sub- / առ-՝ «suscipio» (PA 29)- «առնկալամ» (ՂԶ 262)
de- / առ-, բաց-, ապ-	«dependens» (Sth,q.53,a.3 co.)- «առկախեալ» (ԲԲԱ 38), «derelinquo» (PA 6)- «բացաթողում» (ՂԶ 42), «demerita» (Sth,q.113,a.8 co.)- «ապարդիւնատրութիւն» (ԲԲԱ 737), իմաստային թրգմ. de- / յետ-՝ «depono» (PA 13)- «յետադրեն» (ՂԶ 115)
per- / ենթ-, ընդ-	«perpendo» (PA 2)- «ենթադատիմ» (ՂԶ 9), «permuto» (PA 26)- «ընդփոփոխեմ» (ՂԶ 238)
a-, abs- / բաց-, վեր-	«abstraho» (PA 24)- «բացաքաշեմ» (ՂԶ 217), «abstracte» (Sth,q.86,a.1 ad4)- «վերավելաբար» (ԲԲԱ 440)
inter- / ներ-	«intersum» (PA 26)- «ներալինիմ» (ՂԶ 232)
dis- / տար-	«distractio» (PA 21)- «տարացնդումն» (ՂԶ 186)
trans- / անդր-	«excedo» (PA 27)- «անդրանցանէմ» (ՂԶ 242)
pro- / նախ-	«promereo» (PA 9)- «նախարդիւնատրիմ» (ՂԶ 78)
super- / վեր-	«superabundantia» (PA 16)- «վերառատութիւն» (ՂԶ 142)

Ըստ այդմ՝ քանակային հարաբերությունը համաչափ չէ (16/28), լատիններեն նախածանցը փոխանցված է ինչպես մեկ համարժեքով, այնպես էլ տարաձև, իմաստային տարբեր հատկացումներով պայմանավորված՝ հայերեն միևնույն նախածանցը երբեմն գործածված է կրկնակի արժեքով (բաց- / de-, abs-), իմաստային թարգմանությամբ շեղումները սակավ են, ածանցի իմաստն արտահայտված է նաև արմատի միջոցով:

Նշելի են նախածանցավոր նորակազմ բառերի հետևալ հատկանիշները.

ա) Նախածանցումը երբեմն սուկ հավելադրություն է՝ չեզոք իմաստավորմամբ, երբ հասկացությունն արտահայտելի է առանց ածանցի, օր.՝ «վերապահեմ» (փխ. պահել. «...ե՞րբ *վերապահելի*, ե՞րբ տալի... », ՂԶ 236)- «retineo» (PA 26), «վերամնամ» (փխ. մնալ. «*վերամնայ* բաղդատութիւն տեսակի առ գոլն... », ԲԲԱ 7)- «remaneo» (Sth,q.50,a.2 ad3) և այլն:

բ) Նախադաս դիրքը ակտիվ է նաև լատիններենի կաղապարից անկախ. իմաստային թարգմանությամբ կատարվել է ինքնուրույն նախածանցում՝ բնագրի անաձանց բառերի դիմաց. «համահաճեմ» (ՂԶ 20)- «placeo» (PA 2), «ստորալծեմ» (ՂԶ 94)- «flecto» (PA 11) և այլն:

գ) Ընդհանուր առմամբ, նախածանցավոր բառերը թարգմանվել են միաձև. սա ընդհանուր հատկանիշ է՝ որոշ շեղումներով: Հունաբան հայերենում մեկ բառի գուգաձև թարգմանությունը երբեմն բնորոշվում է որպես «դուր-լետ»¹⁰, լատինաբան նշված տեքստերում ևս գործածվել են թարգմանական տարբերակներ, արտահայտված՝ |1| այլ բառերով. «առքասրեն» (ՂԶ 212), «անմեղադրեն» (ՂԶ 103, ՆԶԲ՝ «անմեղադիր»)- «excuso» (PA 12, 24), |2|

¹⁰ Տե՛ս Գ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 15-16, հմմտ. նաև էջ 213-227:

արմատների տարբերությամբ. «ներընկղմեմ» (ԴՀ 3), «ներհեղում» (ԴՀ 4)- «infundo» (PA 1), |3| հավելյալ արմատով՝ «համայախտենական» (ԴՀ 135), «համայախտենականակից» (ԴՀ 233)- «coeternus» (PA 16, 26), |4| նախաձանցավոր ու վերջաձանցավոր տարբերակներով. «համախնդակցեմ» (ԴՀ 7)- «congratulor» (PA 2), «ուրախակցութիւն» (ԴՀ 244, ՆՀԲ՝ «ուրախակից լինել»)- «congratulation» (PA 27) և այլն:

դ) Բաղադրիչների համարժեքությունը նույնպես պահպանված է, թեև, ինչպես նախորդը, բացարձակ հատկանիշ չէ, երբեմն գործածվել են տարարժեք ածանցներ և արմատներ. |1| *ex*- ածանցը, որ հիմնականում թարգմանված է *վեր*-, փոխանցվել է հականիշ *ներ*- ածանցով՝ «ներանկանի» (ԲԲԱ 39)՝ *ներդնել* նշանակությամբ. «հրեշտակն ի միում վայրկենի կարե գոլ ի միում տեղուջ, և յայլում վայրկենի յայլում տեղուջ, ի մէջ որոց ոչիմն ծամանակ *ներանկանի*», բնագրում՝ «existere»՝ որպես *ծագել, երևան գալ* կամ *հետնել*. «angelus in uno instanti potest esse in uno, et in alio instanti in alio loco, nullo tempore intermedio *existente*» (Sth,q.53,a.3 ad3), |2| «emendatio» (PA 8) բառն ըստ բաղադրիչների նշանակում է *դուրս, վեր թերությունից* (e-mendum), այսինքն՝ *շտկում, ուղղում*, որ թարգմանվել է «վերուղղութիւն» («...վասն *վերուղղութեան* ամենից», ԴՀ 66):

ե) Նախաձանցավոր բառերը հազվադեպ թարգմանված են դասական եղանակով՝ առանց նախաձանցի, այսինքն՝ ձևային կախում չունենալով բնագրից և իմաստը փոխանցելով ինքնուրույնաբար. «վատահամբալություն» (ԴՀ 60)- «infamia» (PA 8), «հնարակերտեմ» (ԴՀ 29)- «excogito» (PA 4), «տրամագնսումն» (ԴՀ 186)- «discussio» (PA 21):

Եթե հայերենի նախաձանց դիրքը կենսունակությամբ զիջում է լատիներենին, և բնագրի նախաձանցավոր կաղապարը հաճախ արհեստականորեն է պահպանված, ապա վերջաձանց դիրքը, կենսունակ լինելով, արտացոլել է լատիներենի համարժեք ձևերը՝ հարազատ մնալով գրաբարի օրինաչափություններին: Իմաստային թարգմանությունները գերակշռում են. «հոգսունակութիւն» (ԴՀ 75)- «deligentia» (PA 9), «հոտառողութիւն» (ԴՀ 49)- «odoratus» (PA 6), «հանդիսավեհութիւն» (ԴՀ 135)- «maiestas» (PA 16), «ծանրակացութիւն» (ԴՀ 203)- «maturitas» (PA 22) և այլն: Հազվադեպ են ձևային պատճենումները. «երկարտևողութիւն» (ԴՀ 287)- «diuturnitas» (PA 32), «առանձնախօսութիւն» (ԲԲԱ 389)- «soliloquium» (Sth,q.84,a.1, arg.1): Մասնակի տարբերությամբ քառաձև թարգմանության օրինակ են. «յայտյանդիմանակացուցումն» (ԴՀ 110), «յանդիմանակացուցումն» (ԴՀ 105), «յայտյանդիմանութիւն» (ԴՀ 29, ՆՀԲ-ում նշված է), «յայտնի յանդիմանութիւն» (ԴՀ 180)- «argumentum» (PA 4, 12, 20):

Բարդ նոր բառերը սակավ են, այս դեպքում ևս բնօրինակում չկան այնպիսի կազմություններ, որոնք արտահայտելի չլինեն գրաբարի բառակազմությամբ, հետևաբար արտասովոր կազմությամբ բառեր չեն հանդիպում: Պատճենումները հիմնականում լիակազմ են. «մասնակալեմ» (ԲԲԱ 734)- «participio» (Sth,q.113,a.6 co.), «երկսիրտ» (ԴՀ 208)- «dissolutum» (PA 23), նաև՝

բաղադրիչների հակառակ դասավորությամբ՝ «յայտառնեն» (ԲԲԱ 82)- «manifesto» (STh,q.58,a.4 ad3) և այլն:

2. Քերականական հատկանիշներ: Մխիթարի թարգմանական երկերում առատորեն գործածվել են ձևաբանական այն հատկանիշները, որոնցով բնորոշվում է լատինաբան գրաբարը. գոյականի թվի արհեստական տարբերակում՝ «միտ» (ՂՀ 6)- «mens» (PA 2), *ք* հոգնակերտի բացարձակացում. «մարդիկք» (ՂՀ 215)- «homines» (PA 24), *ի* լծորդության և ցոյական հիմքի հատկացում կրավորական սեռին. «իրագործի» (ՂՀ 93)- «agitur» (PA 11), «նախագուշակեցեալ լինի» (ՂՀ 79)- «preadicatur» (10), *գունեղ* մասնիկով գերադրական աստիճանի կազմում՝ «չարագունեղ» (ՂՀ 73)- «pessimus» (9), նաև պարզեցված մասնիկավորմամբ՝ «մեծեղապէս» (ՂՀ 21)- «maxime» (PA 2), հոլովման տիպի խախտում՝ «ի մարմնոջ» (ՂՀ 76)- «in corpore» (PA 9), մակբայակերտ կրկնակի ածանցում՝ «յաւիտենականաբար» (ՂՀ 62)- «aeternaliter» (PA 8), հունաբան «երկաքանչիւր» (ՂՀ 103) դերանվան գործածում լատիներենի օրինակով՝ «uterque» (PA 12) և այլն: Սրանք ընդհանուր հատկանիշներ են, որ նկարագրված են լատինատիպ քերականություններում և գրաբարի այդ փուլի ուսումնասիրություններում¹¹: Որոշ արհեստական ձևեր, որ նշված են Մխ. Սեբաստացու քերականության մեջ, թարգմանություններում չեն գործածվում կամ հետզհետե հաղթահարվում են:

Հարակատար և գերակատար վերլուծական ժամանակները Սեբաստացու քերականության մեջ տրված են կից գրությամբ՝ օժանդակ բայի դիմա-յին վերջավորության արժեքով, և համադրական կազմությամբ նմանեցված են լատիներենի perfectum և plusquamperfectum ժամանակաձևերին¹²: Եզակի ձևերը՝ *ամրացուցեալեմ, ...էի, երանի թէ, եթէ ամրացուցեալիցեմ, ...իցեի*, ոչ լրիվ հարացույցով և հետևողականորեն, գործածվել են նաև թարգմանություններում. «զի տէրն գնա *ընտրեալէր* յաշխարհէ» (ՂՀ 292)- «quod ipsum Dominus de mundo *elegerat*» (PA 32) և այլն: Հոգնակի ձևերը՝ *ամրացուցեալքեմք, ամրացուցեալքէաք* և այլն, լատինաբան հատկանիշների շարքում առանձին չեն հիշատակվում, թեև կազմությամբ ուշագրավ են. կից գրության հետևանքով պարտադիր համաձայնության կանոնը թափանցել է բառի ներքին կազմ՝ ձևավորելով կրկնակի թվանիշներ: Այս ձևերը թարգմանության օրինակներով չեն հաստատվում. նշված ժամանակների հոգնակին գործածված է ցոյական հիմքով, որպէս կրավորականի սեռանիշ, և կազմությամբ անջատ է բնագրին համապատասխան. «...գոյացութիւնք *անջատեցեալք իցէին*» (ԲԲԱ 13)»- «...substantiae *separatae essent*» (STh,q.50,a.3 ad3)» և այլն: Կից կազմությունը եզակի օրինակով է, որ, ընդհանուր օրինաչափությունից շեղվելով, հնարավոր է՝ տալագրական վրիպակ լինի. «*հատեցեալքեն* ի մարմնոյ եկեղեցոյն» (ՂՀ 249)- «de corpore Ecclesiae *praecisi sunt*» (PA 28):

¹¹ Տե՛ս Վ. Համբարձումյան, նշվ. աշխ., էջ 149-160:

¹² Տե՛ս Մխ. Սեբաստացի, նշվ. աշխ., էջ 61-62:

Ն, ըն նախդիրները, ինչպես հայտնի է, հունաբան նախադեպով ձևեր են, որոնք ներմուծելու երկրորդ փորձը կատարվում է լատինաբան շրջանում: Թարգմանական առաջին երկում («Բովանդակություն բոլոր Աստուածաբանութեան») ն, ըն-ն գործածվում են. «Արդ՝ այնմիկ, որ է ըն վերջնում՝ եզեր՝ ոչ յարմարի շարժիլ» (ԲԲԱ 132)- «*Ei autem quod est in ultimo termino, non convenit moveri*» (STh,q.116,a.1 ad1): Հաջորդ երկում՝ «Դրախտ հոգւոյ»-ի մեջ, Սեբաստացին հրաժարվում է արհեստական այդ մանիկներից և գործածում միայն ի նախդիրը: Սակայն այս սրբագրումն էլ վերջնական չէ. իր քերականության մեջ վերստին նշում է այդ նախդիրները, թեև սահմանափակելով կիրառությունը՝ ներկայացնում որպես ի նախդիրն օժանդակ միջոց՝ ոճական հոմանիշ. «և այսու լինի գանազանություն. որգոն Յամեցայ ըն տունս նոցին. գնացի ի տունս նոցին»¹³»:

Լատիներենի շարահյուսական ազդեցության ամենասկիսհայտ նշանը շարադասության ընդօրինակումն է, որ հաճախ արտահայտվել է բառերի անսովոր կամ ոճական դասավորությամբ: Օր.՝ ա) բաղադրյալ ստորոգյալի անվանական մասի և բայական հանգույցի հեռացում՝ լրացման միջադաս գործածությամբ, որը բնագրում կրկնվող կաղապար է. «Յայտյանդիմանություն ճշմարտի համբերութեան է...» (ԴՀ 35)- «*Argumentum verae patientiae est...*» (PA 5) և այլն, բ) ենթակայի, ստորոգյալի, ուղիղ խնդրի հեռացում՝ վերջինիս միջադաս դիրքով. «...որ երբեմն շրջաբերի ի սրտի, որպէս հուրն ի հնոցի, և գմարդն նախապէս ցուրտ և դեղնագոյն՝ ի յաղօթս առնէ ջերմ և կարմագոյն» (ԴՀ 173)- «*Qui quandoque cremat in corde, sicut ignis in fornace, et hominem ante frigidum et pallidum, in oratione facit calidum et rufum.*», գ) խնդրառու բառ- խնդիր կապակցության շրջում. «առ գանազանս իրողութիւնս տարացնդումն» (վիս.՝ տարացնդումն առ...) (ԴՀ 186)- «*ad diuersia negotia distractio*» (PA 21) և այլն:

Բնագրի շարադասության պահպանումը և բառացի թարգմանությունը, որ ենթադրում է կապակցություն կազմող գլխավոր միջոցի՝ բառաձևի ընդօրինակում, շարահյուսական տարբեր պատճենումների հիմքում են և պայմանավորում են դրանք: Լատիներենի նմանությամբ հաճախակի են հատկապես անորոշ դերբայով կառույցները՝ խնդրառության պատճենումով, օր.՝ ա) *կայանալ* (consistere) բայ + ներգոյական հոլովով խնդիր (այս կառույցը ժամանակակից հայերեն է փոխանցվել ռուսերենի միջնորդությամբ և համարվում է ռուսաբանություն, հմմտ.՝ *состоять в том- կայանում է նրանում* և *consistit in hoc- կայանայ յասմիկ*). «Ճշմարիտ ողորմածություն կայանայ ի յերիս. այսինքն՝ ի տալն, ի ներելն, և ի յառատաբաշխելն» (ԴՀ 100)- «*Misericordia vera, consistit in tribus: in dando, in condonando, et in supererogando*» (PA 12) և այլն, բ) անորոշ դերբայով դարձված՝ հայցական հոլովի հետ (accusativus cum infinitivo). «կամի *գմարդն գոլ* ազատ (ԴՀ 184)», «*vult hominem esse liberum* (PA 21)» և այլն, գ) լատիներենում միադիմի բայի խնդիրներից մեկը դրվում է acc.-

¹³ Տե՛ս Միս. Սեբաստացի, նշվ. աշխ., էջ 248:

ով, մյուսը՝ նաև infinitivus-ով¹⁴, այդ կառույցը թարգմանված է անփոփոխ, թեև գրաբարում միադիմի բայերի հետ սովորական է տրականի գործածությունը. «Ad veram laetitiam inducere nos debet (PA 18)».- «Առ ճշմարիտ խնդութիւն պարտի ներածել զմեզ» (ՂՀ 155) և այլն:

Շարահյուսական տեղաշարժեր կատարվել են նաև լատինատիպ բառակազմության հետևանքով: Գրաբարում բայի գործողության ուղղությունը հիմնականում պարզվում է խնդիրների, պարագաների միջոցով, օր.՝ (վեր=) «Բաց է դուռն արքայութեան նորա. եթէ որ կամի դիմել, *դիմեսցի*», (ուղիղ=) «Առ քեզ *դիմեն* յուսով» (ՆՀԲ՝ *դիմես* բառահոդված) և այլն: Լատինաբան գրաբարում բայի գործողությունը որոշակիանում է նաև կազմությամբ՝ նախածանցի միջոցով, ինչպես լատիներենում, որի նախածանցները ծագմամբ մակբայ են¹⁵: Նախածանցների միջոցով գործողության ներունակ՝ բայի կազմությամբ, արտահայտումը փոխել է շարահյուսական հարաբերությունը, օր.՝ «Քանզի ամենայն, որ... *ստեկեալ սեռի* (փիլ.՝ եկեալ առ սեռն)՝ կացուցանէ զտեսակ» (ԲԲԱ 6), «Omne enim..., quae, *adveniens generi, constituit speciem*» (STh,q.50,a.2,arg.1) և այլն:

Թարգմանական տեքստում տարբեր կապակցություններ հաճախ գործածվել են կից գրությամբ՝ բնագրի միաբառ ձևերին համապատասխան, օր.՝ ա) հարադիր բառերով կառույցների կցում. «իւրաքանչիւրոք» (ՂՀ 9)- «unusquisque» (PA 4), «այլոք» (ՂՀ 213)- «alius» (PA 24), «իւրիւնք» (ՂՀ 101)- «seipsum» (PA 12), «որինչ» (ՂՀ 113)- «quod» (PA 16), «ի վերքան գորութիւն» (ՂՀ 105)- «*supra vires*» (PA 12) և այլն, բ) ժխտական բառերով և նախդրով կառույցների կցում. «ոչոք» (ՂՀ 76)- «nemo» (PA 9), «ոչիմն» (ՂՀ 86)- «nullo» (PA 10), «ընդիս» (ՂՀ 101)- «mecum» (PA 12), «իվաղնջուց» (ՂՀ 233)- «olim» (PA 26) և այլն: Կցական այդ ձևերը կազմությամբ նաև ինքնատիպ են, գործածվել են բնագրի անջատ կառույցների դիմաց. «առիս» (ՂՀ 206)- «ad me» (PA 23), «*առայնս* համայնս» (ՂՀ 108)- «quo ad omnia» (PA 13), «...էր *առամենեսեան* համբաւաորագունեղ» (ՂՀ 110)- «...erat in omnibus famosissima» (PA 13), «առնոյն» (ՂՀ 109)- «ad idem» (PA 13), «ոչերբէք» (ՂՀ 18)- «non nunquam» (PA 3), «այսուկերպիւ» (ԲԲԱ 76)- «hoc modo» (STh,q.98,a.1 co.) և այլն: Այս եղանակը լրացուցիչ միջոց է դարձել ակտիվացնելու նախադաս դիրքը. «առաստուած» (ՂՀ 91)- «ad Deum» (PA 14), «առգովութիւն» (ՂՀ 80)- «ad laudem» (PA 10), «առընկալումն» (ՂՀ 213)- «ad recipiendam» (PA 24), «առհաստատութիւն» (ՂՀ 115)- «ad constantiam» (PA 13) և այլն:

Այսպիսով, լատիներենի օրինակը թափանցել է թարգմանությունների լեզվի բոլոր մակարդակներ, փոխել է բառերի կազմը, ձևավորումը, հարաբերությունները: Բառային և քերականական հիմնական հատկանիշներն են. նախածանցավոր կաղապարի ընդօրինակում, ածանցների հավելադրում, որոնք, ձևային լրացումներ լինելով, իմաստով չեզոք են, բարդ և վերջածան-

¹⁴ См. у С. Соболевский, *Грамматика латинского языка*, Санкт-Петербург, 1998, стр. 132-33.

¹⁵ См. у М. Лапина, *Морфологические словообразования в латинском языке*, Харьков, 1970, стр. 1.

ցավոր բառերի օրինաչափ կազմություն, լատինատիպ քերականական ձևերի կիրառում, լատիներենի շարադասության ու բառաձևերի օրինակով շարահյուսական պատճենումներ, անորոշ դերբայով դարձվածների առատացում՝ խնդրառական փոփոխություններով, շարահյուսական տեղաշարժեր լատինատիպ բառակազմության հետևանքով, համադրականության ձգտում կապակցությունները կցելու միջոցով: Մեքաստացու թարգմանությունների լատինաբան ձևերը կրկնվում են նրա քերականության հարացույցներում, համընկնումը գրեթե բացարձակ է, նկատված տարբերությունները՝ ն, ըն-ից հրաժարվելը, հոգնակի համադրական բայաձևեր չգործածելը, մասնակի են, այդուհանդերձ, վկայում են, որ թեև ոչ հիմնավոր, բայց կատարվել են ուղղումներ:

Sirunyan Tigran- The Latinisms in the Theological Treaties Translated by Mkhitar of Sebastia. -The article researches language of the theological treaties translated by Mkhitar of Sebastia (Thomas of Aquin, «Content of sum Theologia», Chapter I, t. II. Albert the Great, «Paradise of the soul»). The transmission peculiarities of verbal and grammatical forms from Latin to Classical Armenian are demonstrated in comparison with the original text, the essential attributes of the verbal formation applying Latin examples are highlighted, and the expression of the Latin morphological and syntactical several forms in the translated texts are clarified.

Сирунян Тигран- Латинизмы в богословских трудах, переведенных Мхитаром Себасти.- В статье рассматривается язык переводческих трудов Мхитара Себасти (Сумма Теологии Фомы Аквинского, Ч. 1, т. 2. Рай Души Алберта Великого). В сравнении с оригиналом показаны лексические и грамматические особенности переводов с латинского на грабар, отмечены основные особенности словообразования на примере латинского, показано выражение некоторых латинских морфологических и синтаксических образований.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Բարսեղյան Ամայա (Հայաստան,
ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ)

ՆԱԽԱՂԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՄԱՆ ՈՉ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐ ԶԼՄ-ՆԵՐԻ ԼԵԶՎՈՒՄ

Շարահյուսական կապակցություն է նաև նախադասությունների կապակցությունը, որը, ըստ ակադ. Ս. Աբրահամյանի, շարահյուսական կառույց է իր քերականական, բառական, հնչերանգային ներքին օրինաչափություններով¹: Շարահյուսական կառույցի ուսումնասիրությունը կարևոր է ոչ միայն նրա կառուցվածքի ու դերի պարզաբանման, այլև նախադասության և նրա կիրառության ամբողջական պատկերման առումներով:

Խոսքը կազմված է նախադասությունից և նախադասությունների կապակցությունից: Նախադասությունների կապակցումը առավելապես կատարվում է բարդ նախադասության բաղադրիչների կապակցման հիմնական միջոցներով՝ կախված նախադասությունների կապակցման բնույթից: Նախադասությունների կապակցման համար գործածվում են նաև լեզվական այլ միջոցներ, որոնք հատուկ են միայն նրանց: Նախադասությունների կապակցման մեջ իմաստային-քերականական կապերը բազմազան են: Դժվարությունն այն է, որ բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասությունների համեմատությամբ նախադասությունների կապակցման մեջ բաղադրիչ նախադասությունները առավել ինքնուրույն են, որի պատճառով էլ նրանց կապը հաճախ շատ սերտ չէ, մեծ մասամբ՝ տարբեր: Հատկապես տարբեր են լինում տվյալ նախադասության՝ նախորդող ու հաջորդող նախադասությունների նկատմամբ իմաստային քերականական կապերը:

ԶԼՄ-ների լեզվում նախադասությունների կապակցման մեջ երբեմն հանդիպում են բաղադրիչների կապի և փոխհարաբերության ոչ կանոնական դրսևորումներ:

Հոդվածում ի մի են բերված նախադասությունների կապակցման վերաբերյալ դիտարկված ոչ կանոնական դրսևորումները ԶԼՄ-ների լեզվում, և արված են ճշգրտումներ:

1. Ոչ կանոնական դրսևորումներ՝ պայմանավորված բառական միջոցներով (շաղկապներ, շաղկապական բառեր, դերանուններ և այլն), որոնք իրենց կապակցական դերը կատարում են՝ որոշակի հարաբերության մեջ մտնելով նախորդ, երբեմն հաջորդ նախադասության (կամ նախադասությունների) հետ:

Ինքնուրույն նախադասությունների կապակցման օրինակներ:

¹ Ս.Աբրահամյան, *Հայոց լեզու. Շարահյուսություն*, Ե., 2004, էջ 221:

«Ձեկուցողը նշեց, որ «Հեռուստատեսային և ռադիոյի մասին ՀՀ օրենքը առանձնահատուկ տեղ է հատկացնում Հանրային հեռուստատեսությանը՝ կարևորելով հանրային իրազեկման գործում վերջինիս առանձնակի դերակատարումը: *Եվ այդ պատճառով*» (փխ.՝ ըստ ներկայացված օրենքների) նախագծերը նպատակ ունեն ավելի բարձրացնելու Հանրային հեռուստատեսության տեղն ու դերը, համաժամեցնելու հասարակական կյանքում՝ արգելելով առևտրային գովազդը» (ՀՀ, 20.2.2014):

Վերջին նախադասությունը նախորդի գործողության համար հիմունք է հանդիսանում, հետևաբար այդ իմաստային կապը պետք է արտահայտվի հիմունքի հարաբերությունն արտահայտող կապային կառույցով՝ ըստ օրենքների:

«Քաղաքագետ Ս.Քոռնելը գրում է. «Հարավային Կովկասը կարող է հզոր պատենշ հանդիսանալ ռուսական իմպերիալիզմի ալիքի դեմ, *սակայն միայն եթե*» (փխ.՝ սակայն եթե) ԱՄՆ-ը դեմքով շրջվի դեպի տարածաշրջանի անվտանգությունը» (Ժամ., 8.4.2014):

«*Մինչ դեռևս*» (փխ.՝ քանի դեռ) հստակեցված չեն զգայուն ապրանքատեսակների նկատմամբ տրվող հնարավոր արտոնությունների չափերը, նախագահի աշխատակազմի ղեկավարի տեղակալ Վ. Արամյանի կարծիքով, բարձր մաքսատուրքերի կիրառման հետևանքով Հայաստանը կարող է կորցնել տարեկան 104 մլն դոլար» (Հայ. աշխ., 1.4.2014):

Որոշիչ ստորադաս նախադասությամբ կապակցությունները նախորդ նախադասությունների հետ կապակցված են *ուլ, ուլքեր* հարաբերական բառերով *որ-ի* փոխարեն: Այսպես՝ «Խիստ արդյունավետ աշխատեցի, (փխ.՝ բութ) վեց օրում ստեղծելով 13 կտավ: Միայն մեկ օրում վեց էտյուդ կատարեցի, և դա հասկանալի է: Մեր այս հազեցած աշխատանքին *իրենց աջակցությունը բերեցին*» (փխ.՝ աջակցեցին) գրողների ստեղծագործական տան տնօրեն Մովսես Մանուկյանը և մյուս աշխատողները: *Ուլքեր* (փխ.՝ որոնք) մեզ համար հիմնալի պայմաններ էին ստեղծել, ինչի համար հայտնում եմ իմ և իմ ընկերների շնորհակալությունը»- ասաց նա: «Երկտարեցի» է նաև Այսեր Մաթևոսյանը: *Ուլ* (որը) առաջին անգամ է եղել շատ տարիներ առաջ» (ՀՀ, 25.1.2014):

Ժողովրդախոսակցական ոճի դրսևորում պետք է համարել *թե բա, բա* վերաբերական բառերի գործածությունը հետևյալ օրինակում. «Վնասելու հարց չկա: Ուղղակի մենք պայմանավորվել ենք կոնսենսուսով կայացած հարցերի մասին միայն խոսել: Որովհետև, երբ ինչ-որ փակագծեր են բացվում, միանգամից դրան հաջորդում են շահարկումներ: *Թե՛ բա* ասում էիք կային ընդհանրություններ: *Բա նոց* եղավ, որ այս հակասություններն ի հայտ եկան» (Հրապ., 8.3.2014):

Ընդհանրացման և հետևության հարաբերությամբ կապված ինքնուրույն նախադասություններով խոսքում կրկնված է *այսինքն* կապակցող շաղկապը, որը ոճական արժեք չունի: Այսպես՝ «...վերահսկողական ծառայության գործունեություններն այսօր որոշակի փոփոխությունների կարիք

ունեն, որպեսզի ապահովեն ավելի ճիշտ բյուջեի կազմում և ավելի հստակ կատարում: *Այսինքն*՝ ծախսերը, որ կազմվում են, և որոնք կատարվում են, ի սկզբանե լինեն վերահսկելի, ոչ թե ծախսվեն-ավարտվեն ու մի քանի տարի անց պարզվի, որ ինչ-որ խնդիրներ կան: *Այսինքն* (փխ.՝ ուրեմն) ստուգման գործընթացում նախնական ստուգման կշիռը ավելի մեծացնելու (փխ.՝ մեծացնել): Մա օրվա պահանջ է և կարևոր փոփոխություն» (Ժամ., 20.6.2014):

Եթե համեմատենք ինքնուրույն նախադասությունների ոչ կանոնական կապակցությունները բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասությունների ոչ կանոնական (և ոչ միայն) կապակցումների հետ, մեկ անգամ ևս կհամոզվենք, որ վերջիններիս իմաստային կապը սերտ է, և առավել սերտ՝ զուգադրական շաղկապների դեպքում:

Այսպես՝ «Շատ կարևոր է, *որպեսզի* (փխ.՝ որ) մենք տեմպերը դանդաղեցնենք, ընդհակառակը՝ արագացնենք, *որպեսզի* (փխ.՝ որ) վերջնականապես կարողանանք ասել, որ արտակարգ իրավիճակների նախարարությունը կայացել է, և որ բարեփոխումների արդյունքում մեզ մոտ ստեղծվել են ծառայություններ, որոնք որակյալ սպասարկում են ոչ սովորական իրավիճակում հայտնված մեր քաղաքացիներին» (ՀՀ, 6.2.2014):

Այստեղ ունենք տարբեր քերականական հարաբերություններով կապված (ենթակա, պատճառահետևանքային) բաղադրիչ նախադասություններ, որոնցում *որպեսզի* նպատակային շաղկապի գործածությունը ճիշտ չէ:

«Շնորհավորելով ներկաներին՝ վարչապետը ցանկացավ, *որպեսզի* (փխ.՝ որ) 2011-ը լրագրողների համար լինի հաջողությունների, նոր նվաճումների և մասնագիտական աճի տարի» (ՀՀ, 14.1.2011):

Ուղիղ խնդիր ստորադաս նախադասությամբ կապակցությունը գերադասի հետ պետք է կապվի *որ* շաղկապով և ոչ թե՝ *որպեսզի* նպատակային շաղկապով: «Այսօր էլ անհրաժեշտ է, *որպեսզի* (փխ.՝ որ) մեր ղեկավարությունը դիվնագիտական դաշտում կարողանա նաև հաջողություններ ունենալ» (ՀՀ, 10.5.2014):

Ենթակա ստորադաս նախադասությամբ կապակցություն է, գերադասի հետ պետք է կապվի *որ* շաղկապով: Կամ՝ «Այսքանը բավական է, *որպեսզի* (փխ.՝ որ) մենք կարողանանք հանգել այն եզրակացության, որ այս բանակցային գործընթացում խոչընդոտն Ադրբեյջանն է» (ՀՀ, 10.5.2014): «Ես համոզված եմ, որ գալիք սերունդը մեզանից ավելի լավ է պաշտպանելու մեր հայրենիքը, անձնատուր է լինելու և ավելի նվիրված է լինելու հայրենիքին *ոչ միայն* ռազմական դաշտում, *այլ* (փխ.՝ այլև) ամեն ինչ անելու է, որ ռազմական դաշտին չհասնի, խելացի անվտանգության համակարգի ստեղծմամբ, տնտեսության զարգացման ուղղությամբ» (ՀՀ, 10.5.2014): «Նա հայտարարում է, որ հանուն ժողովրդի հաղթանակի և վստահության պատրաստ է կորցնել ամեն ինչ, սակայն մինչև այսօր նա կարծեք թե *ոչ միայն* չի կորցրել, *այլ* (փխ.՝ այլև) նույնիսկ ձեռք է բերել խաղատնային բիզնեսի արտոնյալ պայմաններ» (Ժամ., 7.5.2014): «*Երբ* նահանգապետը զանգահարում է, *սպա* ես վերցնում եմ

նրա խոսափողը» (Գիտութ., հմ. 1, 2009): Այստեղ գուցորդումը սխալ է, և *ապա*-ի գործածությունը՝ ավելորդ:

բ. Ոչ կանոնական դրսևորումներ՝ քերականական միջոցներով պայմանավորված: Նախադասությունների կապակցման բուն քերականական միջոցներ են շարահարությունը և շարադասությունը:

Շարահարական կապակցման դեպքում չկան կապակցող շաղկապներ, շաղկապական բառեր, այլ նախադասությունները գործածվում են կողք կողքի և իրար հետ կապվում են իմաստով: Մովորաբար լինում են կապակցական այլ օժանդակ միջոցներ ևս (ստորոգյալի ժամանակ, գոյականներ, դերանուններ և այլ խոսքի մասեր): Կապակցման այս եղանակի մեջ դեր են կատարում բաղադրիչ նախադասությունների միջև փոքրիկ դադարը, հնչերանգը, շարադասությունը, իմաստը: Այսպես «Տարիներ առաջ թարգմանչուհի Վերա Զվյագինցևան Մոսկվայի կինոյի տանը մի երեկոյի ժամանակ ինձ ծանոթացրեց մեծանուն կինոռեժիսորի հետ: *Այդպես էլ* այդ ծանոթությունը շարունակություն չունեցավ» (ԳԹ, 18.2.2011):

Այս երկու ինքնուրույն նախադասությունները իմաստով են կապված իրար հետ: Սակայն *այդպես էլ* կապակցման օժանդակ միջոցը տեղին չէ, որովհետև հայտնի չէ՝ ինչո՞ւ տեղի չունեցավ այդ ծանոթության շարունակությունը:

Ճիշտ է՝ ...ծանոթացրեց մեծանուն կինոռեժիսորի հետ: Իսկ այդ ծանոթությունը շարունակություն չունեցավ: Կամ՝ծանոթացրեց մեծանուն կինոռեժիսորի հետ, որի հետ ծանոթությունը շարունակություն չունեցավ՝ մեկ բարդ նախադասությամբ:

Հմտ. «Դարձյալ կապ չկա: Արբանյակի հետ ասում են ինչ-որ բան է պատահել: Իբր վստահելի էր համարվում այս արբանյակային կապը: Ափից տասը մղոն հեռանում ես՝ այլևս չի աշխատում բջջային հեռախոսը, չկա արբանյակային կապ, խուլ փակվում է նաև էլեկտրոնային փոստը: *Այդպես* կարող է երկար շարունակվել» (ԳԹ, 8.7.2014): Այս հատվածի չորս նախադասությունների իմաստային կապը այն է, որ չեն գործում արբանյակային, հեռախոսային, էլեկտրոնային կապերը: Այդ նախադասությունները կապվում են նաև մեկ այլ օժանդակ բառական միջոցով՝ *այդպես*-ով, որը ճիշտ է:

Նախադասությունների կապակցման քերականական միջոցներից է նաև շարադասությունը: Մեծ է շարադասության դերը նախադասությունների իմաստի փոխհարաբերության հարցում: Շարադասության փոփոխության դեպքում կարող է փոխվել նախադասությունների բաղադրիչ մասերի ներքին իմաստային-քերականական փոխհարաբերությունը կամ աղավաղվել այն:

Երբեմն թարգմանության (և ոչ միայն) ժամանակ ոչ միայն շարադասությունն է փոխվում, այլև ներքին իմաստային-քերականական փոխհարաբերությունը, որը կարող է հանգեցնել անկապակցության: Նման անկապակցության օրինակներ են մամուլից քաղված հետևյալ խոսքերը. «Կողմերը քննարկել են նաև կազմակերպության հավաքական անվտանգության կովկասյան տարածաշրջանում անվտանգության ապահովման, ինչպես նաև 2013

թվականի դեկտեմբերի 10-ին Մոսկվայում՝ ԱԱԽ քարտուղար Արթուր Բադ-դասարյանի և ՀԱՊԿ գլխավոր քարտուղար Նիկոլայ Բորդյուժայի համատեղ պայմանավորվածությունների քննարկման հարցերով հանդիպման արդյունքներով ստորագրված արձանագրության իրականացման ընթացքին վերաբերող հարցեր» (Հայ. աշխ., 6.2.2014): Կամ՝ «Այն կառուցվել է՝ հիմք ընդունելով ՀՀ կենտրոնական բանկի և ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության միջև 2013 թ. ապրիլի 30-ին Երևանում կնքված **մտադրությունների մասին հուշագիրը**: Կենտրոնը հանդիսանում է ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության մասը և օգտվում է Վիեննայի կոնվենցիայով և դիվանագիտական ներկայացուցչությունների կարգավիճակը կարգավորող երկկողմ միջազգային համաձայնագրերով սահմանված արտոնություններից և անձեռնմխելիությունից» (ՀՀ, 12.6.2014):

Անկապակցության օրինակ է նաև Հայաստանի գրողների միության հիմնադրման 80-ամյակի առթիվ Չինաստանի գրողների միության հղած հետևյալ շնորհավորանքը. «Հայաստանը երկար պատմություն ունեցող հնագույն քաղաքակրթությամբ երկիր է: Ազգային անկախության համար երկար տարիների պայքարի ընթացքում հայ ժողովուրդը **հրաժարվել է զիջելուց ու նահանջելուց՝ իր փորձառությունը փոխանակելով նաև չին ժողովրդի հետ՝ նրա ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում** (ԳԹ, 11.7.2014):

Շարադասության խախտման օրինակներ են. «Բան Կի Մունը կոչ է անում անհապաղ վերսկսել **արագ արդյունքների տանող** (փխ.՝ արդյունավետ) երկխոսությունը. «Հետագա անկայունության և արյունահեղության կանխումը առաջնահերթ կարևորություն ունի, և բոլոր կողմերը պետք է ձգտեն հնարավորինս **արագ Ուկրաինան վերադարձնել բարգավաճման և ժողովրդավարության ուղի»** (ՀՀ, 20.2.2014):

«Եվ, անշուշտ, շնորհակալ եմ անցած տարվա վերջին այդպիսի հնարավորություն ընձեռելու համար ինձ և Ադրբեյջանի նախագահին՝ Լեոնային Ղարաբաղի խնդրի **խաղաղ կարգավորման ուղղությամբ** բանակցություններ վարելու ուղղությամբ» (փխ.՝ Եվ, անշուշտ, շնորհակալ եմ անցած տարվա վերջին ինձ և Ադրբեյջանի նախագահին այդպիսի հնարավորություն ընձեռելու համար՝ վարելու բանակցություններ Լեոնային Ղարաբաղի խնդրի խաղաղ կարգավորման ուղղությամբ) (ՀՀ, 12.6.2014): «Իսկ շաբաթ օրը Թուրքիայում տեղի էր ունեցել բողոքի ակցիա՝ **մեծածավալ կաշառակերության վերաբերյալ բացահայտման պատճառով**» (ՀՀ, 21.1.2014):

Կամ՝ «Հասարակության շրջանում կան լուրջ դժգոհություններ: Մալկայն ընդդիմադիր ուժերը նույնիսկ ի վիճակի չեն մոբիլիզացնել այն ուժերը, այսինքն ընդդիմությունը չի կարող այդ ռեսուրսները օգտագործել քաղաքական դաշտում ավելի տեսանելի լինելու համար», - նշել է Ս.Մինասյանը» (ՀՀ, 9.7.2014):

Բերենք օրինակ, որտեղ շարադասության փոփոխությունը խախտել է ժխտման ներհակական հարաբերությամբ կապված նախադասությունների ներքին իմաստային-քերականական կապը և աղավաղել այն: Այսպես՝ «Մնում

Է՝ ...ԲՀԿ-ականները կոնկրետ գործողություններով ապացուցեն, որ իրենք հավատարիմ են իրենց սկզբունքներին ու քառյակի գործընկերներին, արագացնեն միասնական հրավիրելու հարցը, այլ ոչ թե նպաստեն իշխանությունների նախաձեռնություններին, իսկ հետո հայտարարեն բոլորովին այլ բան՝ համոզելով, թե իրենք ժողովրդի կողքին են» (Ժող., 7.5.2014):

Պետք է լինի՝*ոչ թե* նպաստեն իշխանությունների նախաձեռնություններին, *այլ* արագացնեն միասնական հրավիրելու հարցը:

Այսպիսով՝ ՋԼՄ-ների լեզվին ևս բնորոշ են նախադասությունների կապակցման ոչ կանոնական դրսևորումներ՝ պայմանավորված բառական, քերականական միջոցներով:

Barseghyan Amalya - Connection of the Sentence in the Irregular Expressions in the Language of Mass Media.- The syntactic structure of the sentences, its lexical, grammatical, overtone internal patterns are not always followed in the language of mass media and modern press which are clearly stated in the article.

In comparison with the components of a complex sentence, the components of a compound sentence are more independent, and for this reason they are not often so closely connected.

Барсегян Амалия - Сочетание предложений и их ненормативное использование в языке СМИ.- В статье представлена синтаксическая структура предложений, в которых словесные, грамматические, обертональные внутренние закономерности не всегда соблюдаются в языке средств массовой информации, а также в современной прессе.

По сравнению с составным компонентом сложного предложения, в сочетанных предложениях составные компоненты более самостоятельны и по этой же причине их связь часто не так уж тесна.

ԳՐԻԳՈՐ ԳՈՒՐԶԱՂՅԱՆԻ ԷՍՍԵՆՆԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ

Էսսեն (խոհագրություն) գեղարվեստական վավերագրության ժանրատեսակ է, որը ծնունդ է առել 16-րդ դարում Ֆրանսիայում:

Էսսեն որևէ գեղարվեստական ստեղծագործության, երևույթի, բնապատկերի, հանդիպման տպավորության տակ ծնված մտածումների արձակ շարադրանք է: Այն յուրահատուկ հիշատակարան-օրագիր է՝ բազմապիսի բովանդակությամբ: Էսսեն բնութագրվում է իբրև «պատմվածք՝ ուրույն ոճով», «անսովոր արձակ», ումանք էլ անվանում են գրական ուրվագիծ, փոքր ծավալի և ազատ կոմպոզիցիայի արձակ ստեղծագործություն, որն արտահայտում է կոնկրետ հարցի մասին հեղինակի անհատական տպավորություններն ու նկատառումները և չի հավակնում քննության առարկայի սպառիչ ու վերջնական մեկնաբանության¹:

Մասնագետներն էսսեն նմանեցրել են հունական դիցաբանության մեջ Պրոտոս ծովային աստվածությանը, որ, ցանկացած կերպարանք ստանալով, ունի փոփոխվելու ընդունակություն:

Էսսեն դիպուկ է բնութագրել հայտնի փիլիսոփա, էսսեիստ Միխայիլ Էյշտեյնը. «Էսսեն մասամբ խոստովանություն է, ինչպես օրագիրը, մասամբ դատողություններ, ինչպես հոդվածը, մասամբ էլ հյուսվում է, ինչպես պատմվածքը: Սա ժանրի մի տեսակ է, որ կանգուն է մնում իր սկզբունքային անժանրության շնորհիվ: Եթե ընկնի լրիվ անկեղծության գեղումների մեջ, վերածվում է օրագրի, հենց շատացվեն տրամաբանական դատողությունները, մտքերի արտադրության գործընթացը, մեր առջև հայտնվում է տրակտատ և բավական է ընկնի պատմողականության մեջ, զարգանա սյուժեի օրենքներով, կամքիցդ անկախ առաջանում է նովել, պատմվածք, վիպակ»²:

20-րդ դարում էսսեի ժանրը մեծ սահմաններ նվաճեց: Էսսեններ գրեցին հայտնի փիլիսոփաներ և արձակագիրներ:

Արևելահայ էսսեն բուռն զարգացում ունեցավ 20-րդ դարում: Հայ գրողներից էսսեի վարպետներ դարձան Կոստան Զարյանը, Վարդգես Պետրոսյանը, Գևորգ Էմինը, Կարպիս Սուրենյանը, Գրիգոր Գուրգադյանը և ուրիշներ: Ստեղծվեցին էսսեի տարբեր տեսակներ՝ պատմողական, դատողական-վերլուծական, նամակ-էսսե, կենսագրական էսսե, վիպակ-էսսե, որոնք գեղարվեստի հետ միաժամանակ հայ և համաշխարհային արվեստի, գրականության, պատմության, փիլիսոփայության և այլ հարցեր էին շոշափում:

Փիլիսոփայական ինքնատիպ խորհրդածություններ են Գր. Գուրգադյանի էսսենները, որոնք ոճական ուրույն դրսևորումներ են՝ նվիրված գիտու-

¹ Ա. Գալստյան, Գեղարվեստական էսսեի լեզվական հիմքերը. - *Հայերենագիտության հիմնահարցեր և զարգացման հեռանկարներ*, 2013, էջ 165-170:

²Տե՛ս <http://www.tert.am/blog/?p=2633>

թյան և արվեստի այլևայլ բնագավառներին: Հեղինակը որդուն հասցեագրած նամակ-հասներում վերապրում ու վերհիշում է մարդկության աստեղային պահերը, գեղեցկության ու կատարելության մնայուն արժեքները՝ դրանք ներկայացնելով լեզվառճական հարուստ դրսևորումներով: Նամակներով պատմելու այս ձևը եվրոպական գրականության մեջ ընդունված ու տարածված հնարք է՝ առավել արտահայտչականության հասնելու նպատակով: Գր. Գուրգադյանի հասները միաժամանակ աշխարհաճանաչողության վառ օրինակ են:

Գործառական ո՞ր ոճերի հատկանիշներն են առկա Գր. Գուրգադյանի հասներին պատմումներում, բառապաշարային ի՞նչ փնջեր են գործածվում այստեղ:

Ինչպես նշում է պրոֆ. Լ. Եզեկյանը, գործառական ոճերը միմյանցից խիստ սահմանազատված կամ անջրպետված չեն, և նրանց յուրահատուկ լեզվառճական առանձին տարրեր կարող են հանդիպել կամ գործածվել մյուս ոճերում³:

Մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հասներին որոշ տեսակներում համադրվում են գեղարվեստական և գիտական ոճերի տարրեր՝ չնայած հաճախ դրանց հակադրվելուն:

Առաջադիր հասները կոչվում են գեղարվեստական հասներ, որտեղ գեղարվեստական ոճի տարրերն ըստ էության ակնհայտ են: Բայցև որոշ տեսակներում տեղ-տեղ իշխում են նաև գիտական ոճի հատկանիշներ: Բերվում են կոնկրետ թվեր, գիտական մեկնաբանություններ, քննվում են դրույթներ, որոնք գիտական ոճի ցուցիչներ են:

Այսպես՝ «Կաքավաբերդի առեղծվածը» հասնից երկու մեջբերում⁴.

«Կաքավաբերդը՝ նույն ինքը Գեղի բերդը, գտնվում է Գեղամա լեռների կենտրոնական մասում, Ազատ կամ Գառնի գետի վերին մասում՝ ծովի մակերևույթից մոտ 2300 մետր բարձրության վրա» [1, 89]:

«Բերդը երևում է հանկարծակի ու շատ մոտիկ, երևում է ինչպես տեսիլք, միրաժ, ինչպես մի կանթեղ՝ երկնքից կախված» [1, 90]:

Կարծում ենք՝ Գր. Գուրգադյանի որոշ հասներին՝ որպես գեղարվեստական վավերագրության ժանրատեսակի առանձնահատկությունն ու ինքնատիպությունը դրսևորվում են նաև այս երկու ոճերի փոխընդգրկմամբ:

Յուրահատուկ լեզվով է պատմում հեղինակը: Հասներում նա հանդես է գալիս նաև իր համոզմունքներով, ապրումներով, խոհերով ու հոգեվիճակով:

Հեղինակի զրուցակիցը որդին է, որին և հասցեագրված են նամակ-հասները. «...Ակամա հենվեցի մոտիկ սյանը...Պու զգացիր իմ հուզմունքը և զլխահակ անցար կամարի տակ...Շնորհակալություն քեզ, զավակս, որ դու

³ Լ. Եզեկյան, *Հայոց լեզվի ոճագիտություն*, Ե., 2003, էջ 29:

⁴ Մույն հոդվածի օրինակները քաղել ենք հեղինակի «Կաքավաբերդի առեղծվածը» (1998) [1], «Խոհեր...խոհեր...» (2007) [2], «Մի սիրտ պատմություն» (2004) [3] հասներին ժողովածուներից: Այսուհետ հղումները կկատարվեն տեքստի մեջ համապատասխան հերթականությամբ:

ստեղծեցիր, դու տվի՛ր ինձ այդ պահը՝ աստվածային վեհության, այդ ակնթաքթը՝ հավիտենականությանն այդքան մոտ»[1,22]:

Գիտատեխնիկական առաջընթացը և դրա նվաճումները Գր. Գուրգադյանը հաճախ տարփողում է քերականական կառուցվածքի այնպիսի ինքնատիպ բանաձևումներով, ոչ ստանդարտ լուծումներով, որոնք լեզվական առումով յուրահատուկ են և հետաքրքրություն են ներկայացնում: Վերջիններս, կարծում ենք, կապված են ոչ միայն գրողի ոճի, այլ նաև գեղարվեստական վավերագրության այս ժանրատեսակին բնորոշ քերականական բազմազան երևույթների հետ:

Էսսեներում այս կամ այն չափով գերակշռում են անձնանուններն ու տեղանունները:

Արվեստին նվիրված «Մարիամ Ասլամազյան» էսսեում հեղինակը չի ջրջանցում հատուկ անունները. «Արվեստի ասպարեզում իմ ողջ գիտակցված կյանքը եղել է և է Սարյան, Մինաս, Կալենց, ուշացած ըմբռնումով Արշիլ Գորկի նույնպես» [2,148]:

Թերևս նկարիչների ու ճարտարապետների անուններն ամենաշատն են գործածված էսսեներում՝ Լեոնարդո դա Վինչի, Ռաֆայել, Էնգր (Ռաֆայելի նշանավոր հետևորդներից և երկրպագուներից է), Միքելանջելո, Ջորջոնե, Սոնսովինո, Պալլադիո, Թորոս Թորամանյան և այլն:

Առկա են նաև այլ հատկանուններ, որոնց շուրջ և հյուսվում են էսսեների պատումները՝ Մոնա Լիզա (Ջոկոնդա), Տիրամայր, Փարիզ, Վենետիկ, Ֆլորենցիա, Լուվր, Ֆլորենցիայի Ուֆֆիցի պատկերասրահ, Միլանի Սանտա Մարիա տաճար, Ս. Պետրոսի տաճար, Սան Ջիովաննիի եկեղեցի, Ռիալտոյի կամուրջ, Դոժերի պալատ, Մարկոյի գրադարան, Կաքավաբերդ, Չվարթնոց, Գեղամա լեռներ և այլն:

Ուշագրավ է, որ առաջադիր էսսեներում ածականի համեմատության աստիճանի կազմության նորմավորված բառաձևերին գուցահեռ հանդիպում ենք այդ երևույթի յուրահատուկ դրսևորման ևս՝ *ամենա-* նախածանցի կրրկնությամբ. «Բաշինջաղյանի «Արարատը» իմ ամենա-ամենասրտամոտ նկարներից է, միշտ կարոտով ու թախիծով եմ մտաբերում այդ հուզիչ կտավը» [2, 6]:

«Ուրիշի մը գրչին տակ այդքան ածական տեսներ կրնայ հաճելի չըթուիլ, բայց երբ այդ ածականները գործածողը Գուրգաղյանն է, ընթերցողը կզգայ թե՛ այդ բառերը կուգան ոչ միայն հասկացող հոգիի մը, այլ կուգան անկեղծութեան խորագոյն աղբիւրներէն⁵», -ընդգծել է սիրիահայ Թորոս Թորոսյանը:

Գոյների և գունանունների յուրահատուկ կիրառության ենք հանդիպում էսսեներում. «Մտվերները այս նկարի շատ են խոսուն կապույտների, մանուշակագույնի, կարմիրների անթիվ, անհաշիվ երանգներով, շեշտակի

⁵ Թ. Թորոսյան, *Տասր որ «Կաքավաբերդի արեղծուած»-ին դիմաց*, Ե., 2004, էջ 354:

անցումներով լանջերի դեղնանարնջագույն լուսավորվածությունից դեպի ստվերների կապտամանուշակագույն թանձրությունը...» [2, 8]:

Նկատելի է նաև ածականի փոխանվանական կիրառությունը դրսևորում. «Նրա կարմիրների առաջ պապանձվել կարելի է» [2,335]:

Հեղինակը խոսքն ամբողջացնելու, առավել համոզիչ դարձնելու համար հաճախ է կիրառում **սսում են** բայաձևը. «Ասում են՝ նա Մոնա Լիզային՝ Ջոկոնդային նկարելիս հրավիրել է երաժիշտներ, երգիչներ, անգամ ծաղրածու, որպեսզի Լիզան միշտ ժպտա» [1,11]:

Գր. Գուրգադյանը նկարագրող հեղինակ է: Նրա պատումներում գերիշխում է նկարագրական խոսքը, որն ավելի աշխույժ և դինամիկ դարձնելու համար երբեմն ընդմիջվում է ինքնահարցադրումով, որին և տրվում է պատասխան. «Եվ ահա դիմացս է Դոմերի պալատը, մի ճակատը ս. Մարկո հրապարակին նայող, մյուսը՝ ծովին: **Առաջին տպավորությունը**՝ ժպի՛տն է, այո՛, ժպիտը. պարզապես անհնար է չժպտալ՝ հանդիպելով այդ... պաճուճանքին» [1, 23]:

Գր. Գուրգադյանը երբեմն կառուցում է երկխոսության յուրահատուկ կաղապար. առաջադրում է հարցը ու տալիս պատասխանը. «Ապրե՛լ են այստեղ՝ Կաքավաձորում, ձմռանը: Անշուշտ»: Կամ՝ «Բայց կա ր լուծում, կա ր այլ հնարավորություն: Այո՛, կար, այն էլ Հոմի ճիշտ կենտրոնում. ես նկատի ունեմ Պանթեոնը» [1,110]:

«Ջոկոնդա» էսսեի սկզբնամասում գերիշխում են հարցական հնչերագի նախադասություններ. «Առաջին հարցը, որ տալիս են Փարիզից վերադարձողին, դա է. տեսա՞ր Ջոկոնդան» [1, 7]: «Ի՞նչ է նա զգում այդ պահին, ո՞րն է տպավորությունը ակնթարթի: Զարմա՞նք, ապշա՞նք, պարզվում է, որ ոչ» [1, 7]: Հեղինակը, նկարագրելով Լեոնարդո դա Վինչիին, գործածում է բայ-բնութագրիչներ. «Նրա հետաքրքրությունները խիստ էին բազմազան. նա նկարում էր, նվագում տարբեր երաժշտական գործիքներ, գրում հոյակապ բանաստեղծություններ, ստեղծում մեքենաներ, գործիքներ, տեսակ-տեսակ սարքեր ու հարմարանքներ» [1, 10]:

Նկատելի է, որ էսսեների նկարագրություններում հեղինակը հաճախ է կիրառում անկատար անցյալի բայաձևեր, որոնցով նա ընդգծում և արժևորում է արվեստագետի՝ անցյալ ժամանակում կատարած, բայց և շարունակվող հարաձիգ գործողությունը:

Ոճական հարուստ կաղապարով են հյուսվում միևնույն բառաձևերի փոխաչառությունով կառույցները. «**Գույնը գույնի կողքին** դնելու նրա կարողությունը կախարդիչ ուժ ուներ» [2,327]: «**Գիծը գծի վրա** անթիվ, անհամար անգամ, ասելիքը դարձնելով ուրվական՝ հագիվ նշմարելի, փոթորկալից, տազնապալի անցյալ... ու ոչ պակաս տազնապալի ապագա...» [2,336]: «Մարիամը հանգիստ թերթում է **նկարը նկարի հետևից**...լուռ, անխոս...» [2,140]:

Պատմող հեղինակից գատ Գր. Գուրգադյանը նաև ուսուցանող հեղինակ է: Էսսեի լեզվական կաղապարների շերտերում դատողական խոսքը կառուցվում է հեղինակի անհատականության դրսևորման ու ընթերցողի հան-

դեպ որոշակի վերաբերմունքի արդյունքում: Պատումներում առավել գործածական է **բայց** ներհակական շաղկապը, որը սովորաբար արտահայտում է կապակցվող բաղադրիչների միջև եղած իմաստային այլևայլ հակադրություններ: Բերված օրինակում եղելությունը, երևույթը ներկայացվում են հակադրության հիմունքով. «Եղնիկը գեղեցիկ է, բայց ինքը նկարել չի կարող: Տիեզերքը նույնպես գեղեցիկ է, բայց նա էլ նկարել չի կարող և ոչ էլ ստեղծել երաժշտություն և կամ գրել բանաստեղծություն: Բայց տիեզերքը ստեղծել է ավելի մեծ բան՝ մարդուն, և օժտել նրան հատկություններով, որ ինքը չունի. նա նկարում է, երաժշտություն է ստեղծում ու պոեզիա և դրանով էլ հարբստացնում տիեզերքը: Այլ կերպ ասած՝ այն, ինչ տիեզերքը ուղղակիորեն չի կարողանում անել ինքը, անում է մարդու միջոցով և այդ կերպ հարստացնում իրեն» [2, 16]:

Գր. Գուրգադյանը էսսեներում քննաբանում է դրույթներ և հաճախ հետևություններ անում. «Ո՛վ է ստեղծել Զվարթնոցը՝ հայտնի է, ո՛վ է ստեղծել Անիի Գազկաշենը՝ հայտնի է, ո՛վ է ստեղծել Բանաքը՝ հայտնի չէ» [3,88]: «Ես գրեթե համոզված եմ. Բանաքը եղել է առաջինը, Ներսես կաթողիկոսը եղել է Բանաքում, տեսել է նրա շինարարությունը, տեսել է մակետը ու ոգևորված վերադարձել է Էջմիածին հաստատ որոշմամբ. ստեղծել Զվարթնոցը ճիշտ և ճիշտ Բանաքի տիպի» [3,89]:

Գուրգադյանն իր ասելիքն ընդգծելու համար հաճախ է կիրառում *կրկնում եմ* բայը, որն արտահայտում է հեղինակի հաստատական վերաբերմունքը. «Բայց հատակագիծը, կրկնում եմ, հրաշալի է. դրա մեջ դասական շունչ կա, մոնումենտալություն. Զվարթնոցի հատակագծից ես չեմ հագենում» [3,86]: «Բայց, կրկնում եմ, Բանաքի գաղտնիքը մինչև հիմա մնում է չբացահայտված» [3,88]:

Համեմատությունը էսսեների ամենատարածված արտահայտչամիջոցներից է: Դրանք հյուսվում են խոսքի գեղագիտական արժեքը բարձրացնելու նպատակով: «Ամբողջովին բնածին, ինչպես ադամանդի մի խոշոր, անմշակ բեկոր, բայց ադամանդ ի վերջո» [2,326]: «Նա խենթի պես նետվում էր ավերակից ավերակ» [2,34]: «Չյունը հետ է քաշվում, հողն է սկսում ուռչել փխրուն բլդուրի նման» [2,97]: «Նրա հզոր շունչը լողում էր դեռ այսբերգի նման վիթխարի օվկիանոսում արվեստի» [2,6]:

Էսսեների պատումը ամբողջանում է նաև դարձվածային միավորներով, որոնք խոսքը դարձնում են ուժեղ և համոզիչ, գունագեղ և պատկերավոր: «Աշխարհի **խելքը թոքրել է** Ջուկոնդայի համար»: «Այս նկարը **նստել է սրտիս**, ուզում եմ տեսնել ամեն օր ու ամեն օր ընկնել նույն մտքերի մեջ» [1,3]:

Էսսեների խոսքաշարում նկատվում են շրջասական կապակցություններ, որոնք ներկայացվում են առարկայի կամ երևույթի ավելի ծավալուն բնութագրական հատկանիշով, այսպես՝ **Լեոնարդո դա Վինչի**- նուրբ և խորը մտածող երևույթ [1, 13], **Միքելանջելո**-Վերածննդի հսկա, **Ջորջոնե**-Վերածննդի վենետիկյան առաջնեկը, [1,15], **Արքիմեդ**-խելագար հանճար[2,158], **Մարտիրոս Սարյան**, **Հարություն Կալենց**, **Մինաս**-Աստվածներ գույների

[1,331], **Մարտիրոս Մարյան**-վրձնի մեր հանճարը [1,335], **Նիլս Բոր**-ատոմային դարաշրջանի գիգանտ, ատոմային հսկա նվագախմբի դիրիժոր [1,189]: Հանդիպում են նաև լեզվական բնութագրիչների՝ **հայ ժողովուրդ**-անչափ արևապաշտ, անչափ ռոմանտիկ, բայց և անչափ տառապած... [1,331], **Մինաս-ժողովրդի** դորդալից, շառաչուն արձագանքը [2,335], **Միլվա Կապուտիկյան**-բարձրագույն չափը հայ բանաստեղծուհու [1,224], **Զվարթնոց**-հայկական ճարտարապետության խոշորագույն իրադարձություն [2,85], **Կարմրավոր**-վաղ միջնադարի տաճարային ճարտարապետության գմբուխայա ակն [3, 157], **Անի**-Բագրատունիների Էպիսայի ճարտարապետական հրաշք [3,86], հազար ու մի եկեղեցիների քաղաք [3,48]:

Գր.Գուրգադյան աստղաֆիզիկոսը ընթերցողին գրավում է նաև հեղինակային իմաստալից մտքերով, թևավոր խոսքերով. «Կալենցը տարերք էր, բայց տարերայնություն նաև» [1,328]: «Արվեստը հարստություն է. նրանով կարելի է ապրել ու լինել երջանիկ...» [1,335]: «Հանճարները չեն մեռնում իրենց մահով» [1,336]: «Տիեզերքը չգիտի՝ ինչ է կարոտը. կարոտը մարդու հետ է միայն» [3,226]: «Երեք բան կա, որով կարող ենք դուրս գալ աշխարհի առաջ: Առաջինը մեր լեզուն է՝ հայոց լեզուն, մյուսը վաղ միջնադարյան հայկական ճարտարապետությունը, երրորդը՝ Նարեկացին: Չլինեին այս երեքը, աշխարհից ինչ-որ բան կպակասեր» [3,101]:

Ինչպես գեղարվեստական վավերագրության մյուս տեսակներում, Էսսեներում ևս խոսքն առավել ընդգրկուն և ամբողջական ներկայացնելու համար հաճախ քաղաբերվում են մեծերի մտքերը. «Մտաբերեցի Չայկովսկու խոսքերը. «Չլինե՛ր Հայդնը, չէր լինի Մոցարտը, չէր լինի Բեթհովենը...»: Ուժեղ է ասված» [2,17]: Կամ՝ «Տվեք ինձ հենարան՝ երկրագունդը շուտ տամ» (Արիստոտել) [2,158]:

Հեղինակը, դիտարկելով տարաբնույթ թեմաներ, գործածում է տվյալ ոլորտը և այդտեղ գործող անհատներին ներկայացնող համապատասխան բառամիավորներ: Օրինակ՝ «Խրախճանք գույների» էսսեում գործածված են կերպարվեստին բնորոշ բառեր ու բառակապակցություններ՝ նկար, գույն, կտավ, ստվեր, վրձին, էտյուդ, մատիտ, էսքիզ, գրաֆիկա, խզմզել, գունաշխարհ, բազմագույն, գույնի զգացողություն, գույների ծով, գունային կոմպոզիցիա, գունային սիմֆոնիա, գունային կերպարանք, գունային հարստություն, գունային գամմա և այլն: Այստեղ առատ են **նկար** բաղադրիչով բառերը՝ ինքնանկար, ինքնադիմանկար, գրչանկար, գծանկար, մատիտանկար, ճեպանկար, բնանկար, դիմանկար և այլն: Բժշկագիտության հարցեր են քննվում «Մի վնասիր» էսսեում, որտեղ գործածված են տվյալ ոլորտի բառամիավորներ՝ օրգանիզմ, վարակ, ապաքինում, ինքնաբուժում և այլն:

Աշխարհագրական գիտաբաների ենք հանդիպում «Տիտան» էսսեում՝ կոորդինատ, աշխարհագրական լայնություն և երկարություն, Արեգակ, հասարակած, հորիզոն, երկնային մեխանիկա, երկնային մարմին և այլն:

Էսսեների լեզուն հարուստ է նաև օտար բառամիավորներով՝ ինտուիցիա, դեֆորմացիա, էպիգոնություն, ավտոնոմ, վիրտուոզ, տրիումֆիստ, էպոխա, դիլեմա, մոդել, սենսացիա և այլն:

Էսսեների որոշ հատվածներ գեղարվեստական գյուտեր են, որոնք այնքան հոգեհարազատ են ու գրավիչ: Ի՛նչ չքնաղ են Հայաստան աշխարհը, նրա բնությունը, բնաշխարհի պարզ ու հասարակ մարդիկ: Գրիգոր Գուրզադյանի գրչի տակ դրանք կենդանանում, ոգի են առնում. «...Երևում են առաջին ծիլերը, առաջին ձնծաղիկը, հետո մանուշակը՝ թաքնված տերևների տակ. կանաչն է բռնում սար ու ձոր:...Աղջիկներն ու ջահել հարսները հանդերն են նետվում՝ բանջար հավաքելու՝ ծնեբեկ ու մանդակ, հալիվորիկ ու սիբեխ, շուշան ու փիփերթ: Բարկ թոնրից նոր հանված լավաշի զգլիչ բուրմունքն է լցվել շուրջբոլորը... Իսկ վերևում բարձր լաջվարդ կապուտակի վրա արծիվն է սահում թևատարած, հանդարտ...» [3,98]: Էսսեն իր լեզվաոճական հատկանիշներով կարող է մոտենալ գեղարվեստական վավերագրության մյուս տեսակներին՝ հուշագրությանը, ուղեգրությանը, օրագրությանը, բայցև զգալիորեն հեռանալ նրանցից՝ աչքի ընկնելով յուրահատուկ և ինքնատիպ լեզվակառուցվածքային լուծումներով:

Կարելի է անվարան ասել Գրիգոր Գուրզադյանի էսսեներն աչքի են ընկնում լեզվաոճական հարստությամբ: Կարծում ենք՝ արվեստի և գիտության շատ հիմնահարցեր լեզվական այսպիսի ձևով ու բովանդակությամբ մինչ Գուրզադյանը, արձանված չեն եղել: Նա վերջին շրջանի մեր գեղարվեստական խոհագրության անկրկնելի վարպետն է: Միլվա Կապուտիկյանի բնորոշմամբ «Գրիգոր Գուրզադյանի էսսեները բավականաչափ հաջող են. նա հազվագյուտ լեզու ունի»:

Galstyan Ashot - The Language in Grigor Gourzadyan's Essays.-The article discusses the language in the 20th century astrophysicist Grigor Gourzadyan's essays. It focuses on the phenomenon of interaction between different speech styles, unique resolutions of different grammar structures, non-standard solutions of linguistic chains. The question itself concerning the usage of descriptive language makes the deeply-thought prose more dynamic and lively.

Prior to G. Gourzadyan, no one has ever discussed so many cultural and scientific issues in such a linguistic form and content.

Галстян Ашот - Язык эссе Григора Гурзаяна .- В статье исследуется язык эссе армянского астрофизика 20-ого века Григора Гурзаяна. Здесь рассматривается явление взаимодействия различных стилей речи, самобытные формулировки грамматических строений, нестандартные решения языковых цепочек. Сама постановка вопроса описательной речи делают мыслительную прозу более бодрой и динамичной.

Многие основные вопросы культуры и науки таким языком и содержанием до Гурзаяна не были представлены.

**ԾԻՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ «ԳԻՐՔ ՀԱՐՑՄԱՆՑ» - ՈՒՄ**

Ծիսակարգի ոլորտում հայոց եկեղեցին երկար դարերի ընթացքում դրսևորել է դրանք անփոփոխ պահելու հստակ սկզբունք, որից նահանջը պարունակել է դավադրություն, ազգուրացություն, լատին կամ մեկ այլ եկեղեցու քաղաքականության հետևորդը դառնալու վտանգ: Հատկապես ծեսեր կատարելու խիստ կանոնական համակարգով է, որ հայոց եկեղեցին կարողացել է պահպանել իր ավանդապահ համբավը և ինքնուրույնությունը:

Աստվածաշնչի մեկնությունն սկսելով Հնգամատյանից՝ Գրիգոր Տաթևացին Սուրբ Գրքի մեկնությունն «Գիրք հարցմանց»-ում ավարտում է կտակարանյան վերջին գլխով՝ Հովհաննոս հայտնությամբ՝ այսպիսով իր հարցումների գրքում ընդգրկելով հին և նոր կտակարաններն ամբողջությամբ: Հարցադրումները կատարվում են արարչագործությունից սկսած մինչև մարդու ներաշխարհի քննություն, դավանաբանական վեճերից մինչև ճշմարտության վերհանման փիլիսոփայական վերլուծություններ, կենցաղից և ազգային սովորույթներից մինչև համամարդկային արժեքների դիտարկում:

Քննական մեկնության այս եղանակը, երբ հարցին հետևում են տասնյակ պատասխաններ և պարզաբանումներ, նյութը դարձնում է խիստ ընդգրկուն՝ հնարավորություն ընձեռելով նույնիսկ իմաստային դաշտերով քննելու այս կամ այն ոլորտը: Մասնավորապես, եկեղեցուն և հավատին վերաբերող հարցերը հաճախ քննվում են առանձին գլուխներով, այսպես ասած թեմատիկ դաշտերով, որտեղ և հանդիպում են բազմաքանակ ծիսական հասկացություններ:

Հայագիտության մեջ հայտնի է Մաղաքիա Օրմանյանի «Ծիսական բառարան»-ը¹, որտեղ ըստ պատշաճի հավաքված և բացատրված են ծիսական, եկեղեցական, հոգևոր երաժշտության տերմինները: Հեղինակն աշխատության երրորդ մասում, կանխելով հնարավոր շահարկումները, նշել է, որ՝ «հանձն չենք առել կատարելու ոչ հնագիտական և ոչ էլ քննադատական աշխատություն, այլ լոկ առձեռն տեղեկություններ տալ և բավարարել բարեպաշտ ժողովրդին»²: Այնուամենայնիվ, «Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ի նորակազմ բառերի քննություն»³ աշխատության մեջ արդեն իսկ նշել ենք, որ «Գիրք հարցմանց»-ում կան հետաքրքիր տեղեկություններ այս կամ այն ծիսակարգի վերաբերյալ, որոնց անդրադարձ այս աշխատության մեջ չի եղել, չնայած հեղինակի մեկ-երկու դիտողությունից ակնհայտորեն երևում է,

¹ Մ. Արք. Օրմանյան, *Ծիսական բառարան*, Ե., 1992:

² Նույնը, էջ 128:

³ Մ. Գրիգորյան, *Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ի նորակազմ բառերի քննություն*, Ե., 2014:

որ նշանավոր եկեղեցագետը և ազգագրագետը հրաշալի ծանոթ է եղել Տաթևացու գրական ժառանգությանը: Մինչդեռ ի դեմս Գրիգոր Տաթևացու, ունենք հայոց եկեղեցու հենասյուներից մեկին, որ ամենայն ջանք գործադրել է պահպանելու, ուսուցանելու, մեկնելու հայոց եկեղեցու առաքելադիր սկզբունքները, ուստի և ուսումնասիրողները Գրիգոր Տաթևացու գրական ժառանգությամբ առայսօր լուրջ համարում են կատարում հայագիտության, աստվածաբանության, փիլիսոփայության և գիտական այլ ոլորտներում:

«Գիրք հարցմանց»-ում պատկառելի թիվ են կազմում նաև խնդրո առարկա ծիսակարգային հասկացությունները և դրանց մեկնությունները:

Ներկա ուսումնասիրությամբ փորձել ենք ներկայացնել «Գիրք հարցմանց»-ում տեղ գտած ծիսական, եկեղեցական հարցադրումները և հասկացությունները՝ հարկ եղած դեպքում անդրադառնալով Մաղաքիա Օրմանյանի «Օրհանական բառարան» - ին:

Իմաստային դաշտերը քննելիս կարող ենք առանձնացնել բուն արարողակարգային կամ ծիսակարգին վերաբերող հասկացություններ և եկեղեցական տոներ, դրանք իրականացնող անձինք և առարկաներ, ժամակարգեր:

Այս բաժանումից գատ՝ կարելի է դրանք դիտարկել նաև երկու մեծ խմբերի հաշվառումով՝ հինկտակարանյան և նորկտակարանյան: Երկրորդ բաժանումը հետաքրքրական է այնքանով, որ հեղինակը չի խուսափել քննել նաև հեթանոսական և ազգային երևույթները, եկեղեցական տոների հիմքերը և վերաիմաստավորումները: Այս առումով, օրինակ կարող ենք բերել «Գիրք հարցմանց»-ի «**Վասն Տոնից Հարցումն**» վերնագրով 51-րդ Պրակը, որտեղ ծիսական հասկացությունները վերլուծվում են նորը հնի համադրությամբ՝ վերաիմաստավորումների պարզաբանումներով. երբեմն տրվում են պատմական բացատրություններ: Պրակում (անվանումը հեղինակինն է, որը գիրքը բաժանել է հատորների, գլուխների, պրակների) առկա են երկու տասնյակից ավելի ծիսական հասկացությունները, որոնց մի մասի բացատրությունը Մաղաքիա Օրմանյանի «Օրհանական բառարան»-ում բացակայում է: Այսպես, վերլուծելով հինկտակարանյան տոները, Տաթևացին առաջինը նշում է **Շաբաթը** (գլխատառով բերում ենք՝ տոնը ընդգծելու համար-Ս.Գ.): «Օրհանական բառարան»-ում սրա բացատրությունն իբրև տոն չի բերվում, մինչդեռ այն հնում հրամայված տոների շարքում առաջինն էր, որը քրիստոնեությամբ վերաիմաստավորվեց Ս. Հարությունը խորհրդանշող **Նոր Կիրակիով**, ապա և՛ շաբաթվա բոլոր կիրակիներով: «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» (այսուհետ՝ «Հայկազյան բառարան») բառարանը այն հիշատակում է իբրև «**տոն առ երբայեցիս, իսկ յետ Քրիստոսի փոխեցաւ ի կիրակի օր յարութեան Տեան**»⁴:

Հինկտակարանյան բաղարջակերքի, օրենքների տվչության, քավության և տաղավարահարաց տոների բացատրությունը Տաթևացին բերում է քրիստոնեությամբ վերաիմաստավորված տոների զուգահեռներով. «Նախ՝ շաբաթն հանապազորդ. և ի նորս **կիրակին**: Երկրորդ՝ **բաղարջակերքն** ազատութեան. և ի նորս

⁴ **Հ.Աւետիքեան, Հ.Սիւրմէլեան, Հ.Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի**, Վենետիկ, 1836, հ.Ա, էջ 457:

գատիկ մեր գենալ քրիստոս: Երրորդ՝ **յիսներեկին տուչութեան օրինացն**. որ է՝ **հոգւոյ գալուստն**: Չորրորդ՝ **քաւութեանն**. որ է **տօս խաչին**: Հինգերորդ՝ **տաղաւարահարարն**. որ է՝ **եկեղեցւոյ տօն**. վասն այն զխաչին և **զեկեղեցւոյն ի միասին տօնմը**: Այլ և բոլոր ամենայն տօնք հնոյն՝ **ը** տօն էր. գոր այժմ մեր ուխիմք փոխեալ ի նորս»⁵:

Փոքրիկ այս պարբերության մեջ մի կողմից ունենք **«բաղարջակերքի», «օրենքների տվչության», «քավության»** և **«տաղավարահարաց»** տոների, մյուս կողմից՝ **«նոր գատիկ», «հոգւոյ գալուստ», «խաչի տօն», «եկեղեցւո տօն»** ծիսական հասկացությունները: Հաջորդ պարբերության մեջ նույն այս տոների բացատրության շրջանակներում ավելանում են **«պասքայ», «շաբաթապահք», «պենտակոստն»** անվանումները. **«Հինգերորդ՝ պասքայն** որ է՝ բաղարջակերք: Եւ ի մեզ տօն գատիկն: Այլ և **շաբաթապահքն**: Վեցերորդ՝ **յիսներեակն**: Եւ ի մեզ հոգւոյն գալստեան ի **պենտակոստն**: Եւ տես, զի սորա երեքեան տօնքս, այսինքն ամսամուտն, և պասքայն, և յիսներեակն, հաւասար ունին զմատուցմունքն տօնից»⁶:

Հայոց և ընդհանրապէս քրիստոնեական եկեղեցւո տաղավար տոներից մեծագոյնը Տիրոջ ծնունդն է, որի վերաբերյալ Տաթևացին բերում է ոչ միայն ամբողջական, այլև պատմական վերլուծություն. ինչո՞ւ հայոց եկեղեցին **Մը-նընդյան և Հայտնության** տոները նույն օրն է կատարում, ինչո՞ւ նախկինում բոլոր եկեղեցիները նույն կերպ են վարվել, ապա հարկադրաբար անցել այլ օրերի. **«Վասն է՞ր ազգս հայոց գտօն ծննդեանն քրիստոսի և մկրտութեան ի միում աւուր կատարմը**: Պատասխանի: Յառաջագոյն ամենայն ազգք քրիստոնէից սկսեալ յառաքելոցն այսպէս տօնէին. ի վեցն յունվարի զծնունդն, և ի նմին աւուր զմկրտութիւնն ըստ աւետարանին վկայութեան: **Եւ որպէս կարգեաց տեառնեղբայրն Յակոբոս զընթերցումն. և ի նմին աւուր զերկու տօնս**: Այլ և աստուածաբանն ի քրիստոս ծնեալ ճառին ասէ, այսօ՞ր աստուծոյ յայտնութեան տօնէ: Եւ բարսեղ ի Քրիստոսի ծնունդն յիւրական ճառին ասէ, անուն դիցուք տօնիս **աստուածայայտնութիւն**: Եւ այն է յայտնութիւնն որ հայր վկայեաց ի վերայ ողոյն, և հոգին սուրբ աղանակերպ իջմամբ: Եւ յա՛յսմանէ յա՛յտ է, զի սուրբքն զծնունդն և զյայտնութիւնն ի միասին տօնէին. և **յետոյ բաժանեցին ոմանք վասն բերթիւնմի և յորդանանու**: Քանզի ո՛չ կարէին ի միում աւուր յերկոսեան ուխտսն կատարել գտօսն հետի գոլով ի միմեանց. երուսաղէմացիքն այսր աղագաւ փոխեցին. և փոքր փոքր աճմամբ ընկալան և ա՛յլ եկեղեցիք զնոյն: Իսկ հայաստանեայ քրիստոս որպէս ուսան ի սրբոյն գրիգորէ՝ անփոփոխ կացին ի նմին: Եւ այլք վասն արտեմնոյի. զի նա՝ փոխեաց զծնունդն ի դէկտեմբերի **իւն**: Եւ ասաց թէ առաքեալքն թաքուցին ՚ի մէնջ զծնունդ փրկչին: Եւ էր արտեմնոս այս զկնի առաքելոցն **բժ** ամաւ սուղ ինչ պակաս: Ջոր այլք ասեն թէ յետ **լ** ամաց: Զի զամանէ՛ ասեն ասէ աւետարանիչն յոհաննէս՝ (ի մէնջ էլին զի ո՛չ էին ի մէնջ.) և կարի յոյժ ստեն նոքա: Ջոր ի ժողովն քաղկեդոնի հաստատեցին զայն տօն ի **իւն** դէկտեմբերի. պատճառելով թէ՛ ի **հոսմ դարձի արեգական տօն կատարէին**. և փոխեաց զայն պետրոս տօնել արեգականն արդարութեան: Եւ զինչ և իցէ պատճառաւ զկարգեալն առաքելոցն փոխեցին զծնունդն և զտեառնընդառաջին տօնն: Ա՛րդ՝ ցուցից տումարաւ գտօսն մեր և զնոցայն. զի տօնախմբութիւն նոցա այսպէս կատարի առ յայտնութիւնն: Առնեն ի սեպտեմբերի **իւ** զպապանձումն զաքաբիային. և ի նմին աւուր զյորութիւնն եղիսաբերթի: Եւ անտի մինչ ի մարտի **իւն** համարեն **զ** ամիս, և անդ ասեն զաւետիսն: Եւ ի մարտի **իւն**էն մինչ ի դէկտեմբերի **իւն** համարեն **թ** ամիս և **է** օր, և ա՛նդ ասեն զծնունդն: Եւ ի փետրվարի երկուրն տեառնընդառաջ կատարեն: Այլ մեզ այսպէս իմանալի է. զի թրիինի մէկն նուիրեալ օր սուրբ տեառն կոչեցի ասացաւ. որ է՝ սեպտեմբերի **ժը**: Եւ թրիինի **ժ** միշտ առաջին օր քաւութեան. յորում մտանէր քահանայապետն ի սուրբն սրբոց: Ուստի եղև պապանձեալ զաքաբիա ի նմին աւուր: Եւ լինի սեպտեմբերի **իւ**, և թրիինի **ժ**: Եւ

⁵ Գ.Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Կ.Պոլիս, 1729, էջ 372:

⁶ Նույնը:

թշրինի **ժե**՝ սկիզբն տօնի տաղաւարահարաց, որ է՝ հոկտեմբերի **բ**. և անտի մինչև ի **իբն** թշրինի՝ և ի հոկտեմբերի **թ** կատարումն տօնին: Եւ յդոթինն եղիսաբերի յաւուր շաբաթու ՚ի յուսանալ **ժե**րորդ ամսոյն որ է թշրինի **իգ**: Ա՛րդ՝ աստի մինչ ի նիսանի **ժե**, և յապրիլի է կատարի է ամիս. յորում առաքեցաւ զաբրիէլ առ Լոյսն մարիամ յաւուր չորեքշաբաթու: Եւ անտի մինչև ի տբթի **իա**՝ և յունվարի **զ** կատարի **թ** ամիս և **ե** օր: Եւ աստ ծնեալ լինի բանն աստուած յաւուր է շաբաթու: Որ կատարի տեառնընդառանցն փետրվարի ժոյ՛Ա՛րդ՝ կարգեցին բազմազան վկայութիւնս գոր հաստատապէս տօնեմք զծնունդն քրիստոսի ի վեցն յունվարի: Այսպէս և կիրեղ եեմի՝ համախոհ նմին: Այսպէս ընկալեալ ՚ի նոցանէ և նիկիականն ժողովք՝ հաստատեցին առ մեզ: **Ջոր ունի զայս ասանդ այժմ սուրբ և ուղիղ ասանդապահ եկեղեցիս հայաստանեայց ըստ վկայութեանս որ եղաւ:**»⁷:

Վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ ծիսակարգն իր բացատրության մեջ ոչ միայն պատմական տարրեր է պարունակում, այլ եկեղեցու պարագայում՝ հաճախ նաև քաղաքական:

«Գիրք հարցմանց»-ում ըստ վերոբերյալ բաժանման առաջին խմբում (արարողակարգային կամ ծիսակարգին վերաբերող հասկացություններ և եկեղեցական տոներ) տեղ են գտել «ազապս մատաղաց», «աղօթք», «բաղարջակերք», «եկեղեցւոյ տօն», «Կիրակի», «հոգւոյ զալուստ», «մկրտութիւն», «յիշջանմ», «Նոր զատիկ», «ոգէհանգիստ», «պատարագ», «պասքայ», «պենտա-կոստ», «տաղաւարահարաց տօն», «տօն խաչի» հասկացությունները:

Երկրորդ խմբում են (ծիսակարգ և եկեղեցական տոներ իրականացնող անձինք, առարկաներ) «աթոռք», «աշտանակ», «ապարօշն», «առաքեալ», «արտաքին գաւիթն», «արտաքին սրահ», «բազպան», «բեմն», «գօտի», «եմիփորոն», «ժամատուն», «խարիսխ», «խորան», «խոյակ», «խոյրն», «կամար», «կոնքեռն», «կուսանք», «հայրապետ», «ճգնաւոր», «ճրագ», «մարգարէ», «մարտիրոսք», «միթրն», «նափորտն», «նիզք», «պատկերք սրբոցն», «սագաշէն եկեղեցի», «սրբութիւն սրբոցն», «սարկաւազունք», «սպասաւորք», «սփոխչ», «սիւն», «վակաս», «վահան», «վարագոյր», «վարդապետք», «վարշամակն», «ստրութիւնք», «ուրար», «ուխտաւոր», «քահանայք», «քահանայապետք», «քերօթք» հասկացությունները:

Երրորդ խմբում են (ժամակարգերը, երգասացությունները, շարականները) «առաւօտու երգն», «Նաչեցարին», «կարդացմունք», «մեսեղի», «մեսեղի ճաշոյն», «ներբողեանք», «Ողոգմեան», «Ուղղիցին», «քարոզք» հասկացությունները:

Բերենք այն հասկացությունների քննությունը, որոնք առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Մկրտութիւն - Եկեղեցու կարևորագույն այս խորհրդի մասին հեղինակը խոսում է շատ հանգամանորեն. ինչու կինը չի կարող մկրտել, ինչու կրկնակի չեն կարող մկրտվել. քննարկում է անգամ մկրտության պահին հնչող նախադասությունը՝ նախապատվությունը տալով գրաբարյան «մկրտեմ» ձևին, իր օրերում տարածում ստացած միջինհայերենյան «կու մկրտեմ» ձևի փոխարեն, որովհետև նրա կարծիքով՝ «Այս անուն ծառայ աստուծոյ գնեալ արեամբն քրիստոսի. եկեալ կամաւ յերախայութենէ ի մկրտութիւն: Մկրտի այժմ ի ձեռս

⁷ Լույսը, էջ 482-483:

իմ յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ: Ձոր և ազգն Ֆռանկաց այլայլելով ասեն, ես **կու մկրտեմ** զքեզ յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ: Ձոր և անյարմար շարաքանութեամբ զկո՛ւն ցուցանեն մկրտել և ո՛չ գնուիրեալն: Եւ երկրորդ անպատշաճութիւն, զի յասելն թէ՛ ես **կու մկրտեմ**, երևի թէ նուիրեալն ո՛չ իւր կաման է եկեալ ՚ի մկրտութիւն, այլ բռնութեամբ և ի հարկէ՝ կու մկրտեմ: Որ և ըստ այսմ կերպիս ո՛չ լինի տուեալ շնորհք հոգոյն ի մկրտողէն առ մկրտեալն. զի պարզեք հոգւոյն ո՛չ արհամարհողաց և չկամողաց լինի տուեալ. այլ հաւատով խնդրողացն. ըստ որում թէ (ամենայն որ խնդրէ առնու) և այլն: Ապա ուրեմն ո՛չ վայելէ ասել թէ ե՛ս կու մկրտեմ⁸: Այսպիսով հեղինակը նկատել է երկու հանգամանք. «կու» մասնիկի արդեն իսկ հարկադրական բնույթ ձեռք բերելը, ապա նախադասության կառուցվածքի առումով «կու» -ն ուղիղ խնդիր դիտարկելը:

Մկրտության վերաբերյալ Տաթևացին տալիս է չափազանց հետաքրքիր մի մեկնություն ևս, որով հատկապես ընդգծում է ծիսակարգի կարևորագույն նշանակությունը քրիստոնյայի համար. մկրտությամբ մարդը դառնում է աստծո որդի և եղբայրը Քրիստոսի՝ գերազանցելով այլադավաններին և անգամ՝ հրեշտակներին. **«մկրտութեամբն լինիմք որդիք աստուծոյ և եղբարք քրիստոսի. և գերազանցիմք զ ազգաց. այսինքն հասարակ մարդկան, և իսրայելացոցն, և հրեշտակաց երկնից: ...Արդ՝ դաւանութեամբն գերազանց եմք մարդկան հեթանոսաց. և մկրտութեամբն՝ հրէից. և ծննդեամբն ի հոգւոյն հրեշտակաց. զի նոքա ո՛չ ունին ծնանիլ ՚ի հոգւոյն. և ո՛չ եղբայր լինի քրիստոսի: ...Նոյնպէս և ծնունդք սուրբ աւագանին որք են անդրանիկք և անդամք քրիստոսի եղեալք, ազահութեամբ և պոռնկութեամբ կորուսանեն զշնորհն երկնաւոր. և ո՛չ լան և ո՛չ զղջան որպէս եսաւ: Եւ թէ լան և զղջան բոլոր սրտիւ ի ձեռն ապաշխարութեան, գտանեն վերըստին զշնորհն անդրանկութեան, և հասանին թողութեան մեղաց⁹»:**

Թլպատութիւն – Հինկտակարանյան այս ծիսակարգի մասին խոսելիս Տաթևացին հրաշալիորեն երևան է հանում մեկնողական եղանակով քրիստոնեւոյան բուն էությունը բացատրելու հմտությունը. Հին օրենքի կարևորագույն ծիսակարգերից մեկը՝ թլփատությունը, որն ուղղակիորեն պարտադիր կատարման ծես էր, Քրիստոսի պարագայում բացատրության կարիք ուներ. **Անթերին ու Անսկիզբը, Աննյութը** կարիք չունէր ծիսակարգով մաքրվելու, այլ միայն դրանով մեկնելու խորհուրդը և ազատելու հին օրենքի ծառայությունից. «Քրիստոս վասն է՝ ը թլփատեցաւ: Ա՛րդ՝ զհինն զամենայն կատարեաց և վճարեաց. և ապա՝ նորոյս սկիզբն էարկ մկրտութեան և շնորհաց: Զի իցէ ինքն սկիզ-

⁸ Նույնը, էջ 588:

⁹ Նույնը, էջ 309:

բըն և կատարումն ո՛չ միայն ըստ աստուածութեանն, այլ և ըստ մարդկութեանն¹⁰»:

Պսակ – Ազգագրական տարրեր է պարունակում **Պսակի** ծեսի բացատրությունը «...պսակն է զուգաւորութիւն արուի և իգի. ունելով **անբաժանելի կենցաղավարութիւն**: Եւ այս աճման սկիզբն պսակն է. որ միանայ հարսն ընդ փեսային. և լինի ըստ **սահմանադրութեանն աստուծոյ** ծննդագործութիւն: ...Որով լինի պսակս այս **դաշն և կապ ի մեջ առն և կնոջն**. որով լինի անբալ միութիւն: ...Եւ գիտելի է, զի պսակն սկսանի ՚ի նշանադրութիւնն, հաստատի **հաւանութեամբ սրտիցն** յորժամ յայտնեն բանիւ. զի **երկուց կամաց հաւանումն** հաստատէ՝ զպսակն: Իսկ կատարի պսակն օրհնութեամբ քահանային. և մարմնական զուգաւորութեամբն: Իսկ թէ վասն է՞ր դիմ նշան: Ասեմք թէ՛ որպէս ծառն որ նախ ծաղկի և ապա՝ պտղաբերի: Նոյնպէս և նշանն պսակին ծաղիկն է: Զի յայնմ հետէ հարսն փեսային լինի նշանեալ, և փեսայն հարսինն է՝ յատկացեալ: ...Նոյնպէս և նախ նշան դիմ հարսին: Իսկ հաւանումն երկուց կամացն հաստատութիւն է պսակին: **Զի բռնութեամբ և առանց հաւանելոյ միմեանց՝ այսինքն փեսային և հարսին՝ ո՛չ հաստատի պսակն**: ...Զայս ունի խորհուրդ, որ հարսն և փեսայն յառաջ քան զպսակն տեսնեն զմիմեանս. և հաւանին սրտիւք և կամօք և ապա՝ պսակին: Իսկ ի կատարումն պսակին՝ նախ է՝ օրհնութիւն քահանային, և ապա՝ մարմնական զուգաւորութիւն¹¹»: Ինչպէս տեսնում ենք, եկեղեցու կարևորագույն ծեսը Տաթևացու մեկնությամբ նախ՝

- աստծո սահմանադիր կանոն է
- անբաժանելի կենցաղավարություն է
- համաձայնություն է տղամարդու և կնոջ միջև
- երկու սրտի հավանություն է
- երկու կողմի կամքի և համաձայնության դրսևորում, և որ ամենակարևորն է՝ բռնությամբ կամ առանց համաձայնության Վարդապետը բացառել է պսակադրությունը:

Զոհաբերություն – Ըստ Տաթևացու մինչքրիստոնեական զոհաբերությունները նախապատրաստել են պատարագի խորհուրդը: «Կրկին էր ողջակեզն. մին որ արտաքոյ այրէին: Եւ միւսն ի սեղանն ի հոտ անուշից: Նշանակէ՛ զպատարագիլն քրիստոսի ի սեղան խաչին ի հոտ անուշից հօր և հօգւոյն: Այլ և արտաքոյ քաղաքին ի կողմն հիւսիսոյ: Իսկ միւս խոյն կատարմանն, քահանայիցն կերակուր և նուէրքն մովսէսի: Ա՛յն է որ ի վերնատունն զմարմինն և զարիւնն իւր բաշխեաց յառաքեալսն: Դարձեալ՝ կրկին է ողջակեզն. մին վասն մեղաց որ է՝ կամաւոր. և միւսն յանցանաց որ է՝ ակամայն: Եւ մի է քաւութեան պատարագն քրիստոսի. մեղաւորին և յանցաւորին: Դարձեալ՝ կրկին ողջակեզն. մին վասն մեղաց, և միւսն վասն սրբութեան: Վասն մեղաց է՝ որ խոստովանութեամբ արտաքոյ ելեալ ի մեղաց և ապաշխարութեամբ

¹⁰ Նույնը, էջ 485:

¹¹ Նույնը, էջ 609- 610:

քաւեմք զմեզ ներքին խորհրդով և արտաքին գործով: Եւ ողջակէզ սրբութեան է՝ յետ ապաշխարութեան զբարիս գործել. և զբովանդակ զհոգի և զմարմին մեր նուիրել աստուծոյ: Եւ զմորթ մեղաց մերկացեալ ի մենջ որ է՝ հաճոյ աստուծոյ ի հոտ անուշից¹²»:

Քրիստոսի զոհաբերությունից հետո ողջակէզը ամբողջությամբ ձեռք է բերել հոգևոր խորհուրդ և Պատարագը ամբողջությամբ փոխարինել է ողջակէզին. «Դարձեալ՝ կրկին ողջակէզն, մին այն է որ մատուցանեմք զպատարագն քրիստոսի մարմնոյ և արեան: Եւ միւսն, որ զմարմին մեր պատարագեմք միշտ. սիրտ սուրբ և հոգի խոնարհ ունելով¹³»:

Կիրակի – Քրիստոնեական եկեղեցու հրամայված տոներից մեկն էլ Կիրակին է: Իսկ ինչո՞ւ հատկապես Կիրակին կամ Միաշաբաթը: «Զի՞նչ է յատկութիւն միաշաբաթ աւուրն որ է կիրակէն: Պատասխանի: Նախ՝ զի սկիզբն և առաջին է ամենայն աւուրց. զի նա կրկնելով առնէ զայլ աւուրս որպէս ասացաւ: Երկրորդ՝ զի ի նմա եղեն երկինք և երկիր, հրեշտակք և լոյսն և աշտարերք, որ են է գործք արարչութեան: Երրորդ՝ բազում աստուածախօսութիւնք ի նմա եղեն. յեւանելն նոյի ի տապանէն. և առ աբրահամ. և առ մովսէս ի սինա լեռոն. և տուչութիւն օրինացն ի կիրակէ եղև: Չորրորդ՝ պատուեցաւ յարութեամբն քրիստոսի. և իջմամբ հոգւոյն սրբոյ ի դասս առաքելոցն: Հինգերորդ՝ օր է հասարակ յարութեան մարդկան. և զալստեանն քրիստոսի. և հատուցման ըստ իւրաքանչիւր գործոց¹⁴»:

Ուխտաւոր – Այս բացատրության պարագայում էլ Տաթևացու մեկնությունը համատեղում է մարմնավորը և հոգևորը. «Ուխտաւոր է որ ապաշխարէ վասն մեղաց: Նախ գերծու զհերն. և զոր ուխտին աճէ՝ զայն ի սեղանն հանել ի կատարումն ուխտին: Եւ այս է գերծույն, զառաջին գործեալ մեղքն սրբել խոստովանութեամբ. և զապաշխարութեան գործն մատուցանել աստուծոյ: Ի՞ զինոյ և ի ցոյ պահել, զի մոռացկոտ և քնու և ծոյլ և ապուշ առնէ զինին: Եւ քացախ ո՞չ ուտել, զի ապականութիւն է: Եւ ո՞չ զկորիզն, զի ի բաց ընկենլի՝ է: Եւ ո՞չ զխաղող, զի զբօսանք է: Եւ ո՞չ զչամիչն, զի արևակէ՞զ է և պակաս ի զօրութենէ: Եւ այսպիսիքս ամեն ո՞չ են յարմար ուխտականի: Եւ ի յանապատն միս ուտելոյ հրաման ո՞չ ունէին. որպէս և ո՞չ ի դրախտին: Ապա յայտ է՝ զի որ ընդ ապաշխարութեամբ է և կրօնաւոր, ի զինոյ ի մրգոյ և ի մտոյ պահեսցէ¹⁵»:

Այսպիսով, անգամ խիստ սեղմ վերլուծությամբ ակնհայտ է, որ ծիսական համակարգում էլ համադրելով հին ու նորը՝ Տաթևացին կարողացել է ուրույն խոսք ասել:

¹² Նույնը, էջ 362:

¹³ Նույնը:

¹⁴ Նույնը, էջ 193:

¹⁵ Նույնը, էջ 389:

Grigoryan Susanna- Fundamental Ritual Concepts in the "Book of Questions" of Grigor Tatevatsi.- The Armenian studies in theology, philosophy and other fields of science have considerably been enriched by the literary legacy of Grigor Tatevatsi. His "Book of Questions" also includes a great number of ritual concepts and their interpretations, which are not referred in Maghaqia Ormanyan's "Dictionary of Rituals" famous in the Armenian studies.

We have tried to fill in that gap with the help of this study.

Григорян Сусанна-Основные обрядовые понятия в "Книге вопросов" Григора Татеваци.-Исследования армянского богословия, философии и других областей науки в значительной мере обогатились творческим наследием Григора Татеваци. Его "Книга вопросов" содержит большое количество обрядовых понятий, а также их толкований, не упомянутых в "Словаре обрядов" знаменитого исследователя Магакии Орманияна.

При кратком анализе становится очевидным, что и в системе обрядов, сопоставляя старое с новым, Татеваци смог сказать свое слово.

ՏԵՔՍՏԻ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Հումանիտար և բնական գիտությունների աննախընթաց զարգացման պայմաններում ի հայտ են գալիս լեզվական համակարգի ուսումնասիրության նորանոր բնագավառներ, որոնց քննության առարկայի և գործադրած մեթոդների ամբողջությունը կազմում է լեզվաբանական նոր ուղղությունների բովանդակությունը: Խոսքը վերաբերում է լեզվաբանական այն ուղղություններին, որոնք լեզուն ուսումնասիրում են բոլորովին նոր տեսանկյունից այն դիտելով որպես բազմապլան և բարդ կառուցվածք:

Այսպես, այդ ուղղություններից յուրաքանչյուրը լեզուն ուսումնասիրում է որպես հաղորդակցման կարևորագույն և հիմնական միջոց (հաղորդակցական լեզվաբանություն), որպես ճանաչողական հիմնական գործառնություն կատարող (ճանաչողական (կոգնիտիվ) լեզվաբանություն), որպես հոգևոր-նյութական մշակույթի բաղադրիչ և մշակութային գործիք (լեզվամշակութաբանություն), որպես համացանցի դարաշրջանի աշխատանքային գործիք և հեռավար ուսուցման միջոց (համակարգչային լեզվաբանություն), որպես տեքստային հաղորդակցության գործիք և միջտեքստային հարաբերությունների բացահայտման միջոց (տեքստի լեզվաբանություն), որպես քաղաքական խոսույթի կազմակերպման միջոց (քաղաքական լեզվաբանություն) և այլն:

Լեզվաբանական «երիտասարդ» ուղղություններից է տեքստի լեզվաբանությունը, որ անմիջական կապերի մեջ է գտնվում է մի շարք գիտաճյուղերի հետ, ինչպիսին են ոճագիտությունը, խոսքի մշակույթը, ճարտասանությունը: Նրա ուսումնասիրության առարկան են համարվում տեքստը, վերջինիս կառուցվածքը, ինչպես նաև նրա կառուցվածքային բաղադրիչները, լեզվական միջոցներն ու վերջինների կապակցման օրինաչափությունները:

Տեքստի լեզվաբանությունը ձևավորվել է XX դ. 60-ական թվականներին, մինչև 80-ական թվականները այն փաստացի եղել է սոսկ լեզվական միավորների վարքագիծն ուսումնասիրելու միջոց: Այդ գիտաճյուղի զարգացման վերջին շրջանում տեքստի լեզվաբանության հետազոտության առարկան համեմատաբար ընդլայնվել է, իսկ տեքստի ուսումնասիրման հարցերով զբաղվում է միայն լեզվաբանության որոշակի բնագավառ:

Ձևավորման սկզբնական շրջանում տեքստի լեզվաբանությունը սահմանափակվում էր կապակցված տեքստի կառուցման կանոնների ու նրա իմաստային կարգերի ուսումնասիրությամբ. հետագայում տեքստը ուսումնասիրվում է որպես հասարակության խոսքային արտադրանք, որ ներառում է լեզվի տեսական ու գործառական որոշակի բնագավառներ, ինչպես իմաստաբանությունը, խոսքային գործունեության տեսությունը, գործառական ոճաբանությունը: Մյուս կողմից նրա առարկան առնչվում է մի շարք գիտա-

ճյուղերի կամ գիտակարգերի՝ հոգեէզրվաբանություն, նշանագիտություն, գրականագիտություն, ինֆորմատիկա, տրամաբանություն և այլն:

Այս ամենով հանդերձ, տեքստի լեզվաբանության սահմանները դառնում են առաձգական, և բնական հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք այն ներառում է լեզվի տեսական ու գործնական բաժինները, կամ ինչպես է այդ գիտակարգը հարաբերակցում լեզվաբանական մյուս գիտաճյուղերի հետ:

XX դ. 60-ական թվականներին լեզվաբանության մեջ ի հայտ եկավ նոր՝ այսպես կոչված իմաստակառուցվածքային ուղղությունը, որի հետազոտության առարկան էին կազմում տեքստի ձևավորման խնդիրները, նրա ինչպես իմաստային, այնպես էլ կառուցվածքային մեխանիզմները, ոճական հնարների կապակցման օրինաչափություններն ու տեքստի գործառնական որոշակի հատկանիշները:

Այդ նույն ժամանակ ի հայտ եկան մի շարք ուղղություններ, ինչպես՝

ա) տեքստի ընդհանուր լեզվաբանություն, որն արտացոլում է տեքստի գոյաբանական բնութագիրը, նրա կարգավիճակը (Ա. Ա. Ակիշինա, Ի. Վ. Առնոլդ, Դ. Լ. Գալպերին, Տ. Մ. Նիկոլևսա),

բ) տեքստի պրագմատիկ լեզվաբանություն, որտեղ վերլուծվում է հեղինակի և ընթերցողի վրա տեքստի թողած ազդեցության բնույթը (Թ. Ա. վան Դեյկ, Է. Խ. Ազնաուրովա, Գ. Վ. Կոլշանսկի, Յու. Մ. Լոտման, Գ. Վ. Ստեպանով),

գ) իմացաբանական ուղղությունը, որ տեքստում արտացոլում է իրական աշխարհի բնութագիրը, հոգեբանական մոտեցումը, որ վերաբերում է տեքստի ընկալմանը և վերարտադրման յուրահասկություններին (Ե. Ն. Տարասով, Յու. Ա. Սորոկին) և այլն:

Այս ուղղությունները տեքստի ուսումնասիրության բնագավառում որդեգրեցին նորովի մոտեցումներ, ինչպես՝

ա) **տեքստաբանական մոտեցում**, երբ ուսումնասիրվում է նրա ըմբռնումը (Գ. Ի. Բոգին, Ը. Վ. Սկոտարենկո),

բ) **տեքստի մեկնաբանություն** (Վ. Զ. Դեմյանկով, Կ. Ա. Դոլինին, Վ. Ա. Կուխարենկո, Գ. Գ. Մոլչանովա),

գ) **հանրահոգելեզվաբանական և նշանահոգելեզվաբանական** մոտեցումներ (Ա. Ի. Բարայլով, Տ. Մ. Դրիդե, Օ. Դ. Նաումով),

դ) **լեզվամշակութաբանական մոտեցում** (Վ. Մ. Շակլեինը և նրա դպրոցը),

ե) **լեզվահոռոտրական մոտեցում** (Ա. Ա. Վորոբիտով, Ա. Կ. Միխալսկայա), ճանաչողական մոտեցումը (Զ. Յա. Տուրան, Ե. Մ. Կուրբյակովա, Ն. Ն. Բոլդիրև)¹:

Ժամանակակից մոտեցումներում առաջնային է դիտվում տեքստի ուսումնասիրության խոսութային մոտեցումը (дискурсивный подход), թեև խո-

¹ В. А. Маслова, *Современные направления в лингвистике*, М., 2008, էջ 21-22:

սույթի իրողությունն ավելի լայն բովանդակություն ունի, քան «լեզու» հասկացությունը:

Տեքստի լեզվաբանական տեսությունը ձևավորվեց վերոնշյալ ուղղությունների և լեզվաբանական մոտեցումների հիման վրա, որ միաժամանակ դարձավ տեքստի նկատմամբ եղած բոլոր մոտեցումների յուրահատուկ հանրագումար:

Տեքստի հետազոտության ժամանակակից բոլոր ուղղություններում առանձնացնում և ընդունում են տեքստի հետևյալ հիմնական բնութագրական հատկանիշները՝

- ա) հաղորդակցական ուղղվածությունը,
- բ) իմաստակառուցվածքային ամբողջականությունը,
- գ) նպատակայնությունը,
- դ) հաղորդման ամբողջականությունը,
- ե) փոխակերպական բնույթը,
- զ) երկխոսության կառուցվածքը,
- է) իմաստային ճեղքվածքի առկայությունը,
- ը) հեղինակի մտադրությունը,
- թ) բազմաշափությունը,
- ժ) ենթատեքստի առկայությունը,
- ժա) ուղղվածությունը որոշակի ընթերցողների նկատմամբ,
- ժբ) իրավիճակի համապատասխանությունը և այլն²:

Ինչպե՞ս է բնութագրվում տեքստը տեքստաբանական ժամանակակից ուղղություններում:

Տեքստը համակարգված կառուցվածքային բարձրագույն ձև է, որ բովանդակում է որոշակի հաղորդում աշխարհի մի հատվածի վերաբերյալ, կազմված է հեղինակի մտահղացումով, ունի կոմպոզիցիոն, իմաստաբանական և պրագմատիկ ամբողջականություն, վերամշակված է ըստ լեզվի գործառական ու ոճական նորմերի:

Տեքստի բնութագրական հատկանիշներից է բովանդակության կարգը, որ իրեն է ենթարկում կարգային անդամներին, որոնք մտնում են տեքստի հաղորդակցական բովանդակության մեջ՝ ապահովելով լեզվական ձևի ու բովանդակության համապատասխանություն:

Որպես բարդ երևույթ, տեքստը բազմաֆունկցիոնալ իրողություն է. նա միաժամանակ թե՛ հաղորդում և թե՛ պահպանում է տեղեկությունը՝ հանդես գալով թե՛ որպես մշակույթի առկայության ձև և թե՛ ընդհանուրի ու մասնավորի կենսակերպի հոգեբանական արտացոլանք, թե՛ որոշակի պատմական դարաշրջանի և թե՛ տարբեր դարաշրջանների արտադրանք և այլն:

Իր ձևավորման նախնական փուլում տեքստի լեզվաբանությունը ավանդաբար հետազոտում էր տեղեկության ներտեքստային միավորների կապերն ու նրանց համակարգային հարաբերությունները, մինչդեռ նորագույն

² В. А. Маслова, *նշվ. աշխ.*, էջ 26:

Ժամանակներում ի հայտ են գալիս փորձեր, որոնք հետազոտության առարկան դիտարկում են տեքստից դուրս, որոնում են լեզվաբանական ավելի մեծ միավոր, ինչպիսին, ասենք, մշակույթի միավորումն է, որի բաղադրիչներից մեկն է համարվում տվյալ տեքստը:

Լեզվաբանական այդ մեծ միավորը հիպերտեքստն է, որ դիտվում է տեքստային տեղեկության պահպանման և ներկայացման յուրահատուկ ձև: Հիպերտեքստը մեկ ամբողջության մեջ է միավորում բազմաթիվ այլ տեքստեր, որի հետևանքով ձևավորվում է այսպես կոչված *ոչ գծային* տեքստը:

Ինչպես նշեցինք, նորագույն ուսումնասիրություններում տեքստի նկատմամբ ցուցաբերվում է նաև *խոսութային մոտեցում*:

Խոսույթը լեզվաբանական հասկացություն է: Այն կապակցված տեքստն է՝ վերցրած իր գործընթացային ասպեկտով: Խոսույթը դիտարկվում է իր արտալեզվաբանական, հանրամշակութային, հոգեբանական, պրագմատիկական, բառա-ինտոնացիոն և այլ գործոնների ամբողջության մեջ: Այն ներկայանում է որպես հանրության անդամների ինտերակտիվ գործունեություն, որ ապահովում է նրանց համագործակցությունը՝ ունենալով որոշակի ազդեցություն նրանց վրա (զգայական, տեղեկատվական, բառական և ոչ բառական մակարդակներով): Խոսույթի բովանդակության մեջ արտացոլվում են որոշակի դարաշրջանի ներկայացուցիչների գաղափարաբանությունը, մտածողությունը, հաղորդակցական ուղղվածությունը և այլն:

Խոսույթը բաղկացած է նախադասություններից կամ նրանց հատվածներից, իսկ խոսույթի բովանդակությունը հաճախ կենտրոնանում է ինչ-ինչ հենակետային կոնցեպտի շուրջ, որ կոչվում է խոսույթի *հիմնական թեմա* կամ *խոսութային թեմա*:

Խոսույթի կառուցվածքում գլխավորը այն մտքերն են, որոնցով արտահայտությունները ընդարձակվում են հաղորդակցության ընթացքում:

Ո՛րն է խոսույթի և տեքստի տարբերությունը:

Խոսույթը արտաբերվող տեքստն է, իսկ տեքստը արտասանվածքի քերականորեն վերացարկված կաղապարն է:

Խոսույթ հասկացությունն ունի որոշակի մեկնություններ.

- 1) խոսույթը որպես որոշակի խոսակցություն,
- 2) խոսույթը որպես խոսակցության ձև,
- 3) խոսույթը որպես ժանր (նորությունների՝ քաղաքական՝ գիտական խոսույթ),
- 4) խոսույթը որպես հասարակական կացութաձև (այն վերաբերում է առանձնահատուկ պատմական շրջանի, հասարակության խմբի կամ ամբողջ մշակույթի)³:

Ժամանակակից ըմբռնումով՝ տեքստ հասկացությունը նշանակում է լեզվական ձևական-վերացարկված կառուցվածք, իսկ խոսույթը ներկայացնում է նրա հրատապության տարբեր դրսևորումները, որոնք, արտալեզվա-

³ В. А. Маслов, *նշվ. աշխ.*, էջ 41:

բանական գործոններով պայմանավորված, դիտարկվում են մտավոր գործունեության տարբեր տեսանկյունից⁴:

Ի մի բերելով խոսույթի և տեքստի ընդհանրություններն ու տարբերակիչ գծերը՝ մասնագիտական գրականության մեջ նկատում են՝

1. տեքստի կառուցվածքային կաղապարը, իր էությամբ լինելով վիճակագրական, չի արտացոլում տեքստի էությունը,
2. տեքստը համարվում է հաղորդակցության արդյունք, որ պետք է դիտարկվի մշակութային համատեքստում,
3. տեքստը և խոսույթը տարբեր, սակայն իրական երևույթներ են,
4. խոսույթի շրջանակներում կարևոր դերը պատկանում է լեզվական անհատին (խոսույթին // հեղինակին և լսողին // կարդացողին),
5. խոսույթը տեքստն է, որ կապված է պրագմատիկ մշակութային, հոգեբանական և այլ գործոններով,
6. խոսույթը ներառում է նաև խոսքի հարալեզվաբանական ուղեկցող միջոցների ամբողջությունը (դիմախաղ, ժեստեր և այլն),
7. խոսույթն իրականացնում է հետևյալ հիմնական գործառնությունները, որոնք թելադրվում են նրա կառուցվածքով՝ ռիթմական, հաղորդական (որ բառը կապում է տվյալ առարկայի հետ), իմաստաբանական (ինչպես՝ դիմախաղն ու ժեստերը, որոնք ուղեկցվում են որոշակի նշանակություններով), զգայական-գնահատողական (գրուցակցի վրա ազդելու գործառնությամբ) և այլն⁵:

Խոսույթի կառուցվածքային բաղադրիչներ են համարվում նախադասությունները՝ կամ նրանց հատվածները, իսկ նրա բովանդակությունը ձևավորում է հենակետային որևէ կոնցեպտ, որ կոչվում է խոսույթային թեմա: Խոսույթի կառուցվածքում գլխավոր են համարվում այն մտքերն ու դատողությունները, որոնցով արտահայտությունները ընդարձակվում և լրացուցիչ իմաստավորումներ են ներկայացնում հաղորդակցության ընթացքում:

Լեզվական և արտալեզվական իրողությունները խաչաձևվում են խոսույթի իմաստաբանական կտրվածքում, մյուս կողմից՝ խոսույթի իմաստների ձևավորման հարցում վճռական նշանակություն ունեն երկու հիմնական գործոններ՝ լեզվական նշանակություններն ու հանրամշակութային իմաստները, որոնց շրջանակներում էլ ծագում և ձևավորվում է տվյալ տեքստը: Խոսույթի իմաստաբանական հիմքը կազմող վերոնշյալ իմաստները արտահայտության պլանում բացահայտորեն չեն արտահայտվում:

Խոսույթի վերաբերյալ նորագույն ուսումնասիրություններում խոսույթի տեսությունը բուռն քննարկման է ենթարկվել բանասիրական և լեզվաբանական ասպեկտներով: Ըստ այդմ, խոսույթն ուսումնասիրվում է որպես տար-

⁴ Խոսույթի ըմբռնման այլ տեսակետների մասին տե՛ս, մասնավորաբար, **Бисмалиева М. К.,** *О понятиях “текст” и “дискурс”* // *Филологические науки*, М., 1992, N 2: **Дымарский М. Я.,** *Проблемы текстообразования и художественный текст*, СПб. 1998. **Конечкая В. П.,** *Социология коммуникации*, М., 1997.

⁵ Տե՛ս **Маслова В. А.,** նշվ. աշխ., էջ 45-46:

բեր բաղադրիչների միասնական գործընթաց, որ կարող է դիտվել հաղորդակցական գործընթացի միջուկ:

Խոսույթի հասկացությունը ծագել է նախադասությունից դուրս գալու լեզվաբանության հետաքրքրությամբ. ելք դեպի վերֆրազային շարահյուսություն. խոսույթի տեսությունն օգնում է նորովի մեկնաբանելու շարահյուսական մի շարք իրողություններ:

Այդ առումով վերանայման կարիք են գգում արտահայտության և խոսույթի հիմնական հատկանիշները:

Արտահայտությունը կազմված է ֆրազի հաջորդական հատվածներից, խոսույթը, առանձին վերցրած, արտահայտություն է, որ դիտարկվում է ճանաչողական համակարգերի տեսանկյունից: Այնուամենայնիվ, արտահայտության և խոսույթի փոխհարաբերության հարցադրումը դեռևս վերջնականորեն չի լուծվել: Մի կողմից՝ մասնագետները վկայում են, որ խոսույթի կառուցվածքից դուրս արտահայտությունը գոյություն ունենալ չի կարող որպես տեքստի առանձին միավոր, մյուս կողմից՝ պնդում են, որ արտահայտությունը, որը ծագում է խոսույթից և դիտվում է նրա կառուցվածքային բաղադրիչը, ոչ միայն խոսույթից դուրս դիտվում է իմաստաբանորեն ինքնուրույն միավոր, այլև ընդունակ է արտացոլելու խոսույթի կառուցվածքն ու բովանդակությունը, պահպանելու իմաստաբանական հիշողությունը նախատեքստի և հետտեքստի մասին և այլն:

Խոսույթը գործնական դաշտում ճանաչված երևույթ է, առարկա, որի ուսումնասիրության ընթացքում պահանջվում է գտնել մեկնաբանության այնպիսի մեթոդ, որի միջոցով հնարավոր լինի բացահայտել նոր մտքեր (իմաստներ), որոնք մինչ այդ «թաքնված էին» խոսույթի բովանդակային տարածքում:

Մենք նշեցինք, որ խոսույթը բազմաֆունկցիոնալ գործառույթ ունի. ըստ այդմ, այն լայն կիրառություն ունի միջմշակութային հաղորդակցության ուսումնասիրություններում: Գործառական խոսույթի բովանդակային կտրրվածքներում որոշակի դեր ունեն մշակութային գործոնները: Միևնույն թեման արտացոլող խոսույթները կախում ունեն տարբեր խմբերի մշակութային մակարդակից, որոնք ստեղծում են այդ խոսույթները:

Ժամանակակից ուսումնասիրություններում խոսույթի բնագավառ է ներմուծվում նաև գեղարվեստական տեքստը. այլ կերպ ասած՝ գեղարվեստական տեքստը մեկնաբանվում է խոսույթի դիրքերից, նրա նկատմամբ կիրառում են խոսութային տարբեր մոտեցումներ (տեքստաբանական, տեքստի մեկնաբանության, ընդհանուր լեզվաբանական, իմացաբանական, հանրահոգելեզվաբանական, լեզվամշակութաբանական և այլն):

Այդպիսի մոտեցումների դեպքում հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնում են ոչ թե ավարտված տեքստի և նրա կառուցվածքի մեկնաբանությանը, այլ նրա գործառական դերի բացահայտմանը մշակույթի բնագավառում: Հայտնի է, խոսույթն առնչվում է թե՛ լեզվին և թե՛ գեղարվեստական հաղորդակցության կողմերի մտային գործընթացներին: Դրա համար նկա-

տում են, որ գեղարվեստական տեքստը թե՛ լեզվի կառուցվածքային մակարդակների և մակարդակային միավորների իրացման դաշտ է և թե՛ խոսքամտածողական գործունեություն, որ սահմանափակվում է խոսքային գործունեության կառուցվածքի առանձնահատուկ միջոցներով՝ պայմանավորված գեղարվեստական խոսքի տարածական սահմաններով:

Ինչպես նշվեց, խոսութային մոտեցումը հիմնական ուշադրությունը դարձնում է որոշակի մեխանիզմների, որոնք բացահայտում և մեկնաբանում են լեզվի և մշակույթի փոխհարաբերություններն ու նրանց միջև առկա էական կապերը. լեզուն և մշակույթը դիտվում են որպես մարդու գիտակցված հոգևոր և նյութական ստեղծագործության արդյունք: Ընդունված է ասել, որ այդ կապերի համատեքստում լեզուն դառնում է խոսութային գործընթացների բազա և իմաստների վերարտադրման անհրաժեշտ պայման: Իմաստի լեզվաբանական տեսությունը ավանդաբար իմաստը կապում է բառի կամ արտահայտության բովանդակային կառուցվածքի հետ, որ դրսևորվում է հնչունական որոշակի թաղանթով, մինչդեռ այդ տեսությունն այժմ իմաստը համարում է խոսութային կացութաձևերում պատմականորեն ձևավորված գաղափար, որ ընդհանուր է տվյալ հանրության բոլոր անդամների համար՝ անկախ տարածական և ժամանակային (դարաշրջանային) գործոններից:

Վերոբերյալ հարցադրումները ցույց են տալիս, որ լեզվաբանական բնույթի հետազոտությունները նվաճել են նոր ասպարեզներ ու նոր բնագավառներ, և հարցադրումների այդ շրջանակներում տեքստի լեզվաբանության խնդիրները պատկանում են այդ բնագավառի առաջնահերթությունների թվին:

Khachatryan Lalik -Text Linguistics Issues. - Text Linguistics is considered to be one of the most important areas of modern linguistics, which is closely linked to the rhetoric, psychological issues and doctrines of functional styles and with different directions of speech. As an independent discipline, it examines the text and its structure, as well as the regularities of the connections of the structural elements of the text.

It singles out the discursive approach to the analysis of the text. The text is a product of communication, and the discourse is a text associated with pragmatic, cultural and psychological factors.

The discourse refers to the speech, and the text refers to the structure of the language and is considered to be a formal linguistic knowledge.

Хачатрян Лалик - Вопросы лингвистики текста. - Лингвистика текста – это одно из важнейших направлений современной лингвистики, которое тесно связано с риторикой, с психологическими вопросами и учениями о функциональных стилях, а также с разными направлениями разговорной речи. Как самостоятельная дисциплина, она изучает текст и его структуру, а также закономерности связей структурных элементов текста.

Выделяется дискурсивный подход к анализу текста. Текст является продуктом коммуникации, а дискурс, это текст связанный с прагматическими, культурными и психологическими факторами.

Дискурс относится к речи, а текст – к структуре языка и считается лингвистически формальным знанием.

**ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՏՄԻՉԻ ԱՆՁԻ ԵՎ ՆՐԱ
«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԹԱԹԱՐԱՑ»-Ի ՄԱՍԻՆ**

Վարդան պատմիչի՝ 1870թ. Երուսաղեմում լույս տեսած «Պատմություն թաթարաց» աշխատության և հեղինակի ով լինելու մասին կան տարակարծություններ: Ոմանք գտնում են, որ Վարդան պատմիչը Վարդան Արևելցին է, և սույն աշխատությունը պատկանում է վերջինիս գրչին, ոմանք էլ կարծում են, որ այդ երկը և Հեթում պատմիչի «Պատմություն թաթարաց»-ը նույնն են, այսինքն՝ կասկածում են, որ Վարդան պատմիչ անունով անձնավորություն գոյություն է ունեցել:

Վարդան պատմիչի «Պատմություն թաթարաց» երկի տիտղոսաթերթի վրա գրված է. «Նշխարք հայ մատենագրութեան, Պատմություն թաթարաց, յԵրուսաղեմ ի տպարանի սրբոց Յակովբեանց» 1870¹: Հաջորդ էջում². «Պատմություն թաթարաց **Վարդանայ պատմչի** հանեալ ի ձեռագիր օրինակաց **թանգարանի** սրբոց Յակովբեանց»: Նույն գրքի առաջաբանում կարդում ենք. «Առաջին հատոր նշխարացս հայ մատենագրութեան փութամբ ի լոյս ընծայել, որ պատմել **զծագմանն և զբարոյից և զպատերազմաց Թաթարաց**: Եւ գրեալ է Վարդանայ պատմչի յաշակերտացն Վանականայ Վարդապետի ի ժգ դարու. ի 1247 և ընթօրինակեալ է 1272. և օրինակն գոր ունիմք ի ձեռս, ձեռագիր է նորին **Գրիգորի երիցու Ականց անապատի ի Կիլիկիա**: Օրինակս չունի առանձին յիշատակարան գգրողէն. սակայն ի լուսանցս օրինակին ուրեք ուրեք տեսանի գրեալ նովին ձեռագրով «Ողորմեա՛ տէր, Վարդանայ ծառայի քո»: Նա եւս կից է օրինակս Միխայելի Ասորոյ կաթողիկոսի **Ժամանակագրութեանն**, որ յայտնի թարգմանություն է **նորին Վարդանայ** ի յիշատակարանին ծանուցեալ: **Եւ լեզու, և՛ ընթացք պատմութեանն իսկ վկայեն զսա նորին լինել հեղինակություն**: Յորում ի պատմութեանս Թաթարաց պատմի և զՀայոց թագաւորութենէ, որով և մասն համարի պատմութեան Հայոց: Զոր ի գլուխս գլուխս բաժանեալ ըստ զանազանութեան պարագայիցն ի սմա պատմելոց, տամք ի տպագրութիւն³: Մինչդեռ Փայլակ Փանոսի Անթապյանի՝ Վարդան Արևելցուն նվիրված երկհատորյա մենագրության մեջ ասվում է, որ Վարդան Արևելցին 1248թ. **Ասորի Իշխող քահանայապետի աշխատակցությամբ** է թարգմանել Միխայել Ասորու «Ժամանակագրությունը»: Այստեղ նկատելի է խառնաշփոթ: Վարդան պատմիչի մասին ուրիշ որևէ տեղեկություն չկա, իսկ Վարդան Արևելցու մասին մեծարանքի խոսքեր են

¹ Նշխարք հայ մատենագրության, Պատմություն թաթարաց, յԵրուսաղեմ ի տպարան սրբոց Յակովբեանց, 1870:

² Նշվ. աշխ., էջ 2:

³ Նշվ. աշխ., էջ 3:

գրել իր ժամանակակիցները՝ Կիրակոս Գանձակեցին, Գրիգոր Ակնեցին և այլք⁴:

18-րդ դարի 70-ական թթ. Վ. Արևելցու վերաբերյալ քննական-վերլուծական առաջին խոսքը պատկանում է Մ. Չամչյանին, որը, սակայն, սխալմամբ նրա ծննդավայրը համարում է Կիլիկիայի Բարձրբերդը և շփոթում Վ. Արևելցուն Վ. Բարձրբերդեցու հետ, նաև նրան է վերագրում Վ. Այգեկցու առակները, իսկ **Դիմանջին հեղինակ է ճանաչում այլ ում Վարդանի, Վահրամի կամ Վարխանի**, որոնք անհիմն են⁵:

Մեր կարծիքով անհիմն չեն այդ կասկածները: Մ. Չամչյանին են հետևել Մաղաքա Թեոփիլյանցը, Քերովրե Պատկանյանը, Գրիգոր Զարբհանայանը, Է. Դյուլորիեն, Ժան Սեն Մարտենը և ուրիշներ: Վարդան Բարձրբերդեցու անունով էլ լույս են տեսել Վարդան Արևելցու **«Մեկնութիւն սաղմոսաց»** և **«Հաւաքումն պատմութեան» երկերը** (վերջինը տպագրված **«Պատմութիւն տիեզերական»** վերնագրով): Հետագա հետազոտողներ Դ. Ալիշանի, Ն. Մառի, Ս. Ամատունու, Ն. Ակիմյանի, Հ. Ոսկյանի, Գ. Հովսեփյանի, Հ. Անասյանի ջանքերով ստեղծվում է որոշ հստակություն, սակայն դեռ պարզաբանման խնդիրներ կան:

Պատմագիր-աշխարհագրագետ Վարդան Արևելցին իր **«Հավաքումն պատմութեան»** նյութերը քաղել է հատկապես 13-րդ դարի կեսերի ձեռագիր ընդօրինակողներից... որոնց քաղագրություն լինելը բացահայտ է⁶: Քանի որ երկու Վարդաններն էլ նույն դարաշրջանի հեղինակներ են, ուստի՝

1. Երկուսի նյութն էլ վերաբերում է մոնղոլ-թաթարների պատմությանը:

2. Այբրել են նույն ժամանակաշրջանում:

3. Երկուսի գործածած հատուկ անուններում էլ կան նույն կամ հնչյունական որոշ տարբերություններով բառեր, սակայն կան և զգալի քանակով անձնանուններ ու տեղանուններ, և դրանցից ոչ մեկը չի կրկնվում մյուսի երկում:

4. Վարդան պատմիչի երկը կազմված է տիտղոսաթերթերից, առաջաբանից և 17 գլուխներից՝ համապատասխան վերնագրերով, իսկ Արևելցունը՝ 89 անվերնագիր գլուխներից:

5. Վ. Արևելցու **«Հաւաքումն պատմութեան»** երկն սկսվում է **Բաբելոնյան աշտարկաշինությունից, Հայկի ու Բելի կովից և հասնում մինչև հայոց կաթողիկոս Ա. Բարձրբերդեցու մահը (1267թ.)**, իսկ Վարդան պատմիչի **«Պատմութիւն թաթարաց»-ը՝ թաթարների ծագման, բարոյականության և պատերազմների մասին է**, գրի է առնվել **1247թ.**:

6. Ինչպես վերևում նշված է, **1248թ.** Միխայել Ասորու **«Ժամանակագրութիւնը»** Ասորի Իշխող քահանայապետի **աշխատակցությամբ** թարգմանել է Վ.Արևելցին, մինչդեռ **«Պատմութիւն թաթարաց»-ում** ասվում է, որ **1247թ.** վանական վարդապետի աշակերտներից **Վարդան պատմիչի** ձեռքով գրված **«Պատմութիւն թաթարացին»** կից է Միխայել Ասորի կաթողիկոսի **Ժամանա-**

⁴ Փ.Փ. Անթապյան, *Վարդան Արևելցի, կյանքն ու գործունեությունը*, գիրք Ա, Ե., 1987, էջ 5:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 11:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 39:

կազմությունը, որ հիշատակարանում արձանագրված նույն Վարդանի հայտնի թարգմանությունն է⁷: Այստեղ կա և՛ տարբերվերի, և՛ **հեղինակակցությանը** կամ **առանձին** թարգմանելու տարբերություն:

7. Փ.Ք.Անթապյանի՝ Վ. Արևելցուն նվիրված երկհատորյա մենագրության մեջ արձանագրված բազմաբնույթ ու բազմապիսի վերնագրերի կողքին մեզ չի հանդիպում «Պատմություն թաթարաց» խորագրով աշխատանք:

8. Համեմատելով նրանց հատուկ անունների ցանկերը՝ պարզել ենք, որ 54 անձնանուն և 31 տեղանուն Վ. Արևելցու ցանկում չկան: Անձնանուններն են՝ Ադամ, Ամիր Քուրդ, Աթաբակ, Այթանա, Այթանա խաթուն և այլն: Տեղանունները՝ Աբլաստ (ի մեջ Աբլստին), Աթլ(գետ), Ալտաղ, Ախշարք, Աղի ծով, Անուանք, Արեւելք, Բենալ և այլն: Ընդհանրություններն են՝ Նետողաց ազգ, Յեսաւ, Յիսուս Քրիստոս, Հագար, Կենդուրա, Իմրան, Եղումայեցիք, Տաթար, Գովզ և այլն⁸:

9. Վարդան պատմիչից և Վարդան Արևելցուց որոշակի հատվածներ ենք ընտրել ու համադրել՝ ճշտելու համար շարադրանքի նմանությունն ու տարբերությունը: Առանձնացրել ենք նույն ժամանակահատվածի և պատմական անձանց պատմությունները և պարզել, որ հանդիպել ենք միանգամայն այլ անձանց այլ գործերի: Օրինակ՝ **Փնտուխտար** անձնանվան դիմաց Վ. Արևելցու երկում կարդում ենք նրա չարագործությունների⁹, իսկ «Պատմություն թաթարացում» նրա բարության մասին¹⁰: **Սմբատ սպարապետի** Վարդան Արևելցու և Վարդան պատմիչի 663թ. պատմական դեպքերը նույնպես, և այսպես շարունակ համադրելով երկուսի շարադրանքները՝ համոզվում, որ նրանք տարբեր անձինք են:

Այժմ Հեթում պատմիչի մասին. «1294-1305թթ. եղել է հայոց սպարապետ, վարել մի շարք հաղթական ճակատամարտեր հարևան մահմեդական իշխանությունների դեմ (հատկապես եգիպտական իշխանության), 1305-ին մեկնել է Կիպրոս, ընդունել լատինադավանություն: 1307-ին Կղեմոս 5-րդ պապի հանձնարարությամբ գրել է թաթար-մոնղոլների պատմությունը: 1842թ. վարդապետ Հ. Մկրտիչ Ավգերյանը Հեթում պատմիչի «Պատմություն թաթարաց» երկը լատիներենից թարգմանել է գրաբար՝ նրան կցելով նաև Հեթումի անունով հայտնի ժամանակագրությունը, որն ընդգրկում է արժեքավոր տեղեկություններ Հայաստանի և ասիական ու եվրոպական մի շարք պետությունների 1096-1307թթ. շրջանի պատմությունից¹¹: Թեև նրա երկը նույն խորագիրն ունի, բայց գրել է բոլորովին այլ հազամանքներում:

Այժմ Վարդան Արևելցու և Վարդան պատմիչի գործերում նկատվող քերականական երևույթների մասին.

⁷ Պատմություն թաթարաց, Երուսաղեմ, 1870, էջ 8

⁸ Վարդան պատմիչ, Համարաբառ, Ե., 1979, էջ 553-579

⁹ Վ. Արևելցի, նշվ. աշխ., գլուխ 99, էջ 162:

¹⁰ Վարդան պատմիչ, նշվ. աշխ., էջ 62: Վ. Արևելցի, նշվ. աշխ., էջ 162:

¹¹ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ.6, Ե., էջ 1980:

1. Երկու գործերում էլ հոգնակի թվի ք հոլովակազմիչով ձևերը շատ են (*այք, եայք, իք, ինք, ոյք, ունք*), բայց *ան, անի, եան, եար, եր, իկ, ական, նեար, որայ, որեայ, տի, ուտի, ուի, արան* հավաքական հոգնակերտներով օրինակներ գրեթե չկան, իսկ կրկնակի *որեայ + ք, եան + ք* հոգնակերտով մեկերկու օրինակ հանդիպում է երկուսի երկերում էլ: Վարդան պատմիչը գործածել է հետգրաբարյան շրջանին բնորոշ -*եք* հոգնակերտով ձևեր, իսկ Վարդան Արևելցին՝ ոչ, օրինակ՝ Իսկ եթե զի՛նչ նմանություն ուներ առաջին Տաթարն, ասասցուք և զայն ևս: Զի ոչ էին իբրև զմարդ առաջինքն, որ եկին ի վերին երկիրն. այլ էին ահագինք տեսողաց և անպատմելիք. զի զլուխն մեծ էր իբրև զգոմիշու, *այքերն* նեղ՝ *իբրեւ* զձագու. քիթն կարճ՝ *իբրեւ* զկատուի. դունչն՝ մոունջ *իբրեւ* զշան, մեջքն՝ բարակ *զինչ* մրջման. *նոտներն*՝ կարճ *զերթ* խոզի. մորուս բնաւ իսկ չունէին. տաւլաթ ունէին զառիւծու. ձայնն ճշող *զերդ* արծուի. ուր չպատմէր, անդ գտանէր¹²: Բերված հատվածը հետաքրքրական է նաև նրանով, որ բացի -*եք* հոգնակերտ մասնիկից՝ հեղինակը գործածել է *իբրեւ* նախադրությանը զուգահեռ և դրան համարժեք *զերդ, զերթ և զինչ* նախադրությունները, ի դեպ *զինչ*-ը գալիս է միջին հայերենից: Պետք է ասել՝ վերը բերված օրինակում նույն բառում առկա են հետգրաբարյան շրջանին բնորոշ հոգնակերտ *եք* մասնիկը և գրաբարյան *աց* հոլովակազմիչը¹³, ինչպես՝ և եղեալ ի վերայ *բերդերացն* հիսար (պաշարող) անհամար հեծելովք. և առին զառաջինն զՇամքար հուպ առ Գանձակ. որ յառաջ առեալ էին¹⁴: Իսկ *Ղան* հատուկ անվան *եք*-ով կիրառությանը զուգահեռ առկա է *աց*-ով տարբերակը, օրինակ՝ «...մինչ զի վասն կարի քաջութեանն *Ղաներն* ոսկի սին անուանեցին զնա յետ բազում յաղթութեանց և պատերազմացն»¹⁵: իսկ մի այլ տեղում՝ նույն բառի *աց*-ով տարբերակը՝ «Եւթն որդիք եւթն *Ղանաց*»¹⁶:

Թեև նշված հեղինակները հանդես են եկել 13-րդ դարում, բայց վերոբերյալ օրինակներից երևում է, որ Վարդան պատմիչի գործում դրսևորվում են նախորդ երկու ենթաշրջանների համեմատ թվի քերականական կարգի բացահայտ տարբերություններ, սակայն նույն երևույթը չի նկատվում Վարդան Արևելցու գործում: Բերված հատվածում նկատելի է նաև ոճական կիրառության դրսևորում (պեսսյիսություն). այստեղ *իբրև, զինչ, զերդ, զերթ* բառերն ունեն և՛ ձևաբանական, և՛ իմաստային միևնույն արժեքը:

2. «...և տեղի բանակին այլ ոչինչ գտին. բայց միայն *զվրաննին* բազում ռոճկօք լցեալ»: Այս նախադասության նշված գոյականը գրաբարի համեմատությամբ տարբեր է, ունի միջինհայերենյան բարբառային կիրառություն¹⁷:

¹² Վարդան պատմիչ, Պատմություն թաթարաց, էջ 15, 16:

¹³ Նշվ. աշխ., էջ 16:

¹⁴ ՆՃԲ-ում այս բառը չկա, բայց կա *հիսարեւ*՝ «որ և խսարել. Բառ ոմկ. որպես Պաշարել պատնշաւ: Ոսկիփող, հ. 2, էջ 100»:

¹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 31, 34:

¹⁶ Նշվ. աշխ. գլուխ Ժ., էջ 34:

¹⁷ Նշվ. աշխ., գլուխ Զ., էջ 25:

3. **Դդեակ** գոյականը միևնույն տեքստում նույն հոլովով գործածվում է և՛ **դդեակ**, և՛ **դդեկ**¹⁸ ձևով, այսինքն՝ տեղի է ունենում **եա** երկբարբառի հընչյունափոխություն, օրինակ՝ «...առին գՄագամ, գՔարհերձ, գՏերեւեն. գմեծ **դդեկն** թագաւորանիստ... Առին և գործով զամուր **դդեակն** զՏաւուշ, որ էր աթոռ Սուլտանի»¹⁹ :

4. Վարդան պատմիչի երկում հանդիպում է **բանիագնաց** բայաձևը, որ ՆՀԲ-ում չկա, բայց կա **բանագնաց լինե՞լ**²⁰. «Եւ ապա ելեալ Չարմանն վկայի ւ **բանիագնաց** առ մեծ զլիաւորն իւրեանց Չանկըզ Ղանն. և պատմեաց զամենայն խորհեալսն զիւրն և զերկուց զլիաւորացն...»:²¹ Այդպիսի բառերի մի մեծ խումբ (մոտ 100 բառ), որ ՆՀԲ-ում վկայված չէ, հավանաբար հեղինակի անհատական բառակերտումներից է, արձանագրված է «Պատմութիւն թաթարաց» երկում²²: Այստեղ նկատելի են հնչյունական մի շարք փոփոխություններ, որոնք, ըստ երևույթին, բարբառային-խոսակցական ծագում ունեն, օրինակ՝ ձայնեղների իլացում. **բախտաւոր** – **պախտախաւոր**(28), **Բաղդադ** – **Պաղտադ** (39) , **Սմբատ** – **Սնկատ**(27), **Մահմեդ** – **Մահմես**(40), շնչեղ խուլերի իլացում. **Թաթար** – **Տաթար**(26), **Սուլթան** – **Սուլտան**(25), խուլերի ձայնեղացում՝ **խորամանկ** – **խորամանգ**(26), երկբարբառի պարզեցում՝ աներկիւղաբար – **աներկեղաբար**(21), **դդեակ-դդեկ**(16), վերջինը բարբառային կիրառություն է²³, **ի>ե** փոփոխություն՝ պիղծ – **պեղծ**: Նշյալ աշխատության մեջ *ւ/* հնչյունը արտահայտված է *ու*, *ւ*, *ւ/* գրանշաններով՝ **պատուական** – **պատուական** (22), **թուով** – **թուով** (38), մի այլ օրինակում *ու* երկբարբառի հնչյունափոխություն չի կատարվել՝ օրինակ՝ **Հեթմաւ** – **Հեթումաւ**(31), իսկ մի այլում *ի* ձայնավորը ոչ թե հնչյունափոխվել, այլ սղվել է, ինչպես **Ասորոց** բայց **Ասորոց**(44): **Գոստանդին** հատուկ անվան դիմաց հանդիպում ենք **ա-ը** ձայնավորների փոխարկման, օրինակ՝ **Գոստանդին** – **Գոստընդին** (31) և **ու-ա փոխարկման**՝ **Հուլաւու Ղան** – **Հալաւու Ղան** (18) **անվան դիմաց**:

5. Հեղինակը բերում է մի հատված, որում ներկայացնում է Վրաստանի թագավորի որդուն՝ Դավթին: Ոճական առումով այն ունի գեղարվեստական արժեք. «Եւ էր Դաւիթ որդի թագաւորին Վրաց երկայն հասակաւ և կորովի, գեղեցիկ պատկերաւ և թուխ մօրուօք. լցեալ ամենայն իմաստութեամբ և շնորհօքն Աստուծոյ: Եւ ապա հանեալ ի բանտէն, ագուցին նմա հանդերձս պատուականս... և առին հրաման ի մեծ Ղանէն, բերին նստուցին ԳԴաւիթ յաթոռ հօրն իւրոյ ի Տփլիս: Եւ իշխանքն Վրաց յոյժ ուրախացեալ անուա-

¹⁸ **Վարդան պատմիչ**, նշվ. աշխ., էջ 16:

¹⁹ Տե՛ս ՆՀԲ՝ «Բանագնաց լինել. Պատգամաւորօք, կամ միջնորոք խօսել»։ ՆՀԲ, հ. 1, էջ 433:

²⁰ **Վարդան պատմիչ**, նշվ. աշխ., էջ 19:

²¹ Նշվ. աշխ., էջ 19:

²² Տե՛ս **Ա. Մուրադյան, Օ. Խաչատրյան**, Վարդան պատմիչի «Պատմութիւն թաթարաց» երկի նորաբանությունները, *Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված ՀՀ ԳԱԱ 70- ամյակին*, Ե., 2014: Տպագրության ընթացքի մեջ է:

²³ Տե՛ս ՆՀԲ՝ «Դդեակ, դեկի, կաց, գ., ... գրի և իբր մկ. Դդեկ. բերդ. ամրոց, ամուր...»։ ՆՀԲ, հ.1, էջ 636:

նեցին զնա **Վարհամուլ** թագաւոր. այսինքն **Վարհամէղիք** թագաւոր»: Ինչպէս երևում է բնագրից, հեղինակը տալիս է նաև բառիմաստի բացատրություն (նշված անունները Վարդան Արևելցու հատուկ անունների ցանկում չկան): «Եւ երթեալ ըստ յաջողելոյն Աստուծոյն ետես զՍային Ղանն այն յոյժ քրիստոնէասէր և բարեսէր: Վասն այնորիկ ազն իւրեանց անուանեցին զնա Սային Ղան. որ է ըստ լեզուին իւրեանց աղէկ և լաւ Ղան»: Նմանատիպ շարադրանք է հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը արտահայտող մի հատված նս. «Եւ արդ՝ զո՛ր աղէտ և զպատահումն ժամանակիս գրեցից. զբաժանու մն հարց և մարց ի յորդոցն, թէ զսիրելեաց և զմերձաւոր ընտանեաց զխափանումն սիրոյն. զիւրեանց սեպհական ընչիցն առնու մն, թէ զգեղեցիկ ապարանացն ի հրոյ ծախումն. զմանկտոյն ի գիրկս մարցն զենու մն, թէ զգեղեցիկ և զփափկասունդ երիտասարդաց և զկուսից բոկ և մերկ գերումն»: Այստեղ առկա է ճարտասանական հարց:

6. Վարդան Արևելցու երկում հաճախ են հանդիպում անցյալ դերբայի կողքին սեռականով ենթակայի դեպքեր, որ հատուկ է գրաբարին, իսկ Վարդան պատմիչի երկում՝ ոչ: Օրինակ՝ «Յորում աւուրս **նշկահեալ** (մերժել, անարգել, արհամարհել) **Արշակայ** զՎաղենտիանոս կայսր, և **նորա բարկացեալ** սպան զՏրդատ զեղբայր Արշակայ, որ կայր ի պատանդի: Եւ **զնացեալ** մեծին **Ներսիսի**, պատուի ի կայսերէ»²⁴: «Իսկ **Արշակայ սպանեալ** զԳնէլ եղբորորդի իւր, վասն Փառանձեմայ կնոջ նորա ի քուրթենէ Տիրիթայ, նզովէ զնա սուրբն Ներսէս, և ինքն զնայ ի Յոյնս»²⁵:

Այսպիսով, կարծում ենք՝ Վարդան պատմիչն ու Վարդան Արևելցին տարբեր անձինք են և ունեն միանգամայն տարբեր գործեր՝ պայմանավորված հրատարակման տարբերվերի, երկերի բովանդակության, նրանցում կիրառված նորակազմությունների, անձնանունների ու տեղանունների, ձևաբանական, շարահյուսական և ոճական կիրառությունների անհամատեղելիությամբ:

Xachatryan Ofelya- About Vardan Patmich's Personality and His "Patmutyun Tatarats" work. - In the sphere of science are circulating two different mutually exclusive opinions:

1. Vardan Patmich is the same Vardan Areveltsi.

2. The "Patmutyun Tatarats" of Vardan Patmich and the "Havaqumn Patmutyan" of Vardan Areveltsi is the same work.

The comparative study clarifies that it is wrong to identify Vardan Areveltsi and Vardan Patmich or the "Patmutyun Tatarats" of Hetum Patmich with Vardan's same work.

Хачатрян Офелия - О личности Вардана-патмича и его «Патмутюн татаратц».- Сравнительное исследование выявляет, что «Патмутюн татаратц» написал Вардан-патмич. Вардан-патмич и Вардан Арелелци - разные авторы с различными языковыми особенностями. «Патмутюн татаратц» Гетума-патмича и «Патмутюн татаратц» Вардана- патмича однозначно написаны в различных обстоятельствах, и отождествление как авторов, так и их произведений, ошибочно.

²⁴ **Վարդան Արևելցի**, *Հաւաքումն պատմութեան*, Վենետիկ, 1862, էջ 47:

²⁵ Նշվ. աշխ. էջ 48:

ԹԱՐԳՄԱՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՌԱՆՁԻՆ ԳԻՏԱԿԱՐԳ

Ի՞նչ է թարգմանաբանությունը, և որո՞նք են դրա խնդիրները : Այս հարցերը շարունակում են մնալ արդիական, չնայած գոյություն ունեցող բազմաթիվ տեսությունների, որոնցից շատերը հանգել են թարգմանաբանության «լրիվ բնականոն» բնույթին և այն մտքին, որ այս գիտակարգը ինքն է իրեն ստեղծում:

Այն, որ թարգմանությունը պետք է դառնար և՛ գիտություն, և՛ արվեստ, ինչպես ժամանակին կարծում էին ռոմանտիկ քննադատները, իրականացել է. սա է նրա արդի ճակատագիրը¹: Բայց որքան էլ արտասովոր հնչի, *թարգմանաբանություն* եզրույթը նորաբանություն էր մինչև 1972 թվականը, այնուհետև այն շրջանառության մեջ դրվեց և ծավալվեց : *Թարգմանաբանություն* եզրույթն առաջին անգամ գործածել է ֆրանսիացի թարգմանաբան Ժան-Ռենե Լամիրալը 1972թ. և միաժամանակ կանադացի թարգմանաբան, Մոնրեալի համալսարանի դասախոս Բրիան Հարիսը: Ըստ նրա՝ թարգմանաբանությունը, լինելով առանձին գիտակարգ, ուսումնասիրում է ճանաչողության գործընթացը, ինչպես նաև լեզվաբանական բոլոր գործընթացները՝ ներհատուկ թարգմանության բոլոր տեսակներին (բանավոր, գրավոր կամ ժեստային)²:

Իսկ Հայաստանում այս գործի մեծ երախտավոր Արման Նազարյանը ոչ միայն հայ իրականություն մտցրեց *թարգմանաբանություն* եզրույթը՝ մանրամասնելով իր աշխատություններում, այլև ծավալեց իր գործունեությունը մանկավարժության բնագավառում՝ գրելով և տպագրելով ուսումնական ձեռնարկներ, բազմաթիվ բարձրարժեք թարգմանական բառարաններ, մենագրություններ և այլն :

XX դարը, որն իրավամբ համարվեց թարգմանության ժամանակաշրջան, հրամայական դարձրեց թարգմանաբանության տեսության առկայացումը: Ինչպես վկայում են մշակույթի պահպանված հուշարձանները, թարգմանության պատմական արմատները ձգվում են շատ հեռու՝ մինչև քաղաքակրթության վաղնջական ժամանակները: Թարգմանությունը, որը մարդկային համընդհանուր գործունեություն է, անհրաժեշտություն է եղել բոլոր ժամանակներում, երկրագնդի բոլոր մասերում, տարբեր լեզուներով խոսող ժողովուրդների, համայնքների համար: Կարելի է առանց չափազանցության ասել, որ թարգմանչի մասնագիտությունը հնագույններից է և ծագել է մարդկային հասարակության ծագման հետ մեկտեղ: Սկսած Բաբելոնյան աշտարակից համայնքների միջև առնչությունները, շփումներն իրականացել և իրականանում են միմիայն թարգմանության միջոցով. լինեն այդ համայնքները

¹ Jean-René Iadmiral, *traduire: théorèmes pour la traduction*, Gallimard, Paris, 1994, էջ.5

² Brian Haris, *Problèmes de sémantique*, dirigé par J. McA'Nulty et al., Montréal, Presses de l'Université du Québec, էջ. 133–146 :

անհատական կամ կոլեկտիվ, պատահական կամ մշտական, կապված լինեն տնտեսական փոխանակություններով կամ լինեն որպես նորմա դարձած կողավորումների առարկա (ինչպես, օրինակ՝ պետությունների միջև կնքված պայմանագրերը): Այսօր գրեթե չկա որևէ ժողովուրդ, որ գոյություն ունենա առանց թարգմանության: Թարգմանական գիտության պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը հին հրեերենից և արամեերենից (Հին Կտակարան), ինչպես նաև հին հունարենից (Նոր Կտակարան): Աստվածաշնչի լավագույն թարգմանություններից մեկն իրավամբ համարվում է հայերենը, որի հիմնաքարը դրեց Մեսրոպ Մաշտոցը թարգմանելով §Մողմոնի առակները՝, որին հետևեց Սահակ Պարթևի՝ ասորերեն Փեշիտտա բնագրից կատարված թարգմանությունը, ապա հունարեն բնագրի հետ համեմատությունից (հեղինակներ՝ Սահակ Պարթև. Մեսրոպ Մաշտոց, Եզնիկ Կողբացի, Հովսեփ Դադնեցի) ստեղծված երկրորդ թարգմանությունն այսօր Եվրոպայում հայտնի է *թարգմանչաց թաղուհի* անվանումով:

Հայ ազգային գրականության և մշակույթի կազմավորման գործում թարգմանությունների դերն ու նշանակությունն այնքան մեծ է եղել, որ վաղընջական ժամանակներից Հայաստանում սահմանվել է *Թարգմանչաց տոն*, որի ավանդական նշումը շարունակվում է ցայսօր, ինչպես եկեղեցու, այնպես էլ ժողովրդի կողմից: Այս տոնը բացառիկ է ամբողջ աշխարհում:

Եվ այսօր արձանագրվում է, որ թարգմանության վերաբերյալ հրատարակվում են մեծաքանակ ուսումնասիրություններ բազմաթիվ լեզուներով: Պատճառները տարբեր են: Նախևառաջ մենք ակնատես ենք թարգմանությունների աննախադեպ աճին: Բացի պատմությունից և մշակույթից եկած թարգմանությունների կուտակումից, հատկապես արդիականացումը և համաշխարհայնացումը մեծ ազդեցություն ունեցան, որ բազմապատկվեն ու բազմազան դառնան այս ոլորտի պահանջարկն ու արտադրանքը: Ի վերջո, պրոֆեսիոնալ թարգմանությունը (տեխնիկական, առևտրական, վարչական և այլն) այսօր առյուծի բաժինն ունի թարգմանության ասպարեզում և քանակապես գերազանցում է ավանդական գրական և մշակութային թարգմանություններին, բնականաբար և՛ գիտական, և՛ ինտելեկտուալ մակարդակներում: Այս բնագավառի կարևորագույն ուսումնասիրությունների հեղինակ-հետազոտողների մեջ անհնար է չնշել ֆրանսիացի թարգմանաբան Անտուան Բերմանի անունը: Լինելով թարգմանիչ՝ գերմաներենից և իսպաներենից, նա թարգմանաբանությունը օժտեց իսկական քննադատական մտքով՝ շարունակելով գերմանացի տեսաբաններ Ֆրիդրիխ Շլայերմախերի և Վալտեր Բենյամինի ավանդույթները: «Օտարի փորձությունը» աշխատության մեջ Անտուան Բերմանը իր խնդիրներն է առաջադրում՝ ուսումնասիրելով ժամանակաշրջանը և մշակույթը, երբ դրանք առաջադրվում էին կրքոտ ուժգնությամբ և վիճաբանություններ առաջացնում՝ ստանալով տարբեր պատասխաններ ռոմանտիկ Գերմանիայում: Հերդերից, Հյոլդեդինից մինչև Նավալես, Գյոթե և Հումբոլդտ թարգմանությունը կենտրոնական դիրք է գրավում գերմանական մշակու-

թային և գրական դաշտում: «Արևմուտքի պատմության մեջ երբեք թարգմանությունը այդչափ կենդանի և հարուստ մտորումների առիթ չի տվել»³:

Բերմանն առաջիններից էր, որ Ֆրանսիայում խոսեց թարգմանաբանության մասին՝ օգտագործելով այդ եզրույթը: Պահանջելով թարգմանաբանության ինքնուրույնությունը իբրև առանձին գիտակարգ նա հաստատեց տարբերությունը թարգմանաբանության և մյուս գիտությունների միջև:

Թարգմանաբանությունն ասես հաշտեցնում է լեզվաբանական և գրականագիտական մտքերը: Այն փաստը, գրական թարգմանության տեսությունն ընդգրկում է լեզվաբանական և գրականագիտական ուսումնասիրության խնդիրներ, գրական ստեղծագործության թարգմանչին պարտավորեցնում է տեսականորեն հետազոտել դրանք՝ գործնականում կիրառելու նըպատակով: Հատկապես կարևոր է գրական երկի թե՛ լեզվական, թե՛ ռճական առանձնահատկությունների քննությունը, որը լեզվի և լեզվաբանության խնդիր է, ինչպես նաև տվյալ հեղինակի աշխարհայացքի, նրա ապրած դարաշրջանի, որդեգրած գրական թարգմանական սկզբունքների, ստեղծած գրական ժանրերի, գրողի գրական այս կամ այն ուղղությանը հարելու, նաև գրական հոսանք ստեղծելու փաստի ուսումնասիրությունը, որն, իհարկե, անվիճելիորեն գրականագիտական քննության խնդիր է:

Թարգմանությունը իրականանում է առերևույթ անօգուտ հասկացություններից՝ ելակետային կամ աղբյուր լեզվից և ժամանման կամ թիրախ լեզվից, որոնց ուղեկցում են ավանդական եզրույթները՝ համարժեքություն, հավատարմություն կամ դավաճանություն, թարգմանական ազատություն և ստեղծագործական հնարագիտություն կամ պարզապես ստեղծարարություն:

Թարգմանության պատմության մեջ տեսությունը սկզբունքորեն հակադրվում էր գործնականին: 20-րդ դ. լեզվաբանությունը կարողացավ տեսությունն առանձնացնել գործնականից՝ հավաստի դարձնելով տեսության ինքնավար գոյությունը: Ժամանակակից աշխարհում մենք դարձել ենք թարգմանությունների մեծ *սպառողներ*. ամենուրեք, անշուշտ, նախ դասավանդման բնագավառում՝ մասնավորապես, նաև գիտության և տեխնիկայի բնագավառներում: Ինչ վերաբերում է փիլիսոփայությանը, հումանիտար գիտություններին և քաղաքականությանը, այստեղ թարգմանություններն արտացոլում են մշակութային, ինչպես նաև ազգային ավանդույթները, որոնք պահանջում են թարգմանական և տեքստի մեկնության մեծ հմտություններ: Թարգմանությունը դարձել է միջազգային մեծ կազմակերպությունների գործունեության կարևոր մասը, որոնք հրավիրում են բարձր մակարդակի գրավոր և բանավոր թարգմանիչների: Սակայն մեր օրերի չափազանց արագացված «բաբելոնաշինության» ճանապարհին մենք հաճախ մոռանում ենք, որ թարգմանությունը բնագիրը չէ, այլ՝ թարգմանչի ստեղծագործությունը:

Թարգմանությունը, ինքնին լինելով երկփեղկված, ստիպում է թարգմանչին աշխատել առնվազն երկու լեզուների, երկու մշակույթների, հաճախ

³ A. Berman, *Pour une critique des traductions*, John Donne, “Gallimard”, Paris, 1995, էջ 15:

երկու ժամանակաշրջանների միջև: Այստեղ առաջին հերթին պետք է հիշել Յու. Նայդային: Նա առաջարկում է դինամիկ կամ գործառական համարժեքության սկզբունքը, որը ջանում է փոխանցել աղբյուր լեզվի տեքստի իմաստը, մինչդեռ ձևական համարժեքությունը ձգտում է թարգմանել բառ առ բառ, նախադասություն առ նախադասություն: Ըստ դինամիկ համարժեքության սկզբունքի՝ թարգմանված տեքստը պետք է նույն ազդեցությունը թողնի թի՝րախ լեզվում, ինչը կա բնագրում: Բազմիցս սահմանվել է թարգմանությունը՝ դիտարկվելով որպես թարգմանաբանության հիմնաքար. այն նպատակապես գործունեություն է, որը համապատասխանում է որոշակի պահանջների և չափանիշների: Այսօր անհրաժեշտաբար անընդմեջ փորձում են ի մի բերել թարգմանության տեսության վերաբերյալ եղած սահմանումները, որոնք ձևավորում են հասկացությունը. այն ամրագրված է հասարակական գիտակցության մեջ պատկերացումների ինչ-որ քանակի գումարային ձևով առ այն, թե ինչպիսին պետք է լինի թարգմանությունը:

Բազում սահմանումներից վերհիշենք մի քանի հիմնականները. ա/ Ըստ Ֆեոդորովի՝ թարգմանել՝ նշանակում է մեկ լեզվի միջոցներով ճշգրիտ և ամբողջովին արտահայտել այն, ինչ ավելի վաղ արդեն արտահայտվել է մեկ այլ լեզվի միջոցներով:

բ/Թարգմանությունը ուղղորդված և երկփուլանի գործընթաց է՝ լեզուների և մշակույթների միջև, որի ընթացքում վերլուծության ենթարկվող առաջնային (աղբյուր) տեքստի հիման վրա ստեղծվում է երկրորդային (թիրախ) տեքստը, որը փոխարինում է առաջնայինին մեկ ուրիշ լեզվական և մշակութային միջավայրում:

գ/ Ըստ Յու. Նայդայի՝ թարգմանությունը հենվում է լեզվաբանության, մեկնողականության և ոճաբանության վրա, նրա նպատակն է բնական և ճշգրիտ համարժեքության միջոցով բնագրի փոխանցումը վերարտադրել թարգմանության լեզվում՝ նախ իմաստային, այնուհետև նաև ոճական առումով:

դ/Հայտնի է նաև Լ.Բարխուդարովի սահմանումը՝ «Թարգմանությունը մի լեզվի տեքստի միջլեզվական փոխակերպումն է մեկ այլ լեզվի տեքստի»:

ե/Ըստ ֆրանսիացի լեզվաբան Ժորժ Մունենի՝ թարգմանությունը լեզուների շփման միջոց է, երկլեզվության ապացույց:

զ/ Ըստ Ումբերտո Էկոյի՝ թարգմանել՝ նշանակում է ասել նույն բանը, ինչ ասվել է այլ լեզվով: Ճշմարիտ է, որ մենք կոժվարանանք բացատրել, թե ինչ ասել է «նույն բանը»:

Է/Ինչպես նշում է մեր ժամանակների տեսական և գործնական թարգմանաբանության հայտնի դեմքերից մեկը՝ Դանիելա Սելեշկովիչը, թարգմանել, անշուշտ, առաջին հերթին նշանակում է հասկանալ տեքստը, այն վերարտադրել մեկ այլ լեզվով, բնագիրը դիտարկել ոչ միայն լեզվաբանական տեսանկյունից, հաշվի առնելով նրա ոճական առանձնահատկությունները, մի բան, որ երկար ժամանակ իշխում էր թարգմանաբանական բոլոր ուսումնասիրություններում, այլև հենվել հոգեբանական և իմացաբանական գիտությունների վրա: Ի թիվս այլոց նա հիմնել է «Թարգմանության մեկնաբանիչ տեսությունը»:

ը/Նորից պիտի վկայակոչեմ Անտուան Բերմանին, որը հիմնավորելով թարգմանության տեսությունը, գրում է. «Խնդիրն այստեղ տեսությունը չէ, այլ խորհրդածությունը: Ուզում եմ լրիվ դուրս գալ *տեսություն-պրակտիկա* երկու հասկացությունների ըմբռնումից և փոխարինել այդ գույգը *փորձ-խորհրդածություն* գույգով: Փորձի և խորհրդածության փոխհարաբերությունը նույնը չէ, ինչ որ պրակտիկայի և տեսության փոխհարաբերությունը: Թարգմանությունը փորձ է, որը կարող է բացահայտվել և բռնվել խորհրդածության մեջ, ի հակադրություն զգայական հայեցողության, որն ուղղված է դեպի արտաքին առարկաները: Այդ խորհրդածությունը թարգմանական գործի սուբյեկտիվ գործընթացների տպավորական նկարագրությունն է, այն մեթոդաբանություն է»⁴: Անտուան Բերմանը թարգմանությունը միտումնավոր կերպով անվանում է *թարգմանական գիտափորձ*, որպեսզի ցույց տա այն առարկայական տարածությունը, որ կա լեզվաբանության, գրականագիտության և թարգմանաբանության միջև: Ըստ նրա՝ թարգմանաբանությունը թարգմանության գիտափորձն է ինքն իր նկատմամբ:

թ/Արդի թարգմանաբան, փիլիսոփա՝ հերմենևտիկայի մասնագետ, Պոլ Ռիկյորը, հենվելով Բերմանի տեսությանը, ավելի հեռուն է գնում, նշելով, որ թարգմանաբանության հիմքում ընկած է *թարգմանելու ցանկությունը*⁵: Այստեղ կա հարկադրանք. եթե ուզում ես, օրինակ, ճանապարհորդել, բանակցել, անգամ լրտեսել, պետք է գտնես լրատարներ, որոնք խոսում են ուրիշների լեզուներով: Եվ կա ակնհայտ օգտակարություն, այլապես այսօր մեզ հասանելի չէին լինի Պլատոնը, Շեքսպիրը, Մերվանտեսը, Դանթեն, Գյոթեն, Տոլստոյը, Բալզակը և այլք: Բայց կա հարկադրանքից և օգտակարությունից ավելի համառ, ավելի խոր, ավելի թաքնված մի բան՝ *թարգմանելու ցանկությունը*:

ժ/ Ըստ ֆրանսիացի լեզվաբան և թարգմանիչ Ժան-Ռենե Լամիրալի՝ թարգմանաբանությունը փաստորեն պահանջում է տեսության բացահայտում, որը գոյություն ունի առանձին, լեզվաբանությունից անդին և ներառում է գրեթե ողջ հումանիտար գիտություններն ու գրականությունը: Հենց այստեղ կարող է սահմանվել թարգմանաբանությունը՝ որպես ինքնուրույն գիտություն⁶:

Եվ այս շարքը կարելի է շարունակել գրեթե անվերջ, քանզի անհատական թարգմանաբաններից՝ գատ, որոնք շարունակում են գրել իրենց տեսական դատողությունները, գոյություն ունեն նաև տարբեր թարգմանաբանական դպրոցներ, որոնք հենվում են թարգմանության միջմշակութային հայեցակերպի վրա, կամ թարգմանությունը դիտարկում են որպես միջտեքստային գործողություն, կամ որպես գործառնություն կամ որպես գործընթաց, կան նաև թարգմանության միջգիտակարգային ինտեգրացված տեսություններ և այլք: Մյուս կողմից յուրաքանչյուր թարգմանություն ինքնին մեկնաբանություն է: Այն իր էության մեջ կրում է իր ակունքում գտնվող մեկնաբանության

⁴ Berman A., *La traduction et la lettre ou l'auberge du lointain*, «Seuil», 1999, էջ 24:

⁵ Ricoeur Paul, *Sur la traduction*, Bayard, 2006, էջ 38 :

⁶ Lamiral J.-R., *Traduire: théorèmes pour la traduction*, «Gallimard», 1994, էջ 14:

բոլոր հիմքերը, բացահայտումները և մակարդակները: Եվ մեկնաբանությունն էլ իր հերթին ընդամենը թարգմանության իրագործումն է: Համապատասխանաբար, ըստ իրենց էության, մեկնաբանությունն ու թարգմանությունը միևնույն բանն են:

Իհարկե, միշտ էլ կարող ես թարգմանել որևէ գրողի՝ անգլիացի, ֆրանսիացի, գերմանացի կամ ճապոնացի, բառ առ բառ, առանց որևէ բան ավելացնելու, պահպանելով անգամ կարգը, չափը, կշռույթը, նույնիսկ հանգը (պոեզիայում), սակայն համբերատար աշխատելով, երկար ժամանակ վատնելով, ի վերջո, հանգում ես բարբարոսական խճանկարի՝ մասերն անկապ են, ցեմենտը միավորում, սակայն չի համաձուլում դրանք, տեքստն ավելի ուժգին է հնչում հայերեն, քան ֆրանսերեն: Սա նշանակում է թարգմանության էությունը շատ ավելի խորն է՝ միաժամանակ և՛ էթիկական, և՛ բանաստեղծական, և՛ մտածող:

Ըստ Անտուան Բերմանի՝ թարգմանաբանությունը «կոպեռնիկոսյան» հեղափոխություն է գիտության բնագավառում, «քանզի մտածողության գործողությունը դարձել է թարգմանական գործողություն»: Լինելով հաղորդակցության միջոց՝ թարգմանությունը խոսքի ձևերից մեկն է, որը լեզուն ենթարկում է ձևափոխությունների: Թարգմանաբանադատության և թարգմանության վերլուծության միջոցով թարգմանաբանությունը երկխոսական կապ է հաստատում սեփական լեզվի և օտար լեզվի միջև: Այստեղ է, որ Բերմանը ձգտում է էթիկայի ներքին անհրաժեշտությունը հաստատել որպես *կատեգորիկ իմպերատիվ*:

Թարգմանաբանությունը նաև համալսարանական առարկա է, որը մտցված է ուսումնական ծրագրերում, ինչպես, օրինակ՝ Ֆրանսիայում, երրորդ կուրսից սկսած հումանիտար ֆակուլտետներում, իսկ բազմաթիվ այլ երկրներում՝ դոկտորական թեզով զբաղվող ուսումնասիրության առարկա: Շատ համալսարաններ ունեն թարգմանաբանական ամբիոններ, ինչպես, օրինակ՝ Թբիլիսիի պետական համալսարանի թարգմանական բանասիրության ամբիոնը, որը գործում է 1966 թ. ի վեր: Երևանի պետական համալսարանում նույնպես բացվեց թարգմանության տեսության և պրակտիկայի ամբիոն, որի 5-ամյակը տոնվում է այս օրերին:

Anna Hakobian- Translation Studies as Independent Discipline.-The article attempts to put in order some of the theories outlining the translation studies. These definitions prove the translation studies to be an accomplished and independent discipline. However, it has not an unequivocal definition as it continues to be identified and redefined. The article indicates that, although the translation studies is a neologism, it is based on the translation proper, thus it has deep roots as in case of Armenian translation school which was established just after the creation of the alphabet by Mesrop Mashtots.

Акопян Анна – Переводоведение как самостоятельная дисциплина.-В статье делается попытка упорядочить некоторые термины переводоведения. Эти определения доказывают, что переводоведение – цельная и самостоятельная дисциплина.

лина. Тем не менее, не существует однозначного определения, так как оно продолжает развиваться и отождествляться. В статье упоминается, что переводоведение – это неологический термин, однако оно основано на самом процессе перевода, и следовательно имеет глубокие корни, как в случае армянской школы перевода, которая была основана после создания алфавита Месропом Маштоцом.

ՈՉ ԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ԽՈՍԱԿՑԱԿԱՆ ԼԵԶՎՈՒՄ¹

/Ժարգոնային բառեր, գոեհկաբանություններ/

Խոսակցական լեզուն բանավոր հաղորդակցման հիմնական միջոցն է։ Անշուշտ, պետք է տարբերակել գրական լեզվի բանավոր ձևը առօրյա խոսակցական լեզվից։ Այս երկու ըմբռնումների միջև էական տարբերություն կա։ Եթե գրական բանավոր լեզուն ունի որոշակի համակարգ և էապես չի տարբերվում գրավոր գրականից, ապա առօրյա-խոսակցական լեզուն մեր լեզվի զարգացման այժմյան փուլում ներկայանում է որպես մի չափազանց բարդ, հեղինեղուկ սահմաններ ունեցող և տարատեսակ իրողություններով հանդես եկող մի համակարգ։

Վերջին ժամանակներս հաճախակի է խոսվում հայոց լեզվի գործառության ոչ բավարար վիճակի մասին։ Ամեն օր հայերենում արձանագրվում են բազում շեղումներ, խախտումներ, տարբեր լեզվական իրողություններ։

Սույն հոդվածում մեր ուսումնասիրության նյութն ենք դարձրել Երևանի խոսակցական լեզվում հաճախակի գործածվող ոչ գրական բառերը։

Ունենալով բառակազմական հրաշալի հնարավորություններ՝ ժամանակակից հայերենը կարծես չի բավարարում լիարժեք հաղորդակցության պահանջները։ Դրա փոխարեն այսօր առաջ է եկել համապատասխան լեզվական մի շերտ՝ որոշակի բառապաշարով, առոգանությամբ։ Մեր հասարակությունը (հատկապես երիտասարդությունը) սկսել է գրեթե բոլոր իրադրություններում խոսել առօրյա-խոսակցական հայերեն, հատկապես հասարակաբանություններով (*քսեռոքսնոց, բերնից, կայնել, հավթըվել, մոռնալ, հավնել, հասկընալ, վախցնել, նստըցնել, խոսըցնել, պատկըցնել, չոքըցնել, իրոքից, թեթևի մեջ, արագի մեջ, շուտի մեջ, ճշտով, լրջով* և այլն)։ Հաճախակի են հնչում նման դիմելաձևեր՝ *ախյի, արա, բռատ, ջիգյար, կյանք/կյանքուլ, ազիզ, մոռոթ, արա, ապե, իմ անուշ ախպեր, մեռնեմ կյանքիդ, ցավդ տանեմ* և այլն։

Այս ամենի հետ մեկտեղ գրական լեզու է մուտք գործում, այսպես կոչված, ժարգոնային հայերենը։ *Ժարգոնային, անհարկի բառերը*² գրական լեզվից դուրս են և ցածր ոճի արտահայտություններ են, դիտվելով իբրև բացասական երևույթի դրսևորում՝ մերժելի են, ունեն ժամանակավոր խոսակցական բնույթ (հները մոռացվում են, երևան են գալիս նորերը), հաճախ օգտագործվում են ուրիշներին անհասկանալի լինելու նպատակով։ Նման բառեր են հաճախ

¹ Հետազոտությունն իրականացվում է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ 13YR-6B0006 «Երևանի խոսակցական լեզուն» գիտական թեմայի շրջանակներում։

² *Ժարգոնը* ֆրանսերեն բառ է և նշանակում է տվյալ հասարակական խմբի կամ որևէ խմբակցության ընդհանուր լեզու, որը տարբերվում է ընդհանուր լեզվից իր յուրահատուկ բառերով ու արտահայտություններով։

գործածում *դեռահասները՝ գողական զնայ, գազան կինո, դգող* (լավ), *ջոգել, հարոգել* (լկտիանալ), *տուֆտել* (անկապ խոսել), *բոց ա* (արտասովոր, տարօրինակ, ինքնօրինակ, յուրահատուկ), այդպես նաև՝ *թույն ա* (*թույն* բառի «շատ լավ» իմաստով տարբեր կիրառությունները այսօր փոքրից մեծ օգտագործում են՝ *թույն կինո, թույն աղջիկ, թույն մաշնա, թույն շոր* և այլն): *Կպրոցականների, ուսանողների* բառապաշարում ժարգոնային բնույթ ունեն, օրինակ, հաճախակի գործածվող բառերի կրճատ ձևերը՝ *անզլ* (անզլերեն), *աշխարհ* (աշխարհագրություն), *բնագ* (բնագիտություն), *թվաբ* (թվաբանություն), *պատմ* (պատմություն), *մագ* (մագնիստֆոն), *ժամո* (ժամադրություն), *շպո* (ծածկաթերթիկ) և այլ բառեր: Երիտասարդները հաճախ են գործածում նման բառեր, ինչպես՝ *ֆոցնել* (խաբել), *ցրել* (գողանալ), *բբել* (շատ ծխել), *դուխով* (համարձակ), *գեղազավո* (չափազանց տգեղ), *լոբշ ա* (պարապություն), *ֆագոտ* (անկայուն մարդ) և այլն:

Թեև մեր հասարակությունը մերժում է ժարգոնը այն պարզ գիտակցմամբ, որ մեր օրերում այն կրողների մեծ մասը կրթական ցածր մակարդակ ունի: Յուրաքանչյուր մարդ, ով գիտելիքների զգալի պաշար է ստանում՝ հասնելով ինքնագիտակցության մի որոշակի աստիճանի, փորձում է խուսափել ժարգոնից, սակայն այսօր շատերն են խոսում խոսակցական ժարգոնախառը լեզվով, և ամենից ցավալին այն է, որ ժարգոնային արտահայտությունները խորթ չեն նաև իզական սեռի ներկայացուցիչներին:

Ժարգոնին բնորոշ են՝ *ա) բառային նոր իմաստ*, ինչպես՝ *խոտ* (հիմար), *ծախել* (մատնել), *ծախվել* (մատնվել), *կռշկվել* (վատ դրության մեջ ընկնել, դժվարության հանդիպել), *կոտրել* (հեղինակագրել), *չորել* (կոպտել), *քաշել* (վնասել), *արյուն վերցնել* (զզվացնել), *գծերից ընկնել* (նախկին հեղինակությունը կորցնել), *կուտ տալ* (խաբել, համոզել), *ձև բռնել* (իրեն ներկայացնել ավելին, քան իրականում, ձևանալ), *յուղ վառել* (անիմաստ խոսել), *բ) օտար բառերի առկայություն*, ինչպես՝ *կառուչի* (մի խոսքով, կարճ ասած), *օտիդո* (ամբողջությամբ), *չերեզ* (միջոցով), *վաժնի* (կարևոր), *վոռձի* (կարծես թե), *ուժե* (արդեն), *տուտժե* (խսկույն), այդպես նաև՝ *դավայ, վեշնի, պոռոտը, կանկրետնի, մաշնա, ժալեսչիկ* և այլն, *գ) յուրահատուկ կապակցություններ՝ անկախ մայլա, գազ տված, թաղի գող, հավայի բազար, յանը տարած, քյալեն թափած* և այլն:

Անժխտելի է այն փաստը, որ ցանկացած լեզվում էլ գոյություն ունեն գոեհկաբանություններ ու ժարգոնային տարրեր, որոնք ձևավորվում են տարիների ընթացքում: Սակայն Հայաստանում այսօր, շատ ցավալի է, մի հոծ խումբ ժարգոնը դարձրել է «հարազատ լեզու»: Դա խրախուսելի չէ և՛ դաստիարակչական, և՛ առավել ևս գեղագիտական առումներով: Սա լուրջ խնդիր է բարեկիրթ հասարակություն ձևավորելու ճանապարհին:

Ժարգոնային բառերի մեջ կան բազմաթիվ բայական հարադրություններ, որոնց ոչ բայական բաղադրիչը հիմնականում օտար բառ է, ինչպես՝ *աբառոտկա իլել* (*պատասխանել*), *աղալժենի անել* (*զիջել*), *աչոտ տալ* (*հաշիվ տալ*), *ատկազ գալ* (*հրաժարվել*), *գռուզիտ անել* (հոգեբանական, բարոյական

կամ ֆիզիկական ճնշում գործադրելով՝ մեկին դրդել ինչ-որ քայլի), *դավադրիտ անել* (ձանձրացնել), *դուխից ընկնել* (վհատվել), *գաստավիտ անել* (ստիպել), *ժալեստ անել* (ափսոսալ), *լումկա անել* (շփոթեցնել), *կայֆավատ ըլնել* (ծաղրել), *կուռսի ըլնել* (տեղյակ լինել), *նակագատ անել* (պատժել), *մանթո մնալ* (շփոթվել), *մառոզ անել* (ուշադրություն գրավել), *մուտիտ անել* (ստել, խաբել), *նառոշնի անել* (դիտմամբ անել), *պալիտ ըլնել* (բռնվել), *պոիզնատ գալ* (խոստովանել), *վալնավատ ըլնել* (անհանգստանալ), *վանյատ անել* (վատ հոտ արձակել), *վիռուչատ անել* (փրկել, օգնել), *տոշկա բռնել* (ծաղրել), *ցեպիտ անել* (շրջապատել), *ուզավարիտ անել* (համոզել), *ֆազերը գցել* (հունից դուրս գալ) և այլն:

Ժարգոնի տարածմանը լայնորեն նպաստում է նաև հեռուստատեսությունը, որը թեև կոչված է բարձրացնելու հասարակության գեղագիտական մակարդակը, սակայն երբեմն ցածրորակ, երբեմն գոեհիլ հեռուստահաղորդումների և հեռուստասերիալների միջոցով ներկայացվող «գոդական» աշխարհի քրեական տարրերին փորձում են ընդօրինակել պատանիները. օգտագործելով նրանց հատուկ բառապաշարը՝ կարծում են դրանով ինքնատիպ են դառնում, ինչպես՝ *ատեցնյակ*, *ախպերնյակ*, *ընգերնյակ*, *պտա ուտաս*, *պտա խոսաս*, *հլա բռնա դրան* և այլն:

Երևանի խոսակցական լեզվում գործածվող ոչ գրական տարրերից են նաև *գոեհկարանությունները*: Դրանք բացասական երանգ ունեցող, հանրության կողմից կոպիտ, գոեհիլ ճանաչված բառերն ու արտահայտություններն են, հիմնականում արհամարհական, անարգական, հայհոյական բառերը, ինչպես՝ *քյալ*, *խոր*, *տուֆտա*, *քնձխ*, *չմո* (արժանապատվությունից գուրկ): Այս բառերը ևս գրական լեզվի նորմից դուրս են և բնորոշվում են հասարակացման, պարզեցման, կոպտության երանգներով: Դրանք հատուկ են առօրյա բարբառախառն խոսակցական լեզվին, օրինակ՝ *զխտկվիր*, *ռեխո փակիր*, *դանդալոշ*, *շնթռել*, *լակել*, *խժռել*, *ոնդել*, *գարհումար ու չոռ* և այլն:

Որքան էլ ցավալի է խոստովանել, մեր օրինակներն աննկատ ձայնագրությունների միջոցով գրառել ենք մեզ շրջապատող պատանիների և երիտասարդների խոսքից, որ չգիտես՝ դրանք հասարակաբանությունն են, ժարգոն, թե՞ գոեհկարանություն. թերևս բոլորի անհաջող միասնությունն են, որոնք չափազանց տգեղ են դարձնում խոսքը: Այսպես՝ *եզոտ* (ուժեղ, սպորտային կազմվածք ունեցող), *տրաքած* (հարբած), *ցկցկալ*, *տժժալ* (հաճելի ժամանակ անցկացնել), *դժժալ* (շատ ուժեղ ծիծաղել), *մզզցնել* (ապուշացնել), *խզարել* (փայլուն ձևով ի կատար ածել), *չորով դնել*, *մեքենան ցրիւել*, (շատ ուժեղ կոտրել), *վերջն ա*, երբեմն էլ՝ *վերջն ա* (շատ արտասովոր), *ճաքել էինք*, *բացում ա*, *ջոգած ա*, *մորթած ես պահել*, *հելար ստուց*, «Ապե՛, ի՞նչ կարանք թափովի մեջ խփենք», «Գազ տու քոնը», «Կոդս լովի», «Մեռնեմ սրդիդ կլապանների գնզգնզոցին», «Մի հատ գրի քեզ», «Քո սանրվածքը ինձ մորթում ա», «Ինձի էսի բեսամբ դգում ա», «Էս ի՞նչ բազար ա», «Քեզի տոշնի պահի», «Լավի վրով ա գրել, ոչ թե վատի վրով» և այլն: Այդպես նաև մի շարք բառեր ու արտահայտություններ, որոնք դարձյալ ունեն հասարակական երանգավորում

(այսինքն՝ փողոցային-երիտասարդական), հիմնականում օգտագործվում են կրտսեր սերնդի ներկայացուցիչների, ինչպես նաև՝ կրթական միջին և ցածր մակարդակ ունեցողների կողմից՝ խոսքը գիտակցված ոճավորելու, միևնույն ժամանակ հասարակական մյուս խմբերի խոսքին հակադրվելու նպատակով, ինչպես՝ *տուզիկ* (ոչ հեղինակավոր), *մամայի բալա*, *պայթած դեմք*, *հավետով տուպոյ*, *ջիգյարով գեղո*, *գռագով գեշ*, *քյալի բազարներ*, *դեմքին թոնել* (անպատվել, ասել), *տոաս հանել* (շատ բարկանալ), *ատեց* (հայրիկ), *հորս արև*, *մորս արև*, «*էս ո՞վ էս ,արա՛*», «*երդում եմ կերե՛*», «*վրովդ կանցնեմ*» (սպառնալիք), «*վատ ե՞ս*», «*շավ չե՞ս, արա՛*», «*ա՛յ հոգնած*», «*ձիգ պահի քեզ* (իրեն խելոք չպահողին՝ հորդոր)», «*տուպոյ մեռնում աս*», «*ցյաջ ըլնեմ, թե տե՛նց սիրուն աղջիկ տեսել ես*», «*ազի՛՛՛ զ, վրետ սիգարետ կա՛*, *ախպորդ ծխցնես*», «*վրետ փող կա՛*», «*կափարիչս թոնում աս*», «*տոռմուզ ա մոտդ*», «*նայի քեզ դեպոռոտ չանեմ ձեր տուն*», «*արդեն յուղ ես վառում*», «*դուխ տվինք, դառար դուխովկա*», «*թեփ ուտում, դեսպե մեծանում աս*», «*դեպոռոտ էղի ստուց*» և այլն:

Նշված բոլոր բառերն ու արտահայտությունները, անշուշտ, որոշակիորեն տարբերվում են խոսակցական բառապաշարից իրենց ոճական-արտահայտչական գունավորմամբ:

Երբեմն նմանատիպ բառերն ու արտահայտություններն ունեն՝ *ա) հումանիշներ*, ինչպես՝ *սորտ-կտոր-կադր-տիպ* (ինչ-որ մեկի բնորոշում), *տուֆտել* (անկապ խոսել) և բլբլթցնել (դուրս տալ), շոպլիկություն անել և սապոնվել՝ «քծնել», դժալ և կալֆավատ լինել՝ «ծաղրել ինչ-որ մեկին», վզին դնել և գռուզիտ անել՝ «ճնշում գործադրել», վիզ դնել և տաստվկա տեսալ՝ «մի բանի ճարը տեսնելը», լղել-բզել-տփել-սպանել՝ «ծեծել», ժմոտ և ժալետչիկ՝ «ժլատ», լուկա և մանթո՝ «չափազանց հիասթափված», սպանում աս և մորթում աս՝ «անչափ գրավում է», *չամովել -կպռշկել-ունքերից կախվել-կախվել դեմքին-ծակած պահել*՝ «զզվացնել, միևնույն հարցով հոգնեցնել» և այլն, *բ) համանուններ*, ինչպես՝ կպցնել (մի տեղից մի բան ճարել)-կպցնել (ինչ-որ մեկին գրավել)-կպցնել (հարված հասցնել), հագնել (կոմել, օրինակ՝ «*էլի հագել են իրար էն էրկուսը*»)-հագնել (երկար ժամանակ ինչ-որ նույն բանով զբաղվել, օրինակ՝ «*Աչքերս քոռացավ, ի՛նչ եմ հագել սրան*»), *գ) հակահիշներ*՝ բիթի (հասկացող)-քյալ (բուր) և այլն:

Կարծում ենք՝ այստեղ տեղին է հիշել Իոսիֆ Բրոդսկու մաղթանքը՝ ուղղված Միչիգանի համալսարանի շրջանավարտներին. «Այժմ էլ, հետագայում էլ, կարծում եմ, իմաստ ունի կենտրոնանալ սեփական լեզվի ճշգրտության վրա: Աշխատե՛ք ընդլայնել ձեր բառապաշարը և դրա հետ վարվե՛ք այնպես, ինչպես վարվում եք ձեր բանկային հաշվի հետ: Ավելի շատ ուշադրություն հատկացրեք և աշխատեք ավելացնել ձեր շահաբաժինը... Նպատակը ձեր ինքնարտահայտումը հնարավորինս լիարժեք ու ճշգրիտ դարձնելն է...»³:

³ *Գրական թերթ*, 3 սեպտեմբերի, 2010:

Այսպիսով՝ յուրաքանչյուրիս սրբազան առաքելությունն է մեր մայրենին անադարտ պահելը:

«Երբեմն լեզուն համեմատում են ծովի հետ...առաջին հայացքից՝ ոչ մի ընդհանուր բան: Սակայն ծովում, ինչպես և լեզվում, հաճախ հանդիպում են անհարազատ տարրեր, այսինքն աղբ, որը ծովն ինքը նպաստավոր պայմաններում անպայման դուրս է նետում: Հուսանք, որ մեր լեզվի ինքնամաքման շնորհիվ կհարատևի»⁴:

Ghamoyan Lusine - Non-Literary Elements in the Colloquial Language of Yerevan (slang words, vulgarisms).- Every day In the colloquial language of Yerevan, numerous deviations, violations, various facts are registered in consequence of which a corresponding language layer with its certain vocabulary, accent, unique expressive styles comes out.

Our society (especially the youth), almost in all situations, started speaking such colloquial language, which is full of slang words and vulgarism. It is a serious problem in the way of formation of polite society, and one of the biggest values of each person is to keep the mother tongue pure.

Гамоян Лусине- Нелитературные элементы в разговорном языке Еревана (жаргонные слова, вульгаризмы).- В разговорном языке Еревана часто регистрируются многочисленные отклонения, нарушения, различные факты, вследствие чего возник соответствующий языковой слой с определенным словарем, акцентом, своеобразными выразительными стилями. Наше общество (особенно молодежь) почти во всех ситуациях начало говорить на таком разговорном языке, который полон жаргонных слов и вульгаризмы. Это проблема в формировании нравственных основ, и нашей задачей должно быть сохранение родного языка чистым.

⁴ Համացուց, www.armedia.am:

**ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ «ԵՐԵՄԻԱՅԻ ՄԱՐԳԱՐԵՈՒԹՅՈՒՆ» ԳՐՔԻ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ
ԵՎ ԳՐԱԲԱՐ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՂՈՐԱՎՑԱԿԱՆ
ՏԻՊԵՐԸ**

Երեմիայի գիրքը բաղկացած է 52 գլուխներից, որում կան զգալի թվով հարցական նախադասություններ: Այսպես, աշխարհաբար տարբերակում կա 146 հարցում, իսկ գրաբարյանում՝ 145, սակայն այնպես չէ, որ աշխարհաբարյան հարցման դիմաց՝ գրաբարյանում միշտ ունենք նույնպես հարցում: Լի-նում են նաև շեղումներ. մի շարք դեպքերում աշխարհաբար հարցական նա-խադասության դիմաց գրաբարյանում հանդես են գալիս պատմողական նա-խադասություններ, հանդիպում են նաև բացականչական նախադասություն-ներ: Այս փոխհարաբերությունը դրսևորում է այսպիսի բաշխվածություն. աշ-խարհաբարում պատմողական, գրաբարում՝ հարցական; աշխարհաբարում հարցական, գրաբարում՝ պատմողական; աշխարհաբարում հարցական, գրաբարում նույնպես հարցական; աշխարհաբարում հարցական, գրաբարում բացականչական և վերջապես աշխարհաբարում բացականչական և պատմողական, իսկ գրաբարում՝ հարցական և բացականչական:

Սույն ուսումնասիրությունը կատարվել է ըստ արևելահայերեն Աստ-վածաշնչի օրինակների, սակայն զուգահեռաբար տալիս ենք նաև գրաբար տարբերակները, որպեսզի գաղափար կազմենք, թե ինչ տեսք ունեն դրանք հին հայերենում: Ժամանակակից գրական արևելահայերենի մեջբերումները քաղված են Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի՝ 1994թ. Աստվածաշնչից, իսկ գրա-բարյանը՝ Հայաստանի Աստվածաշնչային ընկերության՝ 1997թ. հրատարա-կածից:

Այժմ ըստ համապատասխան հերթականությունների բերենք այդ դր-սևորումները.

Ա. Աշխարհաբար՝ պատմողական, գրաբարը՝ հարցական.

1. «Բարձրացրո՛ւ աչքերդ, ուղիղ դեպի առա՛ջ նայիր եւ տե՛ս, թէ քո ճանա-պարհներին ո՛ր ասեւ որ պղծութեամբ չթաթախուեցիր» - Ամբարձ գաչս քո յուղղութիւն՝ եւ տես. ո՞ւր ոչ թաթաւեցար. ի ճանապարհս քո նստար... (Երեմ., 3, 2):
2. «.... Խայտառակ եղան, որովհետեւ ձախողուեցին, բայց ամօթի զգացում ունեցողների պէս չպատկառեցին եւ իրենց կրած անարգանքի մասին չմտա-ծեցին...» - ասում է Տէրը» - ... Յամօթ եղե՞ն զի պակասեցան. եւ ոչ որպէս ա-մաչեցեալք ամաչեցին, եւ զանարգանս իւրեանց ոչ առին ի միտ....., ասէ Տէր: (Երեմ. 6, 15):
3. «.... Ականջ դրէք եւ լսեցէք. այդ բանը չեն ուզում խոստովանել, մարդ չկայ, որ զղջայ իր չարութիւնների համար եւ ասի, թէ ի՛նչ գործեցի» - Ունկն դիք

եւ լուարութ, ոչ այդպէս խօսին՝, եւ ոչ գոյ մարդ որ զոջանայ ի չարեաց իւրոց, եւ ասէ թէ Զի՞նչ գործեցի...: (Երեմ. 8, 6):

4. «.... Ով իմաստուն այր է, թող հասկանայ այս բանը, եւ ում տրուած է Տիրոջ բերանի խօսքը, թող նա մեզ պատմի, թէ ինչի՞ համար կորստեան դատապարտուեց երկիրը...» - ... Ո՞վ այր իմաստուն՝ եւ ի միտ առցէ զայս, եւ առ ո՞ւմ բան բերանոյ Տեառն, պատմեցէ մեզ թէ վասն էր՝ կորեաւ երկիրը...: (9, 12):

5. «Դու մահ պիտի գտնես, որովհետեւ Տիրոջ անունից մարգարեացար եւ ասացիր, թէ այս Տունը պիտի դառնայ Սելովի նման... - Զի՞ մարգարեացար յանուն Տեառն եւ ասացեր՝ թէ Իբրեւ զՍելովմ եղիցի տունս այս... (26, 9):

6. «...Իսկ դու քեզ համար մեծ-մեծ բաներ ես խնդրում. մի՛ խնդրիր, որովհետեւ,- ասում է Տէրը,- ահա իւրաքանչիւր մարմնի եւ չարիք եմ բերելու, իսկ քո անձը ամենուրեք... քեզ եմ պարգեւելու իբրեւ փրկութիւն» Եւ դու խնդրես քեզ մեծամե՞ծս. մի՛ խնդրեր. զի ահա ես ածից չարիս ի վերայ ամենայն մարմնոյ, ասէ Տէր, եւ տաց քեզ զանձն քո ի գիւտս յամենայն տեղուոջ ուր եւ երթայցես անդր: (Երեմ., 45, 5):

7. «....Այսպէս է ասում Զօրութիւնների Տէրը. «Այլեւս իմաստութիւն չկայ թեմանում, հանճարեղները խելակորոյս եղան. գնաց նրա իմաստութիւնը, ծաղրի առարկայ դարձաւ նրա երկիրը:....» - Ի վերայ Եդովմայ այսպէս ասէ Տէր զօրութեանց. Ո՞չ եւս գոյ իմաստութիւն ի թեման. կորեա՞ւ խորհուրդ ի հանճարեղաց. գնա՞ց իմաստութիւն նոցա: Խաբեցաւ տեղի նորա. ... (Երեմ., 49, 7):

Բ. Աշխարհաբարը՝ հարցական, գրաբարը՝ պատմողական.

1. «....Զէ՞ որ այն օրը, երբ եւ նրանց հանցի Եգիպտացիների երկրից, ու մինչեւ այսօր, ամէն առաւօտ կանուխ ձեր հայրերին խստագոյնս խրատեցի ...» -Զի վկայութեամբ եղի վկայութիւն հարցն ձերոց՝ յաւուրն հանելոյ իմոյ գնոսա յերկրէն Եգիպտացոց մինչեւ ցայսօր. կանխել ընդ առաւօտս եւ դնել վկայութիւն ... (Երեմ., 11, 7):

2. Ով Զօրութիւնների Տէր, որ արդար ես կշռում... այնպէս արա, որ տեսնեմ քո վրեժխնդրութիւնը նրանցից. չէ՞ որ իմ աղերսանքը ես քեզ յայտնեցի: - Եւ Տէր զօրութեանց, որ կշռես զիրաւունս..., տեսից առ ի քէն զվրեժխնդրութիւն ի վերայ նոցա. զի առ քեզ յայտնեցի զաղերս իմ (Երեմ., 20, 12):

3. «Այսպէս է ասում Տէրը «Եթէ ցերեկուայ ու գիշերուայ, երկնքի ու երկրի մասին իմ ուխտը չեմ հաստատել, ապա Յակոբի եւ իմ ծառայ Դաւթի սերունդը կ'անարգե՞մ, Աբրահամի, Իսահակի եւ Յակոբի սերնդի վրայ նրա սերնդից իշխան չե՞մ դնի...» - Այսպէս ասէ Տէր. Եթէ զուխտ իմ գտուրնջեան եւ զգիշերոյ եւ երկնից եւ երկրի հաստատութեամբ ոչ կարգեցի,՝ Ապա եւ զգաւակն Յակոբոյ զԴաւթի ծառայի իմոյ անարգեցից, չառնուլ ի զաւակէ նորա իշխան ի վերայ զաւակին Աբրահամա եւ Իսահակայ եւ-Յակոբայ... (Երեմ., 33, 25-26):

4.«....Եւ Յուդայի երկրի բոլոր մնացորդները, որ բնակւում են Եգիպտացիների երկրում, պիտի իմանան, թէ ում խօսքն է հաստատուելու՝ ի՞մը, թէ իրենցը: ...» -.... Եւ ապրեալքն ի որոյ դարձցին յերկրէս Եգիպտացոց յերկիրն Յուդայ՝ արք սակաւք թուով. եւ ծանիցեն ամենայն մնացորդքն Յուդայ որ բնակեալ են յերկրիդ Եգիպտացոց, թէ ո՞յր բան կայ, ի՞նչ թէ նոցա (Երեմ., 44, 28):

5. Լսեցէ՛ք, ուրեմն Տիրոջ խորհուրդը, որ նա խորհել է եղոմայեցիների մասին.... . «Միթէ չեն խփում հօտի վերջին ոչխարներին, որ գնան, կանգնած չմնան, եւ հօտը չցրուի: ... » - Վասն այդորիկ լուարուք զխորհուրդ Տեառն զոր խորհեցաւ ի վերայ Եղովմայեցոց. ... Եթէ ոչ հարցին յետինք ոչխարացն, բայց եթէ հաւիտեան կայցեն, քակտումն նոցա (Երեմ. 49 20)

6. «Այն օրերին եւ այն ժամանակ,- ասում է Տէրը,- պիտի գան Իսրայելի որդիները, նրանք եւ Յուդայի երկրի որդիները՝ միասին, պիտի շրջեն ու լալով գան դէպի իրենց Տէր Աստուածը... . չէ՞ որ ուխտը յաւիտենական է, եւ դրանք չպիտի մոռացունեն...» - Յաւուրսն յայնոսիկ եւ ի ժամանակին յայնմիկ, ասէ Տէր, եկեացն որդիքն Իսրայելի, ինքեանք եւ որդիքն Յուդայ ի միասին, շրջեսցին եւ լալով գայցեն առ Տէր՝ Աստուած.... զի ուխտ յաւիտենից է, եւ ոչ մոռացին՝ (Երեմ. 50, 4-5):

7. «... Չէ՞ որ Աստուած հատուցող է, Տէրն ինքը պիտի հատուցի նրա պատիժը եւ սաստիկ հարբեցնի նրա զօրավարներին ու նրա իմաստուններին, նրա իշխաններին, նրա զօրագլուխներին ու նրա զօրաւոր մարդկանց.... » - զի Աստուած հատուծիչ է, ինքն Տէր հատուցանէ նմա զհատուցումն: Եւ արբեբուցէ արբեցութեամբ զզօրավարս նորա եւ զիմաստունս նորա, զիշխանս նորա եւ զզօրագլուխս նորա եւ զզօրաւորս նորա...(Երեմ., 51, 56-57):

Գ. Աշխարհաբարձ՝ հարցական, գրաբարձ նույնպէս հարցական.

1. Տէրը, խօսքն ինձ ուղղելով, ասաց. «Ի՞նչ եւ տեսնում, Երեմիա՛ » - Եւ եղև բան Տեառն առ իս եւ ասէ, Զի՞նչ տեսանես, Երեմիա (Երեմ., 1, 11):

2. Չասացին էլ՝ «Ո՞ր է Տէրը, որ մեզ հանեց Եգիպտացիների երկրից եւ առաջնորդեց մեզ անապատում, անծայր ու անուղի, անջուր ու անպտուղ երկրում, որտեղով մարդ չէր անցել եւ ուր չէր բնակուել մարդու որդին:..» - Եւ ոչ ասացին՝ ո՞ր է Տէր որ եհան զմեզ յերկրէն Եգիպտացոց, եւ առաջնորդեաց մեզ յանապատին, յանբաւ եւ անկախ եւ անջուր եւ անպտուղ երկրին եւ ի ստուերս մահու, յերկիր՝ ընդ որ ոչ անց մարդ, եւ ոչ բնակեաց ի նմա որդի մարդոյ. ... (Երեմ., 2, 6):

3.«....Արդ, անցէ՛ք քետիմացիների կղզիներն ու նայեցէ՛ք, մա՛րդ ուղարկեցէ՛ք նաեւ Կեդար ու լա՛ւ տեղեկացէ՛ք, տեսէ՛ք եղե՞լ է այդպիսի բան. ազգերն իրենց աստուածներին փոխե՞լ են, թէեւ նրանք աստուածներ էլ չեն, բայց իմ ժողովուրդն իր փառքը փոխանակեց նրանց հետ, որոնցից օգուտ չի ունենալու: ... » -Արդ անցէ՛ք ընդ կղզիս Քետիմացոց եւ տեսէ՛ք, եւ ի Կենդար առաքեցէ՛ք եւ խելամուտ եղերուք յոյժ, եւ տեսէ՛ք եթէ եղե՞ւ այսպիսի ինչ. եթէ փոխեցի՞ն ազգին զաստուածս իւրեանց, եւ նոքա ոչ են Աստուածք. եւ ժողովուրդ իմ փոխեաց զփառս իւր, ուստի ոչ ոգոյցին (Երեմ., 2, 10-11):

4. Լսեցէ՛ք Տիրոջ պատգամը, այսպէս է ասում Տէրը. «Միթէ եւ Իսրայելի համար անապա՞տ եղայ կամ աւեր ու խոպանացեալ երկի՞ր, որ իմ ժողովուրդն ասաց “Անտերունչ կը շրջենք, բայց քեզ մօտ չենք գայ...” » - Լուարուք զպատգամ Տեառն. այսպէս ասէ Տէր՝. միթէ անապա՞տ եղէ տանդ Իսրայելի, կամ աւեր երկիր խոպանացեալ. զի՞նչ ասաց ժողովուրդ իմ, Անտերունչք շրջեսցուք եւ առ քեզ ոչ եկեսցուք (Երեմ., 2, 31):

5. «... Բայց այն օրն էլ,- ասում է քո Տէր Աստուածը, ձեզ ձեր վախճանին չեմ հասցնելու. եւ երբ ասելու լինեն՝ «Մեր Տէր Աստուածն այս ամէնն ինչն՝ ա-րեց մեզ», կ'ասես նրանց «Քանի որ ինձ լքեցիք եւ ձեր երկրում ծառայեցիք օտար աստուածներին. այդպէս էլ օտարներին էք ծառայելու մի երկրում, որը ձերը չի լինելու» - Եւ եղիցի յաւուր յայնմիկ ասէ Տէր Աստուած քո՝ ոչ արարից գձեզ ի վախճան: Եւ եղիցի յորժամ ասիցէք՝ վասն է՞ր արար Տէր Աստուած մեր մեզ զայս ամենայն. ասիցես ցնոսս, փոխանակ զի թողէք զիս եւ ծառայեցէք աստուածոց օտարաց յերկրի ձերում, նոյնպէս ծառայեսջիք օտարաց յերկրի՝ որ ոչ ձերիցէ (Երեմ., 5, 18-19):

Դ. Աշխարհաբարը՝ հարցական, գրաբարը՝ բացականչական.

1. «Ո՞վ կը տար իմ գլխին ջուր եւ իմ աչքերին՝ արտասուքի աղբիւրներ, որ ես զօր ու զիշեր ողբայի այս ժողովրդին եւ իմ ժողովրդի դստեր վիրաւորներին: ... » - Ո՞ տայր զգլուխ իմ ջուր, եւ զաչս իմ աղբէրս արտասուաց, եւ լայի զժողովուրդս զայս՝ զտիւ եւ զզիշեր եւ զվիրաւորեալս դստեր ժողովրդեան իմոյ (Երեմ., 9, 1):

2. «Ո՞վ կը տար ինձ անապատում մի խղճուկ օթեւան....» - Ո՞ տայր ինձ յանապատի դոյզն օթեւանս...(Երեմ., 9, 2):

Ե. Աշխարհաբարը՝ բացականչական և պատմողական, գրաբարը՝ հարցական և բացականչական. «...Ինչպէ՛ս կործանուեց, ողբացէ՛ք, ինչպէ՛ս դարձրեց նա իր թիկունքը. ամաչեց, ծաղրելի դարձաւ...» - Զիա՞րդ փոփոխեցաւ. ողբս առէք. զիա՞րդ դարձոյց զթիկունս իւր, ամաչեաց եւ եղէ ի ծաղր... (Երեմ., 48, 39):

Гhukasyan Sevak - Types of communication of "The Book of the Prophet Jeremiah" in Ashkarabar and Grabar Variants. - These types in the indicated variants are discussed only on the basis of interrogative sentences. Communication types are distributed as follows: a) Ashkarabar - declarative, Grabar - interrogative. b) Ashkarabar – interrogative, Grabar - declarative. c) Ashkarabar - interrogative, Grabar - also interrogative d) Ashkarabar - interrogative, Grabar - exclamatory. e) Ashkarabar - exclamatory and declarative, Grabar - interrogative and exclamatory.

The greatest number of interrogative sentences are of type b), then - a), and other types are represented by one or two examples. Note the number of interrogative sentences - 141 in Ashkarabar and 148 in Grabar.

Гукасян Севак- Коммуникативные типы "Книги Иеремии" библии на ашхарабаре и грабаре.- В статье исследуются типы коммуникации в вариантах "Книги Иеремии" библии на ашхарабаре и грабаре. Эти типы в указанных вариантах рассмотрены только на основе вопросительных предложений. Коммуникационные типы распределены следующим образом: а) ашхарабар –повествовательный, грабар - вопросительный. б) ашхарабар - вопросительный, грабар - повествовательный. в) ашхарабар - вопросительный, грабар - также вопросительный. г) ашхарабар - вопросительный, грабар – восклицательный. д) ашхарабар – восклицательный и повествовательный, грабар – вопросительный и восклицательный.

Из перечисленных наибольшее количество случаев по типу б), затем – а), а остальные типы представлены двумя и одним примерами. Заметим, что в ашхарабаре 141 вопросительное предложение, а в грабаре – 148.

**ՆՈՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ե. ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆՑԻ
«ՊԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՂՈՒՄՆԻՑ ԵՐԿՐԻ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Աղվանից կաթողիկոս Տ. Եսայի Հասան-Ջալալյանցի երկի¹ լեզուն բնորոշվում է բառապաշարի հարստությամբ, հասարակական-քաղաքական կյանքը արտացոլող բարբառային ու փոխառյալ բառերով, ժամանակի մտածելակերպին հատուկ ոճական արտահայտություններով, ինչպես նաև բառիմաստային նոր կիրառություններով ու նորակազմություններով:

Սույն հոդվածի շրջանակներում երկում հանդիպող հեղինակային նորակազմությունները ներկայացնում ենք բառակազմական կաղապարների ու ենթակաղապարների միջոցով²:

Հեղինակի բառապաշարում գործածված նորակազմությունները սովորաբար առանձնացվում են հարաբերական իմաստով: Ուստի, չունենալով Եսայի Հասան-Ջալալյանցի երկի բառապաշարի որևէ ուսումնասիրություն կամ համաբարբառ, նորակազմությունների առանձնացման հարցում առաջնորդվել ենք համեմատական ժամանակագրությամբ՝ հիմնվելով գրաբարյան հայտնի բառարանների³ և այդ շրջանի գրաբարագիր պատմագրության որոշ տվյալների վրա⁴:

Ե. Հասան-Ջալալյանցի երկի բառապաշարում գործածված հեղինակային նորակազմություն համարվող բառային միավորները, որոնք բառարաններում վկայված չեն, համեմատել ենք ՆՀԲ-ի, ԱԲ-ի և այլ բառարանների⁵ տվյալների հետ:

¹ Տ. Եսայի Հասան-Ջալալեանց, *Պատմություն համառոտ Աղուանից երկրի*, Յերուսաղեմ, 1868: Տ. Եսայի Հասան-Ջալալեանց, *Պատմություն համառոտ Աղուանից երկրի*, Ստեփանակերտ, 2007 (թարգմանություն):

² Տե՛ս Գ. Զահուկյան, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, Ե., 1974: Գ. Զահուկյան, *Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն*, Ե., 1989: Է. Աղայան, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Ե., 1984: Լ. Հովսեփյան, *Գրաբարի բառակազմությունը*, Ե., 1987: Լ. Խաչատրյան, *Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում*, Ե., 2011:

³ Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիւրմէլեան, Մ. Աւգերեան, *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի* (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հհ.1-2, Վենետիկ, 1836-1837: *Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի* (այսուհետև՝ ԱԲ), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1846:

⁴ Հմմտ. Ստ. Շահումյան, *Ընտիր պատմություն*, Վաղարշապատ, 1871: Աբրահամ Կրետացի, *Պատմագրություն*, Վաղարշապատ, 1870: Խաչատուր Զուղայեցի, *Պատմություն Պարսից*, Վաղարշապատ, 1905: Աբրահամ Երևանցի, *Պատմություն պատերազմաց*, Վենետիկ, 1977:

⁵ Ռ. Ղազարեան, *Գրաբարի բառարան*, հ.Ա-Բ, Ե., 2000: Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, *Միջին հայերենի բառարան* (այսուհետև՝ ՄՀԲ), հհ.Ա-Բ, Ե., 1987-1992: Ստ. Մալխասեանց, *Հայերեն բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ՄԲԲ), հ.1-4, Ե., 1944-1945: Հ.Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս I, մաս II, Ե., 1940-1951: Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ.1-4, Ե., 1971-1979: Երեսիա Մեղրեցի, *Բառգիրք հայոց*, Ե., 1975 (քնն.

Պատմության մեջ առանձնացրել ենք 11 նորակազմություն, որոնք բաղադրյալ են՝ կազմված հայերենի բառակազմական ներքին օրինաչափություններով: Դրանցում հավասարապես կան և՛ բարդություններ, և՛ ածանցավոր կազմություններ: Բարդություններից առավել կենսունակ են հոդակապով կաղապարները:

Այդ նորակազմություններն են՝ ***ձինաբնակ, լեռնաբնակիչ, զինակազմ, իշաբարոյ, համարաթիւ, ահարկադէմք, ազգաշարութիւն, կրկնաշարագոյն, քաղցրահոտ, ստորանկանիլ, նորաբուսիկ:***

Մեծավաստակ լեզվաբան Գ.Զահուկյանի բնութագրմամբ՝ «Լեզվական կաղապարները բաղադրիչ տարրերի հետևողական շարքեր են՝ դրանց կանոնավորված փոխկապակցությամբ (փոխհարաբերությամբ), որոնք միմյանցից տարբերվում են այդ կարգերի քանակով, դիրքով և պարտադրականությամբ»⁶:

Լեզվական կաղապարների ուսմունքի մեջ են մտնում բառակազմական կաղապարները: Դրանք բառակազմական տարրերի զուգորդման եղանակներ են, որոնց օգնությամբ կազմվում են բարդ և ածանցավոր բառերը: Հետևաբար բառակազմական կաղապարի հասկացությունը երկու կարգի միավոր է ներառում՝ բարդ բառեր և ածանցավոր բառեր⁷:

Նորակազմ բառերի իմաստակիր հատվածը համարվում է բառակազմական հիմք, որը կարող է լինել *պարզ (արմատական) և բաղադրյալ: Բաղադրյալ հիմքերն* էլ իրենց հերթին լինում են *սերող և բաղադրող*⁸:

Կաղապարի բաղադրիչները նշանակել ենք լեզվաբանության մեջ ընդունված համապատասխան տառանիշներով (լատինատառ)⁹. N (գոյական), Pr (դերանուն), V(բայ), M(մակբայ), A(ածական), P(կապ), Nm(թվական):

Բարդության կաղապարը ստանալու համար նրա բաղադրիչները՝ սերող և բաղադրող հիմքերը, հիմնային ածանցները և հոդակապը նույնպես ընդունված է նշանակել լատիներեն այբուբենի տառանշաններով: Ինչպես՝ S (սկզբնահիմք), Տ (հնչյունափոխված հիմք), a (ածանց), j (հոդակապ), p (նախդիր), f (քերականական մասնիկ)*:

Բաղադրյալ բառի կաղապարի մեջ տարբերվում են միջուկային և առմիջուկային բաղադրիչներ: Միջուկային բաղադրիչը կամ միջուկը բաղադրության արմատն է, որը ձևավորում է բառակազմական հիմք, իսկ առմիջուկային բաղադրիչը համատիպ որևէ միավորն է կամ կախյալ ձևությոն¹⁰:

բնագ., առաջ. և ծանոթ.՝ Հ. Ամալյանի): Լ. Հովհաննիսյան, *Գրաբարի բառարան. ՆՀԲ-ում չվկայված բառեր*, Ե., 2010: Լ. Սաչատրյան, *Գրաբարի ուսումնական բառարան*, Ե., 2013:

⁶ Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

⁷ Լ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 51, 56: Լ. Սաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 12-13:

⁸ Գ. Զահուկյան, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, էջ 159: Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 247:

⁹ Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 11-13: Լ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 56: Լ. Սաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 13-14:

* Տե՛ս նույն տեղերում:

¹⁰ Գ. Զահուկյան, *Ժամանակակից հայոց լեզվի...*, էջ 158:

Նոր շրջանի գրաբարագիր պատմություններում տարածված են հողակապով իսկական բարդությունները¹¹ :

Այդպիսիք հանդիպում են նաև Հասան-Ջալալանցի երկում: Ներկայացնենք այդ բառերի բառակազմական կաղապարները:

Բարդության կաղապարներ: Ըստ բառակազմական հիմքերի՝ երկհիմք հողակապով բարդություններն ունեն *SjS* հիմնակաղապարը, որի մասնակաղապարները հատկանշվում են բաղադրիչների խոսքիմասային արժեքով¹²: Բարդությունների կազմությանը մասնակցում են միայն նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերը: Այսպես՝ *SjS* հիմնակաղապարը, ըստ բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության, ունի հետևյալ մասնակաղապարները:

NjN (գոյ.+հոդ.+գոյ.). ***Համարաթի*** – *համար* պիլ. արմատ է՝ «թիվ, հաշիվ, չափ» (ՀԱԲ,3,21-22): Բնագրում բառը գործածված է «մարդահամար» իմաստով. «Ջամենեսեան ի ***համարաթին*** գրելով՝ տարեալ ցուցին ատենի արքային»(14):

AjN (ած.+հոդ.+գոյ.). ***Քաղցրահոտ***– «քաղցր հոտ ունեցող». «...մերձենալ զարնանային ***քաղցրահոտ*** շնչմանն որ մեզ դառն երեւեցաւ» (36):

NjV(գոյ.+հոդ.+բայ). ***Ձինաբնակ*** – «ձյան մեջ ապրող, բնակվող». «Այլ և լեռնականքն Կաւկասու, ***ձինաբնակ*** ազգքն Լեկաց, որ և Լազկիք՝ և ըստ գրոց Հոնք կոչեցեալք, և բնական թշնամիք ի սկզբանէ երկրիս Ատրպատականի, ազգիս Հայոց և օրինաց մերոց» (21):

SjS կաղապարի երկրորդ (սերող) հիմքը առաջին հնչյունափոխված (բաղադրող) հիմքին միացել է հողակապով: Երկում հանդիպում է այս կաղապարի մեկ մասնակաղապար՝

NjN (գոյ. +հոդ.+գոյ.). ***Ձինակազմ*** – «զենքի կազմությամբ, պատրաստությամբ». «Քաջամարտիկ մանկունք մերոցս դիմաց յառաջ խաղացեալ ճախըր առեալ քաջընթաց երիվարօք, և ***զինակազմ*** գրահիւք պարէին յանդիման ճակատուն» (48-49):

Ածանցման հիմնակաղապարը ենթադրում է նվազագույնը մեկ միջուկային և մեկ ատմիջուկային անդամ¹³, այսինքն՝ մեկ հիմնական և մեկ երկրորդական ձևույթ: Դրանք լինում են նախածանցավոր և վերջածանցավոր և, ըստ կաղապարման բանաձևումի, կունենանք *Sa* և *aS* ածանցման կաղապարները: Հաճախադեպ են վերջածանցավոր կաղապարները:

Sj(Sa)- առաջին մաքուր հիմքով ձևավորված բարդությունը հողակապով միանում է երկրորդ գոյականակերտ ածանց ունեցող հիմքին:

Ազգաշարութիւն– «ազգերի շարք». «Արդ որպէս ի գլուխ ճառիս խորշելով խոյս ետու ըստ կարգի և ըստ ***ազգաշարութեան*** ողջոյն գիտել և գրել զկարգ թագաւորութեանն Պարսից» (7):

¹¹ Հմմտ. երկայնավէպ (Խ.Ջուղայեցի, Պատմութիւն...,265), բարձրակարկառ (Խ.Ջուղայեցի, 305), մերձասահման (Աբրահամ Կրետացոյ Պատմութիւն անցիցն, 63) և այլն:

¹² Լ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 16:

¹³ Լ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 44:

Տյ(Sa)- հնչյունափոխված հիմքով ձևավորված բարդությանը հոդակապով միացել է գոյականական ածանցով բաղադրված երկրորդ հիմքը. **Լեռնաբնակիչ**- «լեռներում ապրող, բնակվող»։ «Քանզի գնացեալ իսկոյն ընդ իւր միաբանեցոյց զագգն Լազկեաց և զամենայն կովկասային **լեռնաբնակիչսն**» (54)։ ՆՀԲ-ում (1,883) և ՄԲԲ-ում (2,194) կա **լեռնաբնակ** ածականը, որ նշանակում է «լեռներում բնակող՝ ապրող»։ Այդ ածականից **-իչ** ածանցով հեղինակը կազմել է գոյական։

(ՏյS)a - հոդակապով բարդ հիմքին, որի սերող բաղադրիչը հնչյունափոխված է, միացել է վերջածանց։ **Նորաբուսիկ**- գրաբարի *նորաբոյս*՝ «նորաբույս, նորատունկ» (ՆՀԲ, 2, 442) ածականից **-իկ** փաղաքշական ածանցով կազմվել է **նորաբուսիկ** նորակազմ բառը, որը, կարծում ենք, երկում **նորեյուկ, նորաթուխ** իմաստով է։ Օրինակ՝ «Իսկ **նորաբուսիկ** անխոհեմն այն գրեաց հրովարտակ» (52)։

Տյ(Sa)- երկրորդ անհնչյունափոխ վերջածանցավոր բաղադրիչը (սերող հիմքը) առաջին հնչյունափոխված բաղադրիչին (բաղադրող հիմքին) միացել է հոդակապով։ **Իշաբարդոյ** - «կոպիտ, գոեհիկ բնավորություն տեր, համառ»։ «Վասն որոյ ագահ և անագորոյն ազգն այն, մանաւանդ թէ **իշաբարդոյն** կոդապտեալ առ հասարակ մերկացուցին» (33)։

(ՏյS)a - հոդակապավոր բարդ հիմքին, որի բաղադրող բաղադրիչը հրնչյունափոխված է, միացել է վերջածանց. **Կրկնաչարագոյն** - Այս ածականը **կրկնաչար** ձևով վկայված է ՆՀԲ-ում (1,1136) և ԱԲ-ում (418) բացատրված է «կրկին և կրկին չար, կարի չար, ամենաչար, չարության պատճառ»։

Ուսումնասիրվող բնագրում հեղինակը կազմել է այս ածականի համեմատական աստիճանը՝ «ավելի չար» նշանակությամբ։ Օրինակ՝ «Զկնի որոյ ի պի թուին Շահոռլի ում **կրկնաչարագոյն** քան գնա երեւեալ»(6)։

a(S+e+c)¹⁴- նախածանցավոր կազմություն է, որտեղ սերող հիմքը եռաձևույթ է(**անկ-ան-իլ**).**Ստորանկանիլ**- ՆՀԲ-ն (2,749), ԱԲ-ն(689) և ՄԲԲ-ն (4,268) բերում են **ստորանկել** չեզոք սեռի բայաձևը՝ մի քանի իմաստներով՝ 1. «ներքն ընկնել, ցած գլորվել» 2. «ենթարկվել», 3.փոխ.՝ «հպատակել, հնազանդել»։ Բնագրում հեղինակը նկատի ունի պարսից թագավորության **անկումը, կործանվելը**։ **Ստորանկանիլ** ձևը, կարծում ենք, լատինատիպ կազմություն է։ Այսպես՝ «Քանզի ի նուազիլ միանգամայն և **ի ստորանկանիլ** թագավորութեանն Պարսից» (14)։

(ՏՏ՛յS)a - բարդ ածանցավոր բառի քերականական ձևավորում ունեցող բաղադրիչին հոդակապով միացել է անհնչյունափոխ վերջածանցավոր բաղադրիչը։ **Ահարկադէմք** - «սարսափազդող»։ «Իբրու թէ ընդէլք որսորդք, քաջք, և կիրթք ի չարիս իւրեանց, և **ահարկադէմք**, որ զանուն և զձայն նոցա միայն լսելով սարսէին և դողային մերձակայք նոցին» (35)։

¹⁴ Պայմանականորեն -ան հիմքակազմիչ ածանցը նշանակվում է e-ով է, իսկ անորոշի դերբայական վերջավորությունը՝ c-ով (տե՛ս Լ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 218-219)։

Ըստ խոսքիմասային պատկանելության՝ Ե. Հասան-Ջալալյանցի Պատմության նորակազմությունները դասակարգել ենք հետևյալ կերպ.

Գոյական՝ **լեռնաբնակիչ, համարաթիւ, ազգաշարութիւն:**

Ածական՝ **ձիւնաբնակ, զինակազմ, իշաբարոյ, ահարկադէմք, կրկնաշարագոյն, քաղցրահոտ, նորաբուսիկ:**

Բայ **ստորանկանի:**

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի գրաբարի բառապաշարում, հաղորդակցական պահանջներով պայմանավորված, գրաբարյան որոշ բառեր ձեռք են բերում նոր իմաստային կիրառություններ: Բնչպես նկատում է Վ. Համբարձումյանը՝ «Դրանք շաղկապվում են տվյալ շրջանի լեզվամտածողությանը, արտահայտվում են բառի իմաստային ընդհանրական դրսևորման մեջ՝ հանդես գալով իբրև բառի կոնկրետ կիրառություններ»¹⁵:

Ուսումնասիրվող երկում ևս քիչ թվով բառեր գործածված են ոչ առաջնային, նոր իմաստներով: Փորձ է արվել պարզելու, թե լեզվի զարգացման այս փուլում բառերի իմաստային ինչպիսի փոփոխություններ են տեղի ունեցել: Այդ բառերն իրենց համապատասխան իմաստներով ստուգել ենք գրաբարի վերոնշյալ ծավալուն բառարաններով և համեմատել տվյալ ժամանակաշրջանում գրված մի քանի պատմական երկերի հետ: Օրինակ

1. **Հրացան** - ՆՀԲ-ն (2,139) և ԱԲ-ն (473) նշում են այս բառի «հուր՝ կրակ ցանող, շանթառաք, կայծակ» իմաստները: «Բառգիրք հայկազեան լեզուի»¹⁶ աշխատության մեջ ուշ շրջանի նորակազմությունների բաժնում ավելացվել է բառի «թօփ, դումպարա, թիֆենկ» *իմաստը*, այդպես է բացատրված նաև ՄԲԲ-ում՝ «*ձեռքի հրազեն՝ երկայն մետաղեայ փողով ու փայտե կոթով*» (3,149): Գրաբարյան բառը բառիմաստի նեղացման հետևանքով վերածվել է ռազմական տերմինի, զենքի մի տեսակի: Հետևաբար, ուսումնասիրվող բնագրում նույնպես հրացանն ըմբռնվում է այս վերջին իմաստով, որը «մինչ այդ հայտնի բառի նոր իմաստային կիրառություն է»¹⁷: Այսպես՝ «Եւ ի ձայնէ *հրացանացն* սրասայր և թնդայր վայրն այն» (49):

2. **Գծագրեմ**- ՆՀԲ-ն (1,562) և ԱԲ-ն (195) այս բառի համար արձանագրում են «ծրագրել, ստուերագրել, դրոշմել, նկարել, ձևացնել» իմաստները, մինչդեռ ուսումնասիրվող երկում այն «նկարագրել, շարադրել» նշանակությամբ է: Այսպես՝ «Յետ այտրիկ պարտիմք ի ներկայ ժամանակս այս՝ յորում կամք, *գծագրել* աստ» (12, 19):

3. **Առնեմ**- անկանոն բայը, որ դասական հայերենում հայտնի է «գործել, անել, կատարել, ստեղծել, կերտել» (ՆՀԲ, 1, 308. ԱԲ, 103) և այլ իմաստներով, երկում անցյալ կատարյալ ժամանակով (*արարին*) գործածված է «հասցնել, տանել» նշանակությամբ: Օրինակ՝ «Ապա գտունն, զկանայս և գորդիս և զամենայն ինչսն իբրեւ ի գերութիւն վարեալ ածին ի Շամախի. զկնի որոյ

¹⁵ Վ. Համբարձումյան, 18-19-րդ դդ. գրաբար պատմագրության լեզվական բնութագիրը.- *Պատմաբանասիրական հանդես*, 1(96), Ե., 1982, էջ 77:

¹⁶ Մխ. Մեքսատացի, *Բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հ. 1, Վենետիկ, 1749, էջ 557-558:

¹⁷ Վ. Համբարձումյան, նշվ. աշխ., էջ 75:

զննեալ և որոնեալ զամենայն գոր ինչ և ուներ, զայն եւս առին և *արարին* արքունիս» (29):

4. *Կասիմ (կասեցայ)*- Բայը ՆՀԲ-ում (1,1059) և ԱԲ-ում (388) վկայված է «յետս ընկրկիլ, նահանջիլ, քաշուիլ, դադրիլ, պակսիլ» իմաստներով: Քննվող բնագրում այն գործածված է ժխտական խոնարհմամբ *ոչ կասեցայ* «չհրաժարվել» իմաստով: Այսպես «...Գնաց յերկիր իւր ի Կախեթ. բայց *ոչ կասեցայ* և ոչ դադարեաց ի չարութենէ» (54. =Գնաց իր երկիրը՝ Կախեթ, բայց *չհրաժարվեց* և չդադարեց չարությունից)¹⁸:

Այսպիսով՝ Հասան-Ջալալյանցի երկում նորակազմությունները սակավ են, ընդամենը 11, որոնք ստեղծվել են բառաբարդմամբ և ածանցմամբ:

1. Բառաբարդման եղանակով ստեղծված նորակազմություններն ունեն SjS հիմնակադապարը, որի մասնակադապարները, ըստ խոսքիմասային պատկանելության, արտահայտվում են՝ NjN, NjN, AjN, NjV ձևով:

2. Նորակազմություններում առավել հաճախադեպ են ածանցման կադապարները, որոնք դրսևորվում են՝ Sj(Ss), SjSa, Sj(Ss), Sj(Sa), (SjS)a, (SSʽjS)a մասնակադապարներով:

3. Երկի նորակազմություններում թվով գերազանցում են ածականները (7), ապա՝ գոյականները (3) և բայը (1):

4. Պատմագիրը գրաբարյան մի քանի բառեր գործածել է նոր իմաստներով՝ համալրելով լեզվի բառիմաստների շարքը: Դրանց կիրառությունը պայմանավորված է հեղինակի լեզվամտածողության և բառակերտման յուրահատկություններով:

Sahakyan Ruzanna - New Formulations in «The Brief History of Aghvan Country» Written by Esayi Hasan-Jalalyants.- In Esayi Hasan-Jalalyants compositions, we have outlined 11 new formulations. These are: *ձինարնակ, լեոնարնակիչ, զինակազմ, իշաբարոյ, համարաթիւ, ահարկադէմք, ազգաշարութիւն, կրկնաշարադոյն, քաղցրահոտ, ստորանկանիլ, նորաբոսիկ*:

They are compounds, made of formative internal patterns of Armenian.

1. New formulations, made of word compounding, have SjS main pattern, which part patterns, due to speech part, are expressed by NjN, NjN, AjN, NjV.
2. In new formulations, affix patterns are most common, which are displayed in Sj (SS), SjSa, Sj(SS), Sj(Sa), (SjS)a, (SSʽjS)a part patterns.
3. In the composition, adjectives make greater number (7), then nouns (3) and verb (1).
4. The historian has used some Old Armenian words with new meanings, replenishing word meanings of the language. Their usage is due to the author's linguistic thinking and word creation peculiarities.

¹⁸ Եսայի Հասան-Ջալալեանց. *Պատմութիւն համարօտ...* (թարգմանություն), էջ 110:

Саакян Рузанна - Новообразования в работе “Краткая история Албании” Есаи Гасан- Джалалянца.- В произведении Есаи Гасан-Джалаянца мы выделили 11 новообразований. Такими являются: *ձիւնաբնակ, լեռնաբնակիչ, գինեկազւ, իշարարն, հաւարարթի, տարկադէմք, ազգաշարութիւն, կրկնաշարադոն, քաղցրահոտ, ստորանկանի, նարարուիկ*: Они составные и отражают внутренние закономерности формирования слов в армянском языке.

1. Новообразования из сложных частиц имеют основную SjS форму, по смысловой идентичности выражаются NjN, NjN, AjN, NjV формой.
2. В новообразованиях наиболее распространены аффиксы, что отображаются в Sj (Ss), SjSa, Sj (Ss), Sj (Sa), (SJS), (SSfjS) формах.
3. В новообразованиях произведения больше прилагательных (7), затем, существительных (3) и глаголов (1).
4. Летописец некоторые из слов грабара использовал в новых значениях, дополняя таким образом смысл слов в языке. Их использование связано с особенностями языкового мышления и формирования слов автора.

**Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆԻ «ՀԱՅԵՐԵՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱՐԱՆԻ» ՄԱՍԻՆ**

Հայերենի համեմատական ուսումնասիրության գործնական աշխատանքի մի բնագավառն է ստուգաբանական բառարանի ստեղծումը: Այս բնագավառում առաջին փորձը պատկանում է Պ. դը Լագարդին, որ ժամանակին քննում է երկուսուկես հազարից ավելի հայերեն (բառ)արմատ՝ ի համեմատություն հին հնդկերենի (սանսկրիտի), Ավեստայի լեզվի, հին պարսկերենի, այլև հունարենի, լատիներենի և եվրոպական մի քանի նոր լեզուների¹: Երկրորդ փորձը Հ. Հյուբշմանինն է, որ տալիս է ոչ միայն բնիկ, այլև փոխառյալ շուրջ երկու հազար հայերեն (բառ)արմատի ստուգաբանությունը²:

Նշենք նաև, որ մինչև 1920-ական թթ. մեզանում չի եղել հայերենի (բառ)արմատների տևական հավաքչական-ստուգաբանական այնպիսի փորձ, ինչպիսին եղավ Հ. Աճառյանի աշխատանքը, որը լույս է տեսնում «Հայերեն արմատական բառարան» վերնագրով (հհ. 1-7, Ե., 1926-1935)³:

Գ. Զահուկյանի «Հայերեն ստուգաբանական բառարանը» (Ե., 2010) այս բնագավառում վերջինն է⁴: Բառահոգվածի կառուցվածքի, ինչպես նաև ծավալի առումով այն, ինչ խոսք, զիջում է նախկինում լույս տեսած բառարաններին, մասնավոր Աճառյանի «Արմատականին»: Նույնիսկ ստացվում է այն տպավորությունը, որ այն հիմնականում կազմված է հեղինակի «Հայոց լեզվի պատմության», մասամբ այլ կարգի աշխատանքների նյութի՝ բնիկ և փոխառյալ բառերի ցանկերի հիման վրա, ընդ որում ակնհայտ լրացումներով և շտկումներով, որոշ դեպքերում նոր մեկնաբանումներով:

Բառարանը լույս է տեսել հեղինակի ոչ անմիջական հսկողության պայմաններում, ուստի նրանում, բնականաբար, տեղ են գտել որոշակի թերացումներ, որոնք վերաբերում են բառահոգվածների կառուցմանը, մասնավորապես (բառ)արմատների հավաքմանը և տեղակայմանը, վերականգնված նախաձևի նշանակման հավաստիությանը, օտար լեզվով համարժեք ձևերի լատինագիր տառադարձմանը, շարվածքի միակերպ խմբագրմանը, տարաբնույթ սրբագրումներին և այլն:

Ամենից առաջ նկատելի է, որ բառարանն ամբողջությամբ չի ընդգրկում այն նյութերը, որոնք հեղինակի բառագիտական-ստուգաբանական ողջ աշխատանքն են ներկայացնում: Նկատի ունենք ոչ միայն առանձին հոդվածներով, այս կամ այն հոդվածում և նման նյութերում հաճախ կատար-

¹ P. de Lagard, *Armenische Studien*, Göttingen, 1877:

² H. Hüschmann, *Armenische Grammatik*, Bd. 1-2, Leipzig, 1895-1897:

³ Բառարանն ունեցել է երկրորդ հրատարակություն (հհ. 1-4, Ե., ԵՊՀ հրատ., 1971-1979):

⁴ Տե՛ս նաև H. Martirosyan, *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*, Leiden-Boston, 2010:

ված ստուգաբանությունները, այլև, «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքի ցանկերից և այլ կարգի նյութերից բացի, օրինակ, ռուսերեն, այլև անգլերեն լույս տեսած աշխատությունների նյութերը⁵։ Սա բավականին լուրջ, նույնիսկ ավստասալի բացթողում է, որը հավանաբար հետագայում պիտի լրացվի կամ հաղթահարվի, եթե հնարավոր լինի վերահրատարակել այդ աննախադեպ, ավելորդ է ասել՝ հմուտ ուսումնասիրության արդյունք հանդիսացող աշխատանքը։

Ստորև ներկայացնում ենք որոշ նկատառումներ, մնացածին հետագայում անդրադառնալու մտադրությամբ։

1. Հեղինակի «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքի ցանկերում կան բառեր, որոնք տեղ չեն գտել սույն բառարանի մեջ։ Օրինակ՝ *անձող* (բրբռ. **անձող*) (էջ 141), *լուփ/լափ* (բրբռ.) «ափ, բուռ» (էջ 71), *լոք* «մեծ քայլ, ոտքի լայն բացվածք քայլելիս» (էջ 71), *ծեղ*, (բրբռ. *ծիւղ/ծիղ* (?)) «շյուղ, ծղոտ» (էջ 494), *ճմռել* (ըստ իս բրբռ. *ճմռռ*), «(մի տեսակ ուտելիք) հալած տաք յուղի մեջ բրդած թարմ հաց» (էջ 72), *մալեմ* «ճմռել, ոլորել, կոտել» (էջ 72) և այլն։

2. Կան նաև բառեր տարբեր ամսագրերում տպագրված հոդվածներում, որոնք նույնպես դուրս են մնացել այս բառարանից։ Օրինակ՝ *լուջ* («Լրաբեր», 1976, 12, էջ 42), *ոյազհոս* («Լրաբեր», 1976, 12, էջ 42) և այլն⁶։

3. Գ. Ջահուկյանը տարբեր տարիների գիտական հանդեսներում լույս է բնծայել «Ստուգաբանություններ» վերնագրով շուրջ մեկ տասնյակ հոդվածներ, որոնց նյութերի մի մասն է միայն այս կամ այն կերպ տեղ գտել բառարանում։

3.1. Դրանցից մեկում ստուգաբանվում է (բառ)արմատ, որոնց ներմուծումը բառարանի մեջ ունի հետևյալ պատկերը⁷. ա) կան բառարանում. *ալաբեի*, *անգոն* (*անգոն կրոնաւոր*), *ասլի*, *պիթոն* (տե՛ս *պիւթ(ի)ոն* հղումով), բ)չկան բառարանում. *արբաս*, *հագիր*, *հայթ*, *ստոկլփիս*, գ) բերվում են միայն Աճառյանին կամ միայն Նախորդներին (Պոկոնին և այլն) հղելով. *ազդար* (*մոդ, աղանդ*), *ալաւ(ս)ունք*, *ալի*, դ) տրվում են հեղինակի «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքի հղումով. *աղամոդ*, *աղճատ* (*եւ լիկ*), *երէ* (*էրէ*), ե) կան առանց որևէ հղումի. *աղիջ* (*աղջիկ*), *անդեայ* (*անդի*), *առեղ*, *եղծ*, *եսոր* «*աղջիկ, անառակ*»,

⁵ G.B. Djahukian, On the position of Armenian in the Indo-European Languages (on the areal characteristics of the Armenian Language).- *First International Conference on Armenian Linguistics. Proceedings*, New York, 1980. Г.Б.Джаукяян, Опыт семантической классификации и ареального распределения индоевропейской лексики армянского языка.- В кн.: Г. Б. Джаукяян, Л. А. Сараджева, Ц. П. Арутюнян, Очерки по сравнительной лексикологии армянского языка, Е., 1983, сс. 5-116. Հատկապես ռուսերեն լույս տեսած աշխատանքը, որը մերենագիր է, տպագրվել է հեղինակի հսկողության պայմաններում՝ իր ձեռքով խմբագրված և սրբագրված, ուստի միանգամայն ստույգ և անվրեպ, ուստի այն անսպասման պիտի նկատի առնվեր բառարանի համակարգչային շարվածքի դեպքում։

⁶ Տե՛ս նաև ստորև իրենց տեղում։

⁷ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, Ստուգաբանություններ. *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1963, 4, էջ 85-98։

ետրոնին «ընկեր, պատվակից»⁸, կեղերջ, կիք (կուք, կքել)», հարար, հեմ (հեմ, հիմայ) «այժմ», հիւր, ներալ, ներացիկ (ներցիկ «ներքին», սապապել, գ) նշվում է միայն *Ջահ*. (իմա՝ *Ջահուկյան*). բղեղ «փաթեթ»(?) և այլն:

3.2. Նույնպիսի մեկ այլ հոդվածում քննված է 34 (բառ)արմատ, որոնք ևս բառարանում տարբեր կերպ են օգտագործված¹⁰. ա) բերվում են առանց որևէ հղման. *արատ, թակարդ/թակարթ, թաւալել, ծնկասէր, կիմբիք/կմբեր, հրել, յորդ (յորձ, հորձ), սեպ, ստեծ (ստեծ), ստեգալ, տոգոր* և այլն, բ) նշվում է հեղինակի «Հայոց լեզվի պատմություն» գիրքը. *բղետ/բղետ, բղջախոտ/բողջ, բոյթ, բրոր, գոհ, թաթախել, թաւալ(թապ), կամն/կամ, կետ «իշամեղում», ձղմել, մարել (մայր, մառն, մառ), սպրտուր (սպտուր)* և այլն, գ) տրվում են ըստ Աճառյանի բառարանի. *բորենի, եղինձ, ընկոյգ, կինձ, սպառան, փաղեժ*, դ) նշվում է միայն *Ջահ*. (իմա՝ *Ջահուկյան*). օրինակ *գաք*, կամ «ծագումն անհայտ է» (օր. *խել, սալար*, փխ. *սալարիլ* «թաքնվել», *սիրանալ*), ե) ունի ճիշտ հղում, օրինակ՝ *սալարիլ* «թաքնվել», գ) չկան բառարանում. *կուտ* (սեռ. հոլ. - *ոջ*) (*կրիտ, կոձ, կտալ*) և այլն:

Ընդ որում բառարանում *թաւալել* բայը բերվում է *թաւալ* արմատի ձևով, *ծնկասէր* բառի դեպքում տրվում է հղում՝ տե՛ս *ծունկ*, նշելով՝ «հավանաբար *ծունկ* բառի փոխաբերական իմաստը», ընդ որում՝ առանց որևէ վկայության¹¹, *թաթախել* բայը բերվում է *թաթախ* արմատի ձևով, *սիրանալ* «հիանալ» բայի դեպքում նախ նշվում է «ծագումն անհայտ է», այնուհետև՝ «ենթադրվում է սեմական (հմմտ. արաբ. sahara «կախարդել») կամ, թերևս, իրանական աղբյուր (հմմտ. ավ. suxra «բոցավառ, կարմիր»)»¹², *սալար*-ը բերվում է *սալարիլ* «թաքնվել» բայական ձևով¹³ և այլն:

3.3. Մեկ այլ հոդվածում քննվում է 28 (բառ)արմատ, բառարանում դրանց մի մասն է օգտագործվում, մի մասն էլ այլ կերպ է օգտագործված¹⁴. ա) բառարանում չկան. *ազեկայ, բազեկայ* «արեգակն» բառի սխալագրություն(?), *առոթ* «մինչև երեկո», *աքսա* «պճնված», *բանջար* «երաժշտական մի գործիք», *իւբիղէոս* «շեփոր», *լակոնիայ* «մի տեսակ ծածկոց», *լաս* «հնձածի շերտ», *լուջ* «կանաչ», *ոյագիոս* «սուրբ», *պաժա* «կապ», *պարակղէտուս* «միլիթարի», *պոտփիւռի-փօնոս* «քնարերգ», *ջալամուկ* «ջալամու հավ», *սիկիրա* «արբեցություն», *սիդեղաւոր* «չար, մեղանչական», *սիփինքա* «ապարանջան», բ) բառարանում կան. *երիկամն* «երիկամ», *ընջուղ* «երինջ», գ) նշվում է, որ

⁸ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Վ.Գ.Համբարձումյան**, *Հայերենի բառարանական և ստուգաբանական ուսումնասիրություններ*, Ե., 2012, էջ 122- 122, 154-155:

⁹ Բառարանում չի բերվում *կիք*-ը:

¹⁰ Տե՛ս **Գ.Ջահուկյան**, Ստուգաբանություններ. *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1965, 1, էջ 251-261:

¹¹ *Ծնկասէր* բառը կա նաև մեկ այլ հոդվածում. **Գ.Ջահուկյան**, Ստուգաբանություններ, *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 1993, 2, էջ 24:

¹² **Գ.Ջահուկյան**, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010, էջ 683:

¹³ Բառարանում (ամսագրի տարբերվել նշվում է 1963, փխ.՝ 1965):

¹⁴ **Գ.Ջահուկյան**, Ստուգաբանություններ. *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 1976, 12, էջ 41-51:

«ծագումն անհայտ է». *պոսել* «սպրդել, խույս տալ», *սալար* «ամբողջ», *պիծառ* «մի քիչ», *ռուբ* «նետելու միջոց», դ) կան Աճառյանի բառարանի հղումով. *ա(ղ)խաղան*¹⁵, *պեղազոս* «մեծամեծներ», *մուլ* «ծուխ», *փառ* «նուրբ թաղանթ, փառ», ե) կան առանց այս աղբյուրը հղելու. *կտա* «վուշից գործվածք», *մռուզ* (*մռութ*, *մռուտ*) և այլն: Սրանցից *պոսել*-ը նշվում է «թաքուն» իմաստով, *սալար*-ն առանձին է *սալարիլ* բայից¹⁶, *մռութ*-ը չկա բառարանում, իսկ *մռուտ*-ի դեպքում նշվում է այս աղբյուրը:

3.4. Մեկ այլ հոդվածում կա 15 բառարմատ, որոնք բառարանում ներկայանում են հետևյալ կերպ¹⁷. ա) կա բառարանում՝ նույնությամբ. *գորով* «սեր. խանդաղատանք», բ) նշվում են ըստ հեղինակի «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքի. *ազդր*, *խաղող*, *խաչ*, *կեղտ*, *նուռն*, բ) բերվում են առանց հղման. *այս* «չար ոգ, քամի», *անթ* (*անութ*) «թևատակ», անթել «կրակախառն մոխիր», *եղար* «(ամուսնացած) կին», *կողովոց* «վեգ, կոճ», *քուք*, գ) տրվում է այլ արմատի տակ՝ առանց հղման. *արգանդ*, *արգահատել* (*արգ* «ընդերք»), դ) նշվում է միայն *Ջահ*. (իմա՝ *Ջահուկյան*), *ատայան* «հարկ, տուրք», *զամբուռ* (զամպուռ) «մի տեսակ բույս»:

3.5. Մեկ այլ հոդվածում ստուգաբանված է 20 (բառ)արմատ, նկատելի է գրեթե նույն պատկերը¹⁸. ա) կան բառարանում՝ այս հոդվածի հղումով. *բալիդ*¹⁹, *բուկ*²⁰, *ձուղբ*, բ) կան առանց որևէ հղումի. *ասագ*, *դանդաղ*, *թափ*, *լոկ*, *խալարիկ*, *կախ*, *մխիթար*, *յագչիլ*, *յորսայս*, *տարմ/տորմ* «(թոչնա)խումբ, երամ», գ) չկան բառարանում. *բղկել*, *գեգ*, *ծղուկ(ք)*, դ) նշվում է աղբյուրը ոչ ճիշտ հղումով. *գատիկ*²¹, ե) նշվում է՝ «անստույգ բառ. ծագումն անհայտ է». *փիճխ*, նաև՝ *փիչխ*, *քարտակատել*, *քուրջ*, գ) *կախ* բառի համար նշվում է նախ՝ «ծագումն անհայտ է», այլն՝ «հագիվ թէ ծագի հնդեվրոպական centum տիպի լեզվից՝ *k'enk «երերալ, տատանվել» արմատից եկող ոչ ռնգային և *kh-ով ձևից» և այլն:

3.6. Մեկ այլ հոդվածում ունենք 20 (բառ)արմատ, որոնք բառարանում ներկայացնում են հետևյալ պատկերը²². ա) չկան բառարանում. *աշան*, *հակ*, *պոք*, *տախ* «չկոտած խոզ», *փողիլ* «հնչեցնել»(?), բ) բերվում են այլ գլխաբառի տակ. *ակոկել* (նաև *առակոուկ*) (*ակոուկ* «կատչում, կոիվ»), *ծնկասեր* (*ծունկ* «ընտանիք, սերունդ»), *մոլար* (նաև *մոլոր*) (*մոլ* «խաբեություն, մոլորություն»), գ) առանց հղման. *եղուտոր* «իշխանական մի աստիճան», *թուխ* «խթելը, թխելը», *խրաքանչիլ* «ամեն մեկը», *հիւս* «հյուսվածք»//*հիւս* «ձյան հյուս, ձյունազանգված», *մեզարել* (*մեզարեալ*) «չափազանց համարել»(?), *յառգղել*

¹⁵ Բառարանում՝ *ա(ղ)խ* (էջ 38):

¹⁶ Հմմտ. **2. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. 4, Ե., 1979, էջ 156: Տե՛ս նաև վերը՝ **Գ. Զահուկյան**, Ստուգաբանություններ. *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1963, 1, էջ 260:

¹⁷ **Գ. Զահուկյան**, Ստուգաբանություններ. *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 1983, 2, էջ 86-94:

¹⁸ **Գ. Զահուկյան**, Ստուգաբանություններ. *Պատմաբանասիրական հանդես*, 1991, 2, էջ 36-44:

¹⁹ Հոդվածի համարը՝ ճիշտ չի նշվում («ՊԲՀ 1991, 1, փխ.՝ 2»):

²⁰ Հոդվածի համարը չի նշվում:

²¹ Հոդվածի համարը և թիվը, ճիշտ չի նշվում, առանց էջի («ՊԲՀ 1, 1992, փխ.՝ ՊԲՀ 2, 1991, 38»):

²² **Գ. Զահուկյան**, Ստուգաբանություններ. *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 1993, 2, էջ 22-30:

«արգելել, սանձել», *յարակ* «երկար ժամանակ», *նեպակ* «մի տեսակ հարկ», *պեղիս* «մի հեղուկաչափ», *սիւրուջ* «գորահավաք անող», դ) այլ հղումով. *կղեր* «կրոնավոր, հոգևորական», *միլ* «ճաղ»//*միլ* «երկանաքաք» և այլն²³:

4. Մեր մյուս նկատառումները վերաբերում են բառահոգվածների կառուցմանը, որոնցից նշենք մեկ-երկուսը:

ա) Բառարանում բավականին շատ են վրիպակները, մանավանդ գրաբար բնագրային վկայությունների, աղբյուրների հղումների, նախաձևերի վերականգնման, այլ լեզուներով նշվող բառերի ուղղագրության և այլն դեպքերում:

բ) Բավականին սեղմ բառահոգվածներով կազմված սույն բառարանում հազիվ թե մշտապես գործածվեին *հնդեվրոպական* (փխ. հ.-ե.), *փոխառություն* (փխ. *փոխ*), *բաղադրություն* կամ *բաղադրություններ* (փխ. *բաղադր.*, *բաղդր.* և այլն), որոնք բառահոգվածի ստուգաբանական մասի մեկնաբանությանն են վերաբերում:

գ) Բառարանում տեղ են գտել ոչ միայն նախորդ ուսումնասիրողների, այլև հեղինակի կողմից կատարվող ստուգաբանությունները: Ընդ որում եթե առաջին դեպքում հաճախ արվում են համոզիչ ճշգրտումներ և լրացումներ, ապա երկրորդ դեպքում գործ ունենք միանգամայն նորի հետ: Այնուհետև, այդ նորը «Հայոց լեզվի պատմություն» և մյուս աշխատություններում բառահոգվածի գլխաբառի սկզբում կա հատուկ նշում՝ վերևից պլուս (+), որը չկա բառարանում:

դ) Շատ քիչ դեպքերում են պահպանվում հարակից նշանակումները (այս կամ այն աղբյուրի նշում, հարցական նշանի, չակերտների նշանակում և այլն): Այսպես, հայ. *արբեկ* «խիստ, քաջ, առավել» (ըստ «Բառգիրք հայոցի» տրվում է հարցականով), այլև *արբուն(ք)* «առույգություն, կարողություն և այլն» բառերի ստուգաբանությունը Ջահուկյանին է «թերևս բնիկ հնդեվրոպական **abh-ro-* [**abh-*] «ուժեղ, սաստիկ» արմատից» մեկնաբանությամբ²⁴: Այնինչ, հիշյալ արմատը բառարանում տրվում է **abhor-* սխալ ձևով, ընդ որում առանց մյուս՝ բուն կամ ընդհանուր **abh-* արմատի: Վերջինիս նշանակումը հեղինակի ստուգաբանական համակարգում ունի առանցքային նշանակություն. Ջահուկյանը, ի տարբերություն իր նախորդների (Հյուբշման, Աճառյան և այլք), մշտապես բերում է նախ հայերենի, այնուհետև ցեղակից մյուս լեզուների համար վերականգնվող արմատ (երկրորդը՝ ուղիղ փակագծում)²⁵: Նման մոտեցումը Ջահուկյանի ստուգաբանական աշխատանքի մեթոդիկայի կարևոր գծերից մեկն է: Ցանկերում նշվում է, որ հայ. *արբեկ* և *արբունք* բառերն իրենց զուգահեռներն ունեն թրակերենում, կելտական և

²³ Մյուս հոդվածների նյութին այստեղ չենք անդրադառնում. տե՛ս **Գ.Ջահուկյան**, Ստուգաբանություններ. *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 1979, 3, էջ 23-34: Նույնը, Ստուգաբանություններ. *Պատմաբանասիրական հանդես*, 1991, 2, էջ 36-44, 1996, 1-2, էջ 39-46 և այլն:

²⁴ *Դ.Բ.Դժայգյան*, նշվ. աշխ., էջ 47: **Գ. Բ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 111:

²⁵ **Գ.Բ.Ջահուկյան**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 86-87:

գերմանական լեզուներում, այնինչ բառարանում նշվում են միայն վերջին երկուսի տվյալները:

Hambardzumyan Vazgen- About G. Jahukyan's "Etymological Dictionary of Armenian Language"- In this article problems connected with the publication of the dictionary of famous armeniolgist G. Jahukyan are investigated. Particularly the inaccuracies which need correction are discussed. For instance data from a number of articles of the author of the dictionary having the same title "Etymologies" are not included in that dictionary.

Амбарцумян Вазген - Об «Этимологическом словаре армянского языка» Г.Б.Джаукяна.- В статье исследуются вопросы, связанные с изданием словаря известного армениста Г.Джаукяна. В частности, рассматриваются допущенные неточности, которые требуют уточнений. Например, материалы ряда статей автора словаря, изданные в разные годы в научных журналах под одним и тем же заглавием «Этимологии», не вошли в этот словарь.

ՀՀ ԳԱԱ Ֆ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
INSTITUTE OF LINGUISTICS OF NAS OF RA
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА НАН РА

**ԶԱՐՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ
ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ**

Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ
(Երևան, 2014 թ., հունիսի 11-12)

DJAHUKIAN READINGS

International symposium reports
(Yerevan, 2014, June 11-12)

ДЖАУКЯНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ

Доклады международного симпозиума
(Ереван, 2014 г., 11-12 июня)



Տպագրված է «ԱՍՈՂԻԿ» հրատարակչության տպարանում:
Ք. Երևան, Մայաթ-Նովա 24, (գրասենյակ)
Ավան, Դավիթ Մալյան 45 (տպարան)
Հեռ. (374 10) 54 49 82, 62 38 63
Էլ. փոստ՝ info@asoghik.am

